Romii alcătuiesc în Europa o comunitate de aproximativ 8 milioane de persoane. Ei sunt puțin cunoscuți, închiși în stereotipurile negative care îi înconjoară; de-a lungul secolelor, politicile destinate lor au urmărit dispariția lor fizică sau culturală.

Intenția acestei cărți este de a înțelege mai bine romii prin cunoașterea, pe de o parte, a bogăției culturii și stilului lor de viață și a forței identității lor și, pe de altă parte, a tratamentului la care au fost supuși de-a lungul secolelor.

Publicația, care redă cititorului într-o manieră clară și accesibilă, ansamblul unei situații extrem de complexe și conflictuale, îi va interesa, în special, pe profesori, formatori, asistenți sociali și pe cei care-și asumă responsabilități politice și administrative. Este, de asemenea, un instrument de diseminare a informațiilor pentru organizațiile de romi. Ultimele pagini pun bazele unui program pentru o acțiune adaptată și concertată.

Jean – Pierre Liégeois este profesor la Universitatea din Paris –V Sorbonne unde a înființat, în 1979, Centrul de Cercetări pentru țigani pe care l-a condus până în 2003.

COUNCIL OF EUROPE CONSEIL DE L'EUROPE

www.coe.int

Consiliul Europei reunește astăzi 47 de state membre, acoperind aproape întregul continent. Obiectivul său este de a crea un spațiu democratic și juridic comun bazat pe Convenția europeană a drepturilor omului și pe alte texte de referință privind protecția individului. Creat în 1949, după cel de - al doilea război mondial, Consiliul Europei reprezintă simbolul istoric al reconcilierii.

ISBN 978-973-0-06008-9

http://book.coe.int

Romii în Europa

Consiliul Europei

Romii în Europa

Jean-Pierre Liégeois

COUNCIL OF EUROPE CONSEIL DE L'EUROPE

Romii în Europa

Jean-Pierre Liégeois

Versiunea franceză:
Roms en Europe
ISBN: 978-92-871-6050-8

Versiunea engleză:
Roma in Europe
ISBN: 978-92-871-6051-5

Punctele de vedere exprimate în această lucrare îi aparţin autorului şi nu reflectă în mod necesar gândirea oficială a Consiliului Europei.

Toate drepturile rezervate. Nici un extras din această publicaţie nu poate fi tradus, reprodus, înregistrat sau transmis sub vreo formă şi prin indiferent ce mijloc – electronic (CD-ROM, Internet etc.), mecanic, fotocopiere, înregistrare sau orice alt mod – fără autorizarea prealabilă scrisă a Diviziei de Informare Publică şi a Publicaţiilor, Direcţia Comunicare (F-67075 Strasbourg Cedex sau publishing@coe.int).

Traducerea publicaţiei „*Romii în Europa*” este tipărită cu acordul Consiliului Europei. Traducerea a fost realizată de Biroul de Informare al Consiliului Europei la Bucureşti. Mulţumiri speciale sunt adresate Institutului Intercultural Timişoara pentru adaptarea traducerii prin folosirea terminologiei specifice limbii române.

Coperta: Atelierul de creaţie grafică al Consiliului Europei
Foto: Jean-Pierre Liégeois
Concepţia şi punerea în pagină: Ogham/Harald Mourreau

© 2008 Monitorul Oficial pentru traducerea în limba română.
© 2007 Consiliul Europei pentru publicaţia în limba engleză şi franceză.

ISBN: 978-973-0-06008-9

Cuprins

O abordare europeană 5

Prima parte – Date socio-culturale 13

1. Cunoaşterea 15
   - Origini 15
   - Dispersare şi fixare 19
   - Migraţii 20

2. Populaţiile 25
   - Număr 25
   - Nume 30
   - Habitat 32

3. Limba 35
   - Variaţii 35
   - Comparaţii 40
   - Funcţii 43

4. Organizarea socială 47
   - Mozaic 47
   - Organizare 52
   - Alianţe 54
   - Control social 55

5. Călătoria 58

6. Familia 62

7. Religia 66

8. Organizarea economică 69

9. Arta 74

10. Stilul de viaţă şi identitatea 82

Partea a doua – Date socio-politice 91

11. Experienţa istorică 93
   - Excluderea 94
   - Recluziunea 104
   - Includerea 111
   - Atitudinea Vaticanului 117
   - Nehotărârea 119

12. Timpurile moderne 120
   - Statutul persoanelor şi al grupurilor 120
   - Statutul călătoriei 121
   - Celelalte reglementări 123
   - Administraţia 125

13. Primirea 129
Populaţiile locale 129
Autorităţile locale 132
Popasul nomadului 135
Locuinţa sedentarizatului 138

14. Ţiganul imaginat – imaginile manipulate 141

15. Învăţământul şcolar 152
Elementele contextului 153
O miză fundamentală 155
Specializatul 157
…şi banalizatul 160
O filozofie a educaţiei şcolare 166
Spre intercultural 172

16. Acţiunea socială 175
Munca socială 175
Asociaţiile sau organizaţiile ne-ţigăneşti 180
Către o nouă situaţie? 183

17. Organizaţiile romilor 187
O istorie 187
Congresele mondiale 193
Proiecte pentru o organizaţie europeană 196
O schimbare majoră 198
O miză politică 203

18. Instituţiile internaţionale 208
Uniunea Europeană 208
Consiliul Europei 215
Organizaţia pentru Securitate şi Cooperare în Europa 233
Naţiunile Unite 236
O mişcare de amploare 238
O evaluare necesară 240

19. Reflectare şi acţiune 243
Călătorie în lumea romilor 243
Ajutorul pentru dezvoltare: tărâmul incertitudinilor 245
Un nou peisaj 246
Un ansamblu de principii 248
Spre un hiperproiect 258
Un efect paradigmatic 260

Anexe
1. Colaboratorii primelor două ediţii 263
2. Câteva referinţe pentru a cunoaşte mai mult 264
3. Glosarul Consiliului Europei privind romii şi Gens du voyage 268

Bibliografie 287

O abordare europeană

Această lucrare se înscrie într-o istorie care vine să-i definească profilul şi funcţia. Furnizarea la început a câtorva elemente ale acestei istorii îi aduce cititorului informaţii care îi permit să înţeleagă mai bine obiectivele acestei cărţi şi caracteristicile conţinutului său, în relaţie cu dezvoltările acţiunilor întreprinse de Consiliul Europei în privinţa comunităţilor de romi în decursul anilor.

În 1985 Consiliul Europei publica o primă versiune a acestei lucrări. În 1994 apărea o nouă ediţie. De atunci, a fost asigurată o largă difuzare în mai multe limbi, de către Consiliul Europei şi la iniţiativa organizaţiilor direct interesate de problemele romilor. În prezent, cererea pentru o astfel de lucrare de informare rămâne constantă şi se confirmă necesitatea unor noi versiuni lingvistice. De la o ediţie la alta, textul a fost actualizat pentru două motive esenţiale: primul este luarea în considerare a romilor din întreaga Europă, marcată din 1989 de importante schimbări care au afectat şi afectează încă direct situaţia comunităţilor transnaţionale şi europene de secole. Al doilea se referă la dezvoltările în reflecţie şi acţiune produse în cursul ultimilor ani, în special în cadrul instituţiilor internaţionale sau cu sprijinul lor.

Lansarea acestei lucrări, a cărei idee a luat naştere la începutul anilor 1980, a fost una din primele iniţiative europene concrete vizând îmbunătăţirea cunoaşterii şi prin aceasta, a considerării şi tratamentului comunităţilor romilor; era un element de răspuns la Rezoluţia 125 (1981) adoptată de Congresul Puterilor Locale şi Regionale al Consiliului Europei privind rolul şi răspunderea colectivităţilor locale şi regionale faţă de problemele culturale şi sociale ale populaţiilor de origine nomadă. Congresul[1], printre diversele propuneri, a solicitat Consiliului de Cooperarea Culturală (CDCC) să prevadă „un studiu aprofundat al problemelor de educaţie şi de formare a nomazilor", să pregătească „ca parte a activităţii sale în materie de educaţie interculturală, dosare de informare pentru cadre didactice privind istoria, cultura şi viaţa de familie a populaţiilor de origine nomadă din statele membre" şi să studieze posibilitatea de a elabora „un program de formare specifică destinat cadrelor didactice pentru a le permite să înveţe limba ţigănească". Între alte texte şi rapoarte anterioare, Rezoluţia (75)13 a Comitetului Miniştrilor al Consiliului Europei punea de asemenea, accentul, începând din 1975, pe problemele educaţiei.

Consiliul de Cooperare Culturală a organizat, începând din 1983, la Donaueschingen (Germania), un prim seminar privind formarea cadrelor didactice ale copiilor romi. Raportul care reflectă acest aspect (Doc. DECS/EGT (83) 63) subliniază complexitatea situaţiei şi amploarea măsurilor de luat în acest domeniu esenţial care este educaţia şcolară. El marchează, de asemenea, cu putere, necesitatea unei

[1] În această perioadă, Congresul Puterilor Locale şi Regionale al Consiliului Europei se numea Conferinţa Puterilor Locale şi Regionale din Europa, dar în această carte folosesc în principiu denumirea actuală a instituţiilor.

informări de bază, larg difuzate, atât pentru cadrele didactice ce au în clasa lor copii romi, cât şi pentru alte tipuri de public, pentru a face mai bine cunoscută şi înţeleasă o realitate socială, culturală şi politică nerecunoscută, postulând că din această cunoaştere şi această înţelegere va decurge un mai mare respect. Într-adevăr, se adevereşte că prejudecăţile şi stereotipurile falsificatoare care caracterizează imaginea cea mai răspândită a romilor alimentează în mare măsură atitudinile negative la adresa lor şi adeseori fac neadaptate măsurile luate chiar din dorinţa de a-i ajuta.

Această publicaţie a fost atunci, pentru Consiliul de Cooperare Culturală, o participare la informarea de bază solicitată.

O reţea de experţi

Însărcinat să realizez această informare, am vrut, încă de la ediţia din 1985, apoi la cea din 1994, să-i asigur baza cea mai largă şi cea mai solidă posibil, întinzându-se la cvasitotalitatea statelor Europei, făcând apel la experţi dintre cei mai calificaţi din fiecare din aceste state. Informaţia culeasă a fost, astfel, rezultatul unei colaborări internaţionale a patruzeci şi cinci de persoane. Dacă această publicaţie prezintă vreun interes este mai întâi din cauza calităţii informaţiilor furnizate de aceşti colaboratori. Le mulţumesc aici din nou. Contribuţia lor nu apare explicit pe parcursul textului: ar fi trebuit fără încetare, pentru fiecare informaţie sau exemplu, să se facă trimitere la autorul său, ceea ce ar fi făcut ca acest text să fie greu de citit. În consecinţă, cititorul va porni de la principiul că orice informaţie privind un stat a fost furnizată cel mai adesea de experţii acestui stat. Autorul acestor pagini este singurul responsabil de analizele prezentate; dar este evident, în al doilea rând, că o parte din analize se datorează reflecţiilor diverşilor colaboratori. Unul din criteriile pe care le-am folosit în mod constant pentru a pune accentul pe un punct sau altul a fost acela că el apărea în mod repetat – deci era validat de mai multe state – în informaţiile experţilor.

În anexă figurează numele colaboratorilor: sunt amestecate numele celor care au participat la elaborarea primei ediţii, care în majoritate au actualizat, de asemenea, informaţia pentru ediţia din 1994 şi numele celor care au colaborat pentru cea din 1994. În prima ediţie, dădeam într-un tabel, pentru fiecare stat, numele experţilor care au furnizat informaţia. Munca la cea de-a doua ediţie nu mai făcea posibil acest mijloc de reperare, întrucât informaţiile s-au încrucişat şi mai mulţi experţi au furnizat o informaţie nu ca urmare a rezidenţei lor într-un stat sau altul, ci pentru competenţa lor într-un domeniu sau altul: istorie, sociologie, etnologie, lingvistică …sau, dacă au emigrat, pentru originea lor în alt stat.

Mulţumesc în mod deosebit lui Thomas Acton, Donald Kenrick, Leonardo Piasere şi Alain Reyniers care au binevoit să recitească manuscrisul primei ediţii pentru a depista eventualele greşeli sau interpretări eronate, opuse adevăratei semnificaţii. Pentru cea de-a doua ediţie, ţin să mulţumesc lui Nicolae Gheorghe care a binevoit să recitească într-un termen scurt ansamblul textului şi lui Marcel Courthiade pentru că a revăzut terminologia din limba romani şi în special capitolul privind limba, la care a făcut sugestii importante, inclusiv pentru această nouă ediţie.

Pentru această a treia şi nouă ediţie, validarea datelor a putut fi completată în alte trei modalităţi.

Mai întâi, printre cititori s-au aflat experţi şi, de asemenea, buni cunoscători ai situaţiilor locale, care au putut, după citirea cărţii, să facă remarci. Dacă remarcile au depăşit cu mult posibilităţile dezvoltării unei asemenea lucrări – care trebuie să rămână o sinteză accesibilă – ele au permis în orice caz să se contextualizeze mai bine datele pe care le conţine.

Apoi, traducerea primei ediţii şi pe urmă a celei de a doua a permis o largă circulaţie a acestui document. Însăşi traducerea obligă la o mare precizie, iar schimburile de opinii cu traducătorii permit întotdeauna să se îmbunătăţească şi să se precizeze redactarea unui text, incitând la schimbarea unui cuvânt, la reconstruirea unei fraze. Iar accesul, prin fiecare traducere, la un nou public de cititori sporeşte potenţialul reacţiilor posibile.

În sfârşit, dacă prima ediţie avea un caracter de pionierat în abordarea sa hotărât europeană privind ansamblul statelor membre ale Consiliului Europei, aşa cum a fost în această perioadă, o cercetare privind problemele de şcolarizare a copiilor romi din toate statele membre ale Uniunii Europene, nu mai este cazul astăzi, întrucât există studii care ţin seama de situaţia generală sau de anumite aspecte ale situaţiei romilor (educaţie, sănătate, locuinţe, discriminare etc.) în ansamblul statelor. Ceea ce înseamnă că acum sunt disponibile date mai numeroase, mai precise, mai fiabile, mai tematice, adeseori cifrate, la iniţiativa instituţiilor europene şi internaţionale şi a organizaţiilor neguvernamentale internaţionale. Aceste lucrări permit şi ele să se verifice validitatea analizelor prezentate şi favorizează lecturi complementare aprofundate privind teme deosebite, dincolo de abordarea generală care este cea a acestei cărţi.

O lucrare de bază

Două linii directoare au stat la baza acestui text. Prima este legată de *cititori*. Din principiu, noi i-am considerat ca neofiţi, puţin cunoscători sau necunoscători ai problemelor tratate: învăţătorii care, chiar dacă primesc în mod regulat copii romi, subliniază lipsa acestei analize globale a cărei nevoie o resimt; formatorii de învăţători sau alţi membri ai personalului educativ, care au nevoie de o lucrare de bază; studenţii, lucrătorii sociali, aleşii, în special membrii puterilor locale şi regionale care trebuie să fie sensibilizaţi şi care, dacă sunt sensibilizaţi, doresc să se informeze înainte de a lua o hotărâre. Numeroase alte grupe de cititori potenţiali există, eterogene, iar noi am încercat ca textul să nu fie prea schematic în ochii specialistului, nici prea dens sau aluziv în ochii neofitului.

Cea de-a doua linie directoare este legată de *complexitatea datelor* socio-culturale privind romii şi de natura acestei publicaţii. Romii, călătorii, ţiganii formează, vă veţi da seama, un mozaic de mici grupuri diversificate, mozaic în mişcare, a cărui

configuraţie se modifică constant, caleidoscop din care fiecare element ţine la particularitatea sa. Deci, nimic nu este generalizabil în materie de origine, de istorie, de limbă, de habitat, de meserii etc. Rămâne o pânză de fond. În aceste pagini, se prezintă o analiză foarte epurată, fără detalii privind „rituri" sau „cutume" a căror listă ar fi infinită şi provizorie, ci pur şi simplu exemple ilustrative. Aceasta permite ieşirea din contradicţia între asociere şi disociere, între amalgamul inerent unei sinteze şi diferenţierea datorată specificităţilor. Este prezentat deci mai mult stilul sau spiritul unui ansamblu cultural, un fel de a fi, mai degrabă decât moduri de a face. Aceasta răspunde unei necesităţi, când trebuie să încerci să fii complet în câteva zeci de pagini. Iar această necesitate este şi o garanţie pentru a evita vulgarizarea elementelor unei intimităţi sociale şi culturale pe care romii nu doresc să le vadă alterate.

Pentru cea de-a doua parte a acestei informări, există, de asemenea, o multitudine de măsuri juridice, sociale şi comportamente ale populaţiilor fiecărui stat, care determină situaţia în care se găsesc romii. Dar această multitudine nu este însoţită de o nepotrivire. Datele socio-politice se organizează într-un mod coerent şi asamblarea lor arată că există o convergenţă atât în domeniul reglementărilor, cât şi în cel al imaginilor şi comportamentelor în privinţa romilor. În ciuda numărului de state, liniile mari ale politicilor pot fi trasate pe o urzeală comună. De aceea actualizarea faptelor s-a putut conjuga cu extinderea numărului de state interesate: ar fi fost puţin abil să se completeze primele versiuni dându-le o dezvoltare specifică spre est; canavaua iniţială permitea, dimpotrivă, o integrare de date noi care să permită cu mai multă uşurinţă expunerea unei informaţii şi apariţia unei problematici globale europene. Ca şi pentru partea culturală, este vorba de un demers global şi structural care a fost adoptat, în opoziţie cu demersul faptic şi cel punctual. Mai curând decât evidenţierea anumitor fapte, a fost căutată înscrierea lor într-o mişcare, ceea ce permite în acelaşi timp o mai bună înţelegere a evenimentelor şi folosirea acestei cărţi de informare mai durabilă, dincolo de istoria imediată.

Se cuvine deci să se sublinieze, în aceste rânduri introductive, că această carte de bază, de primă abordare, o abordare cuprinzătoare, se înscrie în mod deliberat într-un proiect de informare clară şi precisă, care pune accent pe lizibilitatea datelor în situaţii foarte complexe. Într-un număr de pagini limitat, nu este vorba de a produce un raport încărcat de referinţe. Pentru motive multiple vor fi evitate notele de subsol ca şi trimiterile la un mare număr de lecturi complementare. În special pentru a nu îngreuna textul, dar şi pentru că referinţele posibile sunt foarte numeroase şi nu ar fi neapărat pertinente. Mă explic: rapoartele europene sau naţionale mai sus menţionate la realizarea cărora autorul acestei cărţi a contribuit uneori, comportă fiecare referinţe foarte numeroase. Fiecare din capitolele acestui text ar putea fi împănat cu numeroase referinţe, rapoarte, cărţi, teze, fiind produse pentru fiecare tematică. Cunoştinţele s-au dezvoltat foarte intens în cursul ultimilor ani. Dar să asiguri vizibilitate nu este suficient: este cazul înainte de toate să se asigure *lizibilitate* informaţiilor, şi pentru această lucrare destinată unui public larg, pentru care accesul la informaţie este legat de competenţe lingvistice, este potrivit să se ţintească referinţele la alte lecturi. În acest sens, pentru ediţia de faţă, am ataşat şi o bibliografie de bază în limba română.

De altminteri, cercetările „on line" (în special în Internet) permit cititorului, căruia i s-a deschis apetitul de abordare globală cu această carte, să caute documentele care îi vor furniza cunoştinţe complementare. De exemplu, textele şi rapoartele instituţiilor internaţionale, texte despre care va fi vorba într-unul din capitole, sunt accesibile imediat – şi actualizate – pe site-ul web al acestor instituţii. Sau o altă documentaţie precisă şi calificată privind istoria sau cultura este disponibilă prin intermediul anumitor programe care urmăresc să producă această documentaţie şi care sunt ele însele o platformă ce conduce la texte de referinţă precise. Prin urmare, aici nu vor fi date în anexă decât referirile la rapoartele cu profil european evocate mai sus, care sunt capabile să completeze această carte, documente în cea mai mare parte accesibile şi pe site-ul web al instituţiilor care le-au produs. Aceste rapoarte sunt cu atât mai utile cititorilor care vor să-şi aprofundeze cunoştinţele pe care le comportă studiile aprofundate privind anumite state, numeroase date numerice, statistici, tabele, grafice etc., într-o abordare diferită de cea dezvoltată aici. Se vor găsi, de asemenea, în anexă unele adrese de siteuri web care în principiu au un caracter de permanenţă şi o vocaţie europeană.

Se cuvine, de asemenea, să menţionăm că majoritatea publicaţiilor realizate de instituţiile internaţionale sunt tot mai adesea tematice şi nu acoperă ansamblul aspectelor situaţiei comunităţilor de romi, dar pe de altă parte, că aceste documente pun frecvent accentul pe sărăcie, discriminare, o serie de aspecte negative ale căror victime sunt romii. Această carte este diferită în sensul că am încercat aici, pe de o parte, o *abordare globală,* care conjugă tematici diferite, pentru o lucrare de bază, dar şi o *abordare cuprinzătoare,* care ţine seama de date istorice, culturale şi politice.

Romi, Călători, Ţigani …..

Prima ediţie a acestei lucrări, din 1985, se intitula *Ţigani şi Călători*. Ediţia din 1994 purta titlul *Romi, Ţigani, Călători*. Pentru motive ce vor fi detaliate în părţile privind organizarea socială şi politică, veţi înţelege că este dificil să reuneşti în acelaşi termen comunităţi care doresc să se diferenţieze şi, de asemenea, dificil să dai ca titlu o listă de nume diferite. Practica instituţiilor europene, când se adoptă un text (rezoluţie, recomandare etc.), a devenit, în cursul ultimilor ani, de a menţiona în notă, de ce s-a utilizat termenul „romi", faptul că denumirea vizează şi includerea altora, precum „sintes", „ţigani", „călători" şi încă alţii.

Practicile de limbaj şi ceea ce evocă cuvintele, au evoluat şi ele. Până în anii 1980, termenul „rom" era foarte puţin cunoscut în partea occidentală a Europei şi astfel „ţigan" era folosit chiar de organizaţii formate de romi, pentru ca cei din jurul lor să ştie despre ce este vorba. Schimbările geopolitice de după 1989 au pus în lumină termenul „rom" şi el se reflectă în textele şi rapoartele instituţiilor europene, cu o alunecare, în jurul anului 1995, a termenului „nomazi" sau „ţigani" către cel de „romi" şi „călători". Practica Consiliului Europei a fost, de atunci, de a utiliza termenul „romi", în engleză „Roma/Gypsies", înainte de a se produce zece ani mai târziu, în

2005, o nouă alunecare, care tinde să facă să treacă termenul „ţigani" în urma celui de „călători". Astfel Divizia administrativă a Consiliului Europei care urmăreşte aceste probleme relative la „romi" devine Divizia Romilor şi a Gens du Voyage, iar Grupul de reprezentanţi guvernamentali creat în 1995 se va numi Grupul de specialişti privind romii (sau Specialist Group on Roma/Gypsies) (MGS-ROM) din 1995, data creării sale, până în 2002. Apoi, începând din 2002, el devine Grupul de specialişti privind romii, ţiganii şi călătorii până în iulie 2006. După noul mandat adoptat de Comitetul Miniştrilor la 12 iulie 2006, noul MG-S-ROM a devenit Comitetul de experţi privind romii şi călătorii[2].

Titlul acestei noi ediţii, punând „Romii" în evidenţă, se înscrie în această evoluţie, dar el se poate declina în „romi, călători, ţigani", pentru a respecta varietatea de comunităţi care se pot înscrie sub una sau alta din aceste denumiri, uneori sub două dintre ele. De altfel, experienţa traducerilor ediţiilor anterioare ale acestei lucrări ne face conştienţi de faptul că în numeroase limbi termenul de „călători" nu poate fi tradus, nici în titlul, nici în textul cărţii şi deci pot să rămână doar doi termeni, sau chiar unul din ele este înlocuit de un altul care răspunde mai bine la situaţia locală şi la imperativele limbii. Se cuvine în această problemă să fii flexibil şi să te adaptezi cât mai curând posibil la realitate şi la mijloacele de expresie, prin limbă, a acestei realităţi şi să respecţi varietatea termenilor utilizaţi de către cei interesaţi ei înşişi, pentru a se identifica între ei şi în ochii celorlalţi.

Reluând datele deja existente în ediţia din 1985 sau din alte texte pe care le-am publicat înainte de 1985 şi parafrazând notele uneori lungi puse acum în deschiderea majorităţii rapoartelor, aş spune că termenul „Rom" care va fi utilizat cel mai des şi care este pus în frunte în titlu, priveşte persoanele care aparţin unor comunităţi foarte diversificate, persoane care se numesc ele însele romi sau călători, sau sintés, sau gitani, sau mauouches, sau ţigani etc. Utilizarea privilegiată a acestui termen „rom" nu minimalizează însă şi nici nu reduce în nici un fel diversitatea şi originalitatea comunităţilor avute în vedere.

În carte se va găsi, de asemenea, utilizarea lui „romi" sau a lui „romi", sau romi şi călători". Care reprezintă cel mai adesea în mod emblematic ansamblul comunităţilor avute în vedere, iar uneori termenul „rom" sau „călător" în utilizările pe care cititorul le va înţelege adaptate la o realitate de teren, locală sau naţională, sau chiar „ţigani" când se referă, în cursul istoriei, la o desemnare politică dată din exterior, înscrisă în texte oficiale sau prezentă în reprezentările sociale sau în stereotipuri.

Este de dorit ca această lucrare, care urmăreşte să sensibilizeze şi să informeze pe cei care nu sunt (sensibilizaţi şi informaţi), să ajungă în cât mai mare măsură la aceşti destinatari. Trebuie făcut un efort pentru a o difuza astfel, căci un defect major în distribuirea acestor producţii, care le deturnează de la scopul lor şi menţine informaţia într-un sistem închis, este acela că ele sunt solicitate, obţinute …şi păstrate de cei care n-au întotdeauna cea mai mare nevoie. Sperăm că aceştia din urmă vor face să circule textul. Prin el diferitele instanţe ale Consiliului Europei vor putea să

sensibilizeze administraţiile naţionale şi autorităţile locale şi regionale, precum şi pe alţi parteneri interesaţi. Consiliul Europei a susţinut întotdeauna difuzarea în special pe lângă organizaţiile de romi pentru ca acest document să poată fi un instrument de cunoaştere şi de reflecţie, ajutându-le în contactele cu diverşi interlocutori. Totuşi, organizaţiile de romi – se va înţelege de ce la lectura celei de-a doua părţi – rămân uneori sceptice în privinţa efectelor informaţiei, estimând că sunt prea numeroase cuvintele şi insuficiente acţiunile, pentru a îmbunătăţi o situaţie dificilă. Rămâne ca cititorul, prin acţiunea sa, să dovedească contrariul.

Ghid de pronunţie romani

c se pronunţă [ţ] ca în „ţigan", „ţar"
ć se pronunţă [ce] ca în „ceh"
ćh se pronunţă [tch] ca în „maci" în anumite dialecte sau
[ş] ca „şarpe" în altele
j se pronunţă [i] ca în „Ion"
ś se pronunţă [ş] ca în „şuncă"
u se pronunţă [u] ca în „uliţă"
ž se pronunţă [ge] ca în „geam" în anumite dialecte şi
ca un sunet moale similar cu [z] ca în „jambon" in altele
ph, **th** and **kh** se pronunţă ca p, t and k urmate de o aspiraţie. Niciodată cum se pronunţă
'ph' în 'philosophy', sau 'th' in 'thought' sau 'kh' în cuvintele arabe.

„Căciuliţa" marchează înmuierea vocalei care o poartă: ă (se pronunţă ă), ŏ (se pronunţă 'yo'), ŭ (se pronunţă'you') etc.

Prima parte
Date socio-culturale

1. Cunoaşterea romilor

Opré Roma

Gelem gelem lungone dromençar
Maladilem baxtale romençar
A Roma! len, katar tumen aven
E caxrençar, bokhale ćhavençar?
A-a Roma! len, a-a ćhava! len!

Am mers, am mers pe drumuri lungi
Am întâlnit romi fericiţi
O, romilor! de unde veniţi voi
Cu corturi şi copii flămânzi?
O, romi, o oameni tineri!

(Extras din imnul Congresului Romilor Jarko Jovanović, Jagdino, 1971)

Origini

Pe tot parcursul istoriei lor, romii nu au lăsat în urma lor decât documente produse de alţii, cu bune şi rele, cu lucruri reale sau imaginare. Iar memoria colectivă a reţinut mai mult aspectele legendare decât certitudinile.

Primele grupuri descoperă Europa, de la est la vest, în mod esenţial în secolele XIV şi XV. Iar Europa îi descoperă cu uimire, nelinişte şi neînţelegere. Aceşti călători pletoşi, care se prezintă în faţa sătenilor şi orăşenilor nu pot fi incluşi în vreo categorie şi le sunt atribuite nume diverse, referitoare la o origine presupusă sau la o identitate prost înţeleasă. În aceste condiţii şi chiar admiţând că totalitatea documentelor de arhivă este cunoscută – ceea ce nu este cazul – este dificil de dat asigurări că datele furnizate sunt cele ale primei prezenţe a grupurilor de romi. Grupuri mici au putut parcurge regiuni fără a fi remarcate în mod deosebit şi fără a lăsa urme în arhive: dovada în acest sens o reprezintă faptul că prima mărturie dintr-o ţară poate privi o regiune nefrontalieră, ceea ce presupune deplasări trecute neobservate. Dimpotrivă, grupuri nerome au putut fi confundate de cercetători cu „ţigani”, inclusiv în denumirea care le-a fost dată, ceea ce făcea să se creadă că era vorba de o prezenţă precoce a romilor. Astfel, venită din Asia Mică, o sectă eretică ai cărei membri, care evitau contactul cu anturajul lor, aveau reputaţia de ghicitori şi magicieni, este cunoscută de mai multe secole în Grecia sub numele de *Atsinganos* sau *Atsinkanos* („neatinşi/de neatins”) când, către anul 1100, un călugăr de la Muntele Athos vorbeşte despre un grup de *Atsingani*. S-a întâmplat ca numele acestei secte să fie atribuit grupelor de călători venite din est şi să le rămână ataşat în multe ţări şi limbi (*Tsiganes* în franceză, *Zigeuner* în germană, *Sigöyner* în norvegiană, *Zigenare* în suedeză, *Zingari* în italiană, *Ciganos* în portugheză etc.).

Dar în diversitatea şi mişcarea populaţiilor Imperiului Bizantin nu este sigur că denumirea de *Atsingani* nu a fost utilizată pentru diverse grupuri şi că cei ce urmau să devină şi să rămână „ţigani" după ce părăsiseră Grecia nu erau deja prezenţi în anul 1100, deşi acest lucru ar fi fost posibil. De asemenea, menţionarea unor „Tigani", fără îndoială fierari, în documentele greceşti din Italia meridională a secolului al XIII-lea şi chiar a secolului al XII-lea şi cea de *Albertinus Cingarellus*, în 1262 în Liguria, nu atestă o prezenţă a romilor. În 1322, un călugăr franciscan, Simon Simeonis, face descrierea unui grup care ar fi putut fi format de „tigani" care poposiseră în peşteri şi în corturi lunguieţe de tip arab, aproape de Candia (*Iraklio*) în Creta. În 1348, *Cingarije* sunt semnalaţi în Serbia (Prizren) şi este probabil ca, începând de la această dată, strămoşii romilor să fie astfel menţionaţi.

Romii vin din est. Dar de-abia la sfârşitul secolului al XVIII-lea lingvistica descoperă că limba este o limbă din India, fără îndoială din nord-estul Indiei, limbă derivată din graiurile populare apropiate de sanscrită. Migraţiile s-au făcut pornind din India, între secolele al IX-lea şi al XIV-lea, fără îndoială. Lingvistica permite, de asemenea, prin examinarea vocabularului şi a structurilor gramaticale ale dialectelor limbii romani din diferite ţări, de a se crea o idee în privinţa itinerariilor urmate în cursul migraţiilor şi vine să confirme şi să completeze datele arhivelor.

În cea de-a doua jumătate a secolului al XIV-lea, dovezile unei dispersări se înmulţesc. Primele texte cunoscute în prezent privind romii sunt legate, în Moldova şi Valahia, începând din 1385, de situaţia sclaviei familiilor de romi. De asemenea, în insula Corfu se creează un *feodum Acinganorum,* fief ţigănesc, care va subzista până în secolul al XIX-lea şi ai cărui locuitori, în majoritate fierari şi călători, nu depind decât de „baronul" lor, exceptând pedeapsa cu moartea.

În 1397, guvernatorul veneţian al Naupliei (Náfplio), de pe coasta estică a Peloponezului, acordă privilegii pentru *Acingani*. Pe coasta de vest, la Modon (Methóni), romii sunt stabiliţi în 1384. Cipru este probabil obiectul unei imigraţii a romilor în această epocă, provenind din est. Mai multe regiuni frecventate atunci de romi sunt în această perioadă botezate „Micul Egipt", în special datorită fertilităţii lor; este cazul, de exemplu, al regiunii Epir, din Grecia. Fără îndoială este motivul pentru care romii care au sosit apoi în alte ţări europene au fost deseori numiţi *egipteni*, nume care le-a rămas, mai mult sau mai puţin deformat, până în secolul al XX-lea: de exemplu, *Gypsies* în engleză, *Gitanos* în spaniolă, *Gupti* în bulgară, *Gitans* în franceză.

Răspândirea grupurilor continuă în secolul al XIV-lea în Valahia şi în Boemia, apoi, până în 1430, în întreaga Europă occidentală, cu excepţia ţărilor din Nord. În Polonia, un prim document menţionează o prezenţă la Cracovia în 1401, apoi în 1405 la Lvov. Între 1407 şi 1416, diverse cronici fac aluzie la prezenţa lor în Germania. În 1416, oraşul Kronstadt, din Transilvania (Braşov din România), face donaţii în bani şi

alimente „seniorului Emaus din Egipt şi celor a sută douăzeci de însoţitori ai săi". Anul următor, romii traversează oraşele hanseatice şi sunt semnalaţi în Saxonia, în Bavaria, în Hessa şi în apropierea frontierei cu Elveţia. Ei se deplasează în grup, cu femei şi copii, iar în fruntea lor este un „şef", „duce", „conte", „căpitan" sau „voievod; ei au cai, uneori căruţe pentru bagaje şi îşi spun pocăiţi (penitenţi) sau pelerini, trăind astfel din pomeni particulare sau publice. În 1417, Sigismund, împăratul Germaniei, dă unui grup o scrisoare de recomandare şi de protecţie pentru ca ei să fie bine primiţi. Sigismund fiind şi „rege al Boemiei", grupurile de romi veniţi din Boemia sunt numite uneori *boemieni, boemianos* etc. Purtătorul acestor recomandaţii, condus de „ducele" André, se prezintă în 1420 la Deventer, în Ţările de Jos, cu vreo sută de persoane şi patruzeci de cai. Contabilitatea oraşului evidenţiază faptul că grupul primeşte bani, bere, fân pentru cai, pâine, peşte şi este găzduit într-un depozit de textile. Fără îndoială este acelaşi grup care a fost primit în acelaşi mod de oraşul Bruxelles, începând cu luna ianuarie 1420. În 1423, Sigismund îi dă un bilet de liberă trecere lui Ladislav, „duce" al romilor. În cursul acestor ani, familii din Transilvania sosesc în Ungaria.

În august 1419, micul târg francez Châtillon-en-Dombes (Châtillon – sur – Chalaronne, din Ain) face o donaţie unui grup purtător de scrisori de la împărat şi de la ducele de Savoia. Apoi populaţia din Mâcon, unde se duc călătorii este foarte impresionată de ei. Italia a fost desigur abordată în acelaşi timp prin sud şi prin nord. Prin sud, direct de pe mare, de la zona de limbă greacă a Peninsulei Balcanice, aşa cum pare să ateste limba romilor instalaţi actualmente în sud, lipsită de împrumuturile germane şi slave. Totuşi, prima apariţie datată priveşte nordul, în 1422, mai întâi în Bologna.

Cronica din Bologna, anonimă în acea perioadă, relatează că:

> „la 18 iulie 1422 a sosit la Bologna un duce din Egipt care se numea André, a venit cu femei, copii şi bărbaţi din ţara sa şi erau aproximativ o sută de persoane. Fiind renegat de credinţa creştină, ducele a fost expatriat de regele Ungariei şi scos de pe pământurile sale. Ca urmare, i-a spus regelui că vrea să revină la credinţa creştină şi se botează cu mulţi alţii din poporul său, aproximativ 4000 de persoane. Cei ce nu au vrut să fie botezaţi au fost ucişi. După ce regele Ungariei i-a capturat şi rebotezat, le-a ordonat să plece în lume timp de şapte ani şi să se adreseze papei la Roma. Apoi, ei vor putea reveni. Când au sosit la Bologna, trecuseră deja cinci ani şi mai mult de jumătate dintre ei erau morţi.
>
> Se pare că aveau un decret din partea regelui Ungariei, care era şi împărat, care le permitea, în cursul acestor şapte ani, să fure indiferent unde se duceau şi care soma să nu fie pedepsiţi. Sosiţi la Bologna, ei s-au instalat înăuntrul şi în afara porţii Galluera şi dormeau sub porticuri, cu excepţia ducelui care locuia la hanul regelui. Au rămas la Bologna cincisprezece zile. Multă lume se ducea să îi vadă pentru soţia ducelui, care, se spunea, ştia să citească destinul, să prezică viitorul, să ghicească prezentul şi numărul de copii, calităţile unei femei şi încă alte lucruri. Ea spunea adevărat pentru multe lucruri".

Puţin mai târziu, la Forli, mai la sud:

> „veniră oameni trimişi de împărat, dornici să primească credinţa noastră; ei sosiră la Forli la 7 august. Şi, cum am auzit că se spunea, unii spuneau că vin din India. Se opriră aici două zile, nearătându-se foarte măsuraţi, ci asemănători animalelor sălbatice şi furioase. Erau aproximativ două sute şi mergeau la Roma, la Papa, bărbaţi, femei şi copii" *(Chronicon fratris Hieronymi de Forlivio).*

Se observă în acest text evocarea – rară la această epocă – a unei origini indiene. În Spania, primul text referitor la romi atestă o sosire prin nord; este vorba de un bilet de liberă trecere eliberat la Saragosa de Alphonse V, la 12 ianuarie 1425, în favoarea lui „Don Johan de Egipte Menor". Documentul ordonă să îl „lase să meargă, să rămână, să treacă" timp de trei luni, pe el, întregul său echipaj şi pe cei care îl însoţesc. Pentru Portugalia, regele D. João III, printr-un prim text din 1526, adică un secol mai târziu, decretează expulzarea *Ciganos*; dar este probabil ca ei să se fi aflat mult mai devreme pe teritoriul portughez; prima referire cunoscută figurează într-un poem care poate fi datat 1510 şi probabil romii vor fi sosit în Portugalia în cursul celei de a doua jumătăţi a secolului al XV-lea.

Călătoriile în nordul Europei sunt atestate în cursul primei jumătăţi a secolului al XVI-lea. În Insulele Britanice, primele menţiuni figurează în 1505 în Scoţia, 1514 în Anglia, 1530 în Ţara Galilor; dar este probabil ca, la fel ca în Portugalia, sosirea să fie avut loc mai devreme, întrucât mărturiile par să se refere la grupuri deja bine stabilite. În 1505, romii proveniţi din Scoţia sosesc în Danemarca. În privinţa Suediei, precizări se găsesc în cronica suedeză de Olai Petri, care arată că în 1512 „cei care călătoresc dintr-o ţară în alta şi pe care îi cheamă *tater*, au venit în această ţară şi la Stocholm. Nu au mai fost văzuţi aici niciodată până acum". În 1540, un grup este deportat din Anglia spre Norvegia. Finlanda, după o etapă pe insula Åland către 1580, unde le-au fost luaţi caii romilor, în 1584 este atinsă la Turku. Poate au existat înainte sau după alte sosiri, prin est sau chiar direct prin sud; în Estonia, primul text datează din 1533, pentru o sosire fără îndoială provenind din Suedia. Intrarea în Rusia – cel puţin pe pământurile care vor face parte din Imperiu, căci frontierele s-au deplasat – are loc prin sud în 1501, iar Siberia nu este atinsă pare-se decât în 1721. În ceea ce priveşte insula Malta, se pare că prima menţiune istorică a prezenţei *Zingari*, făcută de Giacomo Bosio, istoric al Ordinului Cavalerilor de Malta, într-o lucrare din 1602, arată, în contextul descrierii asediului Maltei în 1565, că *Zingari* locuiau în peşterile lui *Rabat* – astfel era denumită zona ce cuprindea împrejurimile vechii capitale a Maltei. Africa şi Americile sunt şi ele atinse de migraţia ţigănească, în mod esenţial ca urmare a măsurilor de deportare luate de autorităţile portugheze (mai ales către Brazilia) şi spaniole în secolul al XVII-lea, apoi engleze şi franceze. Angola a fost fără îndoială principala colonie portugheză care a primit romi, începând din secolul al XVI-lea.

Dispersare şi fixare

Grupurile care ajung în Europa occidentală, îşi continuă adesea deplasările de la o regiune la alta, de la o ţară la alta. Contele Martin, de exemplu, este în 1447 la Barcelona, în 1460 la Doroca et Castellón de la Plana, în 1471 la Lérida, în 1472 la Valencia, în 1484 la Castellón de Ampurias, în 1491 la Sevilla. Ducele André, care conduce trupa descrisă la Bologna şi Forli în 1422 pe drumul Romei, este fără îndoială acelaşi care se prezenta în 1419 în faţa localităţii Mâcon şi în 1420 la Bruxelles şi Deventer. După Italia, el va reveni în Franţa. Până la începutul secolului al XVI-lea, au loc mari mişcări; explorarea Europei continuă, grupurile se încrucişează, pistele se încurcă. Apoi se produce o încetinire a mişcărilor, o reducere a amplitudinii călătoriilor care se înscriau atunci în cadrul unei naţiuni sau regiuni.

Totuşi, se pare că totdeauna şi în toate ţările grupurile şi-au redus sau stopat migraţia. În Grecia, primul val de imigranţi romi se instalează pentru un timp mai ales în zona rurală (coasta Epire, Corfu, Peloponez, Macedonia, Tracia). În Italia, de la sfârşitul secolului al XV-lea, numeroase familii îşi restrâng nomadismul şi caută să se aşeze în zona rurală, în timp ce grupe de fierari meridionali au o sedentarizare urbană. În aceeaşi perioadă în Spania se instaurează o semi-sedentarizare, practică pentru dezvoltarea activităţilor comerciale şi artizanale şi slujbe rurale sezoniere. Astfel se produce un fel de fixare locală, se dezvoltă deprinderi de coabitare şi chiar o osmoză în domeniul cultural (de exemplu, în Andaluzia), care poate merge până la căsătorii mixte. Se întâmplă, de asemenea, ca artizani bine implantaţi, foarte calificaţi, ca fierarii, să fie apăraţi de populaţiile locale, care au nevoie de ei, şi de autorităţile locale, când sunt proclamate de către rege acte de expulzare. Aristocraţii protejează în Spania familii gitane şi prin năşirea lor permit adoptarea numelui lor: Mendoza, Montalvo, Corlés etc. Acelaşi lucru se întâmplă în Italia (Calabria) unde familii vor avea numele de Berlingeri, iar în Anglia unde *Gypsies* vor purta numele de Boswell sau Stanley şi unde comercianţi itineranţi, artizani şi muncitori agricoli foarte curând îşi vor reduce nomadismul. În Finlanda, în partea centrală a ţării se înregistrează o mobilitate de persoane în căutare de găzduire şi de muncă.

În Balcani, începând din secolele al XIV-lea şi al XV-lea, romii ce se aflau acolo, sau care se deplasau cu armata otomană, fac parte din sistemul administrativ, militar şi economic al Imperiului. Ei trebuie să plătească o taxă numită *haraci,* exceptând cazul când lucrează pentru armată, în special ca fabricanţi de praf de puşcă sau armurieri. Grupe organizate de prestatori de servicii pentru armată s-au format astfel, *sanjaks*. În ciuda voinţei autorităţilor otomane de a-i fixa pe romi şi de a-i înregistra, ei continuă, o parte dintre ei să nomadizeze şi îşi vor continua deplasările în interiorul Imperiului sau în afara lui, până în secolul al XIX-lea. O altă parte începe să se fixeze în mod esenţial ca artizani în satele din Balcani (lucrul fierului, dulgheri, producători de coşuri) şi îşi vând producţia pe plan local şi prin călătorii sezoniere. În secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, unii încep să lucreze ca agricultori şi astfel s-au creat sate ţigăneşti, dar cei mai mulţi sunt angajaţi ca muncitori agricoli, adesea sezonieri. În secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, odată cu dezvoltarea agriculturii, se produce o

regrupare în *chiflik* de familii de romi care lucrează ca arendaşi pentru fermele turceşti, în timp ce se produce o sedentarizare urbană în cartierele ţigăneşti, *mahali*.

Primul val de romi a sfârşit, aşadar, prin a se întinde în întreaga Europă, stabilindu-se în unele locuri, iar o parte din ei şi-au redus deplasările. Se întâmplă, de asemenea, ca acei călători de origine indiană să întâlnească călători autohtoni. În Irlanda, de exemplu, din secolul al XII-lea, porecla de *Tinkler* sau *Tynker* este dată unui grup de nomazi, iar în secolul următor este prevăzută o reglementare pentru aceşti „Irlandezi rătăcitori". Acest grup şi-a menţinut, de multă vreme, o identitate, o organizare socială, un dialect distincte. Acelaşi lucru este valabil din secolul al XVI-lea pentru *Quinquis* din Castilla şi în secolul al XVII-lea pentru *Yeniches* din Germania. Din întâlnirea cu călătorii originari din India au rezultat schimburi culturale şi astfel, din secolul al XVI-lea, în Insulele Britanice şi în alte locuri din Europa, s-au format grupuri „mixte", întrucât caracterele de origine indiană au fost absorbite şi reinterpretate de nomazii autohtoni, iar nomazii din India au absorbit şi reinterpretat caracterele autohtone.

Migraţii

Primul val, în fiecare ţară, este urmat de alte valuri. În Cipru, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, venind din Turcia, apoi în secolul al XIX-lea, după eliberarea sclavilor din România, se produc noi migraţii. În Bulgaria, la finele secolului al XVII-lea şi la începutul secolului al XVIII-lea, datorită conflictului dintre Austria şi Imperiul Otoman, are loc o nouă imigraţie; de asemenea, în secolul al XIX-lea, cu ocazia abolirii sclaviei în România. În Italia, la sfârşitul secolului al XIX, apar romii „unguri"; după sfârşitul primul război mondial, alte familii, „germane" şi „slave" vin din nord şi din est; în timpul celui de al doilea război mondial romii sunt izgoniţi din Italia, din Slovenia şi din Croaţia şi începând din anii 1960 un nou val de romi „iugoslavi" soseşte în Italia. În Franţa, al doilea val vine tot la finele secolului al XIX-lea, provenind din Ungaria şi din România, şi va continua cu destulă regularitate până la primul război mondial. Acelaşi lucru se petrece în Norvegia şi în Germania. Din anii 1960, s-a dezvoltat o imigraţie de romi din Iugoslavia, cu relansări succesive, în special la finele anilor 1980, când mii de romi părăsesc Macedonia, în special în direcţia Germaniei pentru a cere acolo statut de refugiaţi politici. În Ţările de Jos, romii, pe care o legislaţie severă îi respinsese complet, reapar în secolul al XIX-lea, apoi în secolul al XX-lea în anii 1930 un grup mic precede valul originar din Iugoslavia şi Ungaria, care soseşte începând din 1960. În 1978 şi 1979, 600 de persoane care trăiesc în Franţa şi în Italia emigrează pentru a locui în Ţările de Jos. În Danemarca, în acelaşi fel, începând din 1965, mai multe grupuri se prezintă cu paşaport iugoslav, tranzitând spre Suedia şi Norvegia, dar vor reveni să se instaleze la Copenhaga şi Helsinki. În Austria, începând din 1958, numeroşi romi se fixează în regiunile din est (Burgenland) în timp ce alţii vor pleca în Statele Unite, în Canada, în Australia. În 1968, familii, adesea în tranzit, vin din Cehoslovacia cu alţi refugiaţi; după o şedere de doi până la cinci ani, cea mai mare parte va pleca în special în Suedia. Începând din acelaşi an şi până în 1980, din Iugoslavia vin cei mai mulţi

romi; mulţi se instalează şi optează pentru naţionalitatea austriacă. În Marea Britanie, al doilea val de la finele secolului al XIX-lea este format din cei care au părăsit România şi alte ţări din est. În secolul al XX-lea, la sfârşitul anilor 1950, 200 – 300 persoane sunt refugiaţi din Ungaria şi începând din 1960 numeroşi călători din Irlanda trec în Anglia. Spania cunoaşte un val migrator similar, cu numeroşi Gitans care vin din Portugalia.

Mişcările care au avut cel mai mare efect prin numărul de persoane interesate şi numărul de ţări obiecte ale migraţiilor sunt cele care au pornit din România în cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea, din Iugoslavia începând din anii 1960, din România şi Iugoslavia – dar şi din alte state – la începutul anilor 1990. După câteva mişcări originare din Europa centrală şi de est la sfârşitul anilor 1980 (în special din Macedonia şi din România către Germania), începutul anilor 1990 este într-adevăr o perioadă de val migrator, primul care prin amploarea sa şi prin consecinţele sale are o asemenea vizibilitate în sensul că sunt rari cetăţenii statelor de origine sau ai statelor spre care se îndreaptă romii care să o ignore. Este fără îndoială prima dată în istorie când comunităţile de romi fac să se vorbească despre ele, de data aceasta la scara unui continent şi chiar mondială (migraţiile sunt numeroase către America, mai ales de Nord).

Motivele migraţiilor sunt diverse. În primul rând, persecuţiile al căror obiect sunt romii îi determină să fugă. În cursul secolelor sunt foarte numeroase măsurile de expulzare sau de interdicţie de sejur şi pedepsele care le însoţesc (marcarea cu fierul, spânzurarea, galerele etc.), vânătorile organizate contra romilor care omoară mulţi, iar pe alţii îi determină să fugă: punerea în aplicare a acestor măsuri în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea în Ţările de Jos, de exemplu, îi îndepărtează pe romi. În aceeaşi epocă, Suedia îi trimitea în Finlanda. Deportările intervin în diferite momente ale istorie, fie că sunt din Portugalia spre Africa, din Anglia spre Australia, sau în interiorul statelor, pentru Rusia în Siberia, pentru România în Transnistria etc. După secole de sclavie a romilor din Principatele Române, abolirea sa către 1860 va lansa familii în toate direcţiile. Presiunile de tot felul, în special pentru sedentarizarea nomazilor sunt cele care îi fac să meargă mai departe, ca şi expulzările nenumărate şi mereu actuale, uneori la scara unui stat, ca în cursul secolelor trecute, în perioada de interzicere a şederii: cazul cel mai cunoscut este trimiterea înapoi planificată a migraţiilor din Germania în România, în 1992 şi 1993 (dacă în textul acordului între cele două state nu se desemnează în mod special romii, în fapt, acesta îi vizează în mod deosebit).

În faţa adversităţii din partea celor care îi înconjoară, singura posibilitate pentru romi este de a merge să vadă dacă mai departe primirea este mai bună: anii 1990 reprezintă cruda ilustrare, între agresiunile fizice, pogromurile rasiste, habitatul prădat sau ars, condiţiile de viaţă îngrozitoare din numeroase state, de la est la vest. Numeroase sunt marile oraşe unde la periferie familiile se află la hazardul expulzărilor. Şi la nivel naţional se reproşează romilor că nu sunt acolo unde ar trebui să fie: astfel familii care au fost constrânse să părăsească regiunile slovace în anii 1950 pentru a merge în

Boemia, după 1993 sunt ameninţate să fie expulzate invers, din Boemia spre Slovacia. De asemenea, dacă existau aproape 150.000 de romi în Kosovo înaintea evenimentelor de la finele anilor 1990, cca. 120.000 au trebuit să fugă din ţară, viaţa fiindu-le ameninţată, iar în prezent condiţiile de înapoiere, pe care anumite state ar dori să le accelereze, sunt nesigure, adesea nerealiste: discriminarea rămâne puternică, casele lor au fost distruse sau atribuite altora, sprijinul politic şi financiar rămâne slab.

Perioadele de tulburări dintr-o ţară i-au îndepărtat pe romi care, în general, în aceste condiţii, se aflau şi mai respinşi, servind de ţap ispăşitor. De altfel, primele migraţii din est în vest au fost contemporane cu înaintarea lui Tamerlan, cu evenimente balcanice şi cu replierea greacă. Modificările frontierelor – de exemplu la finele primul război mondial – au destabilizat adesea grupurile de romi. De asemenea, dificultăţile economice, la care romii şi călătorii sunt foarte sensibili, îi incită să schimbe ţara: foametea din Irlanda de la jumătatea secolului al XIX-lea provoacă plecarea a numeroşi călători irlandezi către sudul Statelor Unite. Din 1960, cum comerţul nomazilor în zona rurală este dificil, călătorii irlandezi au trecut în număr mare în Marea Britanie unde ei dezvoltă mai curând un comerţ urban. Pentru aceleaşi motive, am spus noi, gitanii au părăsit Portugalia pentru Spania şi romii din Iugoslavia, apoi mai multe state din est pentru numeroase ţări din Europa occidentală.

Comerţul este, într-adevăr, un motiv important de deplasare, schimbare de regiune şi chiar de ţară. Să găsească clienţi, pentru un negustor sau un artizan rom, presupune un demers în locuri diferite şi necesită o plecare. A păstra clienţii înseamnă o revenire sau o fixare. Aceste două eventualităţi se conjugă cu alte elemente pentru a determina plecarea sau oprirea: din Grecia romii navighează spre insule pentru comerţ; intrarea Regatului Unit în Uniunea Europeană îi incită pe unii să meargă să facă comerţ dincolo de Canalul Mânecii. Dimpotrivă, contextul andaluz, favorabil comerţului şi artizanatului, incită la fixare şi uneori la respingerea romilor „străini" care riscau să rupă echilibrul foarte precar între comunităţi.

Multe alte motive explică continuarea călătoriei: pentru familiile care se simt că aparţin aceluiaşi ansamblu, călătoria, când este posibilă, permite să se întâlnească, să menţină legăturile. Mai este şi gustul călătoriei şi al independenţei pe care aceasta o permite, care face şi astăzi să se folosească oportunităţile oferite de marile târguri, pelerinaje, amintind prin aceasta pe cel de la Roma sau de la Saint-Jacques-de-Compostella, oportunitate care face şi ca romii să însoţească pe colonişti peste mare înainte de a fi trimişi drept condamnaţi.

Există, aşadar, pe de o parte un nomadism *structural* datorat unei anumite forme de organizare socială şi economică şi unei dorinţe de a călători şi un nomadism *conjunctural* datorat evenimentelor produse de alţii: excluderea sau, dimpotrivă, recluziunea (sclavia, închisoarea, diverse interdicţii). În general, cele două forme se conjugă în deplasările ce rezultă.

Existenţa în fiecare ţară a unor multiple sosiri de imigranţi romi în epoci diferite, faptul că unii s-au fixat sau şi-au redus deplasările, că alţii au mers mai departe sau au rămas mereu nomazi în ţară, existenţa şi întâlnirea cu nomazi autohtoni, au produs în fiecare ţară, în acelaşi timp o stratificare şi o mare diversificare culturală şi lingvistică. Prezenţa romilor şi a călătorilor, în fiecare ţară din Europa este deci, în cea mai mare parte a timpului, multiplă.

Diversitatea, în examinarea situaţiei actuale, este, de asemenea, prezentă prin faptul că în lumina normelor internaţionale, romii în deplasarea dintr-un stat în altul pot fi, după caz, consideraţi ca migranţi, ca lucrători migranţi, ca refugiaţi, ca solicitanţi de azil, persoane deplasate, apatrizi etc. La acestea se adaugă legile sau normele naţionale care introduc alte specificaţii şi termenii corespunzători, şi limbajul administrativ care introduce, la rândul lui, şi alte variante.

Istoria este marcată de numeroase deplasări din care unele, prin numărul de persoane interesate, au fost considerate ca tot atâtea „valuri" succesive, cel mai adesea din estul spre vestul Europei şi Americii. În anii 1990 mişcările migratoare au dobândit o importanţă fundamentală şi induc aproape pretutindeni în Europa politici care iau în acelaşi timp o amploare imprevizibilă şi forme noi sprijinite foarte adesea pe un discurs la limita raţionalului.

O preocupare recentă, în privinţa imigranţilor, în general, şi teama de o „invazie a ţiganilor din est", în special, a suscitat numeroase discuţii. Studii privind problema au fost iniţiate de majoritatea organizaţiilor internaţionale. Instanţele Consiliului Europei, ale Uniunii Europene, OCDE, OSCE, Înaltului Comisariat al Naţiunilor Unite pentru Refugiaţi au dezvoltat un interes crescând pentru această problemă, care a devenit un subiect de preocupare politică de prim ordin la nivel internaţional. De fapt, în mod esenţial, vizibilitatea brusc sporită a romilor în migraţie din anumite ţări din Balcani (România, Bulgaria, fosta Iugoslavie) şi în căutare de şedere temporară sau de azil politic în Europa de vest este cea care a indus acest interes internaţional şi situaţia actuală a comunităţilor rome (degradarea situaţiei sociale, atacuri violente, creşterea xenofobiei etc.) este percepută mai ales sub unghiul migraţiilor reale sau potenţiale ca o „problemă" putând să antreneze dificultăţi, problemă având o „dimensiune internaţională" subliniată de textele emise de instituţii internaţionale.

„Pericolul" unei migraţii masive de romi a fost exagerat şi cel mai adesea lipsesc datele cu cifre care să permită o mai bună percepere a realităţii mişcărilor. Se pune mai degrabă bază pe impresii, care nu sunt scutite de povara stereotipurilor. Iar aceşti migranţi, aşa cum sunt imaginaţi cel mai adesea, ca refugiaţi sau solicitanţi de azil politic, nu sunt singurii care se deplasează peste noile frontiere politice ale Europei anilor 1990. De exemplu, un număr important de romi din România se deplasează în Polonia sau în Republica Cehă în timpul verii şi sunt mişcări în ţările Balcanilor, pentru motive comerciale sau pentru prestări de munci agricole. De asemenea, a început să se producă o anumită organizare a migraţiei. De exemplu, romii din România au migrat mai degrabă în familie decât individual. Grupe de romi din aceeaşi

localitate sau din aceeaşi regiune din România au emigrat spre aceleaşi oraşe sau regiuni dintr-un stat străin şi au reconstituit, în emigraţie, grupul de rudenie al regiunii de origine. Grupurile de romi care au plecat primele în Germania au fost cele provenind din regiuni din România în mod tradiţional populate de germani. Romii au urmat exemplul migraţiei masive a saxonilor şi a şvabilor din Transilvania şi din Banat către Germania, migraţie intensă în cursul anilor 1970 şi 1980, încurajată de Germania Federală înainte de căderea comunismului. Familiile sau grupurile care au trăit deja experienţa deplasării forţate (ca romii deportaţi în timpul celui de-al doilea război mondial) sau care au experienţa migraţiei voluntare în interiorul ţării (ca muncitori sezonieri agricoli, sau în construcţii) sau care trăiau un nomadism regulat din motive economice, în interiorul ţării, au arătat o mai mare disponibilitate pentru o migraţie către alte ţări. Comportamentul de deplasare dobândit în România a fost pur şi simplu transferat într-o altă ţară care îi primeşte şi mai ales grupurile sunt cele care au constituit obiectul reacţiilor negative ale statelor în care s-au dus ele începând din 1990.

2. Populaţiile

Număr

Recensământul privind romii şi călătorii au furnizat întotdeauna rezultate aleatorii. Diferitele cifre oficiale, în cel mai bun caz, nu dau decât un ordin de mărime, întrucât criteriile reţinute (*cine este rom? cine este călător?*) sunt determinate politic, ceea ce nu înseamnă totuşi că ele sunt definite precis. Mai mult, în cursul unui recensământ, majoritatea romilor pot să nu se declare „romi" sau „ţigani", din diverse motive, în special prudenţa după secole de persecuţie. Astfel că, în anumite state, între datele oficiale bazate pe recensăminte ale căror criterii sunt cel mai adesea arbitrare şi evaluări care pot fi făcute de alte surse, numărul variază de la 1 la 4. Aici se adaugă şi faptul că în numeroase state, orice termen indicând apartenenţa etnică a dispărut din textele administrative, pentru a fi înlocuit cu o metaforă, dezvoltată în special în legătură cu politicile de asimilare. În anumite state, recensămintele nu luau în calcul etnicitatea considerată ca pe cale de dispariţie sau trebuind să dispară, ci un grup social în dificultate ce trebuie să facă obiectul unui program de integrare; pe cale de consecinţă, doar o parte a romilor făcea obiectul unui recensământ.

Să dăm câteva exemple pentru a ilustra relativitatea cifrelor. În *Marea Britanie*, în 1991, Departamentul Mediului recenzase în Anglia 12316 caravane, estimând că în medie sunt 3 persoane per caravană şi aproape 4 persoane per familie, ceea ce ar indica prezenţa a aproximativ 40.000 nomazi în Anglia. Dar estimări mai precise au arătat, în cursul unui recensământ precedent, că ar fi trebuit să se calculeze 4,5 persoane per familie, ceea ce indică de fapt 55.000 persoane pentru Anglia, pe când în 1966 erau recenzate 15.000 de persoane. Există, evident, o creştere importantă a numărului nomazilor. Tot în 1991, în Ţara Galilor sunt recenzate 708 familii (faţă de 312 în 1966), iar un calcul mai complet ar arăta de fapt că cca. 800 de familii sunt prezente, adică 3.600 persoane. În Scoţia, sunt recunoscute oficial 980 de caravane cu 3000 de persoane, din care 1600 copii de vârstă şcolară. Se obţine astfel un total de 55.000 – 60.000 nomazi în Marea Britanie. Preocupate în mod esenţial de deplasările şi staţionările caravanelor, autorităţile iau în calcul numărul de nomazi: rezultă că toţi romii şi călătorii sedentarizaţi într-un fel sau altul nu apar, iar experţii, precum şi organizaţiile ţigăneşti şi ale călătorilor estimează ca rezonabil să se dubleze în medie numărul familiilor recenzate, cu nuanţări în funcţie de zonele geografice. Ar exista, prin urmare, minimum 90.000 romi şi călători în Marea Britanie. Pentru Regatul Unit, se cuvine să se adauge cca. 800 persoane nomade în Irlanda de Nord.

În *Franţa,* n-au existat, ca în Marea Britanie, observaţii realizate pe aceleaşi baze la interval de câţiva ani. Recensământul din 1961, la rubrica „Populaţii itinerate sau de origine nomadă" dă următoarele rezultate:

Itineranţi:	26.628
Semi-sedentari:	21.690
Sedentari:	31.134
Total:	9.452

În aceste cifre, negustori ambulanţi, romi, alţi nomazi sunt luaţi în calcul, pe când numeroşi romi şi călători sedentarizaţi nu sunt incluşi. Se poate imagina, de asemenea, cu uşurinţă, că agenţii recenzori nu au vizitat totalitatea caravanelor. În 1969, o lege nouă vine să reglementeze exercitarea activităţilor ambulante şi regimul aplicabil persoanelor care circulă în Franţa fără domiciliu sau rezidenţă fixă. Apar noi criterii de determinare, iar statisticile Ministerului de Interne au ca bază titlul pe care îl poartă fiecare:

	1972	**1980**	**1984**	**1989**
Recipise de la negustori ambulanţi	47.596	92.954	107.805	–
Permise speciale de circulaţie (privind pe cei fără domiciliu sau rezidenţă fixă, exercitând o activitate ambulantă)	31.918	64.176	48.792	53.677
Permise de circulaţie (privind pe cei fără domiciliu sau rezidenţă fixă, care locuiesc permanent într-un vehicul, remorcă, adăpost mobil)	1.296	4.448	2.272	4.348
Carnete de circulaţie (idem, dar neavând „resurse regulate care să le asigure condiţii normale de existenţă, în special prin exercitarea unei activităţi salarizate"	7.012	15.312	16.137	25.025

Aceste date arată că are loc o dezvoltare importantă a numărului de persoane nomade, fără domiciliu sau rezidenţă fixă (ultimele trei categorii de titluri) şi a celui de negustori ambulanţi. Dar copiii sub 16 ani nu sunt luaţi în calcul (se cuvine, deci, să se dubleze aceste cifre) şi nici numeroşii romi sedentarizaţi. Neluând în calcul decât ultimele trei categorii de titluri care acoperă doar romi şi călători, se obţine în 1980 un total de 83.936 titluri, deci, dublând, 167.872 persoane, la care trebuie să se adauge toate familiile ţigăneşti care au un domiciliu fix, dublând cel puţin, chiar fiind prudenţi, numărul celor care au un titlu de circulaţie. În 1989, datele globale sunt echivalente. Actualmente, se poate estima, ţinând seama şi de progresia demografică, că romii (nomazi sau nu) şi călătorii (nomazi sau nu, „persoane de origine nomadă" sau „Gens du voyage" în funcţie de textele administrative) reprezintă 300.000 până la 400.000 persoane.

În *Irlanda* (Eire), 1.117 familii erau recenzate în 1961 şi 1.953 familii în 1977; în acelaşi an, un studiu mai precis de la Dublin dădea un număr de 6,23 persoane per familie calculată, deci un total de peste 12.000 persoane pentru ţară. În 1979, se estimează că de fapt numărul este de cel puţin 2.200 familii, adică 13.700 persoane. Este o cifră, se pare, minimă, întrucât statisticile, pentru „cei care sunt sedentarizaţi, nu iau în calcul decât călătorii „recazaţi" de serviciile sociale şi îi uită pe cei care, cazaţi de ei înşişi, nu rămân mai puţin călători în spirit, limbă şi practici culturale. În 1986, cu prilejul unui studiu, apărea că jumătate din călători au sub 15 ani, iar numărul mediu de copii per familie este de 8. În 1987, un studiu detaliat permite să se calculeze că rata natalităţii este de 34,9‰.

În *Italia*, trebuie să se ţină seama, ca şi în celelalte state, de creşterea puternică demografică, care face ca după un interval de zece ani numărul estimat să fie mult mai mare, dar, de asemenea, ca şi în alte state, trebuie să se ţină seama mai ales după 1989 de importantele mişcări care antrenează romii dintr-un stat în altul. Astfel, dacă Observatorul imigraţiei al preşedinţiei Consiliului de Miniştri dădea la finele anului 1990 numărul de 29.790 imigranţi din Iugoslavia înregistraţi cu regularitate în Italia, există motive să se considere că majoritatea erau romi. Apoi, războiul a antrenat foarte mulţi romi printre refugiaţi şi sunt fără îndoială peste 40.000 de romi care au sosit recent în Italia. De altminteri, Institutul de statistică nu consideră în recensăminte limba maternă, decât în regiunile unde există o protecţie a minorităţilor (Val d'Aoste, Sud-Tyrol, Veneţia Giuliana).

În *Bulgaria*, recensământul oficial publicat în 1956 dă numărul de 195.000 de romi. În momentul recensământului din 1975, datele au fost furnizate Comitetului Central al Partidului Comunist Bulgar şi indică numărul de 373.000 de romi. Aceste date nu sunt considerate ca reale de către responsabilii Partidului şi, la solicitarea lor, a fost condus în paralel un recensământ, cu participarea Ministerului de Interne. Rezultatul, consemnat într-un document din 1980 atunci secret, dădea cifra de 524.000 de persoane. În acelaşi fel, un recensământ condus în 1989 de Ministerul de Interne a ajuns la rezultatul de 576.000 de persoane, iar în 1992 se găsesc 552.665 de persoane, dar verificări punctuale arată că acest număr este mult inferior realităţii. Un număr semnificativ de romi preferă să se declare, la recensământ, turci sau români.

Puternicele mişcări migratoare ale anilor 1990 fac şi mai aleatoare evaluarea numărului de romi, nu numai pentru că statisticile sunt dificile, ci şi pentru că mişcările sunt numeroase şi în valuri, putând să modifice rapid o prezenţă. Statisticile sunt dificile pentru că migranţii, solicitanţii de azil de exemplu, dacă precizează statutul de origine, nu precizează decât rareori dacă sunt romi sau nu, iar la numărul de migranţi care sunt oficial contabilizaţi în statistici trebuie adăugaţi cei care nu sunt. În privinţa amplorii mişcării, la exemplul clasic şi foarte discutat în mijloacele de comunicare de la începutul anilor 1990, al Germaniei şi după ce am dat mai sus un exemplu pentru Italia, să adăugăm exemplul semnificativ al Suediei: dacă în 1993 se putea estima că, comunitatea romilor din Suedia se ridică la cca. 15.000 de persoane,

se putea spune, de asemenea, că numărul de romi solicitanţi de azil se ridică tot la 15.000 de persoane.

O evoluţie se produce şi tinde să se accelereze la începutul secolului al XXI-lea. Pe de o parte, statele sunt mai conştiente de importanţa populaţiei lor de romi sau de călători şi de necesitatea de a cunoaşte realitatea pentru a îmbunătăţi situaţia, dezvoltând programe adaptate, bazate pe date precise. Pe de altă parte, organizaţiile romilor şi-au întărit poziţia pe scena politică, iar familiile şi indivizii sunt din ce în ce mai numeroşi în desemnarea ca membri ai unei minorităţi care îşi revendică drepturile.

Tabloul ce urmează încearcă să dea cifre „stabile" corespunzând mai mult unei perioade de lungă durată decât mişcărilor recente care ar antrena o creştere semnificativă a acestor cifre pentru o bună parte a statelor Europei occidentale. Cu atât mai mult cu cât o mişcare de „întoarcere" se produce uneori, fie comandată de autorităţile ţării recipiente, fie de comun acord de autorităţile ţării recipiente şi ale ţării de origine (exemplu acordul dintre Germania şi România vizând trimiterea înapoi a familiilor emigrante din România – romi în cea mai mare parte – în locul lor de origine), fie la iniţiativa familiilor, decepţionate sau speriate de condiţiile de primire oferite.

Evaluare	**Minimă**	**Maximă**
Albania	90.000	100.000
Germania	110.000	140.000
Austria	20.000	25.000
Belarus	10.000	15.000
Belgia	25.000	35.000
Bosnia – Herţegovina	50.000	80.000
Bulgaria	700.000	800.000
Cipru	1.000	1.500
Croaţia	30.000	40.000
Danemarca	2.000	4.000
Spania	650.000	800.000
Estonia	1.000	1.500
Finlanda	9.000	12.000
Franţa	300.000	400.000
Georgia	1.500	2.500
Grecia	180.000	220.000
Ungaria	550.000	600.000
Irlanda	30.000	35.000
Italia	90.000	120.000
Letonia	6.000	8.000
Lituania	3.000	4.000
Luxemburg	100	150
Fosta Republică Iugoslavă a Macedoniei	200.000	250.000

Evaluare	**Minimă**	**Maximă**
Moldova	20.000	25.000
Muntenegru	15.000	20.000
Norvegia	3.000	4.000
Olanda	30.000	35.000
Polonia	35.000	45.000
Portugalia	40.000	50.000
Republica Slovacă	400.000	450.000
Republica Cehă	200.000	250.000
România	1.800.000	2.400.000
Regatul Unit	100.000	150.000
Federaţia Rusă	450.000	600.000
Serbia	400.000	500.000
Slovenia	8.000	10.000
Suedia	35.000	40.000
Elveţia	30.000	35.000
Turcia	300.000	500.000
Ucraina	150.000	200.000
Alte state ……. de adăugat pro memoria		
Total aproximativ (rotunjind cifrele)	**7.000.000**	**9.000.000**

Pentru motivele evocate mai sus, *aceste cifre nu sunt decât indicative*. Acestor motive de incertitudine trebuie să li se adauge altele două. Mai întâi, puternica creştere demografică face ca datele dintr-un an să fie de reconsiderat peste câţiva ani, în sensul unei creşteri nete, populaţia de romi putându-se dubla în două sau trei decenii, în anumite state. În sfârşit, în cea mai mare parte a statelor, există o lipsă de date privind călătorii consideraţi ca ne-romi. Ce populaţie reprezintă *Yéniches* în Franţa, pe când ei formează cea mai mare parte a călătorilor Elveţiei? Câţi sunt *Quinquis* sau *Mercheros* ai Spaniei? *Tattares* din Suedia şi *Taters* din Norvegia? *Camminánti* din Italia şi *Natmandsfolk* din Danemarca? Şi în acest domeniu rar se întâmplă ca cercetătorii, sociologii sau antropologii să poată aduce precizări, întrucât până în prezent tradiţia lor era mai degrabă de a se îndrepta către grupurile considerate ca „mai ţigăneşti"; astfel, în Franţa cele câteva mii de romi din grupul *romilor* au constituit până în anii 1980 obiectul aproape al tuturor cercetătorilor, în timp ce zecile de mii de romi *Manus* şi zecile de mii de romi *Kalés* erau lăsaţi de o parte, cum erau *Yéniches* şi alţi *călători*. Unul din motive este fără îndoială faptul că stabilirea celui de al doilea val, cel mai vizibil şi „exotic", a coincis cu dezvoltarea ştiinţelor sociale. Astfel, cercetătorii au întărit şi acreditat imaginea unui „ţigan autentic" originar din Europa de Est, ocultându-i pe ceilalţi.

Pentru a păstra acelaşi exemplu francez şi a arăta cât poate să varieze viziunea globală care există şi care se oferă, utilizarea administrativă a termenului „*Gens du voyage*" a hipertrofiat începând din anii 1980 caracterul „nomad" ataşat romilor şi, prin corelare, a ocultat existenţa numeroasei populaţii „sedentare', în acelaşi timp mai puţin vizibilă şi neacoperită de termenul „*Gens du voyage*". Apoi sosirea de familii de romi din Europa Centrală sau Orientală începând din anii 1990 a venit să

completeze prezenţa ţigănească în Franţa şi să facă mai complexă imaginea pe care o au publicul şi autorităţile.

De altfel este foarte dificil să se indice care este proporţia nomazilor şi cea a sedentarizaţilor. Terminologiile utilizate sunt vagi şi nu acoperă aceleaşi realităţi de la o ţară la alta. *Travellers* britanici ca şi *Landfahrer* germani şi Gens du voyage francezi, *Woonwagenbewouers* olandezi ca şi *Rejsende* danezi, în ciuda denumirii lor sunt în proporţie tot mai mare sedentarizaţi. Se poate cel mult estima că pe ansamblul ţărilor europene nomazii care trăiesc într-un habitat mobil şi se deplasează în mod regulat pot să reprezinte aproximativ 10% din romii călători; seminomazii care trăiesc într-un habitat mobil şi nu se deplasează decât o parte a anului, sau care trăiesc o parte a anului într-un habitat fix şi o parte a anului călătorind, pot să reprezinte 10%; sedentarizaţii, care nu călătoresc, cu toate că o parte dintre ei sunt într-un habitat mobil sau susceptibil de a fi, sau într-un habitat precar, pot forma 80%. Situaţia este, evident, foarte variabilă în funcţie de stat; astfel, toţi romii par sedentarizaţi în Suedia şi în Danemarca. În Spania, cvasi-totalitatea romilor este sedentarizată; o parte redusă reprezintă semi-nomazi şi sunt rari nomazii. Situaţia este identică în Austria. Ea este foarte diferită în alte state, ca Regatul Unit, Irlanda, Belgia sau Franţa. Scoţia este, de asemenea, foarte variabilă datorită hazardurilor perioadei, cum a fost cea din anii 1990: astfel, în Bulgaria, unde sedentarizarea era foarte pronunţată, se putea estima că cca. 30% din familii reluau mobilitatea, dar fără îndoială în mod provizoriu. Şi apoi ar trebui să se cadă de acord asupra noţiunii de mobilitate şi de nomadism, noţiune obiectivă, de exemplu familii în habitat precar şi expulzate regulat, învârtindu-se în jurul marilor oraşe, sau noţiune subiectivă, familii mari stabilizate de mai mulţi ani, dar care în mod regulat schimbă locul – vom reveni în această privinţă în capitolul 5 privind călătoria. De altfel, nomadismul nu este decât un parametru între alţii, iar *sedentarizaţii nu sunt mai puţin romi decât nomazii*. În consecinţă, cu excepţia problemelor precise precum condiţiile de staţionare a caravanelor pentru nomazi, diferitele aspecte tratate în aceste pagini sunt valabile pentru ansamblul grupurilorr de romi, romi şi călători.

Nume

Numele atribuite romilor şi călătorilor sunt variate şi desemnează pentru cei care le utilizează, realităţi imprecise şi diferite. Denumirile pot să denote o origine presupusă, o viziune a istoriei romilor parţiale şi fără grija viitorului: este cazul în Franţa al Bohémieus-ilor, termen atribuit unor grupuri care erau purtătoare de scrisori ale regelui Boemiei, sau în Spania, al *Húngaros*, care presupune o origine maghiară. Este şi cazul tuturor termenilor derivaţi de „Egipteni": Gitans, Gypsies, Gitanos, Gitani Yifti, Giftos, Yieftos, foarte curent utilizaţi. Denumirile pot, de asemenea, să amalgameze sub acelaşi termen grupuri culturale diferite, de la confuzia originară între *Atsinganos* cu reputaţie proastă în Grecia şi nomazii veniţi din India, care îşi vor transporta numele până la capătul lumii, pentru că este fără îndoială cel mai răspândit: *Zigeuner, Zigøjnere, Sigöyner, Tsiganes, Zingaros, Zigenare, Tsigáni, Zingari, Ţigan, Tsignos, Çingene, Cigány, Cikan* etc. Amalgam, de asemenea, şi încă peiorativ, cu grupuri considerate a fi formate din vagabonzi şi rătăcitori, toţi

confundaţi în denumiri depreciative de *Vaganten, Fahrende, Vagabunden, Kilinghiros, Koulofos, Baraquis* şi multe alte denumiri care denotă, de asemenea, pe drept sau pe nedrept, un mod de viaţă sau o meserie: *Forains, Woonwagenbewoners, Camps-volants, Barakkenvolf, Tinkers, Nomades, Kurbétia*, *Mastori* etc. Alte denumiri sunt inspirate din terminologia ţigănească: *Manouches, Romani-chals, Didikais*, *Romanichels*, la acestea adăugându-se o multitudine de termeni regionali şi dialectici.

Conotaţiile care se ataşează acestor denumiri, în mod general foarte depreciative, larg răspândite în limbajul comun, sunt uneori întărite de utilizarea de desemnări şi mai stigmatizante: *Knackers, Mumpers, Katsiveli*, *Rabouins* etc. Deşi termenii utilizaţi înglobează în general populaţii în realitate diversificate, se întâmplă ca ele să fie purtătoare de nuanţe. Astfel, în Spania, unde *Gitanos*, de departe cel mai utilizat, este înlocuit de *Húngaros* pentru a desemna grupurile celui de al doilea val, termen înlocuit acum de acela de romi. În Italia de nord, unde *Zingari* şi *Giostrai* („forains"– „negustori ambulanţi" chiar când nu sunt) desemnează grupurile vechi, *Zingari montenegrini* imigraţii primei jumătăţi a secolului XX şi *Nomadi slavi* cei ai ultimului val, din Iugoslavia.

Tuturor acestor denumiri li se adaugă cele care sunt utilizate de administraţii. Sunt adeseori perifraze sau metafore: *Tinkers* din Irlanda devin *Itineranţi* şi, în Franţa, *Ţiganii şi Călătorii* devin *Persoane de origine nomadă,* apoi *Gens du voyage*…….

Termenul *Călători* utilizat pentru a desemna grupuri „autohtone" care nu sunt în general considerate ca fiind de origine indiană, este utilizat de ei înşişi în mai multe ţări şi, nefăcând parte din terminologia folosită pentru a-i desemna de către anturajul lor, nu este încărcat de semnificaţii falsificatoare. El poate fi, de aceea, păstrat. În ceea ce priveşte termenul *Ţigani* (Tsiganes), dacă el este, am spus-o, cel mai răspândit în lume, el nu este, cu excepţia anumitor limbi, cel mai utilizat în limbajul comun şi se poate admite că acolo unde el există este în general mai puţin decât altele pătat de conotaţii peiorative (excepţie în germană, din cauza stigmatizării termenului *Zigeuner* din perioada nazistă, sau în română, în legătură cu secolele de sclavagism). În măsura în care populaţiile desemnate astfel nu au termen pentru a se denumi în ansamblul lor, încă poate fi utilizat, când acesta se dovedeşte necesar, pentru acest ansamblu format din grupuri diversificate. Trebuie adăugat că deosebirea romi/călători nu este întotdeauna netă; iar problema de a şti cine este rom sau cine este călător nu are nici răspuns nici pertinenţă în anumite contexte: grupuri intermediare s-au putut forma de mult timp şi încă se mai formează. Ca atare, acest aspect trebuie judecat mai curând în termeni de continuitate şi de complementaritate decât în termeni de ruptură şi de exclusivitate. În privinţa termenului *Rom* sau *Roma*, folosit în titlul acestei lucrări, dacă el este tot mai mult folosit de organizaţiile ţigăneşti, pe plan politic el nu acoperă pentru moment, chiar sub raport politic, totalitatea grupurilor, în special grupurile care se denumesc *Sintés* sau *Călători*, sau *Ashkali,* sau *Kalés* sau *Beash* etc. El prezintă, totuşi, avantajul de a se demarca de stereotipurile ataşate denumirilor atribuite din exterior grupurilor „ţigăneşti", de a fi denumirea internă a unui număr important din aceste grupuri şi de a corespunde mai bine realităţii socio-culturale şi dorinţelor politice ale grupurilor prezente în Europa Centrală şi de Est, care reprezintă 70% din comunităţile ţigăneşti ale Europei.

Romi, călători, ţigani: această serie de cuvinte, folosite în această lucrare, încearcă să fie reflectarea şi marca de respect a unei realităţi lingvistice, culturale, sociale şi numerice.

Sosirea în diferite valuri, migraţia lor şi fixările lor au creat printre romi o mare varietate de grupuri diferenţiate unele de celelalte. Numele pe care le folosesc romii şi călătorii pentru a se desemna pe ei înşişi nu sunt decât foarte rar cele care sunt utilizate de populaţiile pe care ei le frecventează. Mulţi îşi zic adesea *Romi* sau *Manus* sau *Sinti/Sinté,* sau *Kalé,* cu variante: de exemplu, în Anglia, în Ţara Galilor şi în sudul Scoţiei, romii de implantaţie veche utilizează termenul *Travellers* pentru ei şi alţii Tsiganes şi *Romanichals* pentru ei înşişi; cei din nordul Ţării Galilor se numesc Kalés; uneori Ţiganii (Tsiganes) din Anglia şi din Ţara Galilor împrumută pentru ei înşişi termenul *Gypsies*, până recent considerat ca fiind peiorativ, dar reabilitat de dezvoltarea organizaţiilor ţigăneşti; acest împrumut politic al termenului *Tsiganes, Gypsies* etc. se produce în alte ţări. Călătorii din Norvegia se numesc ei înşişi *Reisende,* o parte din cei din Spania, *Mercheros,* cei din Irlanda, *Travellers* şi uneori *Pav, Pavvy*, *Mincéir* şi există subdiviziuni, de exemplu, în Olanda între *Woonwagenbewoners reizigers* (cei mai vechi) şi *Burgers* (care au început să trăiască în caravană după cel de al doilea Război Mondial). Prezentarea organizării sociale ne va arăta că fiecare din grupuri se divide adesea într-un mare număr de sub-grupuri.

Habitat

Pentru a indica locurile unde convieţuiesc romii în diferite ţări, nu este posibil decât să se indice tendinţe. Într-adevăr, situaţiile sunt foarte variate, iar mobilitatea rămâne un important element de adaptare la condiţiile de existenţă schimbătoare, în special în domeniul locuinţei şi al activităţilor economice. Aceasta înseamnă că sedentarizatul poate să-şi reia drumul, nomadul să se oprească şi toţi să-şi schimbe locul. În general, familiile primului val sunt repartizate pe ansamblul teritoriului, nomazi sau sedentarizaţi, cu regrupări în jurul capitalelor şi al marilor oraşe, dar şi în cartiere ale satelor, sau insuliţe izolate. Romii celui de al doilea val (finele secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea) au urmat un timp un nomadism aproape exclusiv urban, staţionând în cartierele mărginaşe ale marilor oraşe unde ei formează comunităţi uneori permanente, uneori efemere, care prezintă aceleaşi caracteristici în cazul – destul de frecvent – al unei sedentarizări. Asemenea comunităţi pot avea din exterior o stabilitate aparentă pe când în realitate familiile care le compun pot să se reînnoiască. Al treilea val, provenind din Iugoslavia, a venit să se instaleze în jurul marilor oraşe sau în inima oraşului, iar familiile sunt mai curând urbane. Pentru familiile care au migrat după schimbările geopolitice ale anilor 1990, implantarea este foarte diversificată şi cel mai adesea dependentă de condiţiile de primire sau de respingere, al căror obiect sunt ele, fapt ce le determină să trăiască într-un mod relativ dispersat în spaţiu, atât în imobile dezafectate pe cale de demolare, cât şi în caravane imobilizate la marginea marilor oraşe, cel mai adesea în situaţii precare care le obligă la o adaptare cvasi-cotidiană.

Varietatea tipului de habitat este după imaginea varietăţii de şedere şi de situaţii, determinată într-o măsură esenţială de anturaj: acţiuni de respingere ale populaţiilor locale, dar şi reglementări care obligă, limitează, interzic, variabile în timp şi după loc. Dacă politicile actuale în privinţa celor care sunt nomazi tind să-i sedentarizeze, un timp îndelungat ele i-au respins mai curând (cu excepţii ca în Spania dintotdeauna, în România în secolele de sclavie, în Austria Mariei-Theresa şi a lui Joseph II), întreţinând astfel nomadismul, chiar dacă unii doreau să se stabilizeze.
Dorinţelor de sedentarizare ale autorităţilor publice şi uneori ale autorităţilor locale li se opuneau însă atitudinile de respingere mereu constante din partea populaţiilor. Adaptarea nomadului la anturajul său trece, deci, în mod necesar, printr-un habitat în acelaşi timp diversificat şi adeseori provizoriu. Corturile şi căruţele sau rulotele hipermobile, în ansamblu, devin rare, dar există, pe când la cealaltă extremitate a evantaiului încep să se înmulţească caravanele foarte mari şi camioanele. În Europa Occidentală, cele două tipuri de habitat cele mai frecvente sunt în prezent caravana, de la cea mai mică şi deteriorată la mobil – home cel mai vast şi luxos, şi casa joasă, individuală, mică sau mare, recent construită într-un cartier destinat demolării, adeseori completată de o anexă uşoară care serveşte de sală de sejur şi de întrunire, şi înconjurată de câţiva metri de teren pentru caravană, şi cea a rudelor în trecere. Dar barăcile izolate sau reunite în bidonvilles încă există în numeroase locuri; şi găzduirea în apartamente a fost propusă în mai multe state, cu mari dificultăţi însă datorate inadaptării la acest tip de locuinţă. Se adaugă tipuri de habitat mai localizate şi care evoluează şi ele, precum casele abandonate din Grecia, grotele de troglodiţi andaluzi, apartamentele de portar ale romilor iugoslavi din Austria etc.

Caravanele se deplasează uneori izolat, adesea în grupuri mici, uneori câteva zeci; locurile lor de popas sunt foarte diversificate, alese spontan sau impuse, simplă suprafaţă de staţionare sau teren amenajat, loc autorizat sau nu. Caravanele pot să se învârtă constant într-un sector de câţiva zeci de kilometri sau să se deplaseze printre naţiuni. Ele pot să nu servească decât în perioada anotimpului frumos, pentru distanţe de 500 sau de 5000 de kilometri.

A fi sedentarizat, pentru romi sau călători, este un fapt obiectiv şi nu subiectiv. El se poate afla, de exemplu, într-o casă sau într-o caravană fără roţi, dar să păstreze *o stare de spirit nomadă*, întrucât el adeseori trăieşte o situaţie precară, care poate dura decenii, toată viaţa sa, sau să se schimbe rapid. Deplasarea poate fi reluată în orice moment, în mod voluntar sau sub presiunea evenimentelor (respingere a vecinătăţii, reconversie economică necesară, expulzare datorită renovării cartierului etc.). Caravană şi casă, sau orice alt tip de locuinţă, trebuie să fie adaptat unui mediu cel mai adesea ostil, la posibilităţile de a exercita meserii şi la necesităţile vieţii sociale (de primit şi vizitat rudele şi alte relaţii). Dacă aspectul social este prioritar în alegerea şi amenajarea locuinţei, evenimentele imprevizibile exterioare sunt cel mai adesea principalele determinante. Alegerea habitatului va fi rezultatul unui compromis între aceste diverse împrejurări.
Cort, caravană sau casă, interesaţii nu se judecă decât arareori pe baza tipului lor de habitat: ei îl ştiu în acelaşi timp utilitar şi provizoriu, adesea precar şi impus. Multă vreme şi uneori şi în prezent, nomenclatoarele administrative şi ideologiile politice au clasificat sub o formă dihotomică nomazii şi sedentarii, locuitorii unui cort, ai unei

caravane sau ai unei case şi din aceasta au tras concluzii arbitrare, de exemplu că singurul „ţigan adevărat" depozitar al tradiţiilor, este acela, pe cale de dispariţie, care trăieşte în cort, cel care este într-o casă nefiind decât o „persoană de origine nomadă" având „probleme sociale de adaptare". Or, tradiţia se găseşte atât în casă, cât şi în cort, în caravană sau în mobil-home. În ochii călătorului şi ai romului nomad, nu există în general nici-un „progres" în trecerea de la caravană la casă: este rezultatul momentan al unui compromis, care poate fi sinonim cu decăderea dacă este prea impus de circumstanţe.

Circumstanţele actuale, mai ales în Europa Occidentală, îi conduc pe romi şi călători la o regrupare periurbană în caravană, casă sau habitat mixt, în special din cauza resurselor rurale mai mici (diminuarea comerţului, a vânzării ambulante, a ocupării forţei de muncă sezoniere) şi a dezvoltării mijloacelor de transport, care, în mod paradoxal, au antrenat o diminuare a nomadismului: clienţii pentru muncă, ca şi părinţii pentru vizite, devin accesibili pe un traseu în automobile iar nu ca urmare a unor etape succesive. Cu această rapiditate mai mare de deplasare se conjugă dificultăţile de a circula cu o caravană prea bătătoare la ochi (multiple controale pe drum) şi dificultăţile de oprire (din cauza respingerii şi a interdicţiilor), pentru a induce tendinţa către stabilizare. Familiile caută să se grupeze, caravanele se restrâng; casele sunt căutate în acelaşi cartier, uneori pe aceeaşi stradă şi comunităţile formate astfel sunt uneori foarte importante, ceea ce creează noi dificultăţi cu cei din preajmă. Se dezvoltă un habitat mixt: terenul de lângă casă permite să se lase acolo una sau mai multe caravane locuite sau nu care, în orice caz, fac posibilă plecarea. În faţa diverselor dificultăţi actuale, habitatul mixt apare ca o formulă asiguratoare: caravana mereu prezentă permite de a rămâne orientat către drum şi plecarea în caz de nevoie, din dorinţă sau ameninţare; casa sau habitatul pe o bucată de teren este un loc de refugiu în caz de dificultate trecătoare sau de durată (anotimp rece, dificultăţi de a se opri, boală, pierderea vehiculului care poate trage caravana etc.). O formulă similară este din ce în ce mai mult adoptată de cei care instalează un mobil-home mare pe un teren care le aparţine sau care este amenajat pentru ei şi care posedă o caravană mai uşoară care le permite să facă deplasări mai mult sau mai puţin lungi. Mobil-home este rareori deplasat – sau de loc – dar el poate fi în caz de necesitate mai bun decât o casă, el răspunde dorinţei de a nu fi legat de o locuinţă fixă.

Vom reveni mai departe, în legătură cu efectele politicilor şi ale practicilor de primire, asupra condiţiilor de locuit în Europa Centrală şi Orientală. Sedentarizarea cu înverşunare decretată în majoritatea statelor aflate sub regim comunist în anii 1950 a antrenat o recazare în condiţii foarte proaste – conducând la crearea de bidonvilles şi de ghetouri urbane sau rurale – şi foarte perturbatoare pentru echilibrul social, cultural şi economic al comunităţilor rome şi pentru echilibrul relaţiilor cu celelalte comunităţi. În realitate, a vorbi despre habitat, fie el fix sau mobil, înseamnă a vorbi despre tratament politic, administrativ şi poliţienesc şi despre tratament din partea populaţiilor locale. Practicile spontane şi expresia culturală sunt afectate direct de practicile instituite de mediu: vom reveni asupra acestui aspect în partea a doua a acestei lucrări.

3. Limba

Variaţii

Limba romani derivă din limbajele populare apropiate de sanscrită şi posedă deci numeroase elemente de bază în comun cu hindusa, nepaleza, panjabi etc., limbi surori din nordul Indiei. Povestirile care descriu sosirea romilor în Europa adesea se bazează pe uimirea populaţiilor locale în faţa a ceea ce nu este pentru ele decât un jargon de neînţeles; totuşi, spiritele curioase notează uneori fraze care ar fi înţelese încă şi astăzi. Astfel, André Borde, care a publicat în 1547 la Londra *The First Boke of the Introduction of Knowledge* cu asemenea fraze (notate cu numeroase omisiuni şi greşeli de transcripţie sau de tipar):

– How farre is it to the next towne? *Cater myla barforas?*
(în romani actuală: *Keter mila [ži k-o] bar' foros?*)
– Wyl you drynke some wine? *Mole pis lavena?*
(în romani actuală: *Mol pies lovin?*)
– Sit you downe, and drynke. *Hyste len pee.*
(în romani actuală: *Beś tele, pi!*)
– Mayde, geve me bread and wyne! *Achae, da mai manor la vene!*)
(în romani actuală: *Aćhaj!e, da man manro ta lovin!*)
– Geve me aples and peeres! *Da mai paba la ambrell!*
(în romani actuală: *Da (de) man phaba[j] ta ambrol!*)
– Good nyght! *Lachira tut!*
(în romani actuală: *Laćhi rat tuqe!* sau, mai bine, *Laćhi ti rat*).

Dar nu se pun prea multe întrebări privind această limbă. Faptul că aceşti nomazi vin şi pleacă, fără ţară şi fără patrie, n-ar trebui să fie compatibil cu o limbă „adevărată", iar ei, se presupune de secole, că vorbesc un argou inventat de ei din nevoia unei comunicări secrete, pentru a nu fi înţeleşi decât de semenii lor. Este nevoie să se aştepte secolul al XVIII-lea pentru a redescoperi originea indiană a limbii, iniţial pe baza unei erori: un văr al tipografului Szathmar din Viena se împrietenise cu studenţi ceylonezi în teologie de la Leyda şi adjectivul *singhala* (ceylonez) înţeles greşit în „c*ingania*" l-ar fi făcut să se gândească la o origine indiană a romilor, confirmată mai târziu de eruditul ungur Valyi István în cursul unei conversaţii cu acelaşi tipograf. Se pare că Valyi István s-ar fi bazat pe amintirea ce persista încă în memoria populară a unei origini indiene a romilor şi mai ales aportul recent al studiilor sanscrite: este într-adevăr epoca în care se descoperă înrudirea sanscritei cu limbile clasice ale Europei. Aceste elemente sunt consemnate de slovacul Samuel Augustini ab Hortis (Zahradsky), care efectua în contul Mariei – Theresa de Austria prima cercetare ştiinţifică privind romii şi publicată în *Privilegierte Anzeigen* din Viena, reluată apoi de Grellmann. Totuşi, numeroşi oameni consideră încă limba romani ca un fel de „argou". Importante progrese s-au făcut în ultimii ani în cunoaşterea istoriei limbii

romani şi a diverselor sale varietăţi dialectale şi este probabil ca în anii viitori lucrările în curs să aducă mai multă lumină în privinţa aspectelor încă nerecunoscute de lingvistici.

În cursul îndelungatei coexistenţe a romani cu alte limbi, influenţele au fost reciproce. Probabil că nu există limbă europeană care să nu fi împrumutat câteva cuvinte din romani, fără ca cineva să-şi dea seama, adeseori prin intermedierea unei expresii argotice trecute apoi în limbajul curent. În unele locuri împrumuturile au fost mai numeroase şi au mers până la marcarea importantă a unei limbi regionale şi a spiritului culturii la care este ataşată (ne putem gândi la contextul andaluz şi la elementele sale cele mai pregnante, precum cele de flamenco, al său *cante jondo*, precum şi stilul său de viaţă). În altă parte însă influenţa romani s-a manifestat asupra unui domeniu determinat: de exemplu, în Anglia şi în Ţara Galilor, unde cel care nu este nici rom nici călător, dacă vrea să realizeze afaceri în domeniul recuperării de automobile şi de fier vechi, va trebui să cunoască vocabularul *anglo-romani*.

Dar influenţele cele mai puternice sunt cele ale limbilor înconjurătoare asupra limbii romani. Mai mult sau mai puţin importante, împrumuturile, care se sprijină pe vocabular ca şi pe gramatică, sunt reflectarea parcursului urmat de romi în decursul istoriei lor şi al opririi lor mai mult sau mai puţin îndelungate în cutare sau cutare arie lingvistică. Ca urmare, se înţelege că după mii de ani de migraţii pe cai şi în epoci diferite, după perioade şi locuri diferite de relativă stabilizare sau de sedentarizare, limba s-a ramificat şi încă se ramifică, dând naştere unui mare număr de varietăţi locale, diferind de altfel mai mult prin gradul de uitare al vorbitorilor decât prin disparităţi intrinseci. În acelaşi timp, cu deschiderea Europei, se constată puternice mişcări de convergenţă a diverselor varietăţi în relaţie cu contactele internaţionale crescânde.

Cea mai mare parte a dialectelor actuale păstrează semnul împrumuturilor făcute din persană şi armeană, apoi din greacă, acestea în mod esenţial în Asia Mică unde aceste trei limbi au rămas dominante până în 1300. Apoi împrumuturile sunt mai diversificate şi caracterizează adeseori grupele dialectale: de exemplu cel al dialectelor S*inti* puternic influenţate de limba germană, care se regăsesc în toată Europa Occidentală (cu toate că foarte puţin la periferia sa: Scandinavia, Insulele Britanice, Spania şi Portugalia), cel al limbajelor *Kalderaś* şi înrudite, marcate de o puternică influenţă a limbii române, care sunt cele ale romilor celui de al doilea val de la finele secolului al XIX-lea, vorbite în toate ţările Europei şi mult mai departe (Americile, Australia, Africa de Sud etc.); cel al dialectelor balcanice, vorbit în Europa de Sud-Est, dar care, datorită migraţiilor romilor celui de al treilea val, originari din Iugoslavia, se răspândesc aiurea: ele sunt marcate în acelaşi timp de limbile locale, cu atât mai mult cu cât stabilizarea în Balcani este veche, dar şi de turcă.

Este uşor de înţeles că o clasificare, deja dificilă pentru limbile teritorializate, este şi mai dificilă aici, din cauza deplasărilor şi a amestecurilor. Reluând aceste elemente într-o altă perspectivă, poate fi luată în consideraţie repartiţia şi dinamismul limbii

prin „straturi”, regrupând în două „superdialecte” care se vor numi „O” şi „E” – şi nu numai prin dialecte juxtapuse.

Vorbind de *superdialiecte „O”* (numite astfel întrucât terminaţia trecutului verbelor la persoana I este în – ŏm; local – *ŭm*), un prim strat al populaţiei s-a răspândit încă de la sosirea sa în Balcani după un arc de cerc foarte larg pornind din Bulgaria şi din Grecia şi mergând spre nord-vest apoi nord-est. Se disting trei sub-grupuri în acest arc de cerc.
– o populaţie importantă rămasă în Balcani;
– un alt ansamblu care s-a instalat în Europa Centrală carpatică;
– şi o altă parte care s-a repartizat între Polonia, – ţările balcanice şi Rusia, cu un contingent în Finlanda.

Din acest arc de cerc, practic continuu, s-au detaşat următoarele grupuri de limbaje, numite „*pararomani*” din cauza hiatusului existent între ei şi limba romani propriu zisă:
– *Gitans* sau *kalés*, care au pierdut întrebuinţarea familială a romani ca urmare a persecuţiilor; limba nu s-a mai transmis decât sub forma unui vocabular succint, înţeles de tineri în cursul integrării în viaţa lor profesională de către adult, aceasta la o vârstă la care nu se dobândesc structurile gramaticale, ci doar puţin lexic şi într-un mod neregulat, de unde formarea variantelor *kalo* sau *ibero-romani;* kalés reprezintă aproape 10% din totalul „ţiganilor”.
– *Sintés* (sau *manouches* din Franţa pentru ramura de nord, cea mai importantă) la care germanizarea pentru ramura nord (şi italienizarea pentru ramura sud) a vocabularului şi a structurilor gramaticale a fost progresivă; Sintés reprezintă cca. 3% din totalul „ţiganilor”;
– *Romanichals sau gypsies* din Insulele Britanice, cu un limbaj conservator în Ţara Galilor şi alte varietăţi foarte alterate, din ceea ce se numeşte *paggerdi chib* „limbă spartă” sau *anglo-romani*, în toate privinţele comparabile cu limbajele iberice – şi percepute ca un patrimoniu preţios.

Se găseşte în Balcani celălalt superdialect, *numit „E”* (întrucât terminaţia la trecut a verbelor la persoana I este în – *em*), care cuprinde în Balcani şi în Turcia partea de sud a primului ansamblu definit mai sus, din aceasta rezultând interferenţe şi apariţia limbajelor intermediare, mai ales în România şi Macedonia. Aceste vorbiri ale superdialectului E constituie stratul II care, cu câteva excepţii– de exemplu de câteva decenii cu emigraţia economică spre Occident – nu depăşeşte Balcanii. Superdialectele O şi E nu se deosebesc între ele decât prin terminaţia verbală citată mai sus (*phirdŏm, phirdom, phirdŭm* (am mers); *dikhlŏm, dikhlom, dikhlŭm* (am văzut) în faţa lui *phirdem dikhlem*; de asemenea, prezentul de la “eu sunt”: *sinŏm, som, hom, sium*, în faţa lui *sem*, rar *sim;* se relevă evoluţia finalei *-ni*, în cuvinte precum *pani* (apă), *kuni* (cot), *khoni* (grăsime) etc., în *–j: paj, khoj etc.,* respectiv, corespondenţa *a/e* în câteva cuvinte de bază: *daj* (mamă), *ćhaj* (fiică), în faţa lui *dej, ćhej* etc.

O mică parte a vorbirilor superdialectului O şi o bună jumătate din vorbirile superdialectului E îşi văd pronunţia afectată de mutaţia a două sunete de origine indiană *ćh* [tch’h] şi *ž* [dj], care devin consoane şuerătoare dulci. Astfel, în sânul fiecăruia din superdialecte se formează stratul I, limitat la Nord – Estul Ungariei şi

Nordul Transilvaniei şi respectiv stratul III, care are particularitatea de a fi foarte mobil şi a se întinde din secolul al XIX-lea în Rusia, în Suedia, în Franţa, peste Atlantic şi acum în Spania. Cei mai cunoscuţi din acest strat sunt *kalderaś* şi *lovara.*

Intercomprehensiunea nu este neapărat legată de apartenenţa la un anume strat. Ea este uşoară între toţi vorbitorii de romani propriu zis, care corespunde cu aproape 90% din întreaga populaţie avută în vedere, toate straturile amestecate, dar în schimb este cvasi-imposibilă cu limbajele detaşate din primul strat şi între romii care şi-au uitat prea mult limba, chiar şi dialectele vecine.

În interiorul grupelor de dialecte există variante regionale mai mult sau mai puţin influenţate de dialectele locale ale limbilor în contact: italiana locală, alsaciana, maghiara din Transilvania etc. Împrumuturile de la dialectele locale antrenează dificultăţi de înţelegere, mai ales când ele înlocuiesc, pentru motive uneori obscure, cuvinte romani bine cunoscute altfel: iepure, prieten, floare etc. Divergenţele locale de pronunţie deranjează mai puţin comunicarea, întrucât urechea umană se „reglează" în câteva clipe pentru a filtra accentele şi a restitui ceea ce interlocutorul a vrut să spună, şi aceasta în general cu succes. Calchierea limbilor locale constituie un obstacol mai mare în înţelegere; astfel romii din Austria spun *avri asav* pentru „îmi bat joc" sau *opre ćhinav* pentru „mă laud" – traduceri literale din germană, dar cei care vorbesc celelalte dialecte vor rămâne perplecşi, întrucât ei nu înţeleg decât literal după semnul adverbului de loc: „eu râd afară", „eu tai în sus".

Toate dialectele comportă şi împrumuturi încă mai punctuale, care denotă trecerea, sau şederea, în cutare sau cutare ţară sau regiune. De exemplu, romii din Norvegia, ca urmare a împrumuturilor din franceză, cu prilejul unei şederi în Franţa, vor spune *gatova* (prăjitură) pentru *kùxa* mai folosită în dialectul lor, *stomavo* (stomac) pentru *per*, *sentüra* (cordon) pentru *kuśtik* şi pot construi fraze marcate de franceză şi de norvegiană: *Kana komansil taj slutil o filmo?* cu *komansil* din "comerţ" (în franceză) şi *slutil* de la *slutte* (în norvegiană)": „Când va începe şi când se va sfârşi filmul?"

În cea mai mare parte a timpului, din cauza unei fixări îndelungate, grupurile dialectale pararomani au suferit puternice modificări, în mod esenţial în gramatica lor şi împrumuturile lexicale nu au putut fi integrate de o limbă care şi-a pierdut dinamismul. Vocabularul, păstrat mai mult sau mai puţin, este articulat cu o structură gramaticală de împrumut. Este cazul a două grupuri pararomani evocate mai sus: grupul iberic al dialectelor de *kalo* care au împrumutat din castiliană, din catalană, din bască, din portugheză şi grupul britanic al dialectelor *anglo-romani* marcate de gramatica engleză dar al căror vocabular nu a împrumutat din engleză, fiind mai ales de origine indiană. Pe de altă parte, există grupuri de romi sau călători care vorbesc o limbă de împrumut, ca *rudari* care folosesc un dialect românesc în Bulgaria, *beash* care în Ungaria folosesc româna, *kaulja* care în Italia utilizează un dialect arab, *xoraxané* care vorbesc turceşte în Bulgaria etc.

Există, de asemenea, grupuri de călători care vorbesc un dialect vechi cu origine încă incertă, ca *travellers* irlandezi din Insulele Britanice a căror limbă, *gammon*, pare

într-o măsură să meargă până la celta dinainte de secolul al XIII-lea, cu doar 10% împrumuturi din romani de origine indiană. *Cant-ul* vorbit de *scottish travellers* prezintă pentru anumite grupuri peste 50% împrumuturi din vocabularul de origine indiană. Alţi călători, precum cei din Nordul Scoţiei, utilizează un dialect a cărui gramatică se inspiră din galică şi al cărui vocabular se alimentează din romani de origine indiană, cât şi din celtă, la care se adaugă împrumuturi argotice. Cei din centrul Scoţiei utilizează o gramatică engleză. În sfârşit, *yenichis* utilizează un vocabular ieşit probabil din *rotwelsch* medieval (cuvânt semnificând „latina roşie", adică „vernacular marginal" şi incluzând termeni romani, yiddish, ebraică, latină şi diverse dialecte germanice, în funcţie de trecutul istoric al grupului. Se întâmplă frecvent ca din astfel de argouri „călătorii" să folosească un vocabular compozit cu mai mult sau mai puţin romani pe o formă rudimentară a gramaticii limbii locale.

Să pui accentul pe împrumuturile chiar diversificate, înseamnă să oferi imaginea unei secţiuni „verticale", localizate geografic, a diferitelor dialecte şi înseamnă să rişti să se uite două fapte importante. Pe de o parte, dacă sunt romi şi călători care sunt stabili, într-o regiune sau un stat, există de asemenea romi şi călători care circulă mult, de la o regiune la alta, dintr-un stat în altul, dintr-un continent în altul. Iar ei îşi transportă dialectul cu ei. Pe de altă parte, sunt grupuri stabile într-un loc în decurs de generaţii sau de secole, care se încarcă în acest loc de împrumuturi lingvistice şi care merg apoi într-un loc apropiat sau îndepărtat unde devin sedentarizaţi sau nomazi. Exemple de acest fel sunt numeroase: sunt romii care au părăsit România plecând în Europa Occidentală, Centrală sau Orientală şi într-un mare număr de ţări, sunt *travellers* din Irlanda plecaţi în Statele Unite, romii balcanici din Franţa, Olanda sau de aiurea etc. De aceea trebuie să se completeze demersul precedent printr-o secţiune „orizontală" sau „transversală", vorbind geografic, care să permită mai buna înţelegere a unei realităţi cotidiene în care locul nu este sigur, la periferia unui oraş sau într-o zonă de staţionare, că dialecte apropiate se ating, şi în care dimpotrivă, cei care vorbesc acelaşi dialect se găsesc la celălalt capăt al oraşului sau al ţării, sau în alte ţări.

Din cauza evoluţiei interne a dialectelor, o evoluţie sub influenţa exterioară (împrumuturi, suprapuneri, expresii locale), inovaţiile se găsesc în punctul de intersecţie între cele două secţiuni, adică determinate de poverile trecutului şi de realizări, dar şi de situaţia prezentă: grad de mobilitate, contacte care permit frecventarea mai uşoară a semenilor şi de a se demarca de diferit, dar şi invers, de a fraterniza cu cutare rom sau sinto de la celălalt capăt al Europei sau de a accentua nuanţe minore în raport cu un vecin prea bine cunoscut … Toate aceste strategii coexistă în cotidian şi sunt facilitate de cunoaşterea mai multor forme de dialecte care sunt manipulate în aceeaşi conversaţie cu scopuri emoţionale şi burleşti. Astfel, în Scandinavia, de exemplu, se poate observa o anumită fuziune între limbajele *lovari* şi *ćuràri* în acelaşi timp cu o distanţare de *lovari* în raport cu *kalderaś*, totuşi mai aproape, aceasta pentru motive de "nişe sociale". De altfel, în uniunile matrimoniale, limbajul bărbatului este cel care în principiu domină şi contrariul dă loc la batjocuri. În sfârşit, limba este cu atât mai mobilă şi particulară, în relaţie cu trecutul grupului, cu cât vorbitorii sunt toţi cel puţin bilingvi, în majoritate poligloţi.

Comparaţii

Exemple privind câteva dialecte din Austria:

	Sinto	***Ungrika Roma***	***Lovari***
Eu am făcut	*kerdŏm*	*kerdŏm*	*kerdem*
Eu sunt	*hom*	*som*	*sim*
Fericire	*bax(t)*	*bax(t)*	*bax(t)*
Copil	*ćavo, ćhao*	*ćhavo*	*ćhav(o)*

Exemplu de frază în principalele limbaje romani şi neromani din Marea Britanie:

	Rumelika	***Fićirka***	***Erlika***	***Romka***
Căsătorie	*abiav*	*biav*	*biav*	*biav*
Fată romă	*ćhej*	*ćhaj*	*ćhaj*	*ćhavi*
Mână	*vas*	*vas*	*vast*	*vast*
Găină	*kaini*	*kaxní/ khani*	*kaxni*	*kaxni*
Lemn	*kaś*	*kaś*	*kaś/ kaśt*	*kaś*

Engleză:

The bad man said ‘Get out, bitch!’ and hit the woman till I saw him and he fled.
Omul rău spuse: „Ieşi afară, căţea!” şi lovi femeia până când l-am văzut şi a fugit.

Limbaje romani

Ţara Galilor de Nord (Phuri ćhib Làlenqi) (stratul I)

O basavo gažo phendăs: ‘Ža avri, žukl!’ aja haj khodadăs e žuvel paśte me dikhlŏm les ta naśdo.

Refugiaţi recent din Bosnia (stratul II)

O bilaćho/ žungalo gažo phenda: ‘Naś avri, žukli!’ e thaj marda e žuvla žikaj dikhlem les aj naślo tar.

Kalderaś din Londra (stratul III)

O bilaćho gažo phendăs: ‘Ža avri, žukli!’ e haj mardăs la žuvlă žikaj me dikhlem les aj naślo tar.

Limbaj pararomani (anglo-romani, detaşat din superdialectul O)

The wafedi mush rokkered ‘Jell avri, jukh!’ and phaggered the juvvel till mandi dikked him and he shaved.

Limbaje neromani

Gammon

The gammi feen wid: ‘Krush, Komra!’ and korbed the buer till muilsha sunnied him and he shurried.

Scottish cant (cu câteva incluziuni lexicale romani)

The shan gahji said: 'Jaw avree djuk!' and slummed the manishi till I dikked him and he binged avree.

Se observă, pentru anumite limbaje de mai sus, influenţa gramaticii engleze, iar pentru altele dimpotrivă, menţinerea unei gramatici originale.
Pentru comparaţie acum la nivel european, iată textul unui scurt cântecel în principalele variante de romani şi de limbaje pararomani:

Într-o zi pe când mă duceam spre sat,
Am văzut pe drum fata mea romă.
I-am cerut să vină cu mine,
Iar ea îmi spune: „Du-te cu alte femei!"

Nu, cu mine nu există altă femeie,
I-am răspuns fetei mele rome.
Şi voi face din tine adevărata mea soţie,
Dacă spui că vii cu mine.

Limba romani propriu-zisă

Dialect kabuži de korça (Albania) (stratul I)

Kana me žav sas an-o gav jekh dives
Dikhlom t-o drom me rromane ćhaja
Pućhlŏm la te avel mançar
Ta oj phendas: 'Tu žàsa avere rromnençar!'

Na, mançar nanaj asjekh aver rromni
Akhal phendom me rromane ćhajaqe
Ta ka kerav tut mi ćaći rromni
Te phenèsa so aves mançar.

Dialect cergar din Sarajevo (stratul II)

Kana me žav sas and-o gav jekh dîves
Dikhlem p-o drom mirre rromane ćheja
Pućhlem la te avel mançar
The voj phendas: 'Tu žas avere rromnençar!'

Na, mançar naj nisavi aver rromni
Gäja phendem mirre rromane ćhejaqe
Ka kerav tut mirri ćaći rromni
Te phendan so aves mançar.

Dialect kelderaś din Otwock-Varsovia (Polonia) (stratul III)

Kana me žav as and-o gav jekh dês
Dikhlêm p-o drom murre rromana ćhovorra

Pućhlêm la te avel mança
Aj voj phendă: ‘Tu žas avere rromănça!’

Na, mançar naj nijekh aver rromni
Sa gadă phendêm murre rromana ćhovorraqe
Aj keràva tut murri ćaći rromni
Te phenèsa so aves mança.

În două limbaje pararomani derivate din stratul I

Dialect kaló din Spania

Pur menda chalaba á or gáu yequé chibé
Diqué an or drungrujé men calí chai
Puchelé ondoleyá sos abilla sarmenda
Ta andoyá nu penó ‘Tué chalas sat averías romías!’

Na, sarmenda nanai aisna averí romí
Andiar, penelé a men calí chai,
Ta queraré e tute men chachipeñi romí
Ungá penas sos avillas sarmenda.

Anglo-romani

As I was a-jawing to the gav yeck divvus
I dikk’d on the drom miro Romani chai
I pootch’d las whether she comes sar mande
And she penn’d: ‘You sar wafo rommandis!’

No, sar mande there is keck wafo romady,
So penn’d I to miro Romani chai
And I’ll ker tute miro tacho romani
If you penn you come sar mande.

Limbaje “intermediare” – în raport cu stratul I

Dialect Manuś din Auvergne (Franţa)

Ar me žos an-o gap I dives
Dikum apo drom miri tarni ćaj
Pućum latar te vel li mantsar
Un joj penas: ‘Tu žas mit vavar romja!’

Na, mantsar hi kek vavar romni
kake penum miri tarni ćake
kraw tut miri ćaći romni
te pene te vas mantsar.

Dialect în Kaalo din Nurmijärvi (Finlanda)

Kana me gelŏm ar-o gav jek dives
Me dikhlŏm ap-o drom manqo terni ćaj
Me puhdom laϴa avel-asko joj mança
Ta joj phenăs: 'Tu žàsa vaure romênça!'

Na, man na ćek vaure romni
Jekkes phenŏm-mas manqo romani ćaiaqe
Me kera tut(ta) manqo ćaći romni
Om tu phennen-as att tu avèlas mança.

Funcţii

Utilizarea limbii şi nuanţele folosirii sale au funcţii multiple: a comunica şi a te face înţeles, dar şi a se recunoaşte prin împărtăşirea elementelor comune şi a se deosebi prin evidenţierea particularismelor. La cel mai înalt punct pentru rom, poziţia socială (apartenenţa la cutare sau cutare grup parte a societăţii) şi comportamentul lingvistic sunt întotdeauna legate. Cu ocazia unui contact cu un alt rom utilizarea şi manipularea limbajului oferă posibilitatea de a se regăsi dincolo de diversitate şi în acelaşi timp, pentru a se diferenţia în cadrul asemănării astfel recunoscute.
Modulată în funcţie de interlocutor, limba este indicatorul gradului de proximitate socială pe care o poţi avea, sau vrei să o ai cu el şi, în mod corelativ, de a păstra distanţa pe care o vrei sau pe care trebuie să o menţii. Dorinţa de apropiere îi incită pe fiecare din interlocutori să facă eforturi pentru a-l înţelege pe celălalt, vorbind un limbaj de bază, cel mai clasic posibil, utilizând un stil încărcat şi sinonime sau chiar adaptând o limbă străină, cea a ţării, de exemplu. Dorinţa de a se demarca conduce, de exemplu, pentru interlocutorii foarte apropiaţi unul de celălalt prin dialectul lor, la punerea în valoare a diferenţelor minime care îi separă: câteva cuvinte, accentuarea lor, hipertrofiind deci împrumuturile, evitând limbajul de bază, unul va utiliza, de exemplu, în Norvegia *źurnàlo* (de la francezul "journal") iar celălalt *zeitung* (de la germanul Zeitung).

În universul în mişcare al grupurilor de romi şi călători, al întâlnirilor lor şi al separărilor lor în funcţie de circumstanţe, limba dobândeşte *o mare importanţă ca element de identitate pentru sine şi de recunoaştere pentru ceilalţi*. În absenţa frontierelor geografice, ea trasează frontiere socio-culturale ajustabile şi denotă percepţia pe care individul şi-o face despre grupul care este al său şi percepţia pe care o are despre interlocutorii săi. Astfel limba nu este decât o parte a limbajului, iar la limbă se adaugă, cel puţin tot atât de importantă, folosirea ei. Se vede, deci, faptul, foarte marcat, că limba nu este decât un conţinut, o formă modificabilă, înainte de toate vehiculul unei sarcini sociale. A vorbi este un lucru, iar modul de a-l face este un altul. În acest sens, în contextul cultural tradiţional, limba nu poate fi învăţată şi nici imitată dacă vorbitorul nu este una din părţile ansamblului social al cărui echilibru este pus în joc cu ocazia întâlnirii.

O ultimă funcţie a limbii sociale îi dă posibilitatea romului sau călătorului de a se demarca de mediul străin care nu este înţeles de el, ceea ce provoacă în acelaşi timp un sentiment de orgoliu şi de superioritate (pentru că el înţelege limba celuilalt) şi dezvoltarea printr-un limbaj "secret" a unei protecţii sociale. Totuşi, această ultimă trăsătură este din ce în ce mai mult înlocuită la tineri de voinţa fermă de a face să fie recunoscută romani ca o limbă care nu diferă esenţial de alte limbi europene şi funcţionând ca ele în toate sferele activităţii sociale.

Dialectele sunt în majoritate dinamice, dar transformările pe care ele le suferă nu antamează întotdeauna o mare stabilitate. Împrumuturile dintr-o zi devin clasicele de mâine şi continuă să permită cultul diferenţei dezvoltat de anumite grupuri, în special în statele unde limbile naţionale oferă un model de mare rigoare stilistică, precum Ungaria, Polonia sau Suedia, ceea ce face dificilă, mai ales în aceste state, afirmarea unei forme comune şi moderne a romani. Fără îndoială, dezvoltarea literaturii scrise, deja bogată în mii de titluri şi recunoaşterea limbii romani în învăţământ (România este în prezent singurul stat care practică acest învăţământ pe scară mare: 16.000 de elevi pe an) va consacra convergenţa dialectelor în interiorul "limbii adunării", ea însăşi tolerantă şi flexibilă – calitate indispensabilă, dar care are probleme în a se impune în ţările în care limba naţională are o normă unică. În orice caz, extinderea utilizării unei limbi orale cu coduri scrise este întotdeauna încărcată de determinante sociale, iar evoluţia sa este imprevizibilă. Oricum ar fi, se pare că vorbitorii puţin educaţi tind să abandoneze o limbă care li se pare depăşită, în timp ce tineretul, bine şcolarizat, o valorifică şi caută să şi-o reînsuşiască din plin, cu tentaţiile purismului şi ale elitismului care se observă în toate limbile în astfel de situaţie. Pe termen mai mult sau mai puţin lung, modelul prestigios al acestor tineri va incita poate un număr important de vorbitori să le urmeze exemplul şi rămâne de dorit să nu treacă prea mult timp între aceste două mişcări, căci continuitatea transmiterii ar putea să sufere.

În acest context, lucrările actuale vizând o standardizare a limbii sunt de o importanţă fundamentală, atât pe plan cultural, cât şi lingvistic şi politic, cu atât mai mult cu cât comunităţile ţigăneşti nu au teritoriu de referinţă. Nu este vorba de loc de a înlocui variantele utilizate, ci de a întări posibilităţile de comunicare si de difuzare a informaţiilor pe ansamblul Europei şi chiar al lumii. În 1882, Antoine Kalina, în prefaţa lucrării *Dialectul Ţiganilor Slovaci*, face sugestia de a dota „limba ţigănească" cu un alfabet special conceput pentru ea şi adaptat la variantele sale dialectale. Această idee a parcurs un drum şi de la prima sa sesiune, ţinută la Londra în 1971, Comisia limbii Uniunii Internaţionale Romani insistă asupra noţiunii polinomice a unei limbi de convergenţă care să respecte identităţile proprii ale diverselor limbaje. La sfârşitul dezbaterilor conferinţei de la Jadwisin, lângă Varşovia, în 1990, este adoptată o hotărâre care prezintă nu un alfabet – propunerea unei simple serii de simboluri grafice n-ar fi dus la nimic – ci protocolul de funcţionare polilectală (flexibilă) a acestui alfabet comun, în respectul ansamblului varietăţilor dialectale. Este deci posibil să se treacă la etapa următoare a standardizării: normalizarea sau elaborarea de norme lexicale în special, permiţând optimizarea procesului convergenţei şi a

mecanismului de intercomprehensiune interdialectală – nu numai oral, ci şi scris, care este o necesitate a lumii moderne.

Actualmente, în contextul activităţilor care se dezvoltă la nivel european, cercetarea şi acţiunea în lingvistica romani îşi intensifică lucrările privind problemele de standardizare, plasate ca una din priorităţile esenţiale de către numeroasele organizaţii rome. Congresele Uniunii Internaţionale Romani (le vom prezenta mai departe) de la Praga, în 2000, şi de la Lanciano, în 2004, au confirmat calea pe care s-a angajat convergenţa limbajelor către limba adunării, punând, totuşi, în gardă contra simplei imitaţii, în special în exprimarea politică, copiind limbile existente, căci astfel ar exista riscul de a fi ştearsă specificitatea privirii romani asupra lumii, ceea ce este, în ultimă analiză, esenţialul comorii de promovat, limba nefiind decât o manifestare a sa.

Succintele ilustrări invocate arată, pe de o parte, posibilitatea de a face să conveargă limbajele apropiate între ele către o limbă comună, dar tolerantă, elastică, iar pe de altă parte, limitele acestui demers, care poate cu greutate să se sprijine pe variante prea îndepărtate între ele. Ceea ce nu împiedică ca această mişcare de convergenţă să poată, într-un al doilea timp, să apropie romani de aceste alte dialecte care îşi au dezvoltarea lor originală şi să le aducă un sprijin. Lucrări în curs, prin publicarea lor, vor permite, de asemenea, să se înţeleagă clar, de exemplu prin analiza formelor vechi din *kaló* din Spania, proximitatea între mai multe variante; se poate emite ipoteza, în aparenţă surprinzătoare, că forme lingvistice vechi şi geografic îndepărtate vor putea să contribuie într-o manieră de loc neglijabilă la elaborarea limbii standardizate.

În pofida vicisitudinilor istorice pe care le-a suferit, romani este vorbită de mai multe milioane de persoane, chiar nereţinând decât criteriul intercomprehensiunii, adică variante apropiate unele de altele. Doar în Europa sunt cca. 3 milioane de persoane în această situaţie al căror procentaj, în raport cu numărul total de romi, creşte cu apropierea de Est si în special de Balcani.

Per stat, evaluările ce se pot face privind numărul de vorbitori de romani în raport cu numărul total de romi sunt următoarele (pentru numărul total de romi, vezi tabelul prezentat în capitolul precedent – trebuie să se ţină seama, de asemenea, de evoluţiile datorate mişcărilor migratoare, care pot să facă să crească procentajul vorbitorilor de romani din Europa Occidentală – nu sunt socotiţi, de exemplu, vorbitorii de *kaló*):

– Albania	95%
– Austria	60%
– Belgia	0%
– Bosnia – Herţegovina	80%
– Bulgaria	90%
– Croaţia	80%
– Republica Cehă	65%
– Denemarca	60%

– Elveţia	50%
– Estonia	40%
– Finlanda	20%
– Franţa	40%
– Germania	40%
– Grecia	95%
– Ungaria	40%
– Italia	40%
– Letonia	80%
– Lituania	70%
– Fosta Republică Iugoslavă a Macedoniei	95%
– Norvegia	-
– Olanda	-
– Polonia	60%
– Portugalia	-
– România	65%
– Serbia şi Muntenegru	80%
– Slovacia	65%
– Slovenia	60%
– Spania	4%
– Suedia	20%
– Turcia	80%
– Regatul Unit	10%
– fosta USSR	35%

(estimări propuse de Fundaţia Culturală Romani Baxt)

4. Organizarea socială

Mozaic

Diversitatea trecutului istoric al grupurilor, al parcursului lor şi a situaţiei lor actuale a antrenat, cu varietatea lingvistică evocată, o mare varietate a elementelor culturale şi sociale a fiecăruia din aceste grupuri. Astfel, romii, călătorii şi ţiganii formează în lume *un mozaic de grupuri diversificate*. Din aceasta decurg două consideraţii esenţiale.

Mai întâi, un mozaic constituie un ansamblu al căror elemente, în anumite privinţe, sunt legate unele de altele. Legăturile existente în acest ansamblu contribuie la organizarea, structurarea sa, chiar dacă structura nu este rigidă în acest caz, ci schimbătoare.

Apoi, fiecare element al ansamblului posedă caracteristici proprii, care îl fac să apară, izolat, ca diferit de fiecare din alte elemente ale mozaicului: structura sa poate fi deosebită, materia sa, de asemenea. Este de conceput, aşadar, că o descriere care se sprijină pe organizarea ansamblului nu ţine seama de calitatea fiecăreia din părţi şi invers, analiza unei părţi nu va şti să fie generalizată la ansamblu. Se înţelege, de asemenea, că partea, indispensabilă compunerii ansamblului, nu-şi dobândeşte importanţa şi raţiunea sa de a fi decât în ansamblul în care îşi are locul. Diferenţele care se nasc şi sunt întreţinute (limbă, meserii, practici de călătorie, diverse ritualuri) dau naştere în final complementarităţii, iar complementaritatea constituie configuraţia ansamblului.

Numele sub care se regrupează indivizii sunt o marcă evidentă a diversităţii. Elementele din care sunt forjate aceste autodenumiri fac să apară criterii eterogene. Aici poate fi cazul utilizării de către grupuri familiale cu o origine socială comună: *Dalipides* (Grecia) sunt descendenţii lui *Dalipis*, un bărbat renumit; alţii, *Antón Peresqere*, descendenţii lui Antón; Jonésti (în mai multe ţări), descendenţii lui Jono etc. Aici poate exista şi utilizarea unui criteriu geografic care ţine seama de un loc unde trăiesc sau nu trăiesc, chiar dacă doar traversându-l, cei care folosesc denumirea, sau descendenţii lor. Locul poate fi precis: romii din Laiuse în Estonia sunt cei care, provenind din Suedia, s-au instalat în satul cu acelaşi nume; *Stambulia* (Grecia) sunt cei care vin din Istambul; *Parizosqe Roma* sunt cei "din Paris". El poate, de asemenea, să corespundă unei regiuni sau unei naţiuni: *gitanos cafeletes* sunt cei "din Catalonia", *castumbaos* "din Castilia", *canichalé* din Galiţia, *gorotuné* din Extramaduna etc; *sinti markižàni* (Italia) sunt cei "din Marches", *véneti* "din Veneţia", *lombardi* "din Lombardia", *piemontezi* "din Piemont", *romje puljèzi* "din Puglia", *belźika roma* "din Belgia", *slovènsko roma* "din Slovenia", *junanlia* "din Ionia" (veche provincie greacă

din Asia Mică), *sinti extrexàră* "in Austria", *grèkură roma* "din Grecia" etc. Locul poate fi de asemenea mai vag: *deriavèngere* (Grecia) sunt "oamenii mării, coastelor". Criteriul profesional poate fi utilizat, meseria care este sau a fost exersată: romii *kalderaś* căldărari (de la românescul căldare), *ćuràra* fabricanţi de site (de la românescul ciura), *lovara* (de la ungurescul ló, cal), trei grupuri prezente în foarte numeroase ţări; *kazanžía* (în Grecia, căldărari), *kośniśari* (fabricanţi de coşuri, în Bulgaria) etc. Denumirea poate să evidenţieze şi o trăsătură deosebită care caracterizează un număr de indivizi mai mult sau mai puţin important: *xoraxané roma* ("turci") sunt în numeroase ţări "ţigani musulmani", *dodeka vangèlia* în Grecia cele "douăsprezece evanghelii", *fićírá* (de la turcescul fikir) "cei ce sunt inteligenţi, şefii", *boldogia, bedoni*, descendenţii din Bedo (de la porecla dată unui bătrân care a avut ghinion), *minèśti* descendenţii Minei (o scroafă dintr-o anecdotă).

La eterogenitatea criteriilor se adaugă, după cum se vede, o parte de arbitrar: este evident că *minèśti* nu pot descinde din Mina, că lovara nu mai sunt de loc geambaşi şi nici *ćuràra,* fabricanţi de site. *Slovènsko roma,* care trăiesc în Abruzzi n-au văzut vreodată Slovenia. În Franţa, anumiţi *kalé* cataloni nu cunosc Catalonia, nici toţi *béticos* din Spania, Andaluzia. *Sinti lombàrdi* din Sardinia n-au legătură cu Lombardia şi nici *piemontèzi* răspândiţi în Franţa şi în Piemonte. De fapt, raportul între denumire şi realitate (filială, profesională, geografică) este adeseori întins excesiv, dar aceasta nu diminuează cu nimic pertinenţa socială a denumirii. Singura care contează este existenţa prezentă a grupului şi nu motivele înfiinţării sale, nici cele ale denumirii sale. Numindu-se ca utilizând o limbă pe care el o vrea originală, important pentru grup, în prezent, este de a se sprijini ca persoană şi făcând aceasta, să se opună altor grupuri. Pentru acest motiv şi pentru a rămâne pertinente din punct de vedere social, denumirile sunt variabile şi depind înainte de toate de situaţia în care se găseşte grupul la un moment dat. De exemplu, schimbarea ţării: cei care se numesc *slovènsko roma* din Italia nu-şi spun astfel decât de când se află în Italia; în Slovenia, o asemenea denumire n-ar avea pertinenţă şi sunt utilizate altele. Totuşi, acest caz nu este generalizabil: *belźika roma* sunt bine în Belgia şi *parizosqe roma* în regiunea Parisului; dar faţă de alţii, şi în deplasare, aceste denumiri îşi capătă toată valoarea. Situaţia poate să nu fie decât efemeră, determinată de întâlnirea între doi indivizi: după cum doresc să se apropie sau să se deosebească unul de celălalt, ei vor putea căuta o denumire susceptibilă de a-i îngloba, sau dimpotrivă, o denumire care pune accentul pe un trecut diferit. Apropierea devine posibilă datorită faptului că doi indivizi care se ataşează acum la două grupuri diferite au putut şi unul şi celălalt să aibă bunici care au apelat la aceeaşi denumire (de exemplu, *rùsură* "din Rusia", în timp ce cei care se întâlnesc astăzi stau în Spania şi respectiv în Statele Unite), precum şi de faptul că denumirile se întrepătrund unele cu celelalte: doi indivizi pot să ţină de două grupuri restrânse care se regăsesc într-un grup mai mare.

Individul este ceea ce apartenenţa sa la cutare sau cutare grup îl face să fie. El nu este nici cunoscut, nici recunoscut prin persoana sa, ci prin situaţia sa în interiorul unui grup care defineşte identitatea sa pentru sine – modul de a se considera – şi pentru ceilalţi – modul de a fi considerat şi de a-i considera. De unde importanţa, cu prilejul

unei întâlniri, a folosirii de elemente lingvistice şi culturale, de denumiri care permit să se remarce şi să se demarce, să se simtă unit şi să se diferenţieze.

Denumirile utilizate au, deci, în acest context, şi pentru populaţii în acelaşi timp împrăştiate şi diversificate, o funcţie esenţială de clasificare, de reperare şi de adaptare reciprocă. Aceste denumiri se organizează între ele: în liniile care preced, simplificatoare, sunt de fapt amestecate sub singurul termen de "grup" fracţiuni ale societăţii în acelaşi timp importantă şi de natură diferită. De importanţă diferită: *jonèšti* sau *minèšti* reprezintă fiecare un grup familial, în timp ce *kalderaś* sunt mii de indivizi răspândiţi în numeroase ţări ale lumii. De natură diferită: *jonèšti* sau *minèšti* sunt formate din indivizi înrudiţi, în timp ce parizosqe roma reprezintă o comunitate de vecinătate, iar *xoraxané roma* un ansamblu relativ disparat şi risipit. Aceste diferenţe şi faptul că denumirile pot să se întrepătrundă unele cu altele vor putea fi înţelese mai bine din tabelul reprodus mai jos:

Exemple de articulare a subdiviziunilor la interiorul societăţii ţigăneşti: tipul de articulaţie prezentat aici este mai ales utilizat de romii kelderaś. Alte grupuri şi sub-grupuri sunt doar subdivizate în comunităţi familiale. Doar prin analogie, şi nu prin omologie, datele care privesc o parte din societate permit să se înţeleagă organizarea unei alte părţi.

Individ	**Familie**	**Comunitate familială întinsă**	**Ansamblu cu determinare Istorico-geografică**	**Subgrup**	**Grup**
X, Y …	Demitro Marcovitch	Minèšu			
		Papinèšti Jonèšti Frunkalèšti	Serbiàja		
		Demoni Jonikoni Poroni	Moldovája	Kalderaś	
		Bedoni Kirilèšti Śandoroni	Grèkură		Roma
				Lovara Ćuràra	
					Sinti Kalés .....

Se înţelege că *Jonèšti* şi *Minèšti* se regăsesc ca *Serbiàja,* că *Jonikoni şi Minèšti* se regăsesc ca *Kalderaś,* că *Lovara* şi *Kalderaś* se regăsesc ca romi. Aceste includeri succesive, într-un ansamblu din ce în ce mai larg, dau perspectiva care se deschide în faţa individului (de fapt, este o lectură de la stânga spre dreapta, a tabelului precedent).

Să luăm cazul a doi *romi*, unul, A, în prezent în Franţa; celălalt B, în Canada. Ei se regăsesc precum *kalderaś:*

	Niveluri	
Gadjés	0	Gadjés
Cintură	1. Alte grupuri ne-rome	Bojaś – Rumanians
Xitanură		Romanichals – Gipsuria
	Irish – Scotch	
Roms	2. Grup	Roms
Kalderaś	3. Sub-grup	Kalderaś
Rùsură	4. Ansamblu istorico-geografic	Serbiàja
Belkèšti	5. Comunitate familială	Papinèšti
A		**B**

	Niveluri	
Gadjés	0	Gadjés
Unguri – Gitanes; Pirdé – Călători; Barengré	1. Alte grupuri non-Manuś	Unguri – Gitanes; Pirdé – Călători; Barengré
Sintés Manuś	2. Grup	Manuś
Sinti piemontèzi	3. Ansamblu istorico-geografic	Valśtike Manuś
Belloni	4. Comunitate familială	Lafleur
C		**D**

S-au determinat astfel mai multe niveluri. Nivelul O este cel al *gadjés* pentru *rom, gadjés* pentru *manuś* sau *sinto,* sunt "sedentarii" „ne-romi" a căror denumire globală există pentru toţi romii şi călători. Este un nivel O de integrare: *gadjés* fac parte dintr-o sferă străină, nesemnificativă, în afara organizării sociale. Apoi, integrarea în grup este din ce în ce mai puternică la fiecare nivel, există omogenitatea sistemelor de valori şi a sistemelor simbolice, omogenitate al cărui grad este invers proporţional cu numărul de familii care formează comunitatea la nivelul considerat. Schema îl indică: gradul de omogenitate este mult mai puternic la nivelul comunităţii familiale, compuse dintr-un număr relativ restrâns de familii, decât la nivelul, de exemplu, al sub-grupului *Piemontèzi* compus dintr-un mare număr de familii. Şi sentimentul de apartenenţă la o comunitate există, cu o intensitate diferită, la fiecare nivel astfel determinat. Familia conjugală, care ar putea fi un nivel suplimentar, nu are de fapt mare importanţă în interiorul organizării sociale.

O altă schemă poate face să se înţeleagă, altfel, aceste incluziuni:

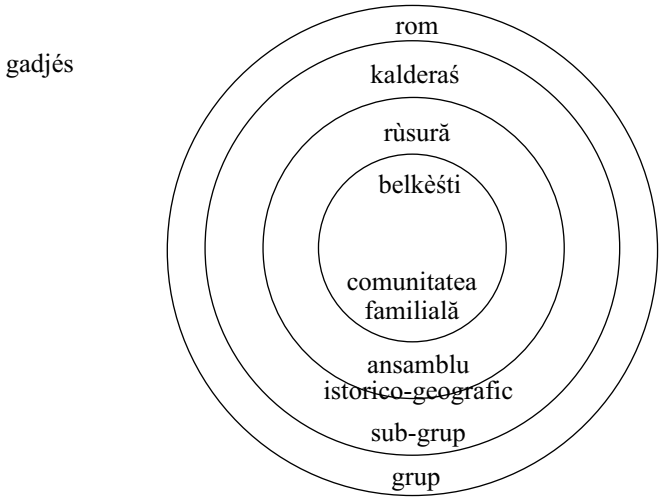

În timpul întâlnirilor, fiecare se judecă şi se apreciază, se identifică şi se sprijină, se ataşează comunităţii sale familiale şi îl ataşează pe celălalt la a sa, apoi apropie familiile între ele sau le distinge, şi adoptă un comportament de circumstanţă. Orice perspectivă este deci relativă, definită prin locul în societate al individului în faţa căruia ea se dezvoltă, şi prin situaţia sa în momentul prezent. Dacă relaţiile cele mai apropiate obligă la deosebirile cele mai precise, grupurile sociale mai îndepărtate – sau care s-au vrut diferite – sunt percepute fără nuanţe şi adeseori în mod negativ. Absenţa de nuanţă datorită faptului că denumirile sunt foarte globale: în Franţa, anumiţi romi denumesc pe toţi cei ne-gadjés şi ne-romi *cintură* sau *xitanură. Manuś* denumeşte pe ne-*manuś* şi ne-gadjés unguri, *călători*, *gitanes*, *pirdé, barengré.* Se observă astfel că numele pe care şi le dau grupurile nu sunt în general utilizate pentru alte grupuri : cel care se numeşte *rom* va fi ungurul din *manuś* şi *húngaro* din *kalo. Kalés*, va fi *xitanură* din *rom* şi *gitanes* din *manuś* etc. Dar situaţia obligă la nuanţări : toţi termenii, atunci când clasifică, exprimă o distanţă socială care poate, pentru fiecare din cei care le utilizează, să fie schematizată prin lungimea unui vector.

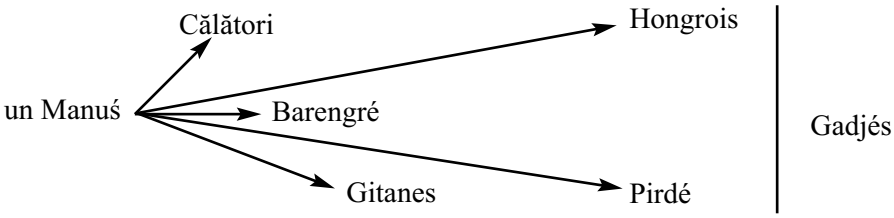

Această schemă are menirea de a stabili pentru fiecare un grup familial: într-adevăr, dacă grupul care foloseşte aceşti termeni întreţine relaţii (în special matrimoniale şi/sau economice) cu unul din grupurile desemnate, distanţa care le separă devine

mai scurtă; *pirdé* comercianţi ambulanţi pot să se apropie atât de călători, cât şi de un *manuś* comerciant ambulant.

Percepţia vagă şi adeseori negativă a celui care este diferit (îndepărtatul) sau care este voit diferit (apropiatul): în acelaşi grup de romi, *belźika roma* se asimilează celor *kalderaś* dar sunt desemnaţi ca *ćuràra* de către *lovara* şi ca *militara* de către *kalderaś.*

În Marea Britanie, cei care efectuează numai munci agricole sunt consideraţi ca „ţărani" de către ceilalţi. În Italia, *sinti mući* sunt consideraţi ca "ultimii dintre ultimii" de către *sinti lombàrdi ; slovènsko roma* estimează pe *istriani roma* ca „ultima roată de la căruţă". Cei ce se numesc *kalés* în nordul Ţării Galilor îi denumesc *hotchis* pe „ţiganii englezi", după termenul pe care ei îl folosesc pentru arici, pe care îl consumă numai în Marea Britanie „ţiganii englezi".

Se dezvoltă, de asemenea, diviziuni, mai ales în ultimii ani, pornind de la diferenţele de nivel de trai şi de prosperitate economică ce dau naştere astfel la grupe de identificare socio-economice de un tip nou, „transversale" în raport cu celelalte, separând bogaţii şi săracii. Cazul este în fiecare ţară din ce în ce mai flagrant. Dar judecăţile aparent fără apel pe care un grup le poate face asupra altuia trebuie să fie puternic relativizate; pe de o parte ei sunt mereu legaţi de o situaţie dată, deci variabil în timp şi în spaţiu, pe de altă parte, fiecare pentru a se demarca are tendinţa de a fi mai critic faţă de apropiat decât faţă de îndepărtat. Or, relaţii de diverse genuri (economice, matrimoniale) pot să se instaureze între elemente din grupuri care totuşi spun că sunt opuse în toate privinţele. Încă odată, situaţia este cea care determină procesul de identificare şi comportamentul individual al unora şi al altora faţă de individ. În această problemă, nu poate exista deci absolutul. Astfel, membrii mereu uniţi ai *aceleiaşi familii* (exemplul englez care poate fi regăsit în altă parte) vor fi într-un comitat consideraţi de către alţii ca ultimii dintre paria, în alt comitat precum *călători* puţin norocoşi dar ducând un stil de viaţă tradiţional, iar într-un al treilea ca *romanichals* prosperi. Dacă într-o situaţie dată este de neconceput pentru un grup sau altul să frecventeze un altul, în altă situaţie (condiţii, epocă, loc) frecventarea precum şi legăturile matrimoniale pot să se dezvolte şi chiar să dobândească o regularitate.

Pentru societăţile actuale din jurul romilor, oraşul, industrializarea, centralizarea au transformat apartenenţele. Incluziunile se fac mai mult pornind de la criterii economice şi de la criterii profesionale (exercitarea unei profesii, în cutare sector, în cutare branşă), în cadrul colectivităţilor mai mult decât în comunităţi. În lumea actuală care reduce diversitatea, originalitatea ţigănească constă în mobilitatea sa, flexibilitatea sa, funcţionarea sa, independenţa sa, ataşamentul său la particularitatea sa şi modul de a o menţine, relaţia sa cu anturajul său.

Organizare

Din cauza acestei diferenţe între felul pe care îl are fiecare element al societăţii de a se numi şi de a fi numit de ceilalţi, se înţelege că explicarea acestora ar necesita un tabel foarte mare încrucişat, în coloană cu denumirea pe care fiecare grup şi-o atribuie,

iar pe linie cele care îi sunt atribuite. O muncă cu volum foarte mare, fără mare interes, din cauza variabilităţii acestor denumiri. Ceea ce este important, este de a percepe principiul şi a înţelege că examinarea cutărui sau cutărui grup, izolat, nu permite o abordare completă şi dinamică a grupului sau a societăţii: *sistemul grupelor* şi raportul cu anturajul lor trebuie avute în vedere. Astfel, dincolo de diversitate, de variabilitate, de segmentare, există organizarea socială, "ansamblu relativ stabil de inter-relaţii funcţionale între elementele componente (persoane sau grupuri), din care rezultă caracteristicile care nu se găsesc în aceste elemente, ceea ce produce o entitate *sui generis* (R. Faris, A *Dictionary of Social Sciences*, New York, 1964). În această organizaţie socială, inter-relaţiile între grupe menţin dinamismul şi echilibrul sistemului. Grupele există unul prin altul şi unul pentru altul, într-o perpetuă cooperare şi într-o perpetuă luptă de influenţă. Atât în ceea ce priveşte alianţele matrimoniale, cât şi în ceea ce priveşte acordurile economice, în cadrul acestui sistem se instaurează echilibrele de putere şi de influenţă, cu referire la acest sistem şi la componentele sale sunt luate hotărârile. În acelaşi timp se observă că *organizarea socială este politică*: viaţa politică este difuză, prezentă în toate relaţiile opuse sau asociative.

Organizarea socială trece prin articularea între ele a diferitelor fracţiuni care compun societatea, în pofida exploziei lor sociale şi geografice şi trece prin aderarea la valori comune, în ciuda diversităţii aparente. Această articulare şi această aderare, această coerenţă se bazează pe legăturile ţesute de schimburile matrimoniale între anumite grupuri, de recursul la o jurisdicţie comună anumitor grupuri şi anumitor reguli comune şi de încă alte elemente. Dar legăturile ţesute nu echivalează cu rigiditatea; ele pot fi modificate oricând. În spatele varietăţii infinite, în spatele diversităţii de stiluri de viaţă, de bogăţie, de surse de venit, de tip de habitat, care reprezintă un fel de înveliş al culturii, inima, aceasta poate părea paradoxal, nu este rigidă, ci simplă: este o ţesătură alcătuită din relaţii care permit o organizare flexibilă, formată din segmente sociale juxtapuse şi relativ independente, legate într-o configuraţie schimbătoare. Această organizare este cu totul adaptabilă împrejurărilor, varietăţii de întâlniri ca şi condiţiilor de viaţă care îi sunt create.

Prin analiza dinamicilor sale, nu se va şti să se aibă în vedere ansamblul romilor şi al călătorilor ca o societate imobilă încremenită "din totdeauna" şi reproducându-se identică cu ea însăşi, chiar dacă interpretarea dată de cei interesaţi o face uneori fixată pentru eternitate. De altfel, în prezent transformările sociale nu duc la uniformitate: dacă prin căsătorii grupuri diferite se încrucişează, societatea nu este un *melting-pot* în care ar veni să se topească grupuri de origini diverse. Prin valoarea şi rolul atribuite deosebirilor, este cel puţin *atât o îmbinare care se diversifică, cât şi o diversitate care se îmbină*. Şi toate aceste mişcări aparent contradictorii care parcurg societatea şi duc la îmbinare ca şi la explozie, modificările legăturilor care unesc segmentele unele de celelalte, împrumuturile diversificate făcute la alte societăţi, schimburile de locuri, fac să se transforme mozaicul în caleidoscop: mişcarea modifică configuraţiile, dar relaţiile rămân.

Alianţe

Alianţele matrimoniale sunt un element esenţial în această organizare, care îi conferă în acelaşi timp stabilitate şi schimbare. Dacă ele sunt importante pentru individ – uniunea îl face să dobândească rolul social al adultului – ele sunt fundamentale pentru societate şi uniunea indivizilor este rezultatul unui pact social între grupurile cărora le aparţin. Modalităţile căsătoriei – aici din nou broderii pe un fond comun – variază considerabil de la un grup la celălalt. Pentru unii, de exemplu *roma* şi *romas kelderas sau lovara*, căsătoria este rezultatul unor lungi negocieri între familii. Pentru alţii, de exemplu, *kalés* din Finlanda, *manuś, romanichals, travellers* din Anglia, *yerlii* din Bulgaria, căsătoria începe printr-o fugă, adeseori scurtă, a tinerilor care vin apoi să ceară iertare şi aprobarea familiilor lor. Iar pentru alţii se întâmplă uneori (din ce în ce mai numeroase la kalés iberici, de exemplu) că fuga se produce după un acord între familii, dar înainte să aibă loc căsătoria.

Acord prealabil sau acord a posteriori, grupul trebuie în general să accepte uniunea pentru a o valida. Indiferent că uniunea face obiectul discuţiilor înainte sau după, familiile sunt cele care unesc indivizii şi, mai larg, comunitatea este cea care uneşte două familii, permiţând uniunea a doi dintre membrii săi. Diversitate şi în ceea ce priveşte sensul schimbului: dacă în general tânăra vine să trăiască cu familia soţului său, situaţia inversă este departe de a fi o raritate. Diversitate în raport cu instituţiile ţării: căsătoria civilă se produce când este legal dificil să nu se producă (stabilirea unei stări civile pentru a obţine documente administrative, nevoia căsătoriei oficiale pentru a obţine prestaţii sociale etc.) şi adeseori este acelaşi lucru pentru căsătoria religioasă (utilitatea de a se plia obiceiurilor ţării de şedere, obligaţia de a o face când căsătoria civilă şi căsătoria religioasă nu sunt separate, voinţa anumitor familii de a se căsători religios).

Idealul, pentru numeroase grupuri sociale grijulii în a-şi păstra coeziunea, este multiplicarea uniunilor în interiorul grupului (endogamie) şi această dorinţa este marcată la diverse niveluri ale comunităţii definite mai sus. Dar întotdeauna există o distanţă între normativ şi pragmatic, între ceea ce este socialmente dorit şi preconizat şi ceea ce este socialmente realizat şi necesar. Chiar grupurile cele mai conservatoare prezintă în anumite acte ale lor abateri în raport cu regula. Pe de o parte, dacă idealul – uniuni repetitive cu cel mai apropiat din punct de vedere social – s-ar realiza sistematic, este posibil ca societatea să explodeze în micro-societăţi separate unele de celelalte. Pe de altă parte, grupurile trebuie să se adapteze la situaţia care este a lor în cutare sau cutare ţară în momentul cutare sau cutare. De o parte idealul, care se realizează pentru o parte, menţine, prin uniunile între grupe familiale care pot fi foarte îndepărtate geografic unul de celălalt, o coerenţă socială a ansamblului acestor grupuri. De cealaltă parte, situaţiile locale de frecventare şi coabitare între grupuri familiale diferite antrenează uniuni între aceste grupuri. Această situaţie este cea care va determina frecvenţa sau absenţa legăturilor matrimoniale între grupuri, permanenţa lor, punctualitatea lor sau repetitivitatea lor. Situaţia face ca frontierele între grupuri să devină permeabile şi simple cu toate că se voia ca ele să fie etanşe şi rigide şi sunt evolutive chiar dacă ele sunt percepute ca eterne. O căsătorie între două grupuri poate

avea loc şi poate deschide calea altora, sau dimpotrivă, din cauza deplasării unuia dintre grupuri, să nu fie niciodată urmată de altele. *Lovara* sau *sintés* care se căsătoresc cu romi din Burgenland, din Austria, trebuie să o rupă cu familia lor de origine. Căsătoriile numeroase din Belgia între *călători* şi *manés* antrenează apariţia unui alt grup. În Italia, schimburile matrimoniale între *slovémsko roma* şi *hrvàtsko roma*, prin unitatea lor, antrenează fuziunea celor două grupuri etc. Astfel, o relativă eterogenitate a grupurilor este asigurată de circulaţia soţilor, întărită actualmente de o alegere mutuală mai individuală, în aparenţă, în iniţiativa sa, dar întotdeauna foarte determinată din punct de vedere social, chiar dacă n-ar fi decât pentru educaţia pe care o primesc tinerii. Totuşi, se produce astfel, puţin câte puţin, un recul al limitelor admise social de către generaţia precedentă.

Un acord împărtăşit este, în majoritatea practicilor, expresia dorinţei de a face imposibilă căsătoria cu "străinul", *gadjo*. Excepţiile există, bineînţeles, dar confirmă regula şi căsătoria nu va antrena în mod necesar o asimilare a individului în grup: copiii care vor rezulta, dacă sunt educaţi în "tradiţie", vor fi consideraţi romi, călători sau ţigani.

Alianţele sunt o bază esenţială de organizare, de permanenţă şi de supleţe. Ele sunt cele care transformă mozaicul grupurilor în caleidoscop, prin mişcările pe care le antrenează şi ele sunt cele care permit să se vorbească despre o organizare socială, prin legăturile pe care le creează. Cuplurile formate, determinate social şi cauţionate social, sunt în general stabile şi familiile unite prin copiii lor au obligaţia de cooperare socială, de respect şi de ajutor reciproc. Importantele festivităţi ale căsătoriei sunt exteriorizarea plăcerii pe care o au familiile de a se întâlni şi semnul asentimentului pe care comunitatea l-a dat uniunii astfel consacrate.

Control social

Controlul social, care garantează regularitatea, perenitatea şi coeziunea structurilor sociale, se exercită într-un mod difuz, cu atât mai pregnant cu cât comunitatea are mai mare importanţă decât individul. Un ansamblu de reguli şi de interdicţii, din care multe vizează curăţenia şi noţiunea de puritate, privind atât prepararea hranei, cât şi curăţenia corpului, îmbrăcămintea şi modurile de a se comporta între persoane de sex diferit. Cea mai mare parte a acestor reguli se bazează pe o separare dihotomică între persoane şi obiectele pure şi impure, conduitele care permit să se întreţină o stare de puritate şi cele care riscă de a murdări şi de a genera impuritate. Ansamblul codului astfel format este un principiu fundamental de separare şi de deosebire. Deosebirea, mai întâi, de ne-rom ale cărui acte în majoritate sunt de domeniul interzisului: frecventarea lui înseamnă riscul de a fi urmărit. Astfel se creează o frontieră solidă. Apoi deosebirea între grupuri: fiecare arată către celălalt condiţiile sinonime impurităţii, de care se cuvine să te demarci. În sfârşit, faţă de cel care, în cadrul grupului, este considerat ca impur după ce a comis un act reprobabil: regulile permit de a se proteja în această privinţă şi merg până la excluderea completă sub forma neacceptării de a sta la masă cu el, sau renunţarea la obiceiul de a prevedea pentru el, ca pentru un străin, un tacâm special când este invitat.

În majoritatea grupurilor încălcarea interdicţiilor, nerespectarea regulilor implică o procedură de concertare sau de justiţie. Dacă s-a comis o greşeală, se cuvine, pentru a garanta ordinea, ca ea să fie reparată. Dacă se dezvoltă antagonisme prea pronunţate între grupuri familiale diferite, se cuvine în general, pentru a garanta ordinea socială, să se ia, de asemenea, o hotărâre comunitară: de exemplu, poate fi vorba de frecventarea unei regiuni sau de zona de exercitare de meserii, de împărţirea unui teritoriu în sectoare diferite atribuite grupurilor antagonice. Asemenea rezolvări există din Andaluzia până în Finlanda, rămânând în vigoare în decurs de mai multe generaţii, dar certurile pot fi reactivate. Prin acest exemplu se relevă un aspect al organizării politice în căutarea menţinerii echilibrului între grupuri, în absenţa puterii centrale. Şi aici, de la un grup la altul, formele pot varia, ca şi amploarea, funcţia şi baza reglementării, în funcţie de care intervin în interiorul aceluiaşi grup familial sau între grupuri familiale diferite. Dar indiferent că un aranjament are loc între doi parteneri, că o reuniune de câţiva oameni, mediatori sau arbitrii a fost generată, sau că o curte de justiţie – tribunal – se ţine, formele sunt susţinute de aceleaşi valori în materie de moralitate, de respect al armoniei şi al purităţii. Ceea ce contează este consensul şi, în cadrul grupurilor unde nu există elemente formale de control, există o intensificare a elementelor neformale: fiecare act, fiecare cuvânt sunt observate, controlate de ansamblul grupului şi apreciate cu etalonul valorilor sociale.

Curtea de justiţie când ea există, *kris* a romilor *kelderas* sau *lovare*, de exemplu, este, de asemenea, fondată pe dorinţa comunitară de a se regla litigiile susceptibile să tulbure ordinea socială şi să slăbească societatea. Bărbaţii care o compun – a priori fiecare şef de familie poate face parte din ea – nu sunt decât emanaţia întregii comunităţi, aleşi de fiecare dată în funcţie de reputaţia lor şi de respectabilitatea lor, iar cuvintele lor nu sunt decât cele pe care comunitatea vrea să le audă şi să le facă auzite prin gura lor. După cum bărbaţii fac *kris*, tot astfel *kris* îi confirmă pe bărbaţi. Dacă importanţa bărbaţilor – respectabilitatea lor – o face pe cea a adunării, reputaţia adunării o face pe cea a bărbaţilor: un bărbat este cu atât mai respectabil cu cât el a ştiut în mod public să se arate demn şi inteligent în cursul unui *kris*.

Aspectul comunitar poate să apară şi prin sancţiune: indiferent de tipul de sancţiune hotărât faţă de vinovat (amenda, îndepărtarea care poate merge până la izgonirea din grup), este vorba, pe de o parte, de o sancţiune care afectează ansamblul familiei vinovatului, întrucât responsabilitatea este colectivă şi, pe de altă parte, de o sancţiune înainte de toate socială, însoţită de dezaprobarea întregii comunităţi. De exemplu, *kris* nu are nici-o putere în afară de cea a coeziunii sociale fără de care renegarea grupului n-ar avea sens (nici-un individ nu este mandatat să exercite o putere, nu există poliţie, nici închisoare). Iar coeziunea socială se bazează pe funcţionarea *kris* care limitează, în calitate de element de control social, abaterile de la conduita impusă de normă. Această coeziune este esenţială pentru a evita o izbucnire, iar alte elemente o întăresc, în afara celor care participă cel mai direct la controlul social: călătoria care permite întâlnirile, ospitalitatea, limba, îmbrăcămintea în anumite cazuri, cu atât mai mult cu cât ea este ţipătoare, deci marcantă (fustele lungi ale femeilor, de exemplu); organizarea economică, primatul grupului, relativa endogamie şi o endogamie

controlată, respectarea familiei de către tineri, respectarea morţilor lor etc. Aici trebuie să se adauge atitudinile şi comportamentele din partea populaţiilor înconjurătoare, factor de coeziune important, care determină un tip deosebit de relaţie cu acest anturaj.

În societăţile pe care le frecventează romii s-au produs transformări globale. Ele au antrenat pentru ei o schimbare rapidă în multe domenii şi o repunere în discuţie a regulilor, blocate între tradiţie, evoluţia tinerelor generaţii şi efectele unei noi politici a statelor. Între alte consecinţe, o diminuare a coeziunii sociale antrenează în societate o reglementare mai mică, multiplicarea certurilor şi a antagonismelor şi, faţă de exterior, un risc de dezvoltare a delictelor, într-un context economic dificil, prea adeseori în situaţii de supravieţuire. Astfel, politicile de asimilare, sinonime ale perturbării societăţii romilor şi a regulilor sale, au antrenat o "dereglare" în sânul comunităţii şi au indus mai multe conflicte între grupurile sociale şi etnice, chiar acolo unde romii erau în osmoză cu mediul lor înconjurător. Cu alte cuvinte, *asimilarea n-a făcut decât să întărească marginalitatea"*.

În acest univers social, divizat într-un mare număr de segmente, nu există o structură consacrată de şefie sau şef. Mărturii istorice arată că romii, la sosirea lor în Franţa, de exemplu, în secolul al XV-lea, erau conduşi de bărbaţi purtând titlul de conte sau "duce al Micului Egipt". Mai târziu, din secolul al XVI-lea până în secolul al XVIII-lea, se vorbeşte de "căpitan", adeseori ajutat de "locotenent". În Ungaria şi în Polonia, sunt utilizate titlurile de *voivod*, *vajda, vataf, wojt* şi *bulibasha* în Principatele Dunărene, *ataman* în Ucraina etc. Sunt termeni de împrumut uneori utilizaţi, în special în Polonia, pentru a da un titlu, *voivod* sau *wojt* (primar), unui rom desemnat de rege sau seniori pentru a administra romii care munceau pe terenurile lor. Dar aceşti "şefi" sau "lideri" orientaţi spre exterior şi uneori desemnaţi de exterior sunt diferiţi de cei care exercită o influenţă în interiorul societăţii romilor.

De fapt, însăşi noţiunea de şef nu pare să existe. Este vorba mai curând de un responsabil. Pentru a fi responsabil, trebuie să fii respectat şi pentru a fi respectat, trebuie să fii apreciat. Aprecierea se dobândeşte în toate împrejurările şi de-a lungul întregii existenţe. Un om responsabil va avea în general o anumită vârstă, o familie destul de importantă, o bogăţie care decurge în acelaşi timp din importanţa familiei, dar şi din noroc şi din şiretenia în afaceri, un mod de a se exprima care să îi permită să se pună în valoare într-o adunare şi mai ales el va avea două calităţi care condensează tot restul: inteligenţă şi respectul celuilalt. Calităţi apropiate una de cealaltă: omul inteligent va fi discret, nu se va considera superior altuia, îl va respecta pe celălalt şi se va îmbogăţi; omul va fi respectat pentru că este demn de consideraţia celorlalţi, adică pentru că el este inteligent, respectuos, că el are o familie mare, ea însăşi respectată. Acestea sunt valori esenţiale. Responsabilul nu poate deţine acest rol decât cu asentimentul comunităţii şi trebuie să fie recunoscut ca atare de ceilalţi: cel care şi-ar spune responsabil fără un consens stabilit în jurul lui nu va fi demn de acest titlu. Chiar dacă este vorba de un responsabil al unei familii mari, nu este posibil şi nici de conceput ca el să poată să pretindă şi să fie considerat ca reprezentând alte familii şi, *a fortiori,* unul sau mai multe segmente mai mari ale societăţii.

5. Călătoria

Romano ćaćipen kaj si?

Romano ćaćipen kaj si?
De kana žanav andar manϴe
caxrençar p-o them phirav
rodav kamipen ta angali
ćaćipen ta baxt.

Phurilem e dromençar
kamipen ni araklem ćaćo
ćaćo lav ni aśundem.
Romano ćaćipen kaj si?

Unde este adevărul ţigănesc?

Unde este adevărul ţigănesc?
Atât de departe pe cât îmi amintesc
Merg cu cortul meu prin lume
Caut dragoste şi afecţiune
Adevăr şi avere

Am îmbătrânit pe drum
Nu am găsit o dragoste adevărată
Nu am auzit cuvântul drept
Adevărul ţigănesc, unde se află el?

Rasim Sejdić

Călătoria trebuie să fie înţeleasă mai mult ca mobilitate, reală sau potenţială, decât ca nomadism. Dacă termenii de "nomazi" sau de "nomadism" sunt utilizaţi în unele din aceste pagini, aceasta este ca referire la realitatea modului de existenţă al anumitor familii care, fie prin alegere, fie din obligaţie, sau ca rezultat al unei obligaţii seculare de a merge pentru a vedea mai departe dacă primirea este mai bună, au devenit nomade şi uneori au rămas nomade. Nomad şi călător nu sunt sinonime şi călătorul care se desemnează şi se identifică ca atare, poate fi nomad, dar şi sedentarizat, în timp ce nomadul care se opreşte nu mai este nomad. Aceasta este întreaga diferenţă între subiectivitatea şi obiectivitatea călătoriei, între mobilitatea resimţită afectiv şi mobilitatea realizată efectiv, între o stare de spirit şi o stare de fapt.

Călătoria pentru rom şi călător este funcţională în diverse privinţe: ea permite o organizare socială, ea autorizează adaptabilitatea şi supleţea, ea face posibilă exercitarea de meserii. Călătoria permite grupurilor diferite de a trăi alături într-un loc de şedere, de a se apropia, de a se opune sau uneori de a se căsători. Ea permite familiilor din acelaşi grup, dar din ţări diferite să se întâlnească cu prilejul unor evenimente importante (căsătorie, justiţie, adunare în jurul unui mort unde fiecare trebuie să fie prezent, indiferent de cât de departe vine). Pentru numeroase familii, proximitatea socială şi proximitatea geografică nu se confundă. Grupul familial a apărut într-o regiune, o naţiune, un continent, mai multe continente. *Romi kelderas* din Lisabona au rude la Paris, Sevillia, Montevideo, Porto Rico şi în Brazilia. Romi din Norvegia au rude în Franţa, Belgia şi în Elveţia, petrecând tot atâta timp în afara Norvegiei. Grupurile pot astfel să rămână din punct de vedere social şi cultural omogene în dispersare. Întâlnirea cu asemănătorul organizează societatea, antrenând

un consens prin comunicarea repetată în jurul valorilor şi regulilor împărtăşite. Întâlnirea cu diferitul permite să se posteze în oponent, să întărească identitatea lor pentru membrii unui grup. Călătoria permite reţinerea de elemente culturale ale anturajului (obiceiuri culinare, vocabular etc.), care vor fi utilizate pentru a se identifica şi a se demarca. Ea permite, de asemenea, de a se informa şi de a face să circule informaţia, de a se adapta la situaţia altor grupuri (dacă călătoria face posibilă apropierea, ea facilitează şi separarea, în caz de conflict) şi la situaţia populaţiilor înconjurătoare: este posibil atunci de a se plia obligaţiilor arbitrare, adeseori prea grele, precum atitudinea unei vecinătăţi ostile, o reglementare prea severă şi dificultăţile care urmează cu poliţia şi autorităţile locale.

În călătorie, locurile nu sunt legături, ci doar etape şi o rupere a relaţiilor stabilite este uşoară. Este important mai ales prezentul care conţine în acelaşi timp un trecut împlinit şi un viitor care va fi, destul de curând, mai bun fără a fi nevoie de a-l imagina, cu atât mai mult cu cât nu este întotdeauna bine să ştii în ce va consta el. Această importanţă a momentului prezent permite de a uita şi de a nu prevedea, de a lăsa în urmă, deplasându-te, dificultăţile create de alţii. Decurg din această noţiune de timp şi de spaţiu o supleţe şi o adaptabilitate care au permis romilor şi călătorilor să trăiască cufundaţi şi răspândiţi printre populaţiile ostile, dezvoltând elementele unei culturi originale. Pentru cei care sunt, prin alegere sau obligaţie, mult timp sedentarizaţi în cursul anului, reluarea călătoriei, chiar scurtă, pe timp frumos, poate permite regăsirea senzaţiei de unitate familială faţa de un mediu schimbător ca peisajele străbătute, de a reactualiza experienţa bătrânilor, de a întări solidaritatea internă etc. Aceste elemente ale unui nomadism sezonier, cu deosebiri clare, de exemplu în Norvegia, în lipsa unui nomadism mai intens, sunt de fapt caracteristici ale anumitor grupuri familiale sedentarizate o bună parte a anului. Ele subliniază faptul că mobilitatea, cu toate că ea nu este în întregime producătorul său, este o componentă a acesteia, care dă ansamblului o tonalitate marcată.

Pe lângă *funcţia sa socială*, călătoria are o *funcţie economică*. Ea este evidentă pentru anumite meserii: vânzătorul ambulant urmează calendarul sărbătorilor şi al târgurilor, geambaşul pe cel al târgurilor de vite, muncitorul agricol pe cel al sezoanelor pentru fructe, culesul viei, al măslinelor etc., fără a uita că activităţile profesionale exercitate de familiile nomade au o importanţă economică care nu este neglijabilă pentru mediul înconjurător. Când condiţiile o fac posibilă, caracteristica esenţială a exercitării meseriilor este independenţa şi aceasta necesită uneori o prospectare extinsă, deci o deplasare frecventă şi uneori la distanţa în căutarea clientului, pentru meşteşugar ca şi pentru comerciant, pentru artist ca şi pentru neguţător. Romii şi călătorii sunt foarte ataşaţi acestei independenţe profesionale, chezăşia adaptabilităţii lor în numeroase state. Ea nu este incompatibilă cu un habitat fix şi, de altfel, situaţia poate fi reversibilă: anumiţi călători au cunoscut numeroase forme de habitat, alţii au trăit toată viaţa lor într-o casă, iar copii lor după căsătorie vor fi în caravană. Călătorul se poate deplasa când doreşte sau când îi este util sau necesar. Este o mare diferenţă între obiectivitatea călătoriei – faptul de a călători – şi subiectivitatea acesteia– a se simţi călător. În timp ce un sedentar, chiar în deplasare, rămâne sedentar, călătorul oprit, rămâne călător. Probabil este preferabil să vorbim despre călători *sedentarizaţi*

mai curând decât călători *sedentari*, pentru că sedentarizarea este *a priori* pentru ei o etapă provizorie, situaţie mai bine avută în vedere de primul termen, pentru persoanele pentru care mişcarea rămâne pregnantă şi vitală. *Nomadismul este mai mult o stare de spirit decât o stare de fapt*. Existenţa şi importanţa sa sunt, adesea, mai curând de ordin psihologic decât de ordin geografic. Călătorul care pierde speranţa şi posibilitatea de a pleca din nou pierde şi orice raţiune de a trăi.

Opré Roma Turn the Tide	**Ridicaţi-vă, romi, răsturnaţi situaţia**
Stand up Gypsies, you be proud, Throw off your gorgio shroud. Now is not the time to hide, Stand up proudly and turn the tide.	Ridicaţi-vă, romi, fiţi mândri, Scăpaţi de linţoliul de gadje. Nu este momentul să ne ascundem, Ridicaţi-vă, cu mândrie şi răsturnaţi situaţia.
Just because you're in a house, You're still a Gypsy, not a mouse. Let your chavvies be proud of what they are, Don't bring them up as gorgio.	Chiar dacă sunteţi într-o casă Voi sunteţi totuşi romi şi nu un şoarece. Lăsaţi-i pe copiii voştri să fie mândri de ceea ce sunt Nu-i educaţi ca pe gadjés.
We are as good as all the rest And probably better at our best. For years and years they've kept us down, Moved us on from town to town.	Suntem tot atât de buni ca toţi ceilalţi, Şi probabil mai buni când putem. De ani ne-au oprimat, Ne-au deplasat din oraş în oraş.
Those that settled forced to hide That they descended from the Romani tribe. The gorgios claim we hardly exist today And soon we will all just fade away.	Cei care s-au fixat, obligaţi să se ascundă Că ei sunt descendenţii tribului ţigănesc. Gadjés pretind că noi nu existăm deloc Şi că în curând ne vom stinge.
Well my cousins, I say this to you, Wear your Gypsy badge with pride – Opré Roma Turn the Tide.	Ei bine, verii mei, vă spun, Fiţi romi cu mândrie – Opre Roma răsturnaţi situaţia.

Poem de Charlie Smith,
în *The Spirit of the Flame*, Traveller Education Service, Manchester, 1991

În materie de mobilitate, evantaiul situaţiilor este larg. Diversitatea se manifestă în mijloacele de transport, de la cel mai lent la cel mai rapid, de la rulota trasă de un cal la avion, de la cel mai vetust, la cel mai sofisticat, de la căruţa care scârţâie sau camion special amenajat. Ea se manifestă în frecvenţa deplasărilor, foarte ridicată sau cvasi-nulă, călătorii de câteva zile sau de mai multe luni, cu sau fără întoarcere, călătoriile profesionale cu itinerarii regulate etc. Diversitate în lungimea traseelor, de la caravana

care se învârteşte între câteva sate, la cea care frecventează marile aglomerări din nordul până în sudul Europei. Există două rulote care se strecoară pe un drum abrupt, sunt grupuri familiale importante care se instalează cu cincizeci de caravane pe o esplanadă, sunt mii de caravane care se regăsesc cu prilejul adunărilor religioase sau al târgurilor mari. Iar din tipul de călătorie nu se poate trage nici-o concluzie referitor la cel care o practică: cel mai nomad poate fi cel mai prosper din punct de vedere economic, dar acesta poate fi cel care aleargă după muncă; cel mai nomad poate fi cel care întreţine cele mai multe relaţii sociale cu grupurile care îi sunt apropiate din punct de vedere social, dar acesta poate fi cel care trebuie să se îndepărteze pentru că intră adesea în conflict cu alţii.

Importante schimbări s-au produs de câţiva ani, care transformă călătoria: este diminuarea nomadismului rural şi, concomitent cu aceasta, creşterea nomadismului periurban şi a semi-sedentarizării deja relevate, într-un mod marcat în jurul marilor metropole. Motorizarea de cea mai bună calitate este cea care permite, fără deplasări frecvente cu familia, să se lucreze într-o zonă destul de mare pornind dintr-un loc fix. Urbanizarea intensă este cea care, făcând oprirea dificilă şi înmulţind pretextele de respingere, închide ultimele spaţii intermediare, locuri de oprire a nomazilor. Este reglementarea care constrânge în materie de staţionare, în contextul politicilor de stabilizare a nomadului.

În momentul în care creşte cantitatea călătorilor, calitatea călătoriei scade.
Drumul se transformă în tunel şi locul de oprire, când el există, în loc împrejmuit controlat. Or sedentarizarea autoritară care foarte adesea se face în condiţii proaste, antrenează o pierdere de adaptabilitate psihologică, socială, economică. Atunci când pentru călători călătoria nu mai poate fi decât imaginată, şi timp prea îndelungat imaginată, se dezvoltă disperarea şi efectele sale (boală, izbucniri familiale, agresivitate, delicvenţă etc). Pentru aceste familii poate rezulta o criză a societăţii care are atunci tendinţa de a se scinda pentru a produce două culturi: una, constantă geografic şi mai ales omogenă şi organizată, este cea a călătorilor nomazi sau susceptibili de a fi pentru că sunt sedentarizaţi provizoriu şi voluntar; cealaltă, care variază geografic şi tinde să devină eterogenă, să se fragmenteze după explozie, este cea a sedentarizaţilor din obligaţie care devin atunci sedentari. În acest sens, politicile de sedentarizare autorizate, fie că sunt cele care s-au dezvoltat în decursul secolelor în Spania, cele ale Mariei-Theresa de Austria şi ale lui Joseph II, cele ale regimurilor comuniste din statele Europei Centrale şi de Est, mai ales începând din anii 1950, au avut efecte destructurante de o extremă importanţă pentru comunităţile romilor. În acest context dificil se produce actualmente, în ansamblul Europei, o dublă mişcare în acelaşi timp: de intensificare a călătoriei (de exemplu, un număr important de romi din Bulgaria au reluat la începutul anilor 1990 un semi-nomadism sau un nomadism util şi funcţional în mai multe privinţe) şi de restricţionare a condiţiilor călătoriei (în mai multe state tendinţa este în sensul unei agravări a condiţiilor de staţionare pentru caravane, printr-o nouă reglementare). A vorbi despre călătorie, ca şi despre habitat înseamnă, prin urmare, să se ia în considerare politicile folosite de mediul înconjurător al romilor. Datele socio-politice sunt determinante pentru exprimarea practicilor socio-culturale.

6. Familia

În viaţa romului şi a călătorului, totul gravitează în jurul familiei sale, unitate de bază în organizarea socială, sistem de grupuri familiale, unitate economică în care se exercită munca şi solidarităţile sale, unitate educativă care asigură reproducerea socială şi securitatea, protecţia individului. În mişcare şi în precaritatea situaţiilor, ea este un element de permanenţă, sinonim cu stabilitatea. În absenţa relativă de legături (geografice, profesionale) asupra cărora să proiecteze identitatea şi identificarea, hipertrofia socialului conferă familiei o importanţă extremă.

Familia nu este o adunare (aritmetică) de individualităţi. Ea este un tot, un ansamblu de membri solidari faţă de alte familii, solidari faţă de străini. Conflictele sunt trăite în mod colectiv: raporturile între indivizi sunt raporturi între grupuri familiale; individul acţionează ca membru al familiei sale. O greşeală comisă este resimţită ca aceea a familiei. Un act apreciat întăreşte prestigiul familiei. Un copil bine educat până la căsătoria sa îşi onorează familia şi, după căsătorie, dacă el a schimbat grupul familial, el va continua, în sânul grupului care îl primeşte, să reprezinte grupul din care provine. Dacă cele două grupuri intră în conflict, se va întâmpla ca el să se întoarcă lângă ai săi: ansamblul său familial de origine, al cărui element el rămâne, îi induce atitudinea în toate împrejurările.

Solidaritatea socială menţine uniţi toţi membrii familiei: celibatarii – cazuri rare – rămân cu părinţii lor, orfanii sunt aproape întotdeauna luaţi în grijă, persoanele în vârstă, îngrijite şi profund respectate, nu sunt îndepărtate; este de neconceput de a le interna într-o casă specializată sau de a lăsa un copil într-un internat. Bolnavul nu este lăsat singur; dacă se impune o spitalizare, membrii familiei rămân pe loc, dorm alături de el dacă primesc autorizaţia, îi aduc hrană, se informează permanent de starea sa. Mortul, nici el nu este lăsat niciodată singur, este vegheat zile şi nopţi înainte de înmormântare, de toate rudele care sosesc de pe unde se află. Nici la el acasă, nici în exterior, nici la spital, nici pe patul de moarte, individul nu este singur. El este prins într-o amplă reţea de raporturi afective intense din care este de neconceput şi insuportabil să iasă. Se înţelege gravitatea în toate privinţele, a excluderii din grup, când aceasta se produce: este o moarte socială, întrucât individul, am văzut, nu se situează şi nu poate fi situat decât în familia sa, decât în raport cu familia sa. Această solidaritate socială este, de asemenea, o securitate socială şi o securitate psihologică.

Ansamblul familial este în general familia extinsă, care reuneşte mai multe familii conjugale cu copiii lor şi mai multe generaţii. Familia conjugală nu are decât o importanţă relativă, iar numele pe care ea îl poartă, datorită necesităţii de a avea o stare

civilă în statele moderne, nu are pertinenţă socială. Este un nume „pentru documente" care poate fi împrumutat arbitrar de la societatea înconjurătoare (exemplu de nume ruseşti purtate de romi emigranţi la începutul secolului al XX-lea, împrumutate când li s-a cerut în Rusia să aibă un nume; exemplu de nume bulgăreşti utilizate când autorităţile le-au ordonat în Bulgaria, pentru a şterge numele de origine turcă). Acest nume „străin" este uneori ignorat chiar de rudele apropiate, atât de redusă este importanţa sa. Se întâmplă, de asemenea, ca sute sau mii de indivizi, fără legătură de rudenie, să poarte acelaşi nume de stare civilă (exemplu, kalés în Franţa şi în Spania).

Mişcarea şi viaţa în momentul de faţă nu incită la un cult al familiei. Pe de o parte, când familia devine prea importantă, funcţia sa socială de identificare şi de reperaj scade, legăturile care îi unesc pe indivizi pot să-şi piardă din forţă; atunci, o familie prea mare se subdivide. Aceste modificări cer din partea individului, pentru a se recunoaşte aici, o memorizare avansată a faptelor de rudenie, reactivate zilnic în discuţii şi clarificate cu prilejul întâlnirilor. Pe de o parte, uitarea voită a morţilor (care în anumite grupuri trece prin distrugerea sau vânzarea a ceea ce le-a aparţinut, interzicerea de a le pronunţa numele, schimbarea locului de rezidenţă) trimite mereu la prezent. Ea dezamorsează orice tentativă de a valorifica o moştenire atât economică cât şi culturală, care va putea, întărind particularisme sau privilegii, să rigidizeze familiile care au nevoie să fie suple pentru a se adapta şi să sporească disparităţile între elementele unui sistem care are nevoie să fie echilibrat.

Există în familie o diferenţă şi o complementaritate marcate de rolurile feminine şi masculine. Femeia are deseori un rol economic important, într-o relativă independenţă, care o face să asigure subzistenţa zilnică a familiei (mâncare, îmbrăcăminte). Într-un context de respingere şi adeseori de persecuţii, atunci când bărbaţii erau urmăriţi, închişi şi pedepsiţi, adesea ele erau cele care răspundeau de aprovizionarea cu hrană a familiei. Însoţită de copii, ea era în mai mică măsură obiectul violenţelor. Acest element rămâne valabil într-o bună măsură şi femeia este aceea care, în majoritatea timpului, realizează demersurile administrative, în special pe lângă organismele sociale. Însărcinată cu educaţia copiilor mici, de când este fată până la căsătorie, ea are un rol educativ de primă importanţă pentru a asigura supravieţuirea grupului. S-a spus adesea că ea este elementul conservator în grupul social, pentru că ea este în stare să facă să se reproducă tradiţiile; dar pentru acest motiv, chiar ea poate fi element de schimbare.

Bărbatul, faţă de exterior, este susţinător şi apărător al prestigiului familiei. El este şi în interior şeful familiei şi, în această calitate, are autoritatea şi puterea de decizie. În numeroase grupuri, produsul muncii sale este mai curând utilizat pentru cheltuieli excepţionale sau de prestigiu (sărbătoare, mese mari, automobil etc.). Deseori el este plecat de acasă, în căutare de lucru, în discuţii cu prieteni pentru a menţine legăturile sociale şi a regla afacerile sociale.

Naşterea primului copil este cea care fondează familia. Ea va fi urmată de alte naşteri, adesea numeroase şi întotdeauna copilul este bine venit. Educaţia sa este colectivă,

asigurată de întreaga familie. El trăieşte în comun printre trei sau patru generaţii, iar socializarea sa are loc în acest ansamblu care asigură coeziune, coerenţă, continuitate şi securitate. Generaţiile nu sunt opuse unele altora, ele formează un tot şi nu există separare între lumea copilului şi lumea adulţilor: ei sunt mereu în contact fizic şi în contact social, protejându-se reciproc faţă de exterior, niciodată singuri, bine înconjuraţi. Ei muncesc împreună, trăiesc împreună, suferă împreună. Copilul învaţă prin imersiunea în familie şi avansează rapid în domeniul relaţiilor sociale, capabil să fie autonom şi plin de iniţiative. El îl respectă pe adult şi este respectat de acesta. Copilul este incitat să dezvolte comportamente exploratorii în mediul său (de exemplu, căutarea de metal, trierea colectării, vânzarea). Experienţa, iniţiativa, responsabilitatea sunt valorificate într-un cadru suplu, fără ore stricte şi nici constrângeri abuzive. Dar libertatea de iniţiativă nu este sinonimă cu absenţa controlului. Pur şi simplu, nu există control direct şi individual, nici o grămadă de ordine implicând ascultare. Controlul este global, cel al grupului. Este vorba de o educaţie la independenţă şi nu de o nepăsare. Comportamentele sunt canalizate în vederea dobândirii autonomiei în respectul grupului. Familia educativă este primordială şi trece înaintea familiei aliate şi înaintea prieteniei în exterior.

Diferitele aspecte ale rolurilor sociale sunt aflate la orice vârstă. Băieţelul şi băiatul tânăr lucrează cu tatăl lor, fetiţa şi tânăra fată cu mama lor; fiecare are responsabilităţi reale (de exemplu, comerciale pentru băiat, supravegherea copiilor mai mici şi pregătirea mâncării în lipsa mamei, pentru fată, apoi îşi însoţeşte mama), învaţă cum să se comporte cu egalii, cu persoanele de sex opus, conform aşteptărilor grupului, cu drepturi şi obligaţii care decurg din acestea. Începând de la vârsta de doisprezece ani, copiii aduc o contribuţie importantă la activităţile părinţilor lor care le rafinează formarea profesională şi socială, mereu în acest context de relaţii de respect reciproc între copii şi adulţi şi fără fisură între o educaţie teoretică şi ucenicia rolurilor în familie şi ucenicia de ordin economic.

Copilul, mic sau mare, se găseşte în deplină securitate în sânul comunităţii sale. Securitatea faţă de viitor, pe care o dă tradiţia, şi faţă de necunoscut este cea care asigură coeziunea. Se înţeleg astfel relaţiile care leagă ferm educaţia, coeziunea socială şi securitatea.

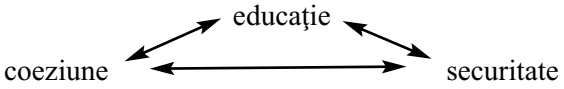

Comunitatea dobândeşte cu atât mai multă importanţă cu cât relaţiile cu anturajul străin sunt reduse şi în ansamblu negative, surse de nelinişte, prezentate şi trăite ca nefaste. Întâlnirea cu exteriorul nu poate fi decât violentă: psihologic, ea este întotdeauna (frică, suspiciuni), social ea este adeseori (relaţii de opoziţie), fizic ea este uneori (respingere violentă, agresivitate). Aceasta cu atât mai mult cu cât întâlnirea iese din obişnuit, din superficial (în cadrul activităţilor profesionale) pentru a intra într-un context mai regulat şi instituţionalizat a cărui iniţiativă scapă romului: este cazul în anumite relaţii

de vecinătate, în timpul frecventării terenurilor de staţionare amenajate, în cazul şcolii. Şcoala, ca element exterior care vizează educaţia copiilor, este a priori perturbatoare, întrucât ea vine să răstoarne educaţia internă. Părinţii au adesea o amintire proastă despre şcoală – atunci când au frecventat-o – şi ezită să-i încredinţeze copiii. Mai mult, ei constată că în viaţă, până în prezent, copiii lor se descurcă tot atât de bine ca cei ce sunt şcolarizaţi şi că nu există de loc o legătură între reuşita şcolară şi reuşita socială sau economică (vezi mai departe capitolul privind şcolarizarea).

My little brother goes to school
and the boys do bully him
and call him 'Gypsy, Tramp
and Thieves' and he's only eight
and cries at night.

Frăţiorul meu merge la şcoală
şi băieţii îl brutalizează
şi îl numesc ţigan, vagabond
şi hoţ şi el nu are decât opt ani
şi plânge noaptea

Julie Lee, 'My Little Brother',
in T. Acton, *Gypsies*, Macdonald, London, 1981.

Educat în teama de străin, teamă întreţinută şi justificată de caracterul conflictual al situaţiilor, copilul are o atitudine de opoziţie faţă de această instituţie străină care este şcoala. El nu este pregătit prin educaţia sa să primească ordine, să accepte reguli arbitrare. El nu va înţelege să fie separat pentru un motiv de vârstă, de fraţii şi surorile sale, să nu poată să-şi exprime imediat şi cu pasiune sentimentele pe care le încearcă, să trebuiască să abandoneze orice iniţiativă cu care este obişnuit. În faţa unor asemenea contradicţii între două sisteme educative, plonjat într-un mediu străin, copilul, dacă şcoala nu face un efort profund de adaptare, va fi nervos şi neliniştit, agresiv faţă de persoane şi obiecte. Mai mult, această şcoală, care îi contrariază aptitudinile şi obiceiurile şi valorifică altele pentru care el nu este pregătit, care manipulează structuri lingvistice care nu sunt ale sale, îl clasează ca neadaptat social şi uneori chiar ca neadaptat mintal.

Cu toate acestea, intrarea la şcoală a copiilor este un eveniment marcant pentru generaţiile actuale. Este în acelaşi timp o schimbare în sine, prin faptul că utilizează o instituţie străină, şi este, de asemenea, o deschidere pentru schimbările introduse de această şcolarizare.

Alte transformări afectează familia: în special reducerea dimensiunii grupurilor familiale, datorită condiţiilor de locuit, care fac dificile regrupările, şi datorită unei politici care propune locuinţe neadaptate, precum şi dezvoltării de căsătorii mixte care izolează adeseori familia restrânsă astfel constituită. Mai este şi înmulţirea iniţiativelor individuale în alegerea soţului, mai este dorinţa de schimbare proclamată de tineri, care totuşi pentru unii nu este decât veleitate, în timp ce ei rămân bine integraţi în grup chiar dacă au posibilitatea de a-l părăsi, dar care pentru alţii devine realitate. Sunt schimbări în rolul femeii, schimbări în îmbrăcăminte, influenţe ale mijloacelor de comunicare în masă. În sfârşit, în relaţie cu evoluţia unei situaţii globale, când tinerii nu mai pot fi integraţi în familia lor, când solidarităţile sunt în criză, o dezvoltare a delincvenţei, a alcoolismului şi a drogului, de la Dublin la Sofia, de la Moscova la Lisabona.

7. Religia

Pentru religie, ca şi pentru alte domenii, se cuvine să se facă deosebirea între diversele împrumuturi şi maniere de a le trăi, pe un fond definit prin patrimoniul indian al originilor. În Regatul Unit, romii îşi spun catolici romani, alţii ortodocşi greci, în timp ce *Travellers* din Irlanda sunt catolici şi *English Romanichals Travellers* destul de puţin credincioşi până în prezent. La aceştia se adaugă dezvoltarea, din 1830 pentru unul şi 1967 pentru celălalt, de mişcări evanghelice care valorifică cultura ţigănească. În Estonia, cei care vin din Letonia sunt mai ales luterani, în timp ce cei care vin din Rusia sunt ortodocşi. În Italia, unii îşi spun catolici, alţii creştini, alţii evanghelişti, alţii musulmani şi încă alţii care nu cred în Dumnezeu. În Bulgaria există două mari ansambluri, unul creştin (*Dasikané Roma*), celălalt musulman (*Xoraxané Roma*).

Există o relaţie între religie şi contactele care au loc sau care au avut loc. De exemplu în Italia, cei care îşi spun catolici sunt romi meridionali, sau *Roma* care sunt de secole în contact cu populaţii catolice; *romii* creştini au trăit timp de secole cu populaţii creştine ortodoxe din Balcani, *Roma* musulmani au trăit cu populaţii musulmane din sudul Iugoslaviei, tinerii devin puţin credincioşi sau atei în legătură cu tinerii italieni. În Bulgaria, *Xoraxané* sunt musulmani dar celebrează sărbătorile ortodoxe; anumite grupuri din Bulgaria primesc botezul din partea unui preot catolic şi sunt înmormântaţi de *hodja* musulman. Împrumuturile şi maniera de a le trăi, funcţia care va fi a lor, depinzând încă odată de situaţia în care se află romul sau călătorul şi de relaţiile sale cu anturajul său. Analiza poate, se pare, să se situeze la trei niveluri: *a.* religia este o adaptare la anturaj; *b*. ea este o componentă a culturii; c. ea permite, sub anumite forme, un echilibru psihologic şi o reorganizare socială şi culturală, în ultimii ani, într-o perioadă de criză.

Ea este adaptarea la anturaj atunci când adoptarea de credinţe sau de ritualuri permite să nu mai fie obiect de constrângere. În acest sens, există o relaţie între religia de adopţie şi religia dominantă a ţării de şedere. Totuşi, bisericile, timp îndelungat şi sub diverse forme, au exclus romii şi călătorii şi doar rar ele ţin seamă de existenţa lor altfel decât pentru a-i respinge sau a le impune prozelitismul lor. Dar adaptarea la anturaj nu merge până la un mimetism în ansamblul practicilor; de exemplu, frecventarea regulată a unei biserici, chiar în ţările în care numeroşi cetăţeni sunt practicanţi, este aproape inexistentă pentru romi şi călători. Aici respingerea are un motiv şi adeseori practicanţii, ca autorităţi religioase, i-au făcut pe romi să simtă că nu erau bineveniţi în lăcaşurile de cult. Invers, s-a întâmplat ca politicile de asimilare să împrumute căile religiei, de exemplu în anii 1940 când, în Bulgaria, romii musulmani au fost convertiţi cu forţa pentru a deveni creştini.

Vorbind de împrumuturi pentru motive de adaptare nu înseamnă că ei rămân superficiali şi oportunişti. O parte din credinţe şi o parte din ritualuri au fost întotdeauna absorbite în complexul cultural al romilor; există un sincretism datorat prezenţei de elemente dobândite în diverse circumstanţe şi organizate într-o configuraţie „romă". Este cazul respectării anumitor sfinţi care nu sunt sfinţi romi dar determină practici religioase şi sociale ţigăneşti, transpuse de cultură, transportate de migraţiune (pelerinaje, date din calendar pentru sărbătorile importante), este cazul devoţiunii deosebite a unora pentru Fecioara Maria, este cazul împrumutării de taine bisericeşti sau ritualuri care au căpătat o importanţă socială.

Împrumutul, vechi sau recent, îndepărtat sau local, este pe deplin integrat nu într-o elaborare abstractă, ci într-un ansamblu de practici. *Sacrul este adus în cotidian, iar cotidianul face referire, explicit sau nu, la sacru.* Nu există separare între religie şi alte caracteristici sociale sau culturale. Religia este trăită profund. Majoritatea credinţelor sau ritualurilor sunt legate de reglementarea practicilor sociale şi de elaborarea sistemului normativ, în special trecând prin opoziţiile deja evocate pur/impur, bine/rău, rom/ne-rom. Ansamblul este, în acelaşi timp, prin împrumuturi, reflectarea credinţelor religioase ale anturajului şi prin cele trăite de sine, reflectarea problemelor existenţiale ale grupului de romi. Dumnezeii şi sfinţii ne-romilor sunt utilizaţi în contextul preocupărilor romilor şi călătorilor, în special faţă de anturajul lor. Astfel este marcată dublu dependenţa faţă de ne-romi. Faptul a fost remarcat în Italia, dar observaţia poate fi generalizată: „Întotdeauna gadjés sunt, pe scurt, cei care ajută sau pedepsesc: panteonul romilor reflectă bine ambianţa romilor".

În jurul naşterii şi al morţii sunt cele mai numeroase interdicţii şi ritualuri de purificare pentru a le înlătura. Botezul are loc în acest context, ca şi credinţa în elementele care determină destinul copilului şi este cel mai important dintre tainele bisericeşti. De asemenea, este fundamentală întâlnirea în jurul mortului, care reuneşte toate rudele, chiar de la mare depărtare şi pe cei care, neînrudiţi, se găsesc în acel moment în regiune. Vizitarea bolnavului, a muribundului, a decedatului este o reuniune largă a grupului familial şi întăreşte coeziunea. Faptul că se schimbă locul de habitat, se arde sau se vinde ceea ce a aparţinut defunctului, face parte pentru unii din necesitatea de purificare. Spiritul mortului, prin care defunctul rămâne printre cei vii, este omniprezent şi este important să nu fie contrariat.

Pelerinajele sunt aspectul cel mai vizibil, din exterior, al activităţii religioase. Dar aprecierea ce se poate face în această privinţă trebuie să ţină seama de nivelurile de analiză evocate. De la pelerinajul la Roma (ne amintim de grupul descris la Bolonia şi la Forli) şi Saint-Jacques–de–Compostelle, pelerinajele au putut fi justificarea unei călătorii, în special în epocile şi în ţările unde era necesar un permis de trecere. Unele au fost transformate în pelerinaje ţigăneşti (de la Saintes-Maries-de-la-Mer în Provence la Romería del Rocio în Andalusia) sau au fost create artificial şi recent de către autorităţile religioase. Dar, indiferent de origine, multe sunt foarte frecventate, din devoţiune, pentru a întâlni acolo grupe familiale şi adesea necesită deplasări

importante (de exemplu, din Norvegia către mai multe locuri din Europa, din Irlanda la Lourdes etc.).

De la jumătatea secolului al XX-lea s-a dezvoltat rapid mişcarea penticostală ţigănească (a bisericii evanghelice ţigăneşti), care a luat naştere în Franţa în anii 1950 şi care se extinde mult în Europa şi în lume. Mişcare de un tip nou, care reuneşte peste diviziunea tradiţională în grupuri diversificate; mişcare care hrăneşte rezistenţa la presiunea mediului înconjurător; mişcare religioasă care, prin dinamismul său ţigănesc, permite demarcarea, este sursă de originalitate, motor al transformărilor. Refugiu sau reînnoire într-o religie de salvare, semn al unei dezorganizări sociale şi crearea, pentru a răspunde acestei, de forţe de care să se agaţe, ea este, de asemenea, revendicarea în curs de a se structura, depăşind diviziunile sociale. Formarea de pastori romi consolidează dinamismele interne şi, în propriile lor biserici sau sub umbrela marilor „convenţii", în timp ce societăţile înconjurătoare se secularizează, penticostalii reunesc şi unesc grupuri în numele lui Isus Christos, propunându-le un stil de viaţă nou.

Mişcarea se dezvoltă într-un mod semnificativ în întreaga Europă, din Regatul Unit până în Bulgaria, din Portugalia până în Rusia şi, precedând schimbările care s-au produs în Est începând din 1989, ea dă dinamism şi speranţă anumitor comunităţi, înainte de a se întări mai mult în Europa Centrală şi de Est începând cu debutul anilor 1990. Prin organizaţiile create de mişcarea penticostală, ea a dezvoltat, de asemenea, în numeroase state şi la nivel internaţional, interfeţe politice, ca grup de presiune sau de revendicări, ca partener, ca parte în crearea unor structuri de consultare.

8. Organizarea economică

Activităţile economice sunt extrem de variate şi foarte variabile. Adică ele sunt multiple la un moment dat pentru acelaşi individ şi se schimbă în timp. Deci, va fi dificil şi inutil să se alcătuiască o listă în această privinţă. Să dăm doar câteva exemple reprezentative de tendinţe. Sunt activităţi exercitate tradiţional şi extinse cam peste tot: lucrul cu metale (cositorire, realizarea căldărilor, aurire, forjare etc.), recuperarea de diverse metale şi vânzarea lor, comerţul cu cai, meseriile spectacolului şi de circ (muzicieni, acrobaţi, jongleri, dansatori, naratori, comici, magicieni etc.), cele legate de sărbători (negustori ambulanţi), vânzările ambulante sau în pieţe (fructe, legume, curiozităţi, covoare, textile, îmbrăcăminte, produse diverse cu preţ redus etc.), fabricarea şi vânzarea de diverse obiecte (viori, bijuterii, cordoane, feţe de masă, dantele, obiecte din răchită, din lemn şi din metal), uneori muncile agricole, adesea sezoniere (cules în special), ghicit etc. Sunt activităţi care au tendinţa să dispară: ascuţirea de ustensile, fabricarea de umbrele, de obiecte din fier forjat sau din lemn, cu toate că uneori se întrevede o revenire. Există cele care sunt în curs de dezvoltare: comerţul cu automobilele de ocazie, cu vechituri (curiozităţi), anumite meserii legate de spectacol, munci sezoniere în construcţii sau munci de întreţinere. Sunt cele care privesc locuri precise: plutăritul lemnului în Finlanda, culesul ciupercilor şi al melcilor în Austria, văruirea faţadelor în Grecia şi în Spania etc. Există ocupaţii pentru salariaţi care s-au dezvoltat în Europa de Est în cursul celei de a doua jumătăţi a secolului al XX-lea, uneori mai devreme, între cele două războaie.

Toate aceste meserii sunt concepute ca fiind o vânzare, de bunuri sau de servicii, către clienţi care nu sunt nici romi, nici călători. Aspectul de negoţ este întotdeauna prezent. Căutarea clientului, convingerea sa, tocmeala sunt un sprijin important al activităţilor economice. În interiorul acestui aspect comercial, ceea ce caracterizează pe rom sau călător în exercitarea activităţilor sale economice, când el are libertatea de a le exercita, este polivalenţa sa: în funcţie de loc, moment, ocazie şi cu toate că există tendinţe depinzând de grupul căruia el îi aparţine, el dezvoltă activităţi diferite. De exemplu, în Italia, un *rom* sau un *sinto* poate vinde fructe vara, să recupereze şi să vândă fier vechi iarna, să crească între timp câteva animale pentru a le revinde îndată ce este posibil, în acelaşi timp cumpărând aur dacă ocazia este bună, pentru a-l revinde. În Belgia, un *manuś* iarna va face comerţ cu vechituri, primăvara, la carnavaluri şi serbări va fi muzicant, va vinde lăcrămioare la 1 mai şi flori, vara va reface împletitura la scaune, fiind în acelaşi timp muzicant pe coastă, apoi va relua comerţul cu vechituri. Mai mult, în aceste două exemple, lista nu este nici limitativă, nici în mod necesar repetată an de an: alte activităţi pot fi adăugate şi pot lua amploare; în mod corelativ, cele dintâi trec în planul secund şi sunt reactivate în funcţie de împrejurări. La acestea se adaugă diviziunea după sex a muncii, care lărgeşte încă acest evantai pentru care individul este pregătit încă din copilărie prin

ucenicia pe care o face alături de părinţii săi, ucenicie la diversitate, la schimbare şi la polivalenţă şi nu dobândiri monolitice pentru o meserie unică. Această alternativă constantă îl face pe copil, apoi pe adult adaptabil şi dinamic; ea face organizarea economică flexibilă la extrem şi deci, societatea adaptabilă la situaţia pe care o trăieşte, prin exploatarea oportunităţilor pe care această situaţie i le deschide, în locul şi în momentul prezent: *deci, prin evantaiul competenţelor sale individul va insera practica sa economică în circumstanţele fluctuante care o determină.*

În statele în care s-a dezvoltat o economie de tip colectivist, în măsura posibilului, aceste practici au fost împăcate cu obligaţiile profesionale. Astfel, în Estonia, după cel de al doilea Război Mondial, romii au muncit în întreprinderi de stat pentru transportul de animale în Rusia; ei se ocupau, de asemenea, cu proprii lor cai, cu transportul de metal şi de lână, şi mai târziu, s-au ocupat de importurile de mărfuri din Letonia şi Lituania; cu toate că acest lucru era prohibit, ei au dezvoltat şi mici negustorii. Ei au putut, astfel, să supravieţuiască, fără a uita că aceasta se petrece în condiţii de extremă dificultate, în special pentru anumite grupuri familiale. Activităţile artistice au permis, de asemenea, o supleţe în exercitarea unei profesiuni.

Munca trebuie să îi lase omului timp disponibil pentru a se ocupa de afaceri sociale (reuniuni, vizite de familie, recepţii, vizită la un bolnav etc.), pentru a dezvolta şi a întreţine relaţiile sale sociale. Aceste posibilităţi nu există pe deplin decât în independenţă economică. A nu fi angajatul cuiva permite, de asemenea, să nu fii implicat într-un univers străin refuzat; aceasta permite să nu ai relaţii continue cu acest anturaj. Ceea ce contează, într-o meserie, este înainte de toate modul în care este posibil să o exerciţi. Această filozofie a economiei face ca alegerea activităţilor, când această alegere este posibilă, să fie rezultatul unui compromis între obligaţia de a avea surse de venit şi dorinţa de a păstra un stil de viaţă, într-un context socio-economic şi cultural schimbător.

În principiu, activităţile se organizează în cadrul grupului familial, unitate economică de bază. Dar se întâmplă în anumite grupuri ca, în afara acestui cadru, pentru o muncă importantă, să se constituie o asociaţie de parteneri aparţinând unor grupuri apropiate unul de celălalt. O împărţire a beneficiilor este atunci regula şi în general asociaţia este efemeră: odată munca terminată, ea se dizolvă. În grup există o solidaritate a diferitelor familii, sinonimă cu o redistribuire a câştigurilor. Ea merge de la împărţirea beneficiilor ocazionale, la donaţii regulate sub formă de bani sau de cadouri. Fii lucrează pentru tatăl lor care va putea astfel să se oprească pentru că este în vârstă sau pentru că el doreşte să-şi consacre întregul timp afacerilor sociale. Uneori are loc o într-ajutorare mai largă în favoarea acelora care au nevoie: ajutoare unei familii al cărui tată este mort, colectă pentru cheltuieli de spitalizare etc. În general, într-ajutorarea, esenţială pentru a menţine coeziunea în mijlocul adversităţii şi al dificultăţilor, urmează liniile organizării sociale, în funcţie de proximitatea grupurilor, măsurată în acelaşi timp prin legăturile de rudenie, dar şi, în anumite circumstanţe, prin relaţiile de vecinătate.

Economia determină, într-o măsură importantă, mobilitatea sau sedentarismul. Deplasările conferă adaptabilitate, supleţe şi autonomie în vederea menţinerii independenţei economice. Frecvenţa şi amploarea lor depind de meseria de moment. Dacă fierul vechi şi recuperarea de automobile presupun constituirea unui stoc, deci o relativă fixare, cea mai mare parte a meseriilor necesită mişcare, o prospectare extinsă, căci piaţa locală este epuizată rapid. Ele necesită, de asemenea, spargerea grupurilor, pentru că altminteri sectorul muncii va fi saturat repede; şi atunci când nomadismul este geografic circumscris, sau când se dezvoltă sedentaritatea, poate apărea noţiunea de teritoriu, cu revendicarea dreptului asupra acelui teritoriu de către cei care îl ocupă, faţă de noii sosiţi. Nomadismul estival al romilor din Ţările Nordice, al sedentarizaţilor din Portugalia, ca şi cel al sedentarizaţilor din Franţa, din Austria sau de aiurea, care joacă un rol cultural important, este justificat şi din motive economice. Acelaşi lucru este valabil pentru marile deplasări, ca acelea ale *manuś* care merg în Portugalia sau aiurea ca muzicieni pentru sărbători şi pelerinaje, sau ale *romilor* din Franţa care merg la Londra pentru a căuta de lucru în cositorire.

Ocaziile de contact trebuie să fie înmulţite. *Gadjo* întâlnit, indiferent de circumstanţa întâlnirii, este clientul potenţial al unei tranzacţii. O parte a muncii, şi fără îndoială cea mai plăcută, constă în pornirea în aventură, discutarea, propunerea spre vânzare a unui obiect sau unor servicii, sau ambele, propunerea de a cumpăra sau de a vinde, sau ambele.

Schimbările cele mai profunde au avut loc, în majoritatea ţărilor, între 1945 şi 1960. Este vorba de exodul rural care a corupt o clientelă obişnuită şi a distrus simbioza care se instaurase în numeroase locuri între familiile rurale şi familiile nomade, mergând până la schimbul de bunuri şi de servicii. În numeroase ţări, de exemplu în Spania, în Albania, în Grecia, caracteristicile profesionale ale romilor (micul comerţ, micul artizanat, muzica…) i-au făcut să devină prestatori de servicii. Dezvoltarea economică a făcut ca fiecare să devină autosuficient şi egoist. Semi-sedentarizarea periurbană se face în condiţii economice şi sociale diferite. La acestea se adaugă şi înmulţirea produselor de serie mare, care suprimă numeroase debuşeuri, şi motorizarea care antrenează obiceiuri noi: călătorii mai rapide şi mai frecvente, gravitarea în jurul unui punct fix sau semifix. Din acest motiv este din ce în ce mai pertinent astăzi să se vorbească mai de grabă de mobilitate decât de nomadism.

Efectele acestor transformări s-au făcut simţite şi au apărut alte evenimente imprevizibile, în special reglementările care împiedică exercitarea micilor meserii, fie prin taxe importante, fie printr-o birocraţie administrativă complexă pentru a fi în regulă, fie prin interdicţie pur şi simplu (de exemplu, vânzările ambulante). Iar romii, romii şi călătorii nu sunt implicaţi în organizaţii bazate pe practicile profesionale ale aderenţilor lor, care acţionează în special prin jocul influenţelor politice pentru a oferi aderenţilor lor o protecţie de tip sindical (uniuni ale vânzătorilor ambulanţi la târguri, de exemplu,sindicate). În toate ţările, reglementarea restrictivă a terenurilor amenajate pentru nomazi a limitat sau interzis munca la faţa locului; din aceasta rezultă, pentru cei care trebuie să poposească pe aceste terenuri, un faliment economic

care îi va face să depindă de prestaţii sociale. Diminuarea adaptabilităţii, de asemenea, pentru cei care trebuie să se oprească pentru şcolarizarea copiilor lor. Efectele directe sau indirecte ale reglementărilor sunt cu atât mai puţin avute în vedere cu cât importanţa meseriilor romilor şi călătorilor nu este percepută, chiar dacă adeseori sunt meserii utile şi dinamice. Utile de exemplu în domeniul recuperărilor de tot felul, în societatea de consum actuală: este sigur în această privinţă că viitorul surâde celor care recuperează materiale. Dar în loc de a-i face să privească pozitiv munca lor, această recuperare – de fier vechi, de exemplu – creează dificultăţi cu vecinii cărora nu le place să vadă îngrămădindu-se vechituri, fiind suficient numai să se prevadă locuri în acest scop. Vânzarea afară (în pieţe, pe străzi) are, de asemenea, după spusele specialiştilor, un viitor frumos: în oraşele moderne sunt prevăzute locuri de vânzare în aer liber, locuri pentru pieţe mici, străzi pietonale, iar animaţiile de stradă (spectacole, muzică) sunt binevenite.

Romul dă dovadă de dinamism în meseriile sale: în întreaga sa existenţă el prospectează, nu numai pentru a găsi o clientelă, ci şi pentru a descoperi noi oportunităţi. În societăţile post-comuniste, numeroase familii de romi îşi demonstrează capacitatea de dinamism economic şi de adaptare economică, dezvoltând în special activităţi ale micului comerţ sau de artizanat independent. Acest succes antrenează, de altfel, atât suspiciunea autorităţilor, cât şi o agresivitate din partea altor comunităţi, care se descoperă incapabile de un astfel de spirit de aventură economică. Capacitatea de inovare a romului – el este format pentru aceasta din copilărie – este mare şi organizarea sa economică este departe de a fi atât de sclerozată pe cât se arată adeseori. De altfel, stilul său de lucru, în care dispunerea de timp liber este fundamentală, reuneşte o tendinţă care se dezvoltă în societăţile occidentale în numele „calităţii vieţii", cu programele parţiale de muncă sau ca muncitor independent sau artizan. În perioade de criză economică şi de şomaj generalizat, se înmulţesc propunerile pentru dezvoltarea de „mici meserii": astfel, asociaţii neinteresate de fel de problemele romilor, în Europa Occidentală, încearcă, pentru a evita inactivitatea şi şomajul, să relanseze aceste „mici meserii". Ele redescoperă practicile economice suple dezvoltate de secole de romi.

Deci, romii fac dintotdeauna dovada unui mare dinamism şi a unei mari adaptabilităţi în practicile economice. Studiile istorice şi sociologice care se efectuează în prezent demonstrează clar această capacitate, în special în perioadele de tensiune sau de persecuţie şi în ciuda discriminării care afectează cu deosebire domeniul locurilor de muncă şi, în general, activităţile economice.

Totuşi, în prezent, din cauza constrângerilor multiple, tot mai mulţi romi şi călători exploatează resurse din ce în ce mai limitate. Ceea ce antrenează o competiţie de ordin economic care rupe legăturile de solidaritate, iar competiţia poate da naştere la conflicte, mai ales când noi sosiţi vin să împartă un teritoriu. Scindarea între grupurile familiale prospere şi altele sărace devine mai evidentă decât era. Salariatul, important în statele aflate în trecut sub regim comunist (slujbe în ferme colective sau în uzine) se dezvoltă ici şi colo în Europa Occidentală. Mai mult suportată decât aleasă, situaţia

este aşadar trăită cu dificultate în condiţii penibile de respingere persistentă. Inclusiv în statele din Est, locurile de muncă date romilor rareori sunt slujbe cu responsabilităţi, ei au fost şi sunt încă îndepărtaţi profesional şi social. Munca, ca mijloc de integrare, n-a avut efectele scontate. În locuri tot mai numeroase, se dezvoltă şomajul, fapt nou şi el, şi simptomatic. De altfel, în legătură cu politicile de asistenţă, dependenţa faţă de serviciile sociale şi de prestaţiile sociale se accelerează în timp ce, până în prezent, romii ar fi putut să pună în practică strategii care le-ar fi permis să nu-şi piardă autonomia.

Cu toate acestea, romii nu cer decât să se adapteze, iar dinamismul lor le permite. Totuşi s-ar cuveni ca aceste dinamisme să nu fie prea contradictorii, ci dimpotrivă, romii să se bazeze pe ele în cadrul unei dezvoltări comunitare. De altfel, rezultatele unei şcolarizări intensificate, conjugate cu dezvoltarea unei mişcări culturale şi politice ale romilor, consolidează accesul la meserii de la care romii erau excluşi pentru motive de discriminare şi induc o poziţionare în activităţi noi, care pot fi relaţionate cu comunitatea: mediatori sociali, lucrători sociali, responsabili şi salariaţi ai asociaţiilor, reprezentanţi politici etc.

9. Arta

Arta ţigănească este mai întâi o artă de a trăi. Adică ea nu este numai reflectarea unui mod de a trăi: ea este acest mod de a trăi, trăit mai mult decât gândit şi elaborat. Este o artă cotidiană, o artă în toate privinţele şi despre orice, de nedisociat de conţinutul său social, economic, cultural. Este arta de a negocia, arta de a conduce, arta de a cânta sau de a dansa, arta cuvântului, arta raporturilor sociale, arta sărbătorii. Această artă este permanentă şi universală: ocaziile de apropiere, în special cu prilejul organizării de spectacole, au arătat, de exemplu între flamenco gitan andaluz şi *kathak* din nordul Indiei, raporturi strânse, în fond ca şi în formă. Unul din filmele lui Tony Gatlif, realizator rom, face să se simtă o astfel de similitudine în mod magistral (*Latcho Drom*, 1993), prin intermediul unei călătorii din India până în Spania, trecând prin Turcia, România, Ungaria, Slovacia şi Franţa.

"Un gitan, este drumul: el trăieşte acelaşi lucru pretutindeni în lume […] *Latcho Drom* este un film muzical, întrucât pentru romi, muzica este viaţa […] nu se poate vorbi despre istoria lor decât cu muzică, întrucât două lucruri definesc gitanii: muzica şi respingerea. Muzica, sunt ei. Respingerea înseamnă ceilalţi […]. Muzica gitană a adus mult în lume: în România ea s-a scăldat în toate influenţele europene şi a devenit celebră ca "muzică ţigănească". Nu numai gitanii au adus această muzică din Orient până în Ungaria sau în România, dar ei au făcut fuziuni între muzicile aceleiaşi ţări şi între muzicile diferitelor ţări. Astfel, Django Reinhardt a creat ceva unic, între jazz şi muzica gitană, care rămâne o influenţă importantă astăzi. Muzica are întotdeauna un fundament istoric. Am vrut astfel să arătăm că istoria se repetă confruntând oamenii, arătând că muzicienii hinduşi şi unguri care nu şi-au părăsit niciodată ţara vor lovi exact în acelaşi mod, în acelaşi ritm, unul pe urcior, celălalt pe un bidon de lapte" (Tony Gatlif).

Această artă a fost recunoscută şi apreciată, de foarte mult timp. Unul din primele texte referindu-se la romi şi la migraţia lor, scrise de poetul persan Firdusi, pomeneşte de "zece mii de *Louri*, bărbaţi şi femei experţi în a cânta la lăută" solicitaţi unui rege din Indii de către regele Persiei pentru a-i distra pe supuşii săi. Mai târziu şi până în zilele noastre, romii au fost protejaţi de nobili şi de cei mai puternici pentru a servi drept divertisment sau pentru a predispune la visare, adeseori fără a ţine seama de legi care interziceau oricui de a trăi alături şi, bineînţeles, de a-i proteja pe aceşti vagabonzi artişti. Paradox care face ca în anumite perioade ei să fie, în acelaşi timp, răufăcători prin voinţă regală şi invitaţi la cină de către rege. Paradox doar în aparenţă, căci arta este universală, interfaţa între sisteme sociale antagonice, care face ca frontierele să devină permeabile şi depăşeşte conflictele, artă "metisă" în anumite cazuri, cum este cunoscut cel al flamenco-ului sau al unei piese de jazz.

Dar arta poate fi aparenţă înşelătoare şi să-l inducă în eroare pe cel care, prin ea, crede că cunoaşte: arta romilor, ca meserie, este totodată deosebită şi banală, ceea ce îi conferă o mare ambiguitate. Ea este deosebită în măsura în care ea nu este decât acea parte din arta cotidiană pe care romul accepta să o orienteze spre "exterior" şi pentru că ea nu oferă decât o viziune trunchiată a unei realităţi mai complete şi mai complexe. Realitatea riscă atunci să fie prost înţeleasă, de exemplu, folclorizată, ceea ce antrenează o pseudo-înţelegere şi o impresie de cunoaştere. Arta de a trăi şi arta profesională nu sunt sinonime, nici în forma lor (cântece sau dansuri de uz "intern" – conţinut şi execuţie – sunt nerecunoscute de "exterior"), nici în fondul lor (dacă ar fi cunoscute ar fi percepute diferit). Una din arte este profundă, cealaltă, de suprafaţă. Una este un fenomen social total, cealaltă o porţiune izolată. La această necunoaştere contribuie faptul că pentru a-şi câştiga existenţa, artistul are tendinţa să prezinte ceea ce solicită publicul, adică ceea ce este pe gustul zilei, adeseori într-un registru exotic şi astfel de elemente de împrumut şi de import sunt considerate ca "tipic ţigăneşti": muzica "ţigănească" importată din Ungaria în Franţă la începutul secolului, dansuri "ţigăneşti" importate din Turcia în Grecia, cântece şi dansuri "ţigăneşti" din Rusia în ţările occidentale.

De altminteri, şi aceasta accentuează efectul de apariţii înşelătoare, chiar cei care sunt admiratorii artei sub formele sale diverse nu-şi pun întrebări deloc în privinţa calităţii şi a profunzimii culturii care permite generarea şi dinamizarea acestei arte. Încă şi mai rău, aşa cum regele îi punea să danseze pe romi la curtea sa şi, în acelaşi timp, îi respingea în afara frontierelor sale, sunt încă numeroşi aceia care îi admiră pe romi la suprafaţă şi le reneagă cultura în profunzime prin reglementări sau comportamente coercitive. Cazul nu era rar, până nu de mult, în anumite state, unde în cutare oraş mare, orchestrele romilor care erau admirate de toţi nu puteau să se numească rome şi nu puteau să apară la televiziune. Chiar cu titlu privat, de exemplu în Bulgaria, până în 1989, muzica romilor la căsătorii putea să provoace o amendă. Exprimarea artei, ca şi exprimarea limbii, sinonime ale emergenţei puternicelor caracteristici culturale, nu puteau să fie acceptate în contextul politicilor de asimilare.

Dar arta, ca meserie, este şi banală, în acest sens ea nu este pentru romi decât extensia artei cotidiene şi o meserie ca oricare alta, care le permite independenţa şi călătoria, meserie exersată frecvent şi, în ea însăşi, adeseori variată prin competenţele multiple ale celor care o exercită. De exemplu, la Burgenland în Austria, înainte de cel de al Doilea Război Mondial, circa jumătate dintre romi erau muzicieni la toate ocaziile: baluri, chermeze, sărbători, înmormântări, aniversări, pe stradă, în cafenele (vioară, acordeon, tobă, instrumente de suflat). Apoi a fost un declin, cu excepţia unor restaurante, dar în prezent muzica revine, mai ales vara în perioada turismului, romii îşi reiau instrumentele sau le schimbă: cum astăzi se crede că ţambalul este instrumentul tipic al romilor, deci romii cântă la ţambal şi se îmbracă pitoresc. Aceasta nu-i împiedică să aibă alte meserii, în care să fie excelenţi.

Instrumentele sunt variate: vioara, ţambalul în ţările din Est, clarinetul în Balcani, cimpoiul în Scoţia sau cimpoiul *uillean* din Irlanda, acordeonul de la balul musette sau armonica din western etc. Anumite instrumente (*zurna* în Bulgaria, de exemplu) sunt folosite în mod cvasi-exclusiv de romi. Melodia este variată, de asemenea: de exemplu, în Grecia, nomazii, semi-nomazii şi sedentarizaţii rurali împrumută de la muzica greacă şi de la cea a altor ţări balcanice, pe baza căreia îşi compun cântecele; sedentarizaţii urbani se inspiră din stilul oriental, cunoscut în timpul sejurului lor în Turcia, la începutul secolului şi ascultă, de asemenea, muzică indiană, inspirându-se din cântecele ţigăneşti din Balcani. La fel, cuvintele pot fi de origine diversă: de exemplu, *lovara* din Austria utilizează, traducându-l, textul unor cântece austriece, dar intervine şi modificarea cuvintelor şi a melodiei la fiecare interpretare, înainte de o stabilizare din care rezultă un cântec ţigănesc. Aici poate fi un împrumut al unui întreg ansamblu: : de exemplu, *lovara* şi sintés din Austria (şi din alte părţi, în unele cazuri) au o tradiţie de povestiri orale cu origini în povestiri ungare şi româneşti modificate, actualmente uitate în ţările de împrumut. În acelaşi mod, prin jocul migraţiilor, anumite sărbători "exportate" de familii de romi în afara ţărilor lor de origine au fost astfel conservate şi sunt considerate, în anumite cazuri, în mediul lor ca festivităţi tipic ţigăneşti.

Originalitatea provine mult din calitatea interpretării creatoare. Opoziţia creaţie /interpretare nu are de loc pertinenţă şi opera rămâne mereu "deschisă":

> "fiecare artist veritabil plasat în sânul unui sistem determinat nu încetează să transgreseze legile, instaurând noi posibilităţi formale şi noi exigenţe de sensibilitate" (Umberto Eco, *Opera deschisă).*

Interpretarea este o creaţie, aşa cum este ea, de exemplu, în special sensibilă în flamenco născut în Andaluzia inferioară:

> "Gitanii creează sau forjează cântecul profund; ei sunt agenţii lui creatori. Dar ei îl forjează din metale care în majoritate sunt andaluze" (Ricardo Molina şi Antonio Mairena, poet *payo* şi cântăreţ *kalo* în *Mundo y formas del canto flamenco*).

Simbioza între culturi este profundă şi se poate vorbi despre *los Andaluces gitanos*, "Andaluzii gitani" în loc de "Gitani andaluzi", permutaţie simbolică în context flamenco. În domeniul muzical şi coregrafic, asemenea simbioze au fost frecvente în Ungaria, în Rusia, în România, în Balcani şi aiurea în Occident, în special cu jazzul *manuś* şi flamenco, cele două întâlniri cele mai cunoscute. În decurs de aproape două secole, corurile romilor au jucat un rol important în contextul muzical global al Rusiei. În mod vizibil şi cunoscut, dar adesea fără ca aceasta să fie memorată şi recunoscută, romii au contribuit într-o mare măsură la îmbogăţirea culturilor celor care îi înconjoară.

Ceea ce romii au în comun nu este numai ceea ce cântă, ci şi modul în care cântă. În domeniul muzical, compozitorii care au fost seduşi (Liszt, Brahms, Dvořák, de Falla, Granados etc.) au fost conştienţi de acest fapt. Romii acordă mai multă atenţie şi

prestigiu unei interpretări creatoare decât compoziţiei prime şi originii elementelor pe care el le utilizează. Cântecul, de exemplu, pentru *travellers* din Marea Britanie este apreciat pentru tonalitatea sa şi nu pentru caracterul său rom. Acelaşi lucru este valabil şi în alte părţi. Arta este mijlocul unei expresii afective, iar expresia contează mai mult decât suportul său căruia nu i se cere decât să fie adecvat la momentul potrivit:

Peno men ducas guillabando
sos guillabar sina orobar
Peno retejos quelarando
sos quelarar sina guirrar

Cântând îmi spun durerile
Căci cântând înseamnă să plângi
Îmi spun lucrurile dansând
Căci dansând înseamnă să râzi

(Copla flamenca)

Arta romilor şi călătorilor, din cauza deplasărilor lor, este o artă a călătoriei, care a produs mai ales elemente nematerializate: cântece, dansuri, povestiri, muzici, poezii, adeseori efemere, improvizaţii uitate. Alteori au fost produse elemente compatibile cu călătoria: obiecte uşoare sau negociabile rapid, sau manifestări ale unei arte necomercializate, pentru sine (îmbrăcăminte pentru femei, picturi de căruţe şi de şarete, în special în Grecia, şi *waggons* ale *travellers* în Insulele Britanice). Se dezvoltă acum lucrări artistice în diverse domenii mai puţin frecventate, ca cele deja menţionate (pictură, sculptură, literatură, cinema etc.) şi cariere artistice ale unor romi deveniţi celebri în domeniile tradiţionale ale muzicii, cântului sau al dansului, fără îndoială, în toate ţările.

Schimbările care se produc actualmente sunt de trei tipuri şi de natură diferită. Mai întâi, este *uniformizarea*, prin televiziune mai ales, *a consumului cultural*. Artiştii şi stilul celor numiţi *gadjés* au mijloace de difuzare pe care artiştii romi nu le au şi concurenţa este inegală. "Seriile" cu episoade au înlocuit baladele, filmul de seară, claca, înregistrările muzicienilor. Şi chiar dacă tonalitatea supravieţuieşte (se vorbeşte de "rock andaluz"), interpretarea creatoare are greutăţi în a rezita la presiunea mediului, în deosebi la tinerele generaţii (în meserii, viaţa familială etc.). Este esenţial, de exemplu, ca o artă atât de puternică precum arta povestirii, bazată pe forţa unei tradiţii orale pe cale de mutaţie, să poată fi valorificată printr-o funcţionalitate în special în universul şcolar şi în universul televiziunii sau al spectacolului, înainte ca ea să nu rişte să se piardă din cauza condiţiilor actuale care o conduc la uitare.

Cel de al doilea tip de schimbare este *întărirea modurilor de expresie încă puţin uzitate*: pictura, de exemplu, sau difuzarea cântecelor scrise şi reproduse în serie unică, culegerile de povestiri, cărţile autobiografice. Astfel, dincolo de autobiografie şi de povestirea tradiţională, opera de creaţie ca scriere şi realizare cinematografică sau povestea de ficţiune, poezia – care nu cere decât să se dezvolte, dar care întâmpină greutăţi, în lipsa unui editor, a unui public asigurat care ar limita riscurile financiare, de unde necesitatea pentru romi de a publica cu predilecţie într-o limbă de împrumut,

cea a ţării unde se află el; în lipsa, de asemenea, până în prezent, a unei grafii standardizate care să permită existenţa unui larg public de cititori romi.

Dar, din anii 1990, puterea creatoare în acest domeniu a comunităţilor romilor a modificat perspectivele şi aceasta se confirmă în anii 2000. De altfel, dicţionare, instrumente necesare, văd puţin câte puţin lumina zilei, iar dezvoltarea şcolarizării asigură instrumente de lucru care vor facilita exprimarea şi difuzarea creaţiei. Într-o Europă marcată de o apariţie şi o recunoaştere a minorităţilor, editorii şi alţi actori ai vieţii culturale pot să obţină mai bine sprijin care să le permită difuzarea creaţiilor romilor: proză şi poezie, fotografie şi film, pictură, sculptură şi alte forme artistice. Şi în acest fel o vizibilitate, foarte apreciată de un public mai larg, a artei ţigăneşti, se dezvoltă în contextul naţional al multor state şi în contextul internaţional. De la Sevilia la Helsinki apar teatre având autori şi interpreţi romi, fără a uita un caz precum cel al teatrului *Romen* din Moscova, creat în 1930, care rămâne o instituţie majoră de renume internaţional, cu toate că şi-a pierdut de mult localurile, fiind obligat să închirieze sălile unui hotel; sau încă teatrul *Phralipé* din fosta Iugoslavie, obligat să emigreze în Germania, care adaptează în limba ţigănească mari clasici greci, texte de García Lorca etc., sau teatrul *Romathan,* în Slovacia de Est, a cărui existenţă rămâne încă foarte precară.

În sfârşit, un alt tip de schimbare, semn al unei mari mutaţii, este *apariţia unei arte angajate într-o luptă politică*. Revendicarea nu era, în arta clasică chiar recentă, decât derivată, întărită de constatarea amărăciunii împărtăşită cu sine, în plângerea romilor, ca şi a călătorilor, ca şi a Sintés, sau în *cante jondo kaló,* cântec trist de dragoste, de durere şi de moarte:

Ler clisos e mangue cayí
se bichelan a mangues chorés
barés sato mangues gransias
gayardos sato mangues chijés

Ochii brunetei mele
Seamănă cu nefericirile mele
Tot atât de mari ca oboseala mea
Tot atât de negri ca durerile mele

Yo ya no soy quién yo era
ni quién yo soy ya seré
Soy un árbol de tristeza
pegadito a la paré

Nu mai sunt ceea ce eram
Şi nici nu voi mai fi ceea ce sunt
Sunt un copac de tristeţe
Agăţat de zid

(Coplas flamencas)

Uśtavde e Rromenqi violina

Uśtavde e Rromenqi violina
aćhile e jaga rromane
i jag o thuv
and-o devel vazdinŏn

Ei au călcat în picioare vioara ţigănească

Ei au călcat în picioare vioara ţigănească
Focurile ţigăneşti s-au stins
Focul, fumul
Se ridică spre cer

Igărde e Rromen
ćhavorren ulavde pe daƟar
e rromnên pe rromenƟar
igărde e Rromen.

Jasenovco pherdo Rroma
pandle pala betonosqe stùbură
verklinênçar pe prne pe va'
and-e ćika ži k-e ćang

Aćhile and– Jasenovco
lenqe kokala
te mothon bimanuśikanimata
javin vèdro disàjli
ta e Rromen o kham tatărda

Ei i-au dus pe romi
Ei au separat pe copiei de mame
Pe femei de bărbaţi
Ei i-au dus pe romi.

Jasenovac este plin de romi
Legaţi de stâlpi de ciment
De lanţuri grele la picioare şi la mâini
În noroi până la genunchi.

Au rămas la Jasenovac
Osemintele lor
Pentru a povesti, evenimente inumane
Zorii senini s-au ridicat
Soarele i-a încălzit pe romi.

(Rasim poeta zingaro, de Rasim Sejdić, Publi and Press, Milan, 1978)

De multă vreme, în special sub regimul comunist din Est, cântecele de stradă compuse de romi puteau fi expresia unei critici sociale. Revendicarea devine din ce în ce mai clar luptă, devine strigăt îndreptat către celălalt, pentru a se ştii, pentru a se înţelege şi se va dezvolta cu proclamarea – nouă – a faptului de a fi romi şi de a voi să rămână. Este o schimbare fundamentală pentru cei care doreau să fie invizibili pentru a trece neobservaţi. Este şi o declaraţie de încredere faţă de cei din afară, făcându-le cadou adevăratele lor sentimente, în speranţa că vor fi înţeleşi. Această schimbare are loc simultan în fiecare ţară, pe măsură ce numărul de artişti angajaţi politic, mai mult sau mai puţin cunoscuţi, creşte rapid.

When it's pouring with rain
and you've pulled down some lane,
When you're bogged down aside
of the road,
When your chavi's been ill and
you've just got a lil,
For some lohva the law says
you've owed,

At night cars come by, at your
trailers let fly,
When you're lying asleep in your
bed,
You're rudely awoken, find your
window's been broken,
Thank the Duhvi the baby's not
dead.

Când plouă cu găleata şi tu
ai coborât pe un drum,
Când tu te-ai împotmolit pe o latură
a drumului,
Când copilul tău a fost bolnav şi
tu tocmai ai primit factura
Pentru o sumă pe care legea
ţi-o reclamă,

Noaptea trec automobile, în caravana ta
aruncă cu pietre
Când te-ai culcat, adormit,
în patul tău,
Eşti trezit cu brutalitate, vezi
că fereastra ta este spartă,
Mulţumeşti lui Dumnezeu că copilul tău
este în viaţă.

A gavver comes by the next day
to ask ‘Why?
You’re still here; why haven’t you
gone?’
With your tongue in your cheek,
you tell him, ‘Next week,
For then sir, I’ll be moving along’

He then dikks the glass, lying
there on the grass,
And says, ‘Now what’s all this
mess?’
You tell him the facts, but he only
reacts
By saying, ‘You can’t expect less.

A doua zi soseşte un poliţai care
Întreabă: “Cum,
Tot aici eşti? De ce nu ai
Plecat?”
Cu limba în obraz îi spui:
“Săptămâna viitoare,
Atunci voi pleca, Domnule”

Atunci el vede cioburile de sticlă
Răspândite în iarbă,
Şi întreabă: “Ce înseamnă toate astea?”
Tu îi povesteşti faptele, dar singura
Sa reacţie
Este: “Nu te poţi aştepta la mai puţin”.

’(*chavi,* boy; *lil*, paper; *lohva*, bani; *duhvi*, Dumnezeu; *gavver*, poliţist; *dikks*, vede)
(extras din “Trials of a Traveller”, din textul *Dirty Gyppo*, de Tom Odley, Stockwell, 1983)

Qué es lo que ha pasao?
que los gitanitos
que se han rebelao?

Eso no puede ser!

Qué es lo que ellos quieren?
que los gitanitos
tengan pan y aceite.

Eso no puede ser!

Quieren además
que todos los hombres
seamos iquales.

Eso no puede ser!
Que barbaridad!

Mita que flamenco, prima
mira que gitano soy,
pena el crayí que me naje
yo con mi gente me estoy.

Yo soy gitano
gitano bueno

Ce s-a întâmplat?
Romii s-au
revoltat.

Aşa ceva nu este posibil!

Şi ce vor ei?
ca romii
să aibă pâine şi ulei.

Aşa ceva nu este posibil!

Şi mai vor
ca toţi bărbaţii
să fim egali.

Aşa ceva nu este posibil!
Ce idee ciudată!

Vezi, vere, ce flamenco
ce gitan sunt eu,
regele ordonă ca eu să plec
şi iată-mă aici cu ai mei.

Sunt gitan
bun gitan

que frio hace
cuando es invierno.

Madre del alma
nací gitano
so no soy bueno
sera por algo.

ce frig este
când este iarnă

De mama mea
eu sunt născut gitan
dacă nu sunt bun
va exista vreun motiv.

(Jaleos et *cantiñas*, din spectacolul *Camelamos naquerar* – Vrem să vorbim – de Mario Maya, text de José Heredia Maya, 1976)

Xudnam te žal
rodas amaro than maśkar o averžene
roads o than
kaj doxudha pativ tho ćaćipen
Kebor drom amen uzarel?
Keci ezera kilometri?
– U amen thodam ća perśo krokos.

Ne-am început drumul
Ne căutăm locul printre ceilalţi,
Umblăm după un loc
În care să ne găsim demnitatea şi adevărul.
Ce drum ne aşteaptă?
Câte mii de kilometri?
– Şi nu suntem decât la primul pas.

(Angela Zigova, Republica Cehă – extras)

10. Stilul de viaţa şi identitatea

Când eşti rom, călător, Sinto, ştii, simţi şi trăieşti acest lucru. Este un stil de viaţă şi o artă de a trăi bazate pe maniere de a fi indescriptibile şi impalpabile, şi pe maniere de a face care pot fi variabile şi efemere. Conţinutul – trăsăturile culturale sau materiale – este puţin important: ceea ce este "rom", "călător", "sinto" este, înainte de toate, folosirea care i se dă, în ansamblul format. Profilul este rom, călător, sinto, şi nu trăsătura nici originea sa. Elemente culturale şi elemente materiale sunt împrumuturi luate de la anturaj. În Italia, anumiţi *xoraxané roma* utilizează o terminologie a înrudirii sârbeşti pentru consangvinitate, şi greceşti pentru afinitate, pe când vocabularul lor este esenţialmente de origine indiană; sistemul juridic este, în ceea ce îl priveşte, o copie a sistemului tradiţional albanez. *Romii kalderaś* utilizează o terminologie înrudită cu româna pentru consangvinitate şi greaca pentru afinitate, pe o bază indiană; ritualurile lor pentru cinstirea morţilor sunt o copie a celor din Balcani. Aceste două grupuri sunt în întregime ale romilor şi "tradiţionale". Asemenea exemple sunt suficiente pentru a arăta că aceste împrumuturi şi diferenţele între grupuri, întreţinute în mod voit în relaţiile sociale, nu permit de loc să se vorbească de o cultură unificată în conţinut. Dar ce importanţă are împrumutul şi ce importanţă ore originea sa, pentru că el este adaptat, utilizat într-un mod original într-o configuraţie caracteristică romilor. Îmbrăcămintea, casa, caravana, ritualurile de viaţă sau de moarte, muzica, meseriile: dincolo de aparenţe, este un stil de viaţă. În domeniul profesional, de exemplu, deşi a priori cel mai material, poate fi imitat în stilul lor de muncă spoitorul de vase *kalderaś,* lăutarul *sinto,* geambaşul *kaló*, nevăzătorul ambulant *manuś?*

Acest stil de viaţă se bazează pe un ansamblu de elemente. Este, în universul social, importanţa grupului familial: relaţiile de rudenie sunt privilegiate, atât în grupurile în care aceasta constituie obiectul unei atenţii constante şi al unui discurs susţinut, cât şi în grupurile în care nu se vorbeşte despre aceasta şi care nu au aerul că problema le preocupă. Voinţa de căsătorie în limite precise (chiar dacă faptele contrazic această voinţă), educaţia dată copiilor, contribuie la constituirea grupului familial ca bază a organizării sociale şi economice, ca reţea cu ochiuri suple şi rezistente (am văzut că, configuraţiile sociale se modifică fără încetare dar fără slăbiciune). Individul, bine situat în această reţea, găseşte acolo, printr-un puternic sentiment de apartenenţă, în acelaşi timp elementele identităţii sale şi sprijinul unei solidarităţi: solidaritate în forma întrajutorării fizice, financiare, a ajutorului psihologic. De aici decurge o securitate socială, economică, psihologică, pentru copii ca şi pentru persoanele în vârstă, pentru valizi ca şi pentru cei cu handicap: fiecare îşi are locul în grup şi o funcţie care nu face din aceasta o povară. Solidaritate, pentru că interesul grupului

trece înaintea interesului individual; pentru că relaţiile nu sunt autoritare şi trebuie să se bazeze pe un consens larg, fără ca aici să existe concentrare de putere şi nici şefi; pentru că viaţa comunitară antrenează o extremă loialitate faţă de grup având drept corolar o extremă opoziţie faţă de exterior, de care grupul este separat prin bariera impurităţii, care este şi frontiera societăţii, pe care nimeni nu este gata să o treacă.

Solidaritatea internă este întărită aşadar de aceste relaţii de opoziţie globală faţă de ne-romi. Existenţa în calitate de "ţigan" este percepută din exterior ca disidenţă. Întâlnirea se face cel mai adesea ca înfruntare, factor de apropiere care face să se perceapă grupul astfel marcat şi demarcat ca o entitate distinctă şi originală. Respingerii de către anturaj, pregnantă şi inevitabilă, pe care romii şi călătorii nu o pot controla, ei i se opun prin critici violente şi depreciatoare pe care ei le adresează acestui anturaj atunci când ei se află într-o situaţie dificilă. Identitatea care se forjează în acest context trebuie să fie făcută pentru a rezista şi, în acelaşi timp, ea găseşte forţă în rezistenţă. Opoziţia faţă de ne-romi întăreşte originalitatea şi întăreşte coeziunea şi senzaţia de hegemonie a grupului.

Parte şi sprijin al stilului de viaţă este şi independenţa căutată prin exercitarea meseriilor, polivalenţa profesională, menţinerea unei economii de subzistenţă adaptată la situaţie. Este, mai mult, valoarea acordată omului şi relaţiilor umane. Banul capitalizat şi proprietatea au importanţă mai mică decât înţelepciunea şi inteligenţa. Importantă este clipa care trece şi aici trebuie să fie bogăţia, pentru o utilizare imediată (hrană bună, confort provizoriu, simţul sărbătorii) într-o economie a efemerului, austeritate fastuoasă a nomadului pentru care totul se reduce la esenţial, adică la o manieră de a fi imaterială asupra căreia mediul şi circumstanţele nu au decât puţină influenţă. Romul există şi totul este în el; identitatea sa nu este ataşată nici de o avere, nici de un loc: profil fasonat de secole de supravieţuire într-un context dificil.

Istoria romilor este făcută mai mult din parcurs decât din urme, iar ceea ce rezultă este *esenţa însăşi a culturalului*, prin relaţiile sociale, practicile lingvistice şi alte practici şi prin ceea ce ceilalţi percep din ea din exterior, precum muzica, dansul, un stil de viaţă. Prin însuşi faptul că romii au o cultură obligată de a se compune disperat şi cu tratamentul altora, ei nu au fost, ca alte comunităţi, constructori de situri, cetăţi sau monumente. Şi nici n-au lăsat în urma lor, ca prestatori de servicii pentru cei ce îi înconjoară, produse care să permită cu uşurinţă să se retraseze o istorie, nici măcar, în calitate de cultură orală, urme scrise în arhive care să fie ale lor.

În sfârşit, profilul culturii şi identitatea etnică apar prin combinaţia tuturor acestor elemente – de la limbă, la meserii independente, de la solidaritatea sub toate formele sale, la absenţa de referire la un teritoriu, de la organizarea socială, la mândria de a fi diferit, de la conştiinţa unei origini comune, la împărţirea regulilor de viaţă, de la senzaţia de apartenenţă la un ansamblu, la opoziţia faţă de cei care îi sunt străini, de la istoria împărtăşită, la filozofia existenţei, de la educaţia dată copiilor, la forţa familiei etc. Elementele adaptate în cursul migraţiilor sunt interpretate pentru a se integra în configuraţia de ansamblu; există adaptări ale împrumuturilor, într-o cultură

a cărei flexibilitate determină rezistenţa. Într-un univers cultural bazat pe adaptarea la situaţii dificile şi evolutive, romii şi călătorii au dezvoltat o tradiţie a schimbării, o tradiţie a inovaţiei care permit o relativă stabilitate prin precaritate: analiza societăţii este o analiză a permanenţei prin efemer.

Din totdeauna romii şi călătorii ştiu să compună împreună cu culturile şi societăţile întâlnite şi cu faptul că orice cultură evoluează, că nici o societate nu este solitară, izolată. De multă vreme, aşa cum scria Garcia Lorca în *Romancero gitano "se acabaron los gitanos, que iban por el monte solos"* (s-au stins gitanii, care mergeau prin munţi solitari). Dar, la finele secolului al XX-lea, au apărut modificări importante în natura contactelor între romi şi cei care îi înconjoară. Aceste schimbări sunt în acelaşi timp globale şi specifice.

Ele sunt globale în sensul că ele afectează ansamblul culturilor. Mai întâi, este vorba de evoluţia nevoilor: obiectele uzate nu mai sunt reparate, micile spectacole sunt strivite de show-business şi televiziune, numeroşi muzicieni rămân fără lucru, nomazii, ca purtători de noutăţi pentru populaţiile care în urmă cu un secol nu aveau acces direct la informaţii prin mijloace de comunicare în masă, sunt cu mult depăşiţi; primirea utilitară a nomadului nu mai există şi cel care îl respinge nu percepe rolul important în mai multe domenii al aceluia pe care nu îl mai consideră decât un parazit. Dacă până în prezent contrariile care sunt sedentarul şi nomadul se completau uneori, contrariile care au rămas au sfârşit doar prin a se opune.

Apoi, sunt ieşirile violente ale "modernităţii" şi, în deosebi, ale ideologiei care o susţine: idei de progres, de consum, refuz al tradiţiilor, care slăbesc considerabil – în special prin intermediul tinerelor generaţii – culturile minoritare. Dacă independenţa economică încă poate fi viabilă, nu mai este cazul unei independenţe culturale, întrucât planetarizarea actuală a influenţelor suferite va avea efecte importante: împrumuturile nu erau perturbatoare în măsura în care ele rămâneau localizate social, servind unui grup pentru a se demarca, a-şi produce originalitatea. Dar în momentul în care influenţele culturale devin aproape peste tot aceleaşi, prin vectorul unor mas media identice şi al unei şcolarităţi normalizate, uniformizarea populaţiilor are toate şansele de a urma uniformitatea influenţelor suferite: împrumuturile nu contribuie la edificarea unei singularităţi decât atunci când sunt singulare şi neimpuse.

Schimbările naturii contactelor sunt pentru o parte *specifice,* în sensul că ele vizează cu deosebire cultura romilor şi călătorilor. În măsura în care aceasta se află într-o poziţie marginală în ochii celorlalţi, tensiunile au fost întotdeauna vii şi respingerile violente şi este uşor de imaginat angoasa puternică în sufletul celor care în mod constant sunt supuşi unui tratament dur într-o nesiguranţă permanentă. Dar în momentul în care politicile care se dezvoltă începând cu anii 1950 şi 1960 încearcă să şteargă ceea ce era perceput ca marginalitate, romii sunt direct vizaţi în stilul lor de viaţă prin reglementări care sunt instituite şi îi stânjenesc atât în exercitarea meseriilor lor, cât şi în viaţa lor socială, în condiţiile de deplasare şi de locuit şi chiar în practicarea limbii lor şi dezvoltarea lor culturală.

Ca urmare a acestor schimbări, strategiile aplicate pentru a se adapta faţă de ceilalţi au slăbit. Familiile şi indivizii nu mai sunt stăpâni pe actele lor în acest context nou, ei nu mai acţionează, ci *reacţionează* la mediul lor ambiant. În timp ce mulţi, derutaţi după şocul celui de al Doilea Război Mondial, sinonim cu exterminarea părinţilor lor, au întâmpinat mari dificultăţi pentru a dezvolta din nou un dinamism adaptativ, modificarea politicilor şi a mijloacelor lor de intervenţie nu mai lasă un recul posibil când, prin abundenţa de reglementări, dependenţa de alocaţii sociale, intruziunea *mas media* şi impunerea unei munci sociale care îi pune sub tutelă, grupul se află violat în intimitatea sa culturală. Căci teritoriul romului este în el, iar frontierele sunt psihologice: aceasta a constituit forţa dar şi fragilitatea sa, în contextul raporturilor de forţă şi relaţiilor conflictuale care opun societăţile. Această situaţie, exacerbată de o viaţă marginalizată, induce ezitări, perturbaţii, agresivitate şi contribuie la subminarea dinamismului comunităţilor.

Este evident că dificilele condiţii de adaptare cotidiană (a putea să staţioneze cu o caravană sau să se cazeze undeva, să cunoască, să reziste la respingere etc.) nu lasă destul loc grupului pentru a se ocupa de dezvoltarea socială şi culturală. Atunci când identitatea este legată de echilibre atât de instabile, atenţia şi tensiunea grupului nu pot să se îndrepte decât asupra ultimului caracter de conservat. Extinderea intereselor (dezvoltare artistică, şcolarizare şi chiar organizare pentru o luptă politică) poate părea un lux când lupta zilnică se duce pentru păstrarea sinelui, protejând puţinul care rămâne. Atunci tradiţia devine ritual, pierzându-şi treptat dinamismul. Din suport de identitate şi de stil de viaţă, ea devine identitate sclerozată, ultimul loc unde se încearcă să fii. Astfel, cei mai "tradiţionalişti" nu sunt întotdeauna cei mai "autentici", cum incită stereotipul să se creadă; ei par blocaţi de situaţie în schimbarea şi adaptabilitatea lor şi, în lipsa înaintării, ei bat pasul pe loc pentru a nu se prăbuşi.

Subliniind punctele forte ale acestei culturi au fost determinate şi punctele sale de slăbiciune. Viaţa comunitară, economia marginalizată şi de subzistenţă, viaţa la prezent, mobilitatea, dispersarea, varietatea dialectală, solidaritatea etc., elemente care reprezintă forţa membrilor unei culturi insesizabile, care vor să trăiască o existenţă în convivialitate şi diversitate, reprezintă slăbiciunea lor când ei sunt cufundaţi într-o societate care vrea să-i asimileze şi care prezintă caracteristicile inverse: individualism, capitalizare, previziune, sedentarism, uniformitate, competitivitate, dependenţă etc.

Apar indicii ici-colo, simtome ale dificultăţilor. Este senzaţia de nelinişte, oboseală, pasivitate. Este abuzul de autoritate al unora, reacţie care îi face să devină "mici şefi" în grupul lor familial. Este replierea spre sine (familia restrânsă), care denotă o teamă faţă de elementele exterioare; ea nu este dovada forţei culturale a tradiţiei, ci închiderea în sine şi generează riscul de rigiditate. Când întâlnirile cu semenul îndepărtat geografic se răresc, segmentarismul societăţii tinde să devină exploziv în fragmente de acum înainte nearticulate: replierea pe comunitatea locală, endogamia din ce în ce mai pronunţată în acest cadru, fac ca societatea să îşi piardă coerenţa,

izolând grupuri restrânse. Spaţiul familial, care întotdeauna a fost important, devine hipertrofiat când celelalte spaţii se restrâng şi în acelaşi timp, se produce o slăbire datorată înmulţirii iniţiativelor individuale cu ocazia căsătoriei. Întrajutorarea globală se diminuează, iar baza sa, din ce în ce mai localizată, se reduce. Tinerii critică stilul de viaţă al părinţilor lor, limba lor, activităţile lor multiple şi puţin remuneratoare. Solicitaţi de alte comunităţi, ei nu le mai ascultă poveştile, cântecele şi muzica lor. Din ce în ce mai numeroşi sedentarizaţi îşi pierd obiceiul călătoriei; chiar dacă dorinţa de a relua călătoria devine din ce în ce mai vagă şi utopică, ei nu mai au posibilitatea materială şi nici forţa, în timp ce, în afară de aceasta, cresc dificultăţile de a se opri. Imobilizaţi, ei îşi pierd adaptabilitatea. Situaţia lor nu mai are reversibilitatea care îi caracteriza (habitat, fix sau mobil, provizoriu, meserie provizorie, relaţii cu exteriorul provizorii etc.) şi de aici decurg necazuri legate de sănătate (s-a putut vorbi de "patologia sedentarizării" şi în anumite state există o creştere a cazurilor de tuberculoză); în plus, necazuri financiare (diverse impozite de plătit pentru o locuinţă fixă, în timp ce veniturile scad).

Visul călătoriei, atunci când nu poate fi împlinit, trezeşte nemulţumiri, neadaptări, agresivităţi, care pot să aibă ca rezultat delicvenţă, condamnări şi o stigmatizare care amplifică marginalizarea. Mai mult, apar indicii grave, semne de situaţii disperate: folosirea de droguri de unii tineri, consum excesiv de medicamente, de alcool, destrămare familială; a existat şi abandon de copii, fapt fără precedent, uneori impus de situaţie (de exemplu, în urma incendierii caselor ţigăneşti de către alţi locuitori din anumite localităţi: asprimea iernii şi bolile obligă familiile să se despartă de copiii lor). Lipsa de formare legată de discriminarea exacerbată de o perioadă de criză face ca situaţia să fie dramatică pe plan economic, mai ales în mai multe state din Est. În Ungaria, Oficiul Minorităţilor Naţionale şi Etnice, creat de guvern din septembrie 1990, subliniază că în cazul romilor "degradarea nemaipomenită a situaţiei sociale a acestei etnii necesită elaborarea unui program global anticriză în vederea remedierii acestei stări de lucruri".

Aceste fapte dramatice, într-o perioadă de criză, trebuie să suscite cea mai mare atenţie şi să trezească întrebări privind situaţiile al căror revelator sunt ele. Din fericire, chiar dacă în curs de extindere, ele nu sunt generalizate. Stilul de viaţă încă nu este atins. Cultura, ca toate culturile, este în evoluţie constantă, chiar mai accentuat decât altele, pentru că schimbarea aici este tradiţie şi adaptarea – necesitate regulată. În ciuda celorlalţi care le contestă o existenţă culturală, romii fac de secole o dezminţire flagrantă: dacă n-ar exista cultură, atunci de ce aceasta luptă constantă pentru a rămâne ceea ce eşti şi de a evolua către ceea ce doreşti să fii, pe când "integrarea" sau "asimilarea" ar fi o soluţie uşoară. Dacă n-ar exista o identitate mai puternică decât diferenţele induse de dispersare şi utilizate pentru a se clasa între sine organizând societatea, atunci pentru ce această similitudine între grupuri şi familii, la nivel mondial, acest sentiment puternic de apartenenţă la un ansamblu, şi această luptă comună având aceleaşi priorităţi?

Romi şi călători vor putea ei să-şi mai cultive diferenţele, să se regăsească în plăcerea repetată de a fi romi, ţigani, călători, cu sentimentul de libertate pe care îl dă o adaptare reuşită în fiecare zi? Perioada actuală este incertă. Poate stilul de viaţă va fi mai puţin încărcat şi protejat din punct de vedere al ritualului (prin interdicţii, prin noţiunea de impuritate şi ritualurile sale etc.) şi mai epurat, mai puţin ornamentat, de asemenea mai fragil, mai sensibil la solicitările exterioare. Sau dimpotrivă, o accentuare a formalismului, care se profilează în anumite grupuri, va continua, semn de forţă prin ancorare în tradiţie, sau simtom de slăbiciune printr-o ultimă plonjare într-un ritualism securizat?

Mobilitate încă există, în spirit şi în fapte. Ea este chiar în creştere în unele locuri (nu este o fugă spre înainte?) şi, în caz contrar, ea pare compensată de numeroase deplasări pornind dintr-un loc. Cu această mobilitate, reală sau virtuală, spiritul de antrepriză rămâne. Semi-sedentarizarea, lotul actual mare ca număr, antrenează forme noi de relaţii cu anturajul şi cu celelalte grupuri familiale. Noi compromisuri se conturează în domeniul locuinţei şi al economiei. Două forme noi de adaptare au apărut în acelaşi timp: în domeniul religios este penticostalismul în domeniul cultural şi politic sunt organizaţiile de romi şi călători. Aceste două forme depăşesc diviziunile între grupurile diversificate şi lasă să apară ansambluri ale căror elemente încearcă un puternic sentiment de asemănare şi o voinţă de apropiere. Astfel apar "romii" şi "călătorii". Mozaicul lor a sfârşit prin a găsi un cadru al cărui viitor va spune dacă el este pe măsura sa.

În multe privinţe romii, mai bine decât alţii, dau dovada adaptabilităţii lor la timpul prezent şi chiar la timpul viitor, prin mobilitatea lor profesională, forţa lor de iniţiativă, mobilitatea lor geografică, concepţia în privinţa muncii şi a timpului liber, a educaţiei copiilor, adaptabilitatea lor şi dinamismul lor, viaţa lor comunitară care îl ia pe individ într-o reţea securizantă şi îi conferă o identitate solidă, apărarea acestei identităţi în afara oricărei bogăţii materiale, a oricărui teritoriu, a oricărei frontiere. Societatea este tânără, cu tot atâţia copii care sunt viitorul cât şi adulţi. Cărţile se înmulţesc, copiii sunt tot mai şcolarizaţi. Ei vor citi şi în curând vor scrie, îşi vor aduce contribuţia la o cultură generală şi vor putea să-şi transcendeze stilul de viaţă în filozofia existenţei.

Este însă necesar ca simbioza globală, care se anunţă, să nu fie o simbioză fatală. Căci ceea ce se numeşte prea repede "problema ţigănească" este de fapt problema celorlalţi, iar modul lor de a o trata este tot atât de determinantă ca şi acţiunea romilor.

Partea a doua
Date socio-politice

În existenţa romilor şi a călătorilor, prima certitudine este imersiunea printre alte populaţii. Dacă se întâmplă să se formeze regrupări de mai multe sute şi uneori de mai multe mii de indivizi, în ansamblu predomină fie dispersarea sedentarizaţilor, fie răspândirea mişcătoare a nomazilor.

Este uşor de înţeles, în această situaţie, cât de pregnantă pentru romi şi călători este prezenţa mediului lor înconjurător şi cât de determinante pot fi comportamentele şi atitudinile faţă de ei. Înţelegerea situaţiei familiilor, a acţiunilor şi reacţiilor lor, a adaptărilor lor, a dinamismelor lor culturale, sociale şi politice, trece prin analiza atitudinii celor care îi înconjoară. Ori raporturile între romi şi populaţiile lângă care au trăit nu au fost niciodată liniştite. Consideraţi ca intruşi uimitori în Europa secolelor al XIV-lea şi al XV-lea, năvălind în societăţile pe care statul încearcă să le organizeze şi controleze, nomazii fără cămin sau loc faţă de colectivităţile locale înrădăcinate într-un pământ cu orizont apropiat şi închis, romii suscită rapid neîncredere, teamă şi respingere. Deşi, în general, puţin numeroşi, ei au devenit o preocupare constantă pentru ţărani ca şi pentru prinţi care, de-a lungul secolelor, cer şi iau măsuri care vizează în special romii şi călătorii, sau îi amalgamează cu alţii, consideraţi, de asemenea, paria sau marginali, pentru a se descotorosi de ei cu orice preţ, ceea ce a dus la genocid ca şi la pogromuri mereu actuale.

Această analiză a politicilor şi a comportamentelor faţă de romi este revelatoare pentru valorile culturale şi ideologiile vehiculate şi apărate de cei care îi înconjoară. Măsurile luate denunţă tendinţele autorilor lor şi astfel sociologia populaţiilor ţigăneşti este tot atât o sociologie a societăţilor în care ele sunt imersate. Din punct de vedere politic şi psihologic, pentru stat, colectivităţile locale şi populaţiile locale, romii întotdeauna au produs teama de dezordine. Pentru ei mai degrabă decât un străin dificil de definit, ciudatul, diferitul este cel izgonit pentru a fi suprimat. Diferenţa este percepută ca disidenţă şi după sau cu respingerea s-au dezvoltat alte atitudini şi alte politici, toate de negare, indiferent care ar fi fost formele şi modalităţile.

Înmulţirea legilor şi reglementărilor timp de şase secole, este dovada unei eficacităţi total relative: dispariţia romilor, ordonată prin decret încă n-a avut loc. Dar existenţa seculară şi repetată a acestor texte întotdeauna îi scoate pe romi în afara legii prin însuşi faptul de a exista pur şi simplu, recidivişti eterni pentru că nu au ascultat de ordinele care urmăreau dispariţia lor fizică sau culturală. Romii au rămas respinşi într-un hăţiş de proscrieri şi prescripţii multiple, uneori contradictorii şi din ce în ce mai dense: “Trăim într-o pădure ai cărei arbori sunt diferitele paragrafe ale legilor” (mărturia unui delegat la cel de al 3-lea Congres Internaţional al Uniunii Internaţionale Romani, Göttingen, Germania, 18 mai 1981).

În ce priveşte istoria tratării romilor şi călătorilor până către jumătatea secolului al XX-lea, vom recurge la ilustrări din practica diferitelor ţări. Vom vedea că atitudinile se reunesc peste frontiere şi că variaţiunile sunt destul de rare, în această mişcare care merge de la o politică de *excludere* până la o politică de *recluziune*. Pentru perioada recentă, în care se dezvoltă politici de dispariţie a diferenţelor prin asimilarea celor care sunt purtătorii acestora, convergenţa faptelor se accentuează: filozofiile, ideologiile, practicile politice se manifestă şi mai mult, iar analiza referitoare la cutare sau cutare stat are valoare generală. Deci, nu este necesar să se recurgă la o atitudine denunţătoare şi stigmatizantă privind cutare sau cutare stat care ar apărea atunci ca fiind mai aspru decât altul; politicile se aseamănă, ca şi când tratamentul prevăzut pentru romi şi imaginea care le-a fost creată ar fi devenit lucrul cel mai bine împărtăşit în Europa. Inutil, deci, să se distingă în fiecare ţară date nenumărate şi asemănătoare. Faptele ne sunt la îndemână: se cuvine să le înţelegem sensul şi să reflectăm asupra lor.

11. Experienţa istorică

Uimirea produsă de sosirea grupurilor de romi este de scurtă durată şi foarte repede rolul de pelerini pe care şi-l atribuie nu mai este acceptat, şi nici o parte din meseriile lor. Romii, în spiritul timpului, se alătură grupurilor de călători, care în câteva ţări sunt deja prezenţi şi sunt clasaţi în categoria calicilor, rătăcitorilor, nomazilor şi vagabonzilor de tot felul. Neîncrederea se dezvoltă, urmată de o respingere mai întâi locală, care devine rapid o afacere de stat când o lege specifică determină soarta romilor prezenţi pe un teritoriu. În anumite privinţe, peisajul reglementărilor şi al tratamentelor rămâne confuz din mai multe motive. Mai întâi, statele n-au atins toate o hegemonie foarte fermă şi uneori este dificil să se vorbească despre o reglementare naţională sau despre un tratament uniform. Germania este divizată în numeroase state mici, Italia în ducate, republici etc. În cazul Spaniei, de exemplu, dacă se pune accentul pe legislaţia din Castilia, care se presupune că a avut o largă arie de aplicabilitate, nu trebuie să se uite că Navarra a suferit mult timp o politică diferită şi că teritoriile coroanei de Aragon, foarte întinse, nu au întotdeauna aceleaşi opţiuni ca şi coroana de Castilia. Apoi, şi în aceeaşi ordine de idei, un mozaic de jurisdicţii permite norme foarte diferite. Permisele de trecere sau recomandările eliberate nomazilor nu sunt rare în anumite epoci, dar nu sunt întotdeauna acceptate de vecini. Anumiţi aristocraţi, duci sau conţi, proprietari de terenuri îi acceptă uneori pe romi, pentru a se amuza punându-le pe fete să danseze sau întreţinând o orchestră, sau pentru a-i pune să muncească ca fierari şi uneori agricultori sau militari. În sfârşit, aplicarea legilor nu este întotdeauna uşoară: de exemplu când cheltuielile de şedere în închisoare trebuie plătite cu bunurile condamnaţilor puse în vânzare, este evident că a fi sărac, fără bunuri, este o asigurare contra capturării de către autorităţile locale care ar fi trebuit să-şi asume cheltuielile în caz că prizonierii nu le puteau suporta. Aceste diferenţe, aceste comportamente arbitrare, schimbări uneori bruşte întreţin un du-te-vino constant al grupurilor dintr-un regat în altul.

Dar regulile, în pofida confuziei lor, nu sunt mai puţin coercitive pe ansamblu. Iar permisivităţile nu apar a posteriori decât ca foarte funcţionale: romul folosit la fabricarea de arme, atunci când armata se retrage, nu are decât să dispară şi el (exemplul Burgenland când turcii se retrag în 1688, exemplul Războiului de Treizeci de Ani din Germania); în ceea ce priveşte protecţia prinţilor, ea este constant precară şi nu priveşte decât un număr redus de indivizi. Statele care se organizează se tem de spioni şi de cei care provoacă tulburări – populaţiile mobile şi marginalii în grupuri. Romii care apar ameninţători în acest context, sunt repede învinuiţi de toate. Bisericile îi resping ca păgâni sau ca necreştini, catolicii îi excomunică (de exemplu, sub pretextul că femeile ghicesc), iar protestanţii îi persecută (de exemplu în timpul Reformei: romii

vin din ţările catolice şi de aceea sunt suspecţi) şi în Imperiul Otoman, romii chiar musulmani, după legile lui Mahomed II, trebuie să plătească o taxă numită *kharach*. Ghildele şi corporaţiile profesionale îi refuză pe aceşti alogeni care văd astfel interzisă exercitarea mai multora dintre profesiunile lor şi trebuie fie să le exercite ilegal, fie să facă apel la cerşetorie sau furt. Populaţiile locale, derutate de o originalitate de necategorisit, în privinţa îmbrăcămintei ca şi a limbii, în modul de viaţă, ca şi în tipul de contact ce se poate instaura, îi acuză de vrăjitorie, tâlhărie, de răspândire a bolilor. Şi astfel se dezvoltă imaginea sumbră şi respingătoare a unui nomad cu sufletul tot atât de negru ca pielea sa, osândit pe vecie în ochii unei societăţi speriate.

Cronicarii, de la apariţia romilor, contribuie la cristalizarea acestei imagini care va deveni stereotip. Sunt, se scrie la Mâcon (Franţă) în 1419 "oamenii cu o statură teribilă atât ca persoane, ca păr ca şi altfel şi stau întinşi pe câmp ca vitele". La Paris, în 1427, este vorba "de vrăjitoare care priveau mâinile oamenilor", în timp ce la Bolonia, în 1422, "trebuie remarcat că nu există neam mai rău ca aceşti sălbatici. Slabi şi negri, ei mănâncă precum porcii" şi pretutindeni circulă numeroase istorii pe seama lor. Aceşti "oameni urâţi, negri, copţi de soare", astfel îi descrie Sébastien Münster în *Cosmografia universală a întregii lumi*, se vor fixa deci în memorie şi apoi în legi şi vor rămâne astfel multă vreme.

Excluderea

Prima mişcare a puterilor publice, fată de grupurile care se prezintă este, în general, o mişcare de respingere, prin izgonirea în afara teritoriului statului. Mişcare destul de repede unanimă: când clemenţa pare să atragă pe un teritoriu nomazii respinşi de alţii, autorităţile se grăbesc în general să-i expulzeze la rândul lor. Şi nu este rar cazul când se instaurează o colaborare între state, pentru a face mai eficace o urmărire şi o extrădare. Se întâmplă, de asemenea, ca familiile provenind din străinătate să fie tratate mai dur decât cele care sunt deja prezente pe un teritoriu. Urmează câteva ilustrări ale politicilor de excludere.

În Germania, toleranţa care însoţeşte apariţia romilor în 1407, nu durează o jumătate de secol; ei sunt izgoniţi cu forţa din Frankfurt/Main în 1449 şi, la finele secolului, respingerea devine globală: Reichstagul, reunit la Landau şi Fribourg în 1496, 1497, 1498, îi declară pe romi trădători în ţările creştine, spioni în solda turcilor, purtători de ciumă. Ei sunt acuzaţi de tâlhărie, de vrăjitorie, răpire de copii. Ei trebuie să dispară. În 1500, Împăratul Maximilian I, în Reichstagul din Augsburg cere din nou să se ia măsuri. Romii nu mai sunt toleraţi pe teritoriul Germaniei şi pot fi ucişi şi fără a fi pedepsiţi. Ferdinand I, care vrea să se arate mai clement, interzice uciderea imediată a femeilor şi a copiilor. Persecuţiile continuă în decurs de secole: de exemplu, în 1661, în Saxa, electorul Georg II publică un decret instituind pedeapsa cu moartea pentru romii care vor fi prinşi pe teritoriul său; în anii următori, ei sunt pretutindeni consideraţi ca indezirabili, răufăcători, ca drojdia societăţii lipsită de ocupaţie; în 1721, împăratul Carol VI ordonă exterminarea lor: bărbaţii trebuiau executaţi, femeile şi copiii vor avea o ureche tăiată. În 1725, Frederik – Wilhelm I condamnă la spânzurătoare pe oricare rom în vârstă de peste 18 ani, surprins pe

teritoriul prusac, fără deosebire de sex. Spânzurătoarea este prevăzută, de asemenea, în alte locuri: de exemplu, în secolul al XVII-lea, în ţările cehe, romii erau spânzuraţi de-a lungul frontierei, ca ilustrare a pedepsei prevăzute pentru cei ce s-ar fi prezentat.

Pentru Franţa ilustrăm cu următorul tabel sintetic

Legislaţiile privind în mod specific şi colectiv pe Boemieni (dacă nu există indicaţie contrară) din secolul al XVI – XIX-lea. Există numeroase alte texte care, referindu-se la vagabonzi, la nomadism sau la cerşetorie, îi înglobează şi pe Boemieni în efectele lor.

Anul	Interdicţia	Condamnarea	Recidivă sau neascultare
1504 (Ludovic XII)	şedere	exilare	
1510 (Marele Consiliu)	şedere	exilare	spânzurare
1539 (Francisc I)	şedere	exilare	pedeapsă corporală
1561	şedere	exilare	galere şi pedeapsă corporală (bărbaţi); capul ras (bărbaţi, femei şi copii).
1606 (Henric IV)	adunare de persoane	pedeapsa ca “vagabonzi şi care trăiesc rău”	
1647 (Ludovic XIV, regenţă)	a fi boemian	galere	
1660 (Ludovic XIV)	şedere	exilare	galere sau pedepse corporale
1666 (Ludovic XIV)	a fi boemian	galere (bărbaţi) bici, marcare, exilare (femei şi fete)	
1673 (Ludovic XIV)	şedere	exilare	galere
1682 (Ludovic XIV)	a fi boemian	bărbaţii: galere pe viaţă; femeile: rase; copii: închişi în spitale.	
1700-1716	cerşetorie	exilare	stâlpul infamiei, biciuire
1720-1722 (Lorraine)	vagabonzi în general		biciuire, marcare şi exil

Anul	Interdicţia	Condamnarea	Recidivă sau neascultare
1719 şi alţii		pedeapsa la galere s-a transformat în deportare	
1723 (Lorraine)	şedere, adunare de persoane în păduri pe drumul mare	exilare, comunităţile locale trebuie să se regrupeze "să meargă în ordine si înarmate să tragă focuri de deasupra"	
1724 (Ludovic V)	şedere, nomadism, adunare de persoane de peste 4 adulţi	galere (5 ani) pentru bărbaţii valizi, bici, spital pentru ceilalţi	
1764	şedere, nomadism	galere pentru bărbaţi valizi (3 ani), închidere pentru ceilalţi pe viaţă, în spitale (3 ani), apoi alegerea unui domiciliu şi a unei meserii	galere 9 ani şi la recidivare, închide pentru încă 9 ani şi pe viaţă
An II	a da de pomană, a cere pomană	amendă reprezentând valoarea a două zile de muncă, încarcerare	
1802 (Ţara Bascilor)	şedere, a fi boemian	deportare: eşec copii, femei, bărbaţi: la colonia de cerşetori	
1803 (Bonaparte)		tineri: marină, armată bărbaţi valizi: muncă forţată	
Sec.XIX (măsuri locale şi regionale diverse)	şedere, a fi boemian	respingere, exil, închisoare	

În Olanda, respingerea este absolută. La intersecţiile de drumuri, pancarte pictate reprezintă romi spânzuraţi, pentru a face cunoscut celor scăpaţi ceea ce îi aşteaptă. Alte panouri (*placcaten*) aduc la cunoştinţă că este interzis să îi ajuţi pe romi sub orice formă. Ei sunt acuzaţi de furt, de spionaj, de vrăjitorie. Ei sunt botezaţi *heiden* (păgâni). La 4 aprilie 1525, Carol Quintul, printr-un edict publicat în Olanda, le ordonă să părăsească ţara în două zile. Noi măsuri sunt luate în 1533, iar represiunea este din ce în ce mai severă: confiscarea bunurilor, muncă forţată, bici, marcarea cu fierul. Apoi în secolul al XVII-lea şi la începutul secolului al XVIII-lea sunt organizate *heidenjachten*, vânători de păgâni, teribilă goană contra romilor, la care participă

infanteria, cavaleria, poliţia. Oricine poate să ucidă în mod legitim un rom fără nicio teamă de pedeapsă şi, în cele din urmă, în cursul secolului al XVIII-lea, romii dispar din Olanda, masacraţi sau fugind. "Vânătorile de ţigani" se produc în aceeaşi perioadă în mai multe state. Iată exemplul unui bilet datat 1737 într-un sat austriac:

„La 7 mai, dat vânătorilor de ţigani care mergeau în pădure:
– 7 pulpe de viţel 28 coroane
– vin, 6 jumătăţi 18 coroane
– pâine 6 coroane"

De asemenea, sunt create prime de capturare pentru vânători. Un secol mai târziu, în Iutlanda, arhivele menţionează o „vânătoare de ţigani" cu o listă de 260 de persoane ucise.

Ţările Scandinave dezvoltă şi ele o politică de respingere: la cincizeci de ani după sosirea romilor în Suedia, arhiepiscopul Laurentius Petri interzice clerului în 1560 să-i boteze şi să-i înmormânteze. O ordonanţă regală din 1637, a cărei duritate nu are egal în legislaţia suedeză, cere izgonirea tuturor romilor ; cei care rămân vor putea fi ucişi fără judecată. Ordonanţe similare sunt emise în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea şi intrarea romilor va rămâne ilegală până în 1954. În Norvegia, dispoziţiile lui Christian V, date în 1687, vor rămâne în vigoare până în 1845: romii şi călătorii (*tatere*) trebuie să fie arestaţi, bunurile lor trebuie luate, şefii lor executaţi, iar ceilalţi să părăsească teritoriul. Dacă pătrund din nou pe teritoriu, vor fi executaţi. După 1845 nomadismul devine interzis, iar profesiunile exercitate de călători, ilegale. Legile mai recente privind străinii şi imigraţia limitează considerabil posibilităţile de primire a romilor.

În Danemarca, în 1536, Christian III ordonă ca toţi romii să părăsească regatul. Acest ordin este repetat în 1554, 1561, 1570 şi 1574. Cei care sunt apoi prinşi sunt condamnaţi la muncă forţată. În 1589, când este surprins un grup de romi, şeful său trebuie executat imediat şi ceilalţi sunt izgoniţi sub pedeapsa cu moartea. Legea este reluată în 1615 şi 1643. În 1683, se interzice navigatorilor să transporte romi pe vasele lor, sub pedeapsa ca acestea să le fie confiscate şi sunt reluate prevederile legii din 1589: executarea şefilor şi izgonirea (exilarea) celorlalţi, confiscarea bunurilor, pedepsirea celor care ajută sau angajează romi. În 1708, pedeapsa cu moartea este înlocuită cu izgonirea tuturor, inclusiv a şefilor, iar în caz de recidivă, cu închisoarea. Cei care îi angajează sunt pasibili de amendă. În secolul al XIX-lea, reglementări în special ale poliţiei împiedică exercitarea de profesii şi întăresc supravegherea.

În Elveţia, la începutul secolului al XVI-lea până în secolul al XVII-lea, cei "fără-patrie", conform ordinelor Dietei, trebuie supuşi torturii sau să li se dea drumul, aşa cum se preconizează în 1580, pentru ca cine îi întâlneşte să-i poată ucide. Sunt organizate vânători pe întregul teritoriu al Confederaţiei. În 1646, o ordonanţa a oraşului Berna acordă oricui dreptul de "a doborî şi de a lichida cu ciomagul şi prin împuşcare romi

şi *heiden* răufăcători. În 1727, decizia no. 13 din Berna aminteşte că romilor li se interzice şederea şi se ordonă:

> "de a li se tăia o ureche bărbaţilor şi femeilor, ţigani în vârstă de peste 15 ani, în cazul în care vor fi surprinşi prima oară […], dar dacă aceiaşi erau surprinşi a doua oară, să fie condamnaţi la moarte".

Cei "fără-patrie" sunt, de asemenea, condamnaţi la galere, în Italia şi în Franţa. În Portugalia, în 1538, un ordin cere să fie expulzaţi romii consideraţi ca ne-portughezi şi sunt prevăzute pedepse corporale pentru ei, în timp ce pentru romii din Portugalia este prevăzută deportarea în coloniile din Africa, precum şi pedepse corporale.

De la jumătatea secolului al XVI-lea şi până la începutul celui de al XVIII-lea, Biserica Catolică s-a dovedit, de asemenea, activă în lupta contra romilor, în special în Italia. Consiliul celor Treizeci adoptă măsuri care îi vor respinge pe romi datorită modului lor de viaţă, întrucât ei nu pot fi controlaţi; li se cere preoţilor să nu-i căsătorească pe romi fără autorizaţia specială a episcopului (1563). După Consiliu, cardinalii şi episcopii sunt cei care prin sinodurile diocesiene, de la nordul la sudul peninsulei, dictează preoţilor ce conduită să adopte faţă de *cingari, aegyptiaci, saracini s*au *abissini*. De exemplu, în 1565, sunt izgoniţi din dioceza din Milano toţi romii care nu vor să renunţe la nomadism, să exercite "meserii cinstite" şi să adopte o "bună conduită creştină". În 1617, la sinodul de la Sala (Neapole), se spune că ţigăncile care exercită "arte magice" trebuie să fie încarcerate. La sinodul de la Nonantola (Modena), în 1688, se cere preoţilor să-i izgonească imediat pe romii care nu sunt "buni creştini"; în privinţa celorlalţi, ei nu pot rămâne mai mult de trei zile şi înmormântarea religioasă este refuzată celor care se bănuieşte că nu au fost botezaţi. În 1692, la sinodul de la Montefiascone (Roma), se interzice romilor să traverseze dioceza dacă nu au un permis special eliberat de episcop. Se observă că în unele cazuri în care romii sunt toleraţi de puterea temporală, ei sunt respinşi de puterea spirituală; astfel, la sinodul de la Capaccio (Neapole), în 1629, se subliniază că romii vagabondează peste tot cu permisiunea prinţilor iar episcopul le interzice exercitarea de "arte magice", sub pedeapsa de recluziune şi alte pedepse (biciuirea).

Este inutil să se ofere mai multe detalii. Suprapunerea textelor de respingere arată clar că interdicţiile se referă mai ales la şedere, dar şi la nomadism (interdicţia de a se deplasa) şi uneori la sedentarizare (interzicerea de a se fixa, de a construi case, de a fi găzduiţi). De asemenea, interzicerea frecventă de a se deplasa în grup mai mare de două sau trei persoane. De fapt, este interzisă existenţa însăşi a romilor ca atare: scopul urmărit este opresarea celor care sunt vizaţi astfel de lege. Dacă ei sunt întotdeauna numiţi într-un anume fel, cu atât mai mult cu cât o bună parte din legislaţie se aplică lor în mod specific (*bohémiens, heiden, eguptiens* etc.), nu se ştie bine ce anume înseamnă această desemnare. Nu se ştie întotdeauna nici ce li se poate reproşa, decât că duc o viaţă independentă, că sunt nomazi şi diferiţi şi, din această cauză, că cel mai adesea trezesc frica. Şi aceşti "intruşi vagabonzi care se numesc *egipteni"* (Ludovic XII, în Franţa, 1504), aceşti "vagabonzi cu caracter etnic,

romanichels, bohémiens, tsiganes … căruţaşi suspecţi care, sub aparenţa unei profesii problematice, îşi târăsc lenea şi instinctele de secătură de-a lungul drumurilor" (senatorul Flandin, expunerea de motive a legii din 1912, în Franţa), sunt condamnaţi pentru că "duc o viaţă de Bohémiens", sau pentru că "exercită meseria de Bohémien". Acest lucru este suficient pentru a fi pedepsit, iar ei generează frică chiar dacă nu fac nimic, şi sunt aducători de subversiune şi de perversiune în ochii celor care îi înconjoară:

> "Nu am nici-un denunţ pentru delicte contra acestor indivizi, dar situaţia lor este de aşa natură încât ei ar trebui să fie în mod necesar tentaţi să le comită, dacă s-ar ivi ocazia […]. Ei nu pot fi decât periculoşi".

scrie un magistrat din Strasbourg la începutul secolului al XIX-lea. Respingerea este deci eminamente preventivă. În aceeaşi ordine de idei, trăgând concluzia faptului că nu se poate să fii în acelaşi timp cetăţean norvegian şi „ţigan", Ministerul Justiţiei din Norvegia, într-o circulară către autorităţile locale, din 4 aprilie 1925, arată că "dacă ar apărea că ţiganii posedă paşapoarte norvegiene indicând că ei sunt cetăţeni norvegieni, paşapoartele nu sunt valabile şi vor trebui retrase". Prefectul din Basses – Pyrénées, în Franţa, scrie în 1802 că "existenţa lor serveşte ca pretext, încurajându-i pe cei care au predispoziţie către crimă, care speră că totul va fi aruncat asupra lor". Frumos exemplu de proces de intenţie, care în plus îi vizează pe alţii decât ei! În acelaşi mod, în 1579, August, elector de Saxa, foloseşte pretextul că printre romi se pot ascunde criminali germani şi străini, pentru a ordona confiscarea paşapoartelor lor şi exilarea din statul său. Se întâmplă, de asemenea, cam peste tot ca indivizi ne-romi să fie făcuţi prizonieri şi condamnaţi pur şi simplu pentru că au avut relaţii cu persoane dubioase: "vagabond libertin reunit cu persoane Bohêmes", „pentru a fi fost găsit în urmărirea Bohêmes". În Spania, unde se dezvoltă o politică diferită (a se vedea mai departe), romii aparent integraţi sunt totuşi suspectaţi, căci "ei pot să îi primească pe rătăcitori şi delincvenţi" (raport al *Real Audiencia* din Oviedo, 1783).

În secolul al XX-lea, Germania a fost teatrul unei negări a romilor împinsă la extrem, către o exterminare sistematică ce depăşeşte mult vânătorile ucigătoare din secolele precedente. Dacă punctul culminant al exterminării este atins în perioada naţional-socialismului, premisele acesteia sunt mai vechi. În 1905, în Bavaria, autorităţile realizează un recensământ al romilor nomazi şi sedentarizaţi. Prefaţa raportului care rezultă subliniază faptul că romii constituie o "plagă" (*zigeunerplag)* de care se cuvine să te protejezi printr-o supraveghere riguroasă. Autorităţile trebuie să fie alertate în cazul oricărei apariţii sau oricărei deplasări sau incident privind romii. Se recomandă să se telegrafieze sau să se telefoneze la Direcţia Siguranţei, la München, unde a fost creat în 1899 Biroul de Informaţii privind Romii, *Zigeuner – Nachrichtendienst.* Aceiaşi stare de spirit şi punere în funcţiune a modalităţilor de supraveghere şi de control se dezvoltă şi în alte state, în aceeaşi epocă. Stilul lor de viaţă în ansamblu le este imputat, deplasările cu familia, absenţa domiciliului fix, meseriile ambulante. La puţin timp după aceea, în Germania, a devenit obligatorie existenţa unui certificat de

domiciliu pentru a obţine un aviz de comerciant şi se produce o mişcare de sedentarizare a romilor în jurul marilor oraşe, ca Frankfurt, Berlin, Hamburg, în condiţii economice grele şi în insalubritate, cu atât mai mult cu cât autorităţile interzic romilor să construiască case. Măsurile luate se înăspresc încă şi mai mult decât în alte părţi. În 1926, Parlamentul Bavariei votează o lege pentru "a lupta contra romilor, nomazilor şi a leneşilor". "Hoardele", grupurile prea importante, trebuie scindate, iar individul care nu poate furniza dovada unei munci regulate poate fi dus într-o casă de redresare iar copiii săi, la asistenţa publică. Apoi, legea din 12 aprilie 1928 şi ordonanţa din 22 mai a aceluiaşi an îi plasează pe romi sub supravegherea constantă a poliţiei.

Apoi este perioada naţional-socialistă. În 1936, Himmler ordonă ca toate activităţile poliţiei criminale să fie centralizate. Astfel, sunt reunite 12 *Reichszentralen* cărora li se adaugă în 1938 Centrala Afacerilor Ţigăneşti de la München, creată în 1899. Înregistrarea şi controlul romilor devin uşoare. Ei sunt, în numele "protecţiei sângelui german şi a onoarei germane", consideraţi ca asociali şi le este interzisă orice căsătorie şi contact sexual cu persoane de "sânge germanic". În 1938, o circulară privind prevenţia criminalităţii stipulează că:

> "noi considerăm ca asocial pe cel care dovedeşte prin comportamentul său antisocial – dacă nu criminal – că nu vrea să se integreze în societate… de exemplu, cerşetorii, vagabonzii (romi), prostituatele, alcoolicii, persoanele suferind de boli infecţioase, mai ales venerice…"

Şi circulara *Bekämpfung der Zigeunerplage* (Lupta contra flagelului ţigănesc) din acelaşi an subliniază:

> "experienţele din lupta contra flagelului ţigănesc avute până în prezent şi rezultatele cercetărilor biologico-rasiale, ne recomandă să abordăm reglementarea problemei ţigăneşti din punct de vedere al rasei".

Robert Ritter îşi intensifică munca de clasificare rasială şi institutul său de cercetare a stabilit în 1942 genealogiile a peste 30.000 de persoane, cvasi-totalitatea romilor din Reich. Pentru Ritter, metişii sunt cei mai "periculoşi"; el defineşte un metis ca acela care are, printre cei 16 stră-stră-bunici ai săi, doi romi sau unul singur, printre cei 8 stră-bunici. Dându-li-se întâi dreptul la rezidenţă, în 1939 şi 1940 romii sunt deportaţi în Polonia. Începând din 1941 situaţia lor se agravează tot mai mult şi, în regiunile Europei Orientale ocupate de armata germană, nu sunt rare cazurile când sunt asasinaţi. În 1942-1943 romii şi metişii sunt arestaţi şi internaţi, în special în lagărele de la Auschwitz– Birkenau, de la Dachau, de la Buchenwald etc. Marile incursiuni poliţieneşti din numeroase state vizează ansamblul romilor şi doar câteva familii nomade au şansa de a putea să treacă prin ochiurile plasei; ca în timpul marii razii a gitanilor din Spania din 1749 şi în timpul evenimentelor similare din istoria romilor, cei care au făcut eforturi de a "se integra", în special devenind sedentarizaţi sau cei

pe care i-au obligat să o facă, erau primele victime, din cauza fixării lor şi, deci, a "accesibilităţii" lor.

Exterminarea internaţilor va fi cvasi-completă şi nu există familie din ţările din centrul Europei care să nu fie atinsă, distrusă în parte sau în totalitate. Măsuri similare sunt luate în ţările ocupate de armatele germane şi uneori chiar dispoziţiile acestor ţări preced iniţiativele sau ordinele naziste: astfel, sunt create în Franţa lagăre de internare, în special destinate nomazilor şi romilor printr-un decret din 6 aprilie 1940; în Bulgaria, o parte a romilor din Sofia sunt internaţi în lagăre provizorii. În mai multe cazuri va fi suficient să se escorteze prizonierii către locurile de exterminare – în Bulgaria deportarea este evitată datorită conştientizării opiniei publice şi a anumitor responsabili politici şi a unei intervenţii a lui Boris III, dar în alte părţi lagărele provizorii au fost în general o primă etapă către moarte. În România, romii deportaţi în Transnistria sunt probabil 25.000, din care jumătate copii iar 11.000 dintre ei dispar. În Italia, între 1940 şi 1943, mai multe lagăre de internare erau în majoritate destinate romilor, ca cele din Agnona, Boiano, Tossicia.

În Austria, la 13 martie 1938, a avut loc un recensământ al romilor. În aprilie, le este retras dreptul de vot. În mai, copiii nu mai pot merge la şcoală, iar toţi bărbaţii care nu muncesc pentru agricultori sunt trimişi la Dachau şi la Buchenwald. În iulie, căsătoria cu un nerom este interzisă. În februarie 1939, este interzis romilor să cumpere teren. În iunie, are loc o nouă deportare la Dachau şi Buchenwald. În noiembrie 1940, la Burgenland este deschis lagărul de muncă Lager Lakenbach. În noiembrie 1941, sunt deportaţi 2.000 de romi la Litzmannstadt (Lodz). În septembrie 1942, toţi romii care sunt încă în armată sunt internaţi în Lager Lakenbach. În primăvara anului 1943, mai multe transporturi au loc spre Auschwitz-Birkenau. În ianuarie 1945, femeile sunt sterilizate la Ravensbruck. După război, numai 1.000 de persoane, s-au înapoiat la Burgenland. În Olanda, în cursul unei incursiuni poliţieneşti, la 16 mai 1944, 300 de romi sunt arestaţi şi 245 trimişi la Auschwitz; vor supravieţui 30. În Belgia, la 15 ianuarie 1944, convoiul Z duce 351 de romi spre Auschwitz: au supravieţuit 11 dintre ei. În Ţările Baltice, un număr de romi sunt exterminaţi de către unităţile mobile SS, *Einzatzgruppen,* între 1941 şi 1943, sunt jumătate din romii din Letonia şi fără îndoială 90% din cei din Estonia şi din Lituania care sunt masacraţi, iar alţii vor fi deportaţi la Auschwitz. În Belarus, în Rusia, în Ucraina, exterminarea romilor de nazişti începe în 1941 şi fără îndoială sunt cel puţin 30.000 de persoane care mor. S-ar putea înmulţi aceste exemple de tragedii: în numeroase ţări, cvasi-totalitatea familiilor dispar, în anumite locuri, ca în Polonia, în Croaţia, în Serbia, în Moravia sau în Boemia, exterminarea este mai violentă şi sistematică chiar decât în Germania. 400.000 până la 500.000 romi, sintés, ţigani, poate mai mulţi, au dispărut astfel în cursul acestei perioade, exterminaţi acolo unde se găseau, închişi în închisori sau deportaţi în lagăre.

Auschwitz

Muj śuko
jakhà kale
vuśt śudre;
aćhipen.
Ilo ćhindo
bi agesqo,
bi lavesqo,
nanaj roipen.

Auschwitz

Gură uscată
Ochi negri
Buze reci;
Tăcere.
Inimă frântă
Fără suflet,
Fără cuvânt,
Nici măcar un plânse.

(Santino Spinelli)

And-Ośviećim – Làgro Baro

And-Ośviećim – làgro baro
Odaj beśel mro dadorro
Beśel beśel thaj godi del
Pe vogesqe pharo kerel.
Xaćol, xaćol, ćerxenŏrri.
Mre Devlesqri momelŏrri.
Ax tu kalo ćhiriklorro,
Kalo, Zalutno aj korro,
Manqe ligar dur kava lil;
A te naśti vazdes o lil
Kaj si pharo – pherdo dukha,
Atùnći buxlăr te phakha
Ža me phralenθe aj mothov
So adaj si jekh baro bov,
So o devel kerdilăs thuv
Aj kalardăs i sasti phuv.
Ža vaker e manuśenqe
So bibaxt si e Romenqe
E Sàsă amen astarde
Marde thaj adaj ligarde.
Ande amen udarençar
Mekhen amen kominênçar.
E larosθar nanaj te žas
Phralen phenên ni maj dikhas.
Ax Devla, ax mro Devlorro,
Sosqe xas rromano śero …

La Oswiecim – Un mare lagăr

La Oswiecim – Un mare lagăr
Acolo stă iubitul meu tată
El stă (aşezat) şi se gândeşte
Iar sufletul său este copleşit.
Arzi, arzi, micuţă stea
Mică lumânare a Dumnezeului meu
Şi tu, mică pasăre neagră
Neagră, pasăre de doliu, pasăre oarbă.
Du pentru mine departe, această
scrisoare
Şi dacă nu poţi duce scrisoarea
Care este grea, plină de suferinţe
Atunci desfăşoară-ţi aripile
Te du la fraţii mei şi le spune
Că aici este un cuptor mare
Că cerul a devenit tot un fum
Şi că a înnegrit întreg pământul.
Te du să le spui oamenilor
Ce nenorocire este pentru romi.
Nemţii ne-au capturat
Bătut şi adus aici.
Ne-au făcut să intrăm pe porţi
Ei ne dau drumul prin hornuri.
Din lagăr nu putem pleca
Fraţi şi surori, nu-i vom revedea
niciodată
Ah, Doamne, ah Dumnezeul meu
De ce mănânci tu capul romului?

(*Cântec tradiţional)*

În anumite state, cu toate că nu s-au efectuat deportări în lagăre de concentrare sau au fost puţine, romii erau supravegheaţi îndeaproape şi chiar închişi: este cazul din Franţa, unde lagărele de internare erau numeroase, ca şi în Slovacia. Deplasările erau limitate, ca şi libertatea de a se instala în anumite locuri. În 1941, în Slovacia au fost construite lagăre de muncă. Romii din Sud şi din Sud-Est, regiuni sub tutelă maghiară în timpul războiului, au fost deportaţi, în principal la Dachau. În 1944 ocupaţia germană a antrenat masacrarea a numeroase familii.

Anii de după război au fost şi rămân dificili pentru familiile decimate. Până în 1947, romii care ieşeau din lagărele de concentrare riscau, în mai multe regiuni din Germania, să fie arestaţi şi trimişi într-un lagăr de muncă, în virtutea unei legi din 1926 care îi plasa sub autoritatea poliţiei pe cei care nu puteau să facă dovada unei meserii. La zece ani după sfârşitul războiului, autorităţile poliţiei din Bavaria pun pe picioare un birou specializat în înregistrarea romilor. În anii 1950, în regiunea Kőln, documentele de identitate remise supravieţuitorilor la ieşirea din lagăr sunt retrase romilor pentru că aceştia nu pot să aducă dovada scrisă a naţionalităţii lor germane şi le este remis un paşaport cu menţiunea "apatrid" sau "fără naţionalitate determinată". De altminteri, genocidul ţigănesc a făcut obiectul unor rafinamente: Eva Justin, asistenta doctorului Ritter, cerea în 1943 sterilizarea romilor, subliniind, după studierea biografiei copiilor crescuţi la germani sau în orfelinate, că ei erau incapabili să se integreze, adăugând că "metişii de gradul al doilea, dacă sunt integraţi, pot fi germanizaţi, cu condiţia ca partea germană a sângelui lor să fie de origine impecabilă". Şi Himmler a dezvoltat mitul "ţiganului de rasă pură", din care câteva specimene trebuiau să fie conservate ca martori, prototipuri ariene de muzeu. Aceste elemente, aparente contradicţii într-un genocid sistematic, puteau fi utilizate de autorităţi pentru a refuza să achite despăgubiri de război familiilor, sub pretextul că persecuţia nazistă n-a fost condusă, timp de mai mulţi ani, pentru motive rasiale, ci pentru motive sociale. Totuşi, circulara deja citată, *Bekämpfung der Zigeunerplage* din 1938, este fără echivoc; sunt numeroşi Sintés totuşi bine "integraţi", în mai multe regiuni ale Germaniei şi cei care au fost, în calitate de soldaţi, decoraţi în cursul primului Război Mondial, care se găsesc internaţi şi dispar în lagăre. În anii 1950, "expertize" ale *Landfahrerzentrale* încă justifică măsurile Gestapoului, ajungând la concluzia că numeroşi "ţigani" au fost deportaţi din cauza criminalităţii lor. Chiar fuga dintr-un lagăr sau folosirea unui nume fals sunt considerate, în acest context, ca dovezi de criminalitate.

Exterminarea sistematică continuă să coexiste cu alte tipuri de comportamente: exemplul familiilor distruse în numele "purificării etnice" în anumite teritorii ale fostei Iugoslavii este dovada care ne aminteşte permanenţa sa. Excluderea globală şi planificată suscitată de importante mişcări migratoare ale anilor 1990, organizate uneori prin acorduri bilaterale între state, este o altă dovadă a perenităţii respingerii. În anii 1990 s-au dezvoltat noi politici, din care unele sunt sinonime cu expulzarea. Se poate menţiona, de exemplu, convenţia între Ministerul de Interne al Germaniei şi Ministerul de Interne al României, semnată în septembrie 1992, "privind repatrierea resortisanţilor germani şi români în ţările lor respective". Convenţia examinează cazul

"resortisanţilor români şi germani care se află în mod ilegal într-una din cele două ţări", dar declaraţiile personalităţilor politice cu ocazia semnării acestui acord au favorizat interpretarea acestor măsuri ca vizând cu prioritate romii români solicitanţi de azil sau migranţi în Germania, şi nu migranţii germani din România. În România, convenţia a fost mediatizată ca "*Zigeunerprotocol*". Numărul de romi expulzaţi din Germania în cadrul acestui protocol este dificil de precizat. Un acord similar de repatriere a persoanelor aflate în situaţii neclare după respingerea cererii lor de azil este încheiat, în mai 1994, între guvernul român şi guvernul francez. Acordul prevede o stimulare financiară pentru repatrierea voluntară. Romii susceptibili de a face obiectul acestui acord sunt estimaţi la un număr cuprins între 3.000 şi 5.000 de persoane. Alte acorduri au fost semnate în decursul aceloraşi ani între Germani şi Bulgaria, Republica Cehă, "fosta Republică Iugoslavă a Macedoniei" şi Polonia.

Scoaterea din uitare a faptelor pentru a le aşeza în memorie, acceptarea lor, rămâne o muncă dificilă şi de lungă durată. Recunoaşterea practicilor de închidere în lagăre, ca în Franţa în timpul celui de al Doilea Război Mondial, cunoaşte multiple blocaje şi doar în ultimii ani ai secolului al XX-lea şi primii ani ai secolului al XXI-lea au fost recunoscute faptele actualizate şi au fost întreprinse câteva acţiuni pentru a cinsti memoria familiilor persecutate. De asemenea, în Republica Cehă, unde la lagărul de la Lety, din Boemia de Sud, loc de închisoare şi de moarte în 1942 şi 1943, care este înlocuit în prezent de o crescătorie de porci pe care, cu toate intervenţiile, nu au reuşit să o deplaseze, Vaclav Havel, când era preşedinte, a inaugurat în 1995 un monument funerar.

Recluziunea

Excluderea, ca formă a negării romilor de către puterile publice, nu este nici practică (când statele vecine fac la fel, unde pot merge exilaţii?), nici economică (urmărirea cere timp şi bani, recidivele sunt bineînţeles regula pentru că ele sunt obligaţia, în lipsa unei supape posibile). Mai mult, exilând, statul pierde forţă de muncă. Negarea ia atunci forma recluziunii, înţeleasă ca "*integrare autoritară şi în general violentă*" a romilor în societatea care îi înconjoară. Această integrare, care reprezintă cel mai adesea un interes explicit funcţional pe plan economic, este concepută ca o pedeapsă de ordin penal. Dispariţia, dorită din punct de vedere geografic printr-un exil sinonim cu îndepărtarea, se realizează socialmente printr-o închidere şi explodare a grupului, apoi prin conformarea sa la restul populaţiei.

Manifestări ale acestei politici au existat întotdeauna, chiar atunci când respingerea era predominantă. În 1557, un text prevedea în Portugalia că orice rom care intră în ţară va fi condamnat la galere. În secolul al XVI-lea, mai multe decrete ale Ducelui de Savoia condamnă romii la galere. La fel, în conjunctura bătăliei de la Lepante contra turcilor, în 1570, Papa Pius al V-lea aprobă în Statul Pontifical condamnarea la galere a romilor. Aceştia duceau lipsă de braţe de muncă aproape pretutindeni şi, în 1561 în Franţa, în caz de nerespectare a ordinelor de exilare, bărbaţii sunt condamnaţi la galere şi nu la spânzurătoare sau la alte pedepse corporale. În 1647,

galerele înlocuiesc chiar exilul; acelaşi lucru apare în textele ulterioare, pe perioade mai mult sau mai puţin lungi, cu excepţia cazului când deportarea în colonii înlocuieşte galerele, în 1719, de exemplu, şi în secolul al XVIII-lea când sunt create spitale care furnizează mână de lucru manufacturilor. În secolul al XIX-lea au loc arestări de romi destinate, în principiu, deportării sau pentru muncă forţată. În Finlanda (sub dominaţia suedeză), guvernatorul general ordonă în 1660 ca un grup de 130 de romi să se instaleze în ferme abandonate în apropierea frontierei ruseşti: ei ar fi întreţinut terenurile şi ar fi ajutat ţăranii să respingă atacurile ruseşti; dar ţăranii părăsesc rapid fermele. În secolul următor, legea le va ordona să aleagă într-un termen scurt un domiciliu şi o meserie "cinstită", cu interdicţia, sub pedeapsa cu munca forţată, de a se deplasa dintr-un loc în altul.

Dar în afara acestor ordonanţe punctuale în timp ca şi prin numărul de persoane vizate, sunt naţiuni unde în decursul secolelor, s-a dezvoltat o politică de recluziune deliberată şi organizată. Este cazul Principatelor Române, Moldova şi Valahia, unde într-o situaţie extremă recluziunea este sclavie. Romii, începând din secolul al XIV-lea, au devenit aici sclavi ai statului sau ai Coroanei, ai clerului, nobililor, proprietarilor de terenuri. Familiile sunt vândute la licitaţie în pieţe publice, femeile separate de soţul lor; copiii sunt vânduţi unor stăpâni diferiţi sau prinţii şi-i fac cadou. Romii se nasc sclavi şi copilul unei sclave ţigănci este sclav. Abolirea nu intervine decât după ani de proiecte şi lupte care debutează în anii 1830 pentru a nu reuşi decât mult mai târziu, când, în 1855, Moldova votează abolirea, apoi în 1856 Valahia face acelaşi lucru. Dar trebuie să se aştepte anul 1864 pentru ca efectele abolirii să fie reale şi romilor să li se restabilească drepturile. După cinci secole de sclavie, abolirea va fi sinonimă, am spus-o, cu un important exod.

Este şi cazul Mariei-Theresa a Austriei care, după ce i-a respins dur pe romi, şi-a schimbat complet politica, începând cu 1758, printr-o serie de ordonanţe. Ea obligă mai întâi pe toţi romii să-şi vândă caii şi căruţele şi pe marii proprietari de pământ să dea teren familiilor şi materiale cu care să-şi construiască o casă. Din aceasta a rezultat o situaţie de iobăgie şi interdicţia impusă romilor de a-şi părăsi satul fără autorizaţie scrisă. Împărăteasa interzice apoi folosirea termenului *cigany*, care trebuie înlocuit cu "noii unguri" (*Uj Magyár)* sau "noii ţărani", expresie care în anumite locuri va fi utilizată în decurs de secole. Tinerii trebuie să se înroleze la 16 ani în armată şi să înveţe o meserie la un meşter. Ea interzice în 1767 ca "şeful ţigan" tradiţional (*voïvode)* să-i judece pe cei din grupul său (drept care îi era recunoscut din 1417 de către împăratul Sigismund); grupurile familiale devin supuse judecătorilor locali. Deplasările, îmbrăcămintea, limba, hrana, meseriile sunt controlate, iar abaterile sunt sancţionate. Începând din 1773, căsătoria între doi romi este interzisă, iar căsătoria mixtă este recompensată cu 500 de florini. Copiii la 5 ani sunt retraşi din familia lor şi sunt daţi familiilor de ţărani pentru a fi educaţi aici, familiile recipiente primesc bani, de exemplu 12 florini pe an pentru un bărbat de 5 până la 10 ani, 4 florini pentru o fată de 10 până la 14 ani. Joseph II, succesorul Mariei-Theresa, publică o ordonanţă în 1783 care va fi aplicată până la moartea sa în 1790: este interzis romilor să doarmă în cort; justiţia este cea a judecătorului local; copiii începând de la 4 ani sunt remişi

familiilor locale; copiii trebuie să meargă la şcoală sub responsabilitatea preotului; este interzisă părăsirea satului fără paşaport, interzis să se vândă cai, să se poarte veşminte altele decât cele locale, să se folosească limba ţigănească (24 lovituri de baston celui vinovat), să se schimbe numele, de a se căsători între romi, de a cerşi; casele trebuie numerotate, iar meseriile, în special cele de fierar şi muzicant, strict controlate. Dacă, după moartea lui Joseph II în 1790, în Cehia o serie de familii îşi reiau drumul, în Slovacia efectele sedentarizării rămân bine marcate, atât în domeniul habitatului, cât şi în cel al ocupaţiilor.

Luarea copiilor de la părinţii lor, ordonată în perioada despotismului iluminat, a fost o măsură adesea preconizată şi uneori realizată în cadrul politicilor de recluziune, pentru a face să dispară grupul de la baza sa. A fost cazul din Finlanda până în Spania, cu dezvoltări posibile până în secolul al XX-lea. Astfel, în Elveţia, unde în 1926, după diverse tentative de acelaşi gen în secolul precedent, debutează punerea în funcţiune a unei societăţi filantropice mai presus de orice bănuială. Organizaţia *Pro Juventute* încearcă "să reglementeze o familie de împletitori de coşuri din nuiele" şi creează "acţiunea de ajutorare a copiilor străzii", secţiune activă, pentru că "în 1953 peste 500 de copii au beneficiat de ajutorul ei". Un admirator al acţiunii *Pro Juventute,* care îşi are ca sursă teoretică lucrările lui Robert Ritter, unul din teoreticienii geneticii nazismului, explică cum copilul este "luat de la părinţii săi […] smuls cu forţa din lumea sa originară şi naturală; cu forţa este transplantat în altă lume care îi este străină". Copiii sunt incluşi în instituţii, fără nici un contact cu părinţii lor; copiilor li se spune că părinţii lor sunt morţi sau că nu se interesează de ei şi ei sunt plasaţi sau adoptaţi fără hotărâre judecătorească; mai multe fete au fost sterilizate. Trebuie să se aştepte anii 1960 pentru ca o organizaţie ţigănească să primească plângeri; apoi afacerea este făcută publică prin mai multe articole într-o revistă. De abia în 1973, fără proces, *Pro Juventute* închide secţiunea "copiii străzii" a cărei acţiune era susţinută de autorităţile de asistenţă şi de tutelă competente.

În Spania, primul text privind în mod global pe romi, pragmatica zisă de la Medina del Campo, în 1499 (semnată de fapt la Madrid), îi incită să găsească o meserie şi un meşter, le interzice călătoria în grup şi le reproşează mai ales că merg "din loc în loc", fără meserie. În cursul secolelor următoare, măsurile luate vor afina acest prim text şi vor fi, cu rare excepţii, dovada unei voinţe politice constante de integrare autoritară a populaţiilor ţigăneşti în societatea spaniolă. Spre deosebire de ceea ce se petrece aproape peste tot în altă parte în această epocă, ceea ce li se cere mai întâi romilor este de a se face uitaţi, abandonând orice particularitate. Excluderea nu apărea ca o soluţie alternativă pentru cei care refuză să se dizolve în anturajul lor. Apoi, aici şi aiurea, excluderea ca pedeapsă alternativă pentru recalcitranţi va fi înlocuită cu forme de pedeapsă mai utilitare, în special galere, începând din 1539, sau pentru unii cu trimiterea în minele de mercur. Pedeapsa cu galerele, care îi priveşte pe bărbaţi (de la 20 la 50 de ani, în textul din 1539), afectează dur familiile decapitate astfel, în care nu rămâneau decât femeile, copiii şi bărbaţii în vârstă, condamnaţi cel mai adesea să trăiască din cerşit sau din alte expediente, precum micul furtişag, pentru a supravieţui. Cei care nu vor să sfârşească la galere sunt constrânşi să ia calea codrului şi să trăiască

în clandestinitate, cu atât mai mult, cu cât se întâmplă, ca în 1575 şi 1637 de exemplu, să se organizeze incursiuni atunci când vâslele aveau lipsă de braţe. De altminteri, este foarte evident că infamia inerentă statutului de ocnaşi se abate asupra grupului în întregime, care furnizează atâţia condamnaţi.

Toate textele Coroanei Castiliei dezvoltă, deci, o politică de integrare. În 1499, să găseşti o meserie şi un meşter şi să nu călătoreşti trebuia să se realizeze în şaizeci de zile, ordonanţa imperială va fi reluată de mai multe ori la începutul secolului al XVI-lea. În 1539, acelaşi ordin a fost dat, dar cu un termen de trei luni, iar deplasările a mai mult de trei persoane sunt interzise. Începând din 1560 deplasările a mai mult de două persoane, precum şi "îmbrăcămintea şi costumul de ţigani" sunt interzise; la acestea se adaugă interzicerea meseriei de geambaş la începutul secolului al XVII-lea, epocă în care populaţia poate reuni trupe armate pentru urmărirea romilor. În 1611, meseria trebuia să se refere la cultura pământului, ordin funcţional după expulzarea maurilor care lasă numeroase pământuri în paragină; ordinul vine de la rege în opoziţie cu Consiliul de Stat care vrea, după mauri, să-i expulzeze pe romi. Apoi îmbrăcămintea, numele, limba sunt interzise, domicilierea într-o localitate de peste 1.000 de locuitori este obligatorie, reuniunile publice şi private interzise; dacă un individ este găsit în afara localităţii care i-a fost atribuită, el devine sclavul celui care l-a descoperit. În 1695, un recensământ al tuturor romilor este prevăzut a avea loc în treizeci de zile: ei trebuie să-şi declare meseriile, modul de viaţă, armele, animalele de călătorie etc., apoi ei au încă alte treizeci de zile să părăsească regatul sau să se fixeze într-o localitate cu peste 200 de locuitori. Alte interdicţii se adaugă celor precedente: caii sunt interzişi, ca şi frecventarea târgurilor şi a pieţelor. Protejarea sau primirea romilor de către nobili este riscantă – 6.000 de ducaţi amendă, iar romii – 10 ani de galeră. În 1717, locurile de rezidenţă sunt precizate într-o listă limitativă de 41 de localităţi. În 1726, li se interzice romilor să facă apel contra tribunalelor ordinare. În 1731 sunt prevăzute vizite inopinate şi frecvente ale caselor romilor pentru a controla respectarea fiecărui articol din ordonanţa imperială. Comerţul cu romi este interzis, iar lipsa de zel în aplicarea şi publicarea ordonanţelor imperiale este pedepsită cu o amendă de 200 de ducaţi. În 1745, fixarea în locurile atribuite este ordonată în 15 zile. Trupe armate vor trebui să străbată ţara în căutarea romilor şi "este legal să se deschidă focul asupra lor şi să fie privaţi de viaţă". În 1746, se adaugă 35 de localităţi la cele 41 deja determinate şi familiile trebuie să fie separate: una la 100 de locuitori şi una singură pe o stradă. Pentru a nu exista o posibilă interpretare arbitrară, familia este clar definită şi sunt prevăzute toate cazurile (văduvi, copii, căsătoriţi etc.). Această spulberare a familiilor, chiar dacă nu a fost pusă total în practică, a transformat profund organizarea societăţii.

La 30 iulie 1749 a avut loc o incursiune de mari proporţii care a afectat o mare parte a romilor din Spania. Incursiuni generale fuseseră deja prevăzute, de exemplu în Portugalia pentru 8 septembrie 1652 şi 25 septembrie 1654, ale căror urmări nu se cunosc; incursiuni parţiale avuseseră loc deja pentru a aproviziona galere, proiecte regionale fuseseră propuse, precum şi, în mai multe rânduri, o incursiune generală (în special în 1673). Dar momentul părea favorabil în 1747 şi proiectul este supus

Consiliului de Castilia de episcopul de Oviedo. El subliniază că, pe de o parte, operaţiunile de sedentarizare sunt mult avansate şi permit să se ştie exact unde sunt instalaţi romii şi, pe de altă parte, că dreptul de azil în biserici a devenit cu totul relativ pentru romi, care nu îl mai pot folosi pentru a scăpa. În ceea ce priveşte confesorul regelui, opinia sa fiind că dispariţia romilor este "un serviciu de făcut lui Dumnezeu", ea este determinantă. Incursiunea este pregătită în mare secret. În ziua aleasă, în iulie 1749, detaşamente ale armatei trebuie să se pună în slujba autorităţilor locale care, la rândul lor, sunt prevenite de sosirea armatei; ei trebuie atunci să deschidă plicul secret ce le-a fost remis şi care le arată obiectul misiunii lor.

Incursiunea este un eşec în toate privinţele. Mai întâi, ea prinde în plasă pe romii cei mai accesibili, adică pe cei care, cu preţul unor mari eforturi şi cu multiple dificultăţi, au reuşit să se fixeze undeva pentru a exercita acolo o profesie admisă; capturarea lor antrenează capturarea mai mult sau mai puţin conformă regulilor, a bunurilor lor şi vânzarea lor pentru a plăti cheltuielile incursiunii. Atunci romii nomazi percepuţi ca cei mai ameninţători au dificultăţi mai mici în a se ascunde şi scăpa de denunţurile vecinilor plini de zel pentru monarh. Apoi, miile de romi care sosesc la arsenale provoacă panică şi mânia responsabililor care nu au nici loc să-i primească, nici gardieni pentru a-i supraveghea, nici cu ce să-i hrănească, pentru că operaţiunea a rămas secretă până la realizarea ei. În sfârşit, prizonierii protestează si sunt frecvente cazurile când autorităţile locale sau notabilii locului de unde vin se alătură acestor proteste; populaţiile locale, care au nevoie de fierari, îi solicită, iar "certificatele de bună purtare" abundă. Chiar principiul însuşi al unei incursiuni cât mai ample cu putinţă presupune că o întreagă populaţie este considerată ca suspectă şi susceptibilă de a comite delicte. Acest mare act de prevenire este o dovadă în plus privind modul negativ în care sunt consideraţi romii, pentru simplul fapt că îşi duc viaţa, independent de orice delict.

> În faţa acestor dificultăţi, o comisie este rapid numită la Madrid. La 28 octombrie 1749 este luată o hotărâre "pentru ca Gitanii având calităţile de viaţă şi moravuri bune […] să revină la domiciliile lor respective". Autorităţile centrale sunt jenate şi dezvoltă un discurs ipocrit pentru a justifica principiul raziilor. Caracteristicile negative ale "aşa zişilor Gitani" sunt puse în evidenţă; este vorba de „tendinţele lor viclene", „de această mulţime de oameni infami şi nocivi", care trebuia potolită şi corijată"de unde "motivele pioase ale Maiestăţii Sale". Dar:

"când regele crezuse că a debarasat odată pentru totdeauna terenurile sale de această maladie veche care este murdara castă a celor care sunt Gitani prin naştere, sau care din răutate împrumută acest nume, care trena în întregul regat, el a avut brusc durerea de a constata că propunerile sale pioase erau denaturate de nedreptăţi numai din cauza unei rele înţelegeri a executanţilor, spiritul regal neputând în nici un fel pus în cauză" (ceea ce este absolut fals, căci ordinele pentru razii se refereau la "toţi ţiganii".

Regele ordonă atunci ca textul care prevedea razia să rămână în vigoare pentru "Gitanii răi", "primejdioşii cu viaţă urâtă" şi nu pentru "cei care au ştiut prin comportamentul lor să se ferească de ecoul urât al acestei voci delicvente". Ca urmare va fi vorba a "separa răii de buni" şi au fost conduse o mulţime de anchete pentru a culege mărturiile necesare pentru întoarcerea prizonierilor. Dar arbitrarul cererilor de eliberare, în cea mai mare parte a timpului la iniţiativa autorităţilor locale, este la înălţimea arbitrarului arestărilor. Totuşi, puţin câte puţin, numărul de eliberări creşte şi în cele din urmă destul de puţini prizonieri vor rămâne reţinuţi. Ultimii, deja foarte slăbiţi şi inapţi de muncă, vor fi eliberaţi în 1765. O jumătate de secol mai târziu, a avut loc o razie în aceleaşi condiţii în Franţa în Ţara Bascilor şi, în 1803, măsurile prevăzute de Bonaparte pentru folosirea prizonierilor sunt tot atât de inutil de crude ca în Spania şi aproape toţi se vor întoarce "la căminele lor".

După excesul şi eşecul marii razii, timp de peste treizeci de ani nu mai există o măsură nouă şi globală a autorităţilor publice. Apoi, în 1783, Carol III promulgă o nouă ordonanţă imperială foarte detaliată prin cele 44 de articole ale sale, care se prezintă ca o sinteză a legislaţiei anterioare, cu unele modificări importante, în special în ceea ce priveşte libertatea de alegere a meseriilor şi a locurilor de domiciliu. Preambulul rezumă perfect filozofia şi ideologia vehiculate în discursurile care sunt la baza politicilor de integrare:

> "Declar că cei care se numesc Gitani, sau care îşi spun aşa, nu sunt nici prin originea lor, nici prin natură şi nu provin din vreo rădăcină nesănătoasă. Având în vedere acestea, ordon ca ei şi fiecare dintre ei să nu utilizeze nici limba, nici îmbrăcămintea, nici modul de viaţă rătăcitor pe care l-au urmat până în prezent".

Chiar termenul de Gigan trebuie să fie şters din toate documentele în care ar figura, iar regele dă nouăzeci de zile "pentru ca toţi vagabonzii de acest fel sau de alt fel" să se fixeze "şi să abandoneze îmbrăcămintea, limba şi obiceiurile aşa zişilor Gitani", sub pedeapsa de a fi marcaţi cu fierul şi, dacă unii persistă, "pedeapsa cu moartea le va fi aplicată fără graţiere". Negaţie teribilă. Negaţie utopică: cum poate o populaţie să se renege şi să devină alta într-un termen de nouăzeci de zile?

Politicile de recluziune din care câteva exemple au fost descrise mai sus, au fost, să amintim, împărtăşite de numeroase state. Divergenţele nu reprezintă o problemă de absenţa sau de prezenţa unui anume tip de politică, ci o problemă de accentuare într-o epocă dată. Evocarea unui exemplu, cel al Franţei (vezi tabelul de la începutul capitolului) pentru respingere, sau cel al Spaniei pentru recluziune, permite să se constate, în acelaşi timp, permanenţa seculară a tratamentelor aplicate romilor, importanţa pe care ei o au la cel mai înalt nivel de stat, pentru că regii şi prinţii nu încetează să se preocupe de ele, precum şi ineficienţa lor: dovada este că ordinele sunt repetate. Dar ineficacitatea tratamentului nu înseamnă de loc că măsurile nu sunt aplicate. Se spune adeseori că între măsură şi aplicarea ei este o mare distanţă, atât

de mare încât multe măsuri nu sunt urmate de efecte. Acest tip de gândire poate fi falsdin două motive principale.

Pe de o parte, măsurile sunt adesea aplicate în mod real: „vânătorile de ţigani" au existat, ca şi exterminarea lor de către nazişti, sclavia sau raziile, trimiterea lor la galere, cu toate consecinţele pe care aceste acte le provoacă asupra familiilor şi asupra ansamblului populaţiei tratate astfel. În numeroase cazuri se poate chiar constata că zelul nu lipseşte când este vorba de a asculta de un ordin de respingere, de închidere sau de exterminare a romilor: aplicarea depăşeşte atunci măsura. Dacă măsurile nu au întotdeauna efectele scontate, nu este vorba de lipsa aplicării, ci de lipsa de adaptare, prin lipsa de realism în aprecierea dinamismelor sociale: rezistenţa romilor, uneori protecţia din partea aristocraţilor sau, aşa cum s-a văzut, imposibilitatea materială de a menţine în închisoare toată populaţia.

Pe de altă parte, indiferent de gradul de aplicare, măsura luată există, ea este adesea amintită şi, precum pancartele figurative cu bici sau spânzurătoare plantate la răspântiile drumurilor din mai multe state, ea rămâne aşezată în faţa romilor: pedeapsa este întotdeauna prezentă. Ea poate fi actualizată oricând.

În majoritatea statelor, politicile de excludere îşi pierd vigoarea în cursul secolului al XIX-lea şi sunt înlocuite cu tentative de recluziune, care continuă în secolul al XX-lea, în general până în 1950. Problemele ţigăneşti se banalizează în sensul că ele sunt înglobate în măsurile generale de supraveghere şi de control ale poliţiei şi jandarmeriei. Sfârşitul secolului al XIX-lea este epoca marilor recensăminte, a reperajelor precise, a urmăririi nomazilor, a clasificărilor într-o tipologie a marginalului: cel mai nobil fiind cel mai rău, al controlului activităţilor şi al modului de viaţă, al stigmatizării vagabondajului în Codul penal (reactualizarea şi raţionalizarea textelor anterioare). La începutul secolului al XX-lea, se adoptă proiecte de lege care configurează epoca atribuirii unui statut juridic deosebit nomazilor şi romilor posesori de paşapoarte, carnete, documente diverse care trebuie vizate în mod frecvent, reprezentanţii forţelor de ordine fiind invitaţi să supravegheze scrupulos pe romi şi alţi călători în toate mişcările şi acţiunile lor.

Analiza politicilor de excludere şi de recluziune poate fi schematizată. „Ţiganul" este perceput ca ameninţare fizică şi perturbator ideologic, prin "abuzurile şi înşelătoriile" presupuse a fi comise de el şi prin răul exemplu de asocial şi de trândăvie pe care l-ar putea da. Existenţa sa este disidenţa în ochii unui stat care vrea să fie puternic şi hegemonic, care trebuie, deci, să acţioneze ucigându-l sau respingându-l dincolo de frontiere, într-un stat vecin, care face acelaşi lucru – sau peste mări, în colonii. Acest tip de sancţiune dovedindu-se costisitor, limitat sau de neaplicat, rămâne controlul disidentului, fie închizându-l la galeră sau într-o manufactură, fie supunându-l unei supravegheri constante la marginea societăţii, fie obligându-l să se fixeze într-un mod dispersat pe teritoriu pentru a evita regrupările, să găsească un stăpân sau o meserie. În imaginea „ţiganului", care serveşte pentru a justifica legea şi ca pretext pentru asprimea sa, latura nomadă este cea care inspiră teamă şi trebuie redusă şi nu în mod

esenţial faptul de a fi „ţigan”: în acord cu politica de recluziune, postulatul este că „ţiganul” nu e decât un nomad, un marginal care se împăunează cu acest nume. Dacă politica de respingere nu însemnă necesitatea de a aborda net problema existenţei sau a ne-existenţei unei culturi specifice, recluziunea, prima etapă sau prima formă – brutală – de asimilare sau de integrare, trebuie să se pună dintr-o dată contra acestei existenţe şi să spună că nu te naşti „ţigan”, ci devii:

> “sunt familii franceze care se pot retrage fiecare în propria ţară”;
>
> “ceea ce este sigur este că cei care merg în Spania nu sunt Gitani, ci sunt cârduri de trândavi, de oameni atei, fără lege, fără nici-o religie, spanioli care au introdus această viaţă, sau sectă de Gitanism şi care admit în sânul lor în fiecare zi oameni fără ocupaţie şi dezaprobaţi de întreaga Spanie”;
>
> “nici-o diferenţă nu este permisă în îmbrăcăminte, ţinută, limbă şi mod de viaţă faţă de ceilalţi vasali ai regelui, pentru că fiind născuţi astfel … este anormal ca ei să pară ca fiind alţii”.

Includerea

Integrarea autoritară, în decursul generaţiilor, se dovedeşte, aşadar, în mod global, tot atât de ineficace precum respingerea. Odată cu evoluţia mentalităţilor, spiritul legilor şi tratamentele administrative se transformă. Mai întâi se va produce diminuarea, apoi abolirea pedepselor corporale şi a sancţiunilor fizice resimţite, cum ar fi faptul de a aparţine unui stăpân sau de a smulge copiii familiilor lor. Apoi considerentele umanitare care se dezvoltă începând din 1945, cuplate cu o gestiune din ce în ce mai tehnocrată a societăţii vor transforma politica de recluziune în politică de includere, care se caracterizează prin voinţa de asimilare a romului sau călătorului considerat atunci ca un neadaptat care pune probleme sociale sau psihologice. În acest context, el nu mai este interzis, nici închis fizic, dar controlat; el nu mai este respins, dar încadrat. Astfel, se ajunge la o perioadă – în special din 1960 în 1980 în Europa Occidentală, din anii 1950 sau sfârşitul anilor 1940 în statele Europei socialiste – în decursul căreia istoria raporturilor socio-politice dintre romi şi cei care îi înconjoară se transformă şi rapid şi fundamental, care le va afecta profund viitorul[3].

[1] Aş dori să menţionez aici o problemă de vocabular. De la prima ediţie a acestei lucrări, în 1985, dar şi înainte în alte texte, am folosit termenul de *includere* în tipologia pe care am dezvoltat-o pentru a clasifica politicile în privinţa romilor şi a altor minorităţi (excludere, recluziune, includere …), termen sinonim pentru mine, cum am indicat în text, cu asimilarea cu blândeţe. A existat mai târziu utilizarea în demersurile politice şi derivaţii lor (muncă socială, educaţie etc.), a termenului *integrare*, care treptat nu mai este la modă şi se vede înlocuit de cel de *includere*, actualmente agreat din punct de vedere politic în numeroase state, fără ca sensul să fie precis, şi nici precizat totuşi. În acest text eu folosesc utilizarea iniţială dată de mine termenului de includere, care face parte dintr-o tipologie sociologică şi nu din discursul politic care a fost dezvoltat foarte recent. De altminteri, trebuie notat că anumite utilizări politice ale termenului includere, cu consecinţele practice care decurg din acesta (asistenţă socială, educaţie, locuinţă …), se alătură pe deplin sensului pe care eu îl dau termenului, căci includerea ia aici formele unei neo-asimilări.

Politicile duse de ţările socialiste participă clar la această mişcare de includere. În România, după cinci secole de sclavie suferite în timpul politicilor de recluziune, comunităţile rome, începând de la finele anilor 1940, devin din nou sclave în serviciul construcţiei socialiste. În Ungaria, după secole de persecuţii, de exemplu în 1782 un număr important de romi sunt executaţi pe baza unor false acuzaţii de canibalism şi timp de generaţii familiile vor fi atinse de politica de asimilare a despotismului iluminat şi de efectele sale durabile, specificitatea romilor este negată şi transformată în problemă socială. Partidul Comunist Ungar hotărăşte în 1961 că romii nu sunt o minoritate naţională (ca germanii, slovacii, slavii din sud, românii, totuşi mai puţin numeroşi) şi nu au deci drepturile aferente acestora. Romii sunt consideraţi deci ca stratul cel mai defavorizat al populaţiei, strat care trebuie educat în vederea asimilării sale. În 1979, o broşură publicată de Biroul Politic al Comitetului Central al Partidului Socialist al Muncitorilor Maghiari, referitoare la situaţia populaţiei ţigăneşti, subliniază cu tărie că pretinsa "problemă ţigănească" nu este deloc o problemă de rasă, de limbă sau de naţionalitate, ci "o problemă socială". Discursul este clar, iar sociologii şi pedagogii participă la el. Revistele sau textele în limba ţigănească, poemele în ediţii bilingve sunt refuzate de autorităţile publice cărora le-a fost uşor să nege, apoi, existenţa unei culturi intelectuale a romilor. Ceea ce l-a determinat pe un rom din Ungaria, cu prilejul unei reuniuni a Comitetului Internaţional al Romilor în 1972, să afirme că romul "nu a primit de la democraţie decât un buletin de vot al cărui motiv el nu îl înţelege".

Optimismul politic de după război faţă de o politică socialistă care propune integrarea rapidă a romilor a durat vreo treizeci de ani. Sedentarizarea are loc în condiţii reale, ca şi ocuparea forţei de muncă. Rămân câteva familii de căldărari spoitori care au rezistat presiunilor administrative, geambaşii, interzişi, sunt încă numeroşi şi folosirea în întreprinderi sau ferme colective se loveşte în acelaşi timp de refuzul din partea romilor, al ungurilor şi de discriminarea al cărui obiect sunt romii, de exemplu cu prilejul atribuirii de sarcini şi al promovărilor. Politica autoritară de şcolarizare nu a avut de loc efectele scontate. Schimbările rămân superficiale şi o forţă vitală a tradiţiei rămâne sub crusta de mizerie şi de reacţii de adaptare şi de apărare faţă de respingere şi etnocid.

Slovacia, la începutul secolului al XV-lea şi timp de trei secole a făcut dovada unei tradiţii de primire a romilor. Dar la începutul secolului al XVIII-lea ea se aliniază, cu toate că uneori cu mai multă supleţe, la practicile ţărilor vecine, înainte de a dezvolta o politică de recluziune violentă cu Maria-Theresa de Austria şi Joseph II, politică pe care o vom regăsi mult mai târziu, şi de a ajunge la asimilare prin sedentarizare, muncă şi şcolarizare. Această voinţă de asimilare, pusă în funcţiune în mod arbitrar şi cel mai adesea violent, va marca întreaga perioadă a regimului comunist, începând de la finele anilor 1940. Legea din 1958 – în aceeaşi epocă în ţările vecine legislaţia este identică, de exemplu în 1952, apoi în 1964 în Polonia – privind fixarea definitivă a nomazilor este aplicată cu brutalitate: uneori poliţia omoară caii şi scoate roţile căruţelor pentru a opri călătoria. Orice persoană care are un mod de viaţă nomad este

considerată vagabond, fără muncă şi având venituri ilicite. O şcolarizare specială este prevăzută cu titlul tranzitoriu, înainte ca elevii să poată merge în clasele obişnuite. Guvernul contează mult şi pe rolul educativ al serviciului militar, care durează doi ani. Sunt elaborate numeroase programe de asimilare, pe termen lung, şi realizarea lor este urmărită cu ajutorul a numeroase statistici. Nu lipsesc comisiile şi funcţionarii însărcinaţi să urmărească programele.

Romii nu sunt deci recunoscuţi ca minoritate, cu toate că ei reprezintă în unele locuri, de exemplu în estul Slovaciei, peste 10% din populaţie, şi ei sunt definiţi nu prin identitatea lor culturală, ci printr-un mod de viaţă. Astfel, cei care sunt consideraţi ca integraţi, sau cei care par să ducă o viaţă apropiată de alţi cetăţeni, nu mai sunt consideraţi, nici recenzaţi ca romi. În 1965 se deschide o nouă perioadă în cursul căreia este organizată dispersarea romilor, transferaţi din Slovacia în regiunile cehe unde familiile sunt mai puţin numeroase. Familiile sunt împărţite în trei categorii, după modul lor de a locui şi aptitudinea lor presupusă la asimilare. Conform decretului nr. 502, dispersarea înseamnă:

> "o migraţie planificată şi organizată a ţiganilor din anumite districte ale Slovaciei către districte din Boemia fixate dinainte, în acord cu un plan. Fiecare deplasare neplanificată, neorganizată şi neaprobată a unui ţigan (sau a unei familii) în cele două districte va fi considerată ca o deplasare nedorită. Va fi necesar să se trimită ţiganul sau familia în locul său de origine, pe cheltuiala autorităţii districtului sau a persoanei care a permis deplasarea" ("Principii de organizare a dispersării şi a deplasării ţiganilor pentru a elimina concentrările de ţigani nedorite, în acord cu decizia partidului şi a guvernului").

Acest transfer planificat al populaţiilor este un eşec şi se caută o nouă politică. Programele de regăzduire, în Cehoslovacia ca şi în statele vecine, au şi efecte negative în relaţiile dintre comunităţile romilor şi cele care le înconjoară. Într-adevăr, în graba sa de a sedentariza romii, statul îi regăzduieşte în clădiri colective unde coabitarea este dificilă din motive de stiluri de viaţă foarte diferite, pe de o parte şi, pe de altă parte, se întâmplă ca locuinţele să le fie atribuite cu prioritate, pe când familii ne-rome le aşteaptă de ani. Astfel, antagonismele şi conflictele se înmulţesc între comunităţi şi vin să alimenteze stereotipurile negative în privinţa romilor.

Atunci când romii încep să se organizeze, la finele anilor 1960, fondând asociaţii, Partidul le interzice în 1973sub pretext că populaţia nu are statutul unei minorităţi naţionale. Ideea de a utiliza limba ţigănească pentru şcolarizare este, de asemenea, abandonată. "Carta 77" denunţă abuzurile privind comunităţile ţigăneşti: luarea copiilor din familiile lor, incitarea la avort, sterilizarea femeilor etc. Chiar dacă pe ansamblu se poate reţine că aceste politici sunt politici de includere prin voinţa lor de asimilare, metodele folosite, prin violenţa lor, sunt apropiate de alte politici de negare evocate anterior.

În URSS, în anii 1920, politica, deşi de asimilare, autorizează într-o primă perioadă recunoaşterea etnică a comunităţilor ţigăneşti: în 1925, NKVD (Comisariatul Poporului pentru Afacerile Interne) aprobă statutul Uniunii Ţiganilor Rezidenţi în Republica Socialistă Sovietică a Rusiei. Articolul 5 stipulează că Uniunea vizează unificarea şi organizarea maselor de muncitori romi, organizarea cooperativelor de agricultori şi a comunelor agricole ţigăneşti. Una din sarcinile Uniunii este de a "normaliza" conduita membrilor săi pe plan social şi economic şi crearea altor organizaţii este, de asemenea, autorizată, organizaţii care trebuie să fie instrumente de integrare şi de respingere a nomadismului. La sfârşitul anilor 1920, trei şcoli sunt deschise la Moscova, unde o mare parte din învăţământ se realizează în limba romani, şi în 1928 este publicată o carte de lectură. În 1930, teatrul Romen îşi deschide porţile la Moscova; actori romi prezintă aici opere ale propriilor lor autori sau scene referitoare la romi. Încep să apară publicaţii în Romani, dar mişcarea este oprită de politica minorităţilor a lui Stalin şi Uniunea Ţiganilor din Rusia este dizolvată: romii nu formează o minoritate naţională, întrucât le lipsesc criteriile esenţiale de definire a minorităţii în sensul lui Stalin, în special teritoriul. Fiecare trebuie să găsească un loc de rezidenţă, munca este organizată şi controalele sunt întărite. Spre sfârşitul anilor 1950, din nou pare posibil să se reia migraţiile şi unii schimbă republica, sau chiar părăsesc URSS, de exemplu, în 1958, pentru a se duce în Polonia.

Mai puţin încă decât politica de recluziune, care proclamă foarte clar scopul şi mijloacele sale, politica de includere, amprenta unui umanism distilat într-un discurs voalat, nu va şti să se bazeze pe o imagine a romului dotat cu specificităţi culturale. Deci, imaginea a suferit adaptări succesive, pentru a atinge justificări voit subtile ale unei politici ce se vrea nuanţată şi respectuoasă. Măsurile generale de asimilare în care se află învelit romul, trebuie să privească, pentru a apărea legitime, populaţii şi ele generale în toate privinţele; într-adevăr, a recunoaşte acestor populaţii o cultură demnă de acest nume ar împiedica desfăşurarea de măsuri de asimilare, când asimilarea forţată nu mai este la modă în ideologia timpului. Utilizarea de imagini este grosolană, ea trebuie să şteargă orice aspect cultural pentru a da la iveală o "problemă socială".

Modurile de desemnare se înscriu în două tendinţe. Este mai întâi posibilitatea de defini romul printr-un arbitrar juridic: romii sunt "persoane care duc o viaţă nomadă, indiferent de rasa sau originea lor"; se ajunge astfel la faptul, definit de magistraţi într-un stat din Europa Occidentală, că o persoană care cumpără o caravană şi o instalează fără autorizaţie devine rom, întrucât ea duce un mod de viaţă al acestuia. Banalizare stereotipă a unei denumiri arbitrare, potrivit acestui tip de definiţie romii sedentarizaţi nu sunt romi şi orice om cu caravana instalată fără autorizaţie este rom.

De asemenea, în locul unei utilizări arbitrare a termenului, dispariţia sa completă din toate textele oficiale ale unui stat (să amintim, era deja dorinţa lui Carol III la finele secolului al XVIII-lea în Spania şi a Mariei-Theresa în Austria în aceeaşi epocă) şi înlocuirea sa cu un neologism sau prin perifraze. Romul este astfel lipsit de calitatea sa culturală şi este considerat de exemplu ca o "persoană de origine nomadă", pentru

care nomadismul nu mai este decât un atribut conferit unei origini îndepărtate. Vom reveni asupra utilizării acestor desemnări.

Acestei utilizări a termenilor se adaugă folosirea cifrelor, deja evocată la începutul acestei lucrări: este evident că, criteriile reţinute pentru a stabili statistici sunt legate de tendinţele politicilor adoptate, cum sunt definiţiile romului şi călătorului care vin să inspire aceste criterii. Cifrele date pot, de altminteri, în mod caricatural să tindă spre zero în anumite perioade, în anumite state, ca Bulgaria sau România, unde comunităţile romilor sunt printre cele mai dense şi unde, totuşi, ele "nu existau". Chiar se întâmplă, pur şi simplu, să se reconstruiască istoria, ca în Bulgaria, unde s-a hotărât că romii erau de origine bulgară şi unde, din 1950 până în 1960, toate numele lor, de origine turcă şi arabă, au fost schimbate pentru a fi "bulgarizate". În România, muzica ce poate fi considerată ca "ţigănească" era interzisă, ca şi cântecele, grupele muzicale nu puteau să-şi spună ţigăneşti şi, culmea negaţiei, anumiţi muzicieni romi virtuoşi erau înregistraţi din cauza excelenţei lor inegalabile, dar, când era vorba de a le difuza muzica lor la televiziune, un român ne-rom apărea pe ecran şi mima interpretarea bucăţii, în realitate deja înregistrate şi difuzate în play-back. În anumite perioade, orchestrele nu numai că nu puteau să îşi spună ţigăneşti, dar nu puteau să fie compuse în totalitate din romi, adică în mod obligatoriu din ele trebuia să facă parte şi muzicieni români ne-romi. S-a întâmplat, de asemenea, în Bulgaria, de exemplu, să fie împiedicate tentativele de a dezvolta echipe sportive rome: din ele trebuiau să facă parte bulgari ne-romi.

Definiţiile, modurile de desemnare nu sunt decât partea cea mai evidentă a procesului de negare, inerent politicii de asimilare. Acest proces, în special prin practicile de manifestare, se dezvoltă în mod esenţial în două direcţii: minimalizarea şi interpretarea caracteristicilor culturale de bază şi a dinamismului culturii vizate; amplificarea anumitor caracteristici anexe compatibile cu imaginea dată şi politica urmărită.

Mai întâi, discursul s-a legat de faptul că romii nu au teritoriu, că limba lor este dialectizată, economia lor este considerată ca marginală şi conştiinţa lor de grup "puţin afirmată", pentru a le nega calitatea de a avea o "veritabilă cultură" şi, în anumite contexte, pentru a le nega calitatea de minoritate naţională. Limba este considerată ca argou, veşmintele sunt de o falsă strălucire, educaţia copiilor este nefastă sau înapoiată, economia este parazitism, toate elemente care prezentate astfel sunt menite să ilustreze subdezvoltarea populaţiilor care trebuie reinserate. Aceasta înseamnă să îşi atribuie dreptul şi datoria de a interveni pentru a-i ajuta să se "readapteze" pentru salvarea lor şi spre cel mai mare bine al lor. În acest context, aspectul politic al organizării sociale a cărei segmentare se pretează cu uşurinţă la critică, care o face sinonimă cu neorganizarea sau cu anarhia, deci de marginalitate neliniştitoare, este complet negat, aşa cum sunt, într-o întreprindere de sterilizare a activităţii politice, diversele tentative de dezvoltare a organizaţiilor sau asociaţiilor romilor.

Corelativ, anumite caracteristici anexe sunt puse în evidenţă într-o manieră amplificată: elemente izolate de contextul lor, precum muzica şi dansul, sau reacţii de adaptare ale unei populaţii într-o situaţie dificilă; refugiul într-un bidonville este prezentat ca indicator al unei pauperizări globale, dezvoltarea unei religii de salvare ca indiciu al unui teren cultural fertil în superstiţii şi minuni pentru spiritele credule, dezvoltarea unor delicte ca dovadă a unei devieri generalizate. Fără a ţine seama că aceste caracteristici sunt elemente de răspuns la o situaţie dată, dezvoltarea unui bidonville de caravane fără roţi se datorează dificultăţilor de a circula şi de a se opri a nomazilor şi dorinţei lor de a rămâne împreună; orientarea religioasă apare la cei a căror exprimare culturală este înăbuşită şi caută o nouă cale; delicvenţa creşte la cei care nu mai au nimic de pierdut din cauza situaţiei lor familiale, economice, sociale. Aceste reacţii de adaptare şi multe altele, care modelează înfăţişarea romului vis-à-vis de cei care îl privesc, nu sunt, în cea mai mare parte, decât stratul protector, care sigur face parte din realitatea socială şi culturală, dar nu este decât o parte din ea. Or discursul, în politica de asimilare, tinde să protejeze acest strat protector, indicând că nu există nimic în spatele lui, în relaţie cu imaginea descreierată a unei culturi în zdrenţe, aşa cum a fost prezentată anterior.

Pornind de la o asemenea viziune, orice este posibil. Romii ne-având particularităţi culturale, negarea pretinselor lor "cutume" nu reprezintă decât suprimarea devierilor; indivizii care le manifestă pot fi readuşi la regulă, fără intenţii ascunse. Şi cum romul este astfel înscris mai mult într-un spaţiu social decât într-un spaţiu etnic sau rasial, măsurile derogatoare şi specifice care se produc uneori nu pot fi, în ochii celor care le iau, considerate ca acte de discriminare. Dacă încă se fac simţite izuri rasiste, se face totul pentru a le masca sau a le nega existenţa (de exemplu, fişierele de poliţie speciale pentru romi şi călători), sau apar fără ca autorii lor să pară că îşi dau seama: autorităţi care consideră inutil să se găsească locuinţe pentru romi sau să se dezvolte pentru ei programe şcolare, sub pretextul unui nomadism "ereditar" şi a unei neadaptări "congenitale" la societatea care îi înconjoară. Dar acestea sunt atitudini relativ izolate acum, sinonime cu excluderea şi recluziunea.

Actualmente, interdicţia este mai de grabă înlocuită cu controlul justificat într-o eră a supravegherii generalizate iar nimicirea prin supunerea progresivă într-o societate unidimensională. Reglementările nu sunt specifice pentru o populaţie dată, ci toate populaţiile sunt vizate, s-a trecut de la recluziune la control întărit şi dacă slăbirea controlului aparent şi apăsător (purtarea de documente speciale care trebuie vizate frecvent, urmărirea continuă de către poliţie) satisface mecanismul de la finele secolului al XX-lea, dezvoltarea controlului transparent şi insensibil (înscrierea indivizilor într-un fişier informatic central, înmulţirea declaraţiilor administrative care privesc toate actele vieţii) răspunde preocupărilor de separare şi de normalizare a grupurilor considerate ca marginale.

Dacă contextul politic al anilor de asimilare continuă să se desfăşoare, călători şi romi nu vor înceta să fie urmăriţi decât atunci când se vor fi imobilizat, stabilizat, mai întâi fizic, pe terenuri special prevăzute în acest scop într-un oraş organizat, şi apoi

psihologic şi cultural. Eliberarea lor de controale apăsătoare şi de suspiciune este făcută cu preţul alienării lor. După ce au fost puşi pe fugă, iată-i puşi în fişe.

Includerea este, deci, recluziune în spirit umanist, cu mijloacele tehnocraţiei. Fărâmiţarea culturii romului, ordonată în discursul de asimilare, a sfârşit astfel în necroză în oraşele de regăzduire sau pe terenurile de staţionare autorizate şi organizate cu acte în regulă, asortate cu o acţiune socio-educativă. Astfel, după secole de perseverenţă şi de eşec în respingerea romilor, autorităţile publice, au dus în cursul ultimilor ani o politică ale cărei efecte tind să devină ireversibile şi cel pe care ei au încercat să-l asimileze nu este nici integrat, nici adaptat, ci îndepărtat, căci moartea unei culturi nu se decretează la ordin, nici includerea membrilor care au provenit din aceasta în grupuri sociale care rămân respinse.

Atitudinea Vaticanului

O schimbare fundamentală s-a produs în sânul Bisericii Catolice care, în cursul secolelor precedente, participase, ca şi restul mediului ce îi înconjura pe romi, la politicile negative în privinţa lor. O cotitură se produce odată cu aprobarea decretului *Christus Dominus,* din 28 octombrie 1965, în cursul ultimei sesiuni a conciliului Vaticanului II. Acest decret recomandă episcopilor "un interes deosebit pentru credincioşii care, din cauza condiţiilor lor de viaţă, nu se pot bucura de funcţia obişnuită a preoţilor sau sunt privaţi de orice asistenţă"; printre aceşti credincioşi, documentul include "nomazii". O întărire şi precizări apar cu prilejul promulgării Codului de Drept Canonic, la 25 ianuarie 1983. Codul confirmă în termeni asemănători decretul *Christus Dominus.* El adaugă aici, pentru a răspunde în mod adecvat exigenţelor mobilităţii, importanţa de a prevedea preoţi pentru a garanta în acelaşi timp o prezenţă stabilă a Bisericii pe lângă comunităţile mobile şi o mediere între grupurile mobile şi biserica locală. De altminteri, codul, în spirit ca şi în literă, se demarcă de figura clasică a "*vagus*", vagabondului, cel fără domiciliu fix, cu conotaţii negative prezente în textele precedente; este recunoscută astfel o demnitate etnico-culturală.

Dacă Consiliul Vatican II a marcat o schimbare decisivă a Bisericii Catolice în raporturile sale cu romii, Papa Paul al VI-lea este cel care face vizibilă această schimbare, ducându-se în aceeaşi perioadă, la 26 septembrie 1965, în localitatea Pomezia, din Italia, unde romii au venit în pelerinaj din întreaga Europă. Mesajul său, care se opune nerecunoaşterii şi dispreţului care reprezintă soarta comunităţilor ţigăneşti, va avea un răsunet durabil: "Voi în Biserică nu sunteţi la margine, ci, în anumite privinţe, voi sunteţi în centru, voi sunteţi în inima Bisericii". Peste o lună, la 27 octombrie 1965, el creează *Opus Apostolatus Nomadum*, organism de coordonare şi de promovare a evanghelizării romilor, care va face parte în 1970 din noua Comisie pontificală pentru migranţi, ridicată în 1988 la rangul de Consiliu pontifical pentru pastorala migranţilor şi a itineranţilor, organism autonom cu funcţii de conducere şi vocaţie de guvernare.

Papa Ioan Paul al II-lea a urmat şi amplificat mişcarea predecesorului său: el condamnă discriminarea ale cărei victime sunt romii, solicitând pentru romi respectarea identităţii lor şi recunoscând clar că ei formează o minoritate:

> "Voi faceţi parte din acele minorităţi, care cunosc întotdeauna condiţii de viaţă modeste şi precare, şi care caută să fie fideli identităţii lor etnice şi modului lor de viaţă itinerant, îndelungatei lor tradiţii culturale".

La 26 septembrie 1991, cu prilejul unui lung discurs în cursul unei audienţe acordate participanţilor la o întâlnire referitoare la politicile privind romii, Papa abordează probleme politice şi sociale. Subliniind rolul deosebit al minorităţilor în faza istorică actuală, el pune în valoare principalele motivaţii pentru care romii sunt "chemaţi" la construcţia unei lumi mai frăţeşti, a unei autentice "case comune" pentru toţi". Ceea ce îi predispune la un astfel de rol este însăşi configuraţia lor etnică:

> "care nu cunoaşte frontiere teritoriale şi care întotdeauna a respins lupta armată ca mijloc de a se impune; o minoritate paradigmatică în dimensiunea sa transnaţională care adună oameni dispersaţi în lume".

Papa recunoaşte importanţa pentru romi a dezvoltării mişcării lor politice. El cheamă de altfel la înţelegere şi la disponibilitate din partea organizaţiilor politice ale Comunităţii Europene şi subliniază, că puţin câte puţin, se dezvoltă măsuri vizând să răspundă aspiraţiilor romilor.

La 21 august 1992, cu ocazia pelerinajului la Roma al unui grup de romi, Papa Ioan Paul al II-lea lansează un nou mesaj:

> "În această perioadă a istoriei, ţările Europei sunt în căutarea de noi forme de cooperare în ordinea solidarităţii şi a culturii. Este de aceea normal ca nicio ocazie să nu fie pierdută pentru a aminti necesitatea de a respecta romii, în numele celor mai nobile tradiţii ale Europei. Vechiul continent este chemat să inventeze gesturi de iertare pentru ca naţiunile să se unească, ştergând nedreptăţile, care prea adesea au marcat istoria seculară a poporului călător. Or, ei sunt la Roma, centru de răspândire a mesajului creştin care constituie una din cele mai puternice baze ale culturii şi ale viziunii etice a dreptului, caracteristici ale civilizaţiei europene. Prezenţa lor aici este o chemare: trebuie să se dea cuvântul milioanelor de romi, minoritate importantă, ale cărei tradiţii cer consideraţie, chiar dacă ele nu sunt legate de un anume teritoriu".

În februarie 2006, Consiliul pontifical pentru pastorala migranţilor şi a itineranţilor face publice noile orientări pentru pastorala romilor. Documentul menţionează respingerea şi prejudecăţile de care suferă romii într-un context de excludere şi de expulzare "adeseori fără nici o reacţie sau protest ale celor care sunt martori la acestea". De asemenea, se arată că Biserica Catolică însăşi a eşuat adesea în misiunea sa de apărare a comunităţilor ţigăneşti. Cu prilejul prezentării acestui text nou,

cardinalul Hamao, preşedintele Consiliului pontifical pentru pastorala migranţilor şi a itineranţilor, subliniază că "fiecare trebuie să fie primit în Biserică, unde nu este loc pentru marginalizare şi excludere".

Nehotărârea

După dezvoltarea politicilor de excludere, de recluziune şi de includere, politici care coexistă şi sunt intens reactivate în perioadele dificile precum la începutul anilor 1990, contextul actual este plin de incertitudini care generează o politică de *nehotărâre*. Situaţia este foarte degradată, datorită deopotrivă consecinţelor materiale, culturale şi psihologice pe care le-au antrenat diferitele politici cât şi relaţiilor aproape mereu conflictule care s-au dezvoltat între comunitatea romilor şi celelalte comunităţi. Politicile de asimilare n-au dus nici la integrare, nici la adaptare într-o coexistenţă senină a comunităţilor. Acolo unde punerea în aplicare a unei politici de asimilare a fost puternică, se vede – dar prea târziu – că romul iese marginalizat, căci respingerea, într-un univers profesional de exemplu, rămâne vie: voinţa de a asimila n-a redus niciodată dorinţa de a exclude.

Puţin câte puţin eşecul politicii de asimilare se conştientizează. De altminteri, au intervenit elemente noi, în special necesitatea pentru numeroase state de a accepta prezenţa permanentă pe teritoriul lor a familiilor de imigranţi presupuse până atunci că trebuie sau că vor să se întoarcă în ţara lor de origine. A trebuit, aşadar – şi mai trebuie încă – să se reflecteze asupra transformărilor necesare în numeroase domenii pentru a ameliora coabitarea în statele devenite pluriculturale. Au apărut idei noi, precum cea a "educaţiei interculturale", la iniţiativa instituţiilor europene; ele s-au răspândit şi încep, puţin câte puţin, să se traducă în fapte. Mai mult, răsturnările politice şi sociale din Europa Centrală şi Orientală din anii 1990 au atenuat o destabilizare şi, în anumite cazuri, pentru romi o deteriorare a situaţiei. Într-un anumit număr de state, fie la est sau la vest, perioada actuală de instabilitate şi de dificultăţi face ca romii, după ce au fost obiectul unei închideri sau al unei integrări violente, să devină încă şi mai mult ţapi ispăşitori atât pentru politicieni, cât şi pentru cetăţeanul obişnuit.

Anii actuali sunt ani de tranziţie, de ezitări, de contradicţii, în privinţa binelui şi a răului deopotrivă. Dar în ansamblu, tendinţa poate fi privită pozitiv: celelalte politici avansează pe certitudini puternice care le fac închise faţă de orice influenţă, în timp ce perioada de nehotărâre şi întrebare care decurge din aceasta deschide calea spre formularea de noi idei, spre un spirit de inovaţie, spre o flexibilizare a practicilor. De la finele anilor 1980 sau începutul anilor 1990, în funcţie de stat, faptul este net atât la nivel local, cât şi regional sau naţional şi este accentuat de dezvoltarea importantă a iniţiativelor instituţiilor internaţionale, iniţiative care împing spre inovaţie şi propun un cadru de reflecţie şi de acţiune. Noua perioadă va fi ea caracterizată prin *inovaţie*?

12. Timpurile moderne

Istoria este încărcată de amintiri, conştiente şi inconştiente, şi împovărate de consecinţe. Istorie necunoscută, aproape întotdeauna, ca aceea a populaţiilor romilor maltratate de-a lungul secolelor. Se cuvine să amintim vicisitudinile şi tendinţele actuale, înainte de a preciza rapid câteva teme.

Statutul persoanelor şi al grupurilor

Majoritatea romilor şi călătorilor care trăiesc într-un stat sunt cetăţenii acelui stat. Ei au, ca atare, în principiu, aceleaşi drepturi şi aceleaşi îndatoriri ca orice cetăţean. Iar diversele constituţii au evoluat de o asemenea manieră, încât ele protejează – acest lucru este clar în texte – cetăţenii. Prevăzând egalitatea tuturor, ele prevăd frecvent şi necesitatea de a-i ajuta pe cei care nu au acces la această egalitate, din motive economice, pentru motive de educaţie şcolară etc., şi uneori este prevăzut un ajutor pentru minorităţi. Totuşi, nu sunt rare cazurile când se produce o aplicare restrictivă sau selectivă a textelor, şi chiar situaţii când practicile sunt contrare spiritului textelor. Motivele sunt diverse, dar aproape toate se raportează la faptul că nu sunt admise diferenţele culturale, că nomadismul real sau presupus este sinonim cu marginalitatea parazită şi că romii, care întotdeauna au făcut obiectul unui tratament discriminatoriu, încă suportă consecinţele – reprezintă povara istoriei, care nu poate fi înlăturată de pe o zi pe alta, iar excluderea, chiar dacă nu mai reflectă în mod global atitudinea autorităţilor publice, se regăseşte încă în practica populaţiilor şi a numeroase instituţii.

Există, deci, o problemă de fond – a lua în considerare o cultură şi un mod de existenţă – şi o problemă de formă – aplicarea în favoarea romilor, cetăţeni ai unui stat, a regulilor de drept comun care îi protejează atât ca grup, cât şi ca persoane. Cele două probleme sunt strâns legate, ceea ce face dificilă întreaga evoluţie. Se întâmplă rar ca romii, grupuri fără teritoriu, să facă parte din minorităţile "agreate" de texte pentru a fi obiectul respectului şi al ajutorului. Când sunt astfel "agreaţi", consecinţele nu se fac deloc simţite (de exemplu, pentru salvgardarea şi dezvoltarea limbii, utilizarea ei în cadrul şcolar etc.) din cauza dispersării persoanelor interesate (în general, sunt precizate procentaje sau cote) sau din cauza deplasării lor dacă sunt nomazi. În această privinţă, trebuie să constatăm că legislaţiile şi reglementările, chiar cele mai generale, postulează permanenţa şi regruparea într-un loc şi penalizează pe cei care se deplasează sau sunt dispersaţi. Acelaşi lucru este valabil în statele unde există recunoaşterea minorităţilor etnice: chiar dacă minoritatea romilor este numeric cea mai importantă dintre minorităţi, nu i se acordă cu uşurinţă acelaşi statut şi aceleaşi drepturi ca celorlalte minorităţi. Pe scurt, minoritatea romilor, fără teritoriu, transnaţională şi fără

stat de referinţă, dispersată, căreia i se contestă în mod obişnuit o existenţă culturală, nu beneficiază în general, pe deplin, de protecţiile prevăzute în texte.

De asemenea, pe ansamblu, se pare că egalitatea de statut a persoanelor şi a grupurilor este un principiu care nu este urmat întotdeauna de efecte, fără a mai vorbi de cazul statelor în care nomazii fac obiectul unei reglementări care particularizează statutul lor, făcându-i purtători de documente administrative oficiale, în afara dreptului comun, contrare constituţiei, dovadă a faptului că există cetăţeni care sunt mai puţin cetăţeni decât alţii. De asemenea, legislaţia care interzice discriminarea rasială, în special în domeniile locuinţei, al educaţiei şcolare şi al ocupării forţei de muncă, nu este întotdeauna utilă pentru romi sau călători, consideraţi ca un simplu grup social marginalizat. Dacă, pe de o parte, codul penal evoluează şi prevede sancţiuni pentru cei care comit acte de discriminare pe baze etnice sau rasiste, pe de altă parte, în acelaşi cod penal există o lungă tradiţie de stigmatizare a nomadismului care, considerat ca vagabondaj, se prezintă alături de cerşetorie ca mod de existenţă îngrijorător, de penalizat, ca o circumstanţă agravantă în caz de delict şi ca un motiv de suspiciune în orice moment. Romii şi călătorii care, în calitate de nomazi sau "persoane de origină nomadă", rămân obiectul neîncrederii şi al îndoielilor, nu pot face cu uşurinţă apel la texte care, se crede, nu îi privesc. Se caută mai curând, în privinţa lor, aplicarea alineatelor care permit să se controleze legal în deosebi anumite părţi ale populaţiei.

Statutul călătoriei

Călătoria rămâne o referinţă mai mult sau mai puţin marcată pentru familii, mai ales în Europa Occidentală şi, în măsura în care mediul înconjurător al romilor din numeroase state (imaginea care se formează despre ei, dispoziţiile luate în privinţa lor) este influenţat de această legătură cu călătoria sau mobilitatea, este important să se propună o analiză a acesteia. Mobilitatea este şi ea, pentru o parte din familii, o realitate culturală, socială şi economică vitală pe care ele încearcă să o menţină, în pofida unor multiple dificultăţi. Numai faptul de a fi rom şi călător şi de a se deplasa în familie sau pentru a munci – fapt care nu scapă forţelor de ordine care în decurs de secole au trebuit să-i supravegheze scrupulos pe nomazi – antrenează controale numeroase şi adesea vexante, atunci când sunt cetăţeni ai statului în care se deplasează. În privinţa străinilor, chiar resortisanţii ţărilor legate prin convenţii au dificultăţi în a obţine un permis de şedere şi de muncă şi sunt respinşi rapid. Se întâmplă, de asemenea, adeseori pentru motive legate de complexitatea administrativă, ca documentele lor să nu fie în regulă şi ei să nu poată trece frontierele; grupuri sunt astfel trimise dintr-o ţară în alta sau imobilizate între două frontiere, niciun stat neacceptându-le, fără a vorbi despre cei care sunt purtători ai unui statut derogator care nu le permite deloc să părăsească un stat şi despre apatrizii cu situaţie dificilă. Faţă de nomazi se adaugă acestor controale "tradiţionale" şi acestor constrângeri "spontane" tendinţa actuală de supraveghere intensă a tuturor cetăţenilor. Nomazilor, mai vizibili decât ceilalţi şi în plus fără domiciliu fix, fără mijloace de subzistenţă sau meserii recunoscute, li se aplică regulile cele mai stricte. Dacă se

compară frecvenţa controalelor la care este supus "nomadul" cu cea a controalelor la care este supus "sedentarul", de exemplu în materie de activităţi profesionale, este clar că aceasta este mult mai mare pentru nomad decât pentru sedentar. Şi s-ar putea face şi paralele între actele de respingere care se dezvoltă în privinţa sa. Dacă în constituţii "orice cetăţean poate circula liber pe întregul teritoriu naţional", restricţiile deschid întotdeauna calea spre interpretări arbitrare, care permit respingerea nomadului în numele unor noţiuni vagi şi manipulabile precum "ordine publică" sau "moralitatea publică", "liniştea publică" sau încă "protecţia mediului ambiant".

Nerecunoaşterea nomadismului este un mare handicap pentru cei care îl menţin. Noţiunea de domiciliu fix este hipertrofiată în toate reglementările, iar nomazii au dificultăţi în a accede la anumite prestaţii sociale, sau sunt în imposibilitate de a o face (când, de exemplu, caravana nu este recunoscută pentru un ajutor de locuinţă, sub forma unui împrumut de acces la proprietate sau sub forma unei alocaţii regulate). De asemenea, le este dificil să demonstreze că locuinţa lor este caravana, când sunt supuşi regulilor foarte stricte ale planurilor de amenajare a teritoriului şi ale legislaţiei din ce în ce mai severe în materie de urbanism, astfel că instalarea unei caravane şi a fortiori a unui grup de caravane devin interzise în mai multe state chiar pe un teren privat, iar staţionarea provizorie, chiar pentru o noapte, este din ce în ce mai dificilă. Şi aici se poate produce aplicarea selectivă a textelor, în numele "protecţiei siturilor şi a mediului înconjurător" sau al "salubrităţii publice" şi turiştii sunt acceptaţi, în timp ce romii sau călătorii nu sunt. O reglementare sau legislaţie naţională deschide astfel calea interdicţiilor locale. În mai multe state, cum fiecare cetăţean se presupune că rămâne în permanenţă într-o locuinţă fixă, nimic nu se prevede pentru cei care se deplasează şi atunci când casele atribuite călătorilor de către serviciile sociale sunt lăsate vacante câteva luni în sezonul frumos, timp în care familiile se deplasează, autorităţile le reproşează că le-au abandonat şi îi ameninţă că le retrag casele sub-utilizate, după părerea lor.

Efectele conjugate ale diverselor reglementări puse în aplicare transformă mobilitatea în rătăcire. Spaţiul geografic, social, cultural al romului sau călătorului devine din ce în ce mai redus. În Europa Occidentală, majoritatea guvernelor, mai ales în perioada anilor 1970, au vrut să dezvolte o reţea de terenuri de staţionare pentru nomazi. Dar aşa cum au fost imaginate, aceste terenuri, de altfel foarte insuficiente ca număr, s-au dovedit inadaptate. Aproape pretutindeni au fost concepute nu ca o oprire la marginea drumului, ci ca un pas către sedentarizare, ca loc unde trebuia să se facă ucenicia sedentarizării. În mod corespunzător, staţionarea independentă al cărui loc este ales – şi nu atribuit – devine din ce în ce mai dificilă şi existenţa terenurilor oficiale permite să se interzică peste tot, de altfel, staţionarea lor. Totuşi, în tot mai multe state atât autorităţile naţionale, cât şi cele locale fac în prezent propuneri de natură să amelioreze în mod sensibil condiţiile de primire a nomazilor.

Deplasările de la un stat la altul nu sunt uşoare, iar familiile care doresc să-şi facă vizite întâmpină adesea dificultăţi în a le realiza, din cauza controalelor exagerate al căror obiect sunt, facilitate când statele se pun de acord, pentru o supraveghere intensă

a deplasărilor. La acestea trebuie adăugat cazul relaţiilor uneori dificile între state care fac cvasi-imposibilul pentru ca familiile transnaţionale să nu se viziteze aplicând uneori un tratament discriminator pentru familiile ţigăneşti. Astfel, Turcia şi-a închis uşile pentru romi în 1989 cu prilejul imigraţiei bulgare şi romii revendică, pentru a se putea duce în vizită, aceeaşi indulgenţă de care autorităţile turceşti dau dovadă pentru bosniaci, pentru bulgarii de origine turcă, pentru georgieni, azeri etc., pentru că romii din Turcia au şi ei rude, de exemplu în Bulgaria şi în Grecia. Analiza situaţiei pare să arate că în general romii sunt victime ale relaţiilor dintre state: sau aceste relaţii sunt proaste şi mişcările sunt împiedicate sau aceste relaţii sunt bune şi un acord reciproc între state, implicit sau explicit, vizează să împiedice mişcările familiilor; există în acest sens exemplul acordurilor bilaterale, în special începând din anii 1990, care împiedică mişcarea familiilor dintr-un stat în altul sau prevăd trimiterea familiilor în statul lor de origine.

Politica dusă astfel în ultimii ani induce un cumul de handicapuri. Am descris în prima parte aspectul foarte funcţional în toate privinţele al posibilităţilor de deplasare, în special pentru economie. Ori piedicile care se dezvoltă, rigidizează o organizare caracterizată prin supleţea sa de adaptare şi economia, deja în mai multe privinţe precară, se află într-o situaţie şi mai precară. Oprirea nu mai permite să se prospecteze o clientelă nouă, concentrarea pe un teren atribuit exasperează concurenţa şi imobilitatea nu permite evadarea dintr-un anturaj respingător. Dacă unii au putut să se adapteze destul de repede, dacă alţii încă o fac, nu este cazul tuturor, în special al celor mai săraci. Pentru toţi, după cum am precizat, nomadismul este înainte de toate o stare de spirit decât o stare de fapt; reflecţia rămâne valabilă: o familie poate rămâne luni sau ani fără a schimba locul, ea se va simţi cu atât mai bine cu cât ea poate să-l schimbe în mod potenţial, dacă doreşte. Nomadul care se opreşte în mod voluntar se află în această situaţie, dar cel care o face din obligaţie şi căruia, mai mult, i se atribuie un loc de rezidenţă, se simte prizonier, precum au fost cei care, din cauza închiderii frontierelor, se vedeau în imposibilitatea de le trece sau chiar de a comunica cu restul familiei lor.

Celelalte reglementări

Activităţile economice fac şi ele obiectul unor reglementări puţin adaptate posibilităţilor celor care trăiesc din ele. Inovaţia şi adaptarea, aşa cum am văzut, sunt caracteristici importante ale acestei economii, în special printr-o polivalenţă a fiecăruia şi a meseriilor independente. Dar polivalenţa şi independenţa, în tendinţele actuale de specializare şi de dezvoltare a salariatului, sunt dificil de menţinut, cu atât mai mult cu cât activităţile cel mai des exercitate sunt considerate fie ca marginale, şi deci neglijabile, fie ca desuete şi pe cale de dispariţie. Muncile sezoniere sunt atinse de mecanizarea satelor, artizanatul este afectat de produsele de serie cel mai adesea importate, recuperarea de concentrarea marilor întreprinderi. Şi atunci ceea ce încearcă romii să facă în faţa acestor ameninţări şi acestor schimbări, eforturile lor sunt frânate de piedici administrative şi de reglementări: artizanatul ca şi vânzarea pe pieţele unde familiile au o lungă experienţă sunt supuse unei birocraţii accentuate,

activităţile de recuperare sunt reglementate într-un mod foarte strict (de exemplu, în privinţa posibilităţilor de stocare a materialelor feroase, în privinţa autorizaţiei de a efectua o muncă de colectare etc.) şi vânzarea ambulantă este interzisă sau supusă unor reguli care devin deseori inaplicabile (necesitatea încheierii unui contract în mai multe exemplare chiar pentru furnituri mici, necesitatea de a lăsa marfa în depozit timp de mai multe zile înainte de a se face plata etc.). Chiar meseriile de sărbători, deşi dorite de populaţiile locale, sunt frânate de interdicţii şi respinse în exteriorul aglomeraţiilor.

Totuşi, aproape toate aceste meserii, comerţ, artizanat, recuperare, sărbători etc. sunt exercitate cu conştiinciozitate şi, de către unii, cu artă; ele pot rămâne surse de venituri. Legiuitorul uită în textele sale elementele de supleţe şi măsurile de tranziţie care ar permite populaţiilor încă în mare parte analfabete să accepte situaţia de a munci cu contracte şi de a furniza elemente de contabilitate. Carol al III-lea nu putea cere Gitanilor din secolul său să se transforme total în nouăzeci de zile fără a crea atâţia delicvenţi câţi Gitani existau în ochii legii. La fel, reglementările actuale nu pot cere romilor să se adapteze brutal la data apariţiei unui text oficial, sub pedeapsa de a-i pune pe toţi în ilegalitate şi de a-i respinge şi mai mult, căci marginalitatea se creează în acelaşi timp cu norma. Supleţea şi tranziţia sunt necesare şi în elaborarea criteriilor sau a baremurilor; de exemplu, sunt dese cazurile când costul unei regularizări (cotizaţii diverse, registrul comerţului etc.) în materie de venituri devine prohibitiv. În astfel de cazuri, şi datorită împrejurării că necesitatea şi valoarea acestor cotizaţii – reclamate de o societate care întotdeauna a comis acte de coerciţiune faţa de rom – nu sunt percepute clar, opţiunea este de a nu le achita. Dar dacă acest lucru este posibil pe termen scurt – şi câteodată este singura posibilitate – pe termen lung alegerea este sinucigaşă şi marginalizarea se accentuează, ca şi recurgerea la experienţe. Când o supleţe provizorie permite exercitarea de activităţi economice, se observă că în acest moment familiile sunt în stare să plătească şi să îşi regularizeze impozitele, taxele, cotizaţiile şi documentele. În cazul invers, când regularizarea este pusă ca o urgenţă arbitrară, munca se va executa în ilegalitate sau va înceta. Fără îndoială că este mai puţin costisitor pentru autorităţile publice să nu încaseze imediat unele cotizaţii, impozite şi taxe pe o perioadă de tranziţie, decât să pună sute de familii într-o situaţie economică atât de degradantă încât să sfârşească prin a depinde în întregime de ajutoarele sociale de stat.

Un mare număr de texte, în diverse domenii, sunt, desigur, importante şi trebuie să fie avute în vedere: reţeaua pe care o constituie îi include pe cei care se găsesc aici cuprinşi, confruntaţi în viaţa lor cotidiană cu o reglementare care îi împiedică să se deplaseze după gusturile şi necesităţile lor, să se oprească în condiţii acceptabile şi, în unele privinţe, să lucreze sau să-şi şcolarizeze copiii. În majoritatea lor aceste texte nu se aplică în mod special romilor, dar romii formează o populaţie pentru care aceste texte sunt *secante* şi se întăresc reciproc în efectele lor negative: când caravana se imobilizează din obligaţie, proprietarul său îşi pierde sursele de venit, dinamismul şi capacităţile sale de adaptare. Slăbit din punct de vedere cultural, socialmente inert, instabil economic şi perturbat fizic, atunci el se găseşte inadaptat, sub un control şi

mai marcat şi dependent financiar în special de stat, prin jocul prestaţiilor sociale. Altfel spus, dacă majoritatea textelor nu vizează în special grupurile de romi, din cauza poziţiei lor şi a stilului lor de viaţă ei sunt afectaţi în mod deosebit.

Este, în realitate, un drept comun care nu are comun decât denumirea, diferenţiat şi selectiv în aplicările sale, care debuşează pe o segregare de fapt şi continuă să se aplice în mod frecvent. El penalizează în mod global un grup uman, prin diverse practici discriminatoare faţă de el. El contravine, în acest fel, principalelor reguli juridice internaţionale în materie de liberă circulaţie a persoanelor, de exercitare liberă a unei profesii, de drept de stabilire, precum şi dispoziţiilor relative la ordinea publică sau la securitatea publică, care sunt aplicabile doar în privinţa comportamentului *personal* al fiecărei persoane luate individual: o atitudine *generală* atribuită unui grup uman şi sancţionată, aşa cum este cazul în mod regulat când este vorba de romi, călători sau nomazi, indiferent de numele folosit, nu este admisă nici în dreptul naţional, nici în dreptul european sau în dreptul internaţional pentru statele legate printr-o convenţie. Acest drept comun cu geometrie variabilă antrenează acte în contradicţie cu spiritul constituţiei diferitelor state, chiar dacă în literă întotdeauna este posibil să se găsească motivele unui tratament derogator. Dacă pentru cetăţeanul obişnuit domiciliul este inviolabil, caravana nomadului nu este întotdeauna astfel, fiind deschisă oricărei percheziţii; dacă şcoala este obligatorie, expulzările o fac dificilă, iar segregarea şi respingerea, penibilă; măsurile de control, ordinele de expulzare afectează un grup sau o familie în ansamblul său, şi nu cutare sau cutare persoană suspectă sau vinovată din motive precise şi fundamentate din punct de vedere juridic.

Perioada actuală, de nehotărâre cum s-a arătat mai sus, este plină de contradicţii ale căror reglementări şi în deosebi aplicarea lor se resimt. Dificultăţile, în special cele economice pe care le cunosc societăţile actuale în întreaga Europă, marile răsturnări care au agitat Europa Centrală şi de Est preocupă pe cetăţenii diferitelor state, îi fac neliniştiţi, neîncrezători şi agresivi şi respingerea violentă care decurge de aici faţă de romi loveşte în plin voinţa integraţionistă şi acţiunile de asimilare care erau lansate de politicile din întreaga Europă. De aici rezultă o destabilizare atât a oamenilor, cât şi a instituţiilor, a cărei consecinţă riscă să fie suportată de comunităţile fără apărare ce servesc de ţapi ispăşitori atât pentru oamenii descumpăniţi, cât şi pentru instituţiile slăbite, unii reacţionând prin violenţă, iar ceilalţi prin inerţie.

Administraţia

În administraţia centrală de stat, luarea în considerare a problemelor privind romii, în ultimele decenii, se realizează în mai multe moduri. Se întâmplă ca nici un funcţionar să nu fie însărcinat cu dosarul în mod special, dosar care necesită, totuşi, o urmărire regulată, cunoştinţe şi competenţă deosebite: probleme de locuinţă, cu caracter social, de şcolarizare etc. Este gradul zero de luare în considerare, având drept consecinţe o diluare a competenţelor, un amalgam de probleme şi de "soluţii" preconizate, care se inspiră din propunerile – presupuse „adaptate" – făcute pentru alte populaţii, o

imposibilitate pentru funcţionari de a dobândi cunoştinţe sau chiar de a se informa. De asemenea, se întâmplă ca în cutare sau în cutare minister un funcţionar să fie, de fapt sau prin hotărâre administrativă, însărcinat să urmărească dosarul. Dar, cel mai adesea, acest funcţionar are alte atribuţii, iar timpul pe care îl poate acorda "dosarului ţigănesc" este extrem de limitat şi nu îi permite de loc să dobândească experienţa indispensabilă. De aici rezultă adesea o lipsă de sensibilizare şi de motivaţie pentru a aprecia acest dosar cu toată grija şi rapiditatea pe care le merită; se impun alte priorităţi. Se mai întâmplă ca în administraţia centrală un funcţionar să aibă mai multă disponibilitate pentru romi astfel încât să le consacre o mare parte, sau totalitatea timpului său de muncă; este sigur că atunci el este în măsură să se informeze, să dobândească experienţă şi competenţă. Dar nu este sigur că acest funcţionar poate să acţioneze, nici să acţioneze în respectul populaţiilor pe care, în anumite privinţe, le are în grijă. Într-adevăr, pe de o parte, nu îi este de loc posibil să se abată de la o politică generală faţă de populaţiile considerate ca un ansamblu de familii în situaţie precară sau un grup de marginali care pun probleme sociale. Dacă el subliniază necesitatea de a schimba această politică, urgenţa de a ţine seama de anumite realităţi culturale şi economice, el are toate şansele să intre în opoziţie cu anturajul său administrativ şi cu superiorii săi ierarhici. Pe de altă parte, simplu funcţionar şi rareori "funcţionar cu autoritate" sau "înalt funcţionar", el se găseşte blocat de poziţia sa într-un organism de unde poate vorbi, dar nu poate decide, poate fi auzit, dar este puţin ascultat şi neînţeles. Şi în prezent, aceşti funcţionari sunt cu atât mai rari cu cât sunt specializaţi, aceasta în perfect acord cu o politică ce se vrea asimilaţionistă: cum poţi specializa pe cineva pe un subiect care nu există? În sfârşit, această politică este victima propriei sale logici: a nu specializa pe nimeni, înseamnă a se lipsi de un important mijloc de a-şi atinge ţelurile, eficacitatea specialistului.

În anumite state, funcţionarul specializat poate găsi omologi în alte câteva ministere. Dar se poate ca, contactele să fie rare şi coordonarea aproape inexistentă, ceea ce antrenează situaţii caraghioase sau dramatice după circumstanţe, când efectele măsurilor contradictorii se ciocnesc în acelaşi loc, asupra aceloraşi persoane. Pentru a evita acest gen de situaţii şi a pregăti mai bine anumite măsuri, au fost create ici şi colo grupe de lucru începând din anii 1950, a căror misiune era cel mai adesea precisă (formare profesională, locuinţă etc.) şi care trebuiau să formuleze un raport şi nişte propuneri. Mai extins şi mai durabil, aproape pretutindeni a fost creat, în diverse perioade, un comitet sau o comisie. Un prim tip de comitet naţional a apărut în ultimii ani ai secolului al XIX-lea şi la începutul secolului al XX-lea, în mod esenţial îndreptat spre eficacitatea măsurilor de control şi de represiune. Apoi, începând de la mijlocul secolului al XX-lea apar comitete de un al doilea tip în aproape toate statele din Europa Occidentală. Scopul lor constă, în general, în facilitarea unei reflexii interministeriale, prezentând o analiză generală a situaţiei şi a măsurilor de luat. Unele din aceste comitete au avut o existenţă de câţiva ani înainte să dispară şi de a fi înlocuite de altele; altele au avut o viaţă ceva mai lungă înainte de a dispărea fără a fi înlocuite pretutindeni. Rapoartele, care rămân cel mai adesea singura urmă a funcţionării lor, sunt în principiu destinate să servească drept ghid pentru diverse acţiuni.

Crearea unui comitet sau a unei comisii internaţionale are meritul de a deschide calea unei coordonări între diferite servicii ale statului, de a ţine seama de o situaţie globală şi de a nu parcela o reflexie care duce la propuneri neadaptate datorită izolării de contextul lor, şi chiar uneori, de a lăsa să se întrevadă, prin această luare în considerare globală, că populaţiile despre care este vorba au particularităţi respectabile şi dinamice. Dar dacă, în diverse privinţe, crearea unei comisii a suscitat oarecare speranţă în rândul celor interesaţi (înţelegerea situaţiei lor, ajutor pentru a-şi depăşi dificultăţile etc.), cea mai mare parte a comisiilor, chiar la finele secolului al XX-lea, au eşuat în mijlocul deziluziilor, după ce şi-au pierdut orice credibilitate atât în rândul administraţiei, cât şi al organizaţiilor ţigăneşti, care s-au dezvoltat în aceeaşi perioadă, cât şi în faţa altor parteneri sociali. Motivele sunt diverse. O serie din aceste comisii au fost creaţii conjuncturale, născute din urgenţa de a căuta soluţii la situaţii critice (în domeniul locuinţei, al sănătăţii, al relaţiilor tensionate între grupuri sociale etc.) şi într-un context ideologic care face ca totul să se analizeze şi să se trateze în termeni sociali şi nu culturali. S-au aflat asociaţii în cadrul acestor comisii, provenind din orizonturi ministeriale diferite, uneori voluntari din oficiu, funcţionari umanişti pentru unii, care dezvoltau un discurs de ajutor şi de asistenţă socială de reintegrare necesară în societatea globală a populaţiilor în nevoie şi marginalizate de sărăcia lor şi de tehnocraţi pentru alţii, care propuneau normele în care trebuiau să se înscrie asistaţii (locuinţă, sănătate, şcolaritate, meserii etc.). Specializaţi sau nu, aceşti funcţionari reuniţi astfel într-o comisie închisă în ea însăşi, erau detaşaţi de realităţi. Sprijinindu-se prea exclusiv pe raporturile administrative, nerecunoscând dinamismele societăţilor, ei enunţau propuneri adesea nerealiste, care nu ţineau seama nici de greutatea istoriei tratamentului romilor, nici de caracteristicile populaţiilor pe care pretindeau că le administrează.

Se cuvine să se sublinieze că erau rare cazurile, chiar şi recent, când un astfel de comitet sau minister, înainte de a se pronunţa, solicita un studiu aprofundat realizat de persoane sau instituţii independente. Crezând că posedă o ştiinţă înnăscută şi polivalentă, s-au neacordându-şi timp de reflexie, aceste comitete s-au privat de mijloacele de a cunoaşte ceea ce le-ar fi permis să fie mai realiste şi mai respectate. Sau cereau, uneori, avizul unor parteneri de care erau legaţi, care spuneau ceea ce doreau ei să audă şi scriau ce voiau să poată spune. În privinţa romilor, până în prezent, ei au fost prea des solicitaţi când jocurile erau făcute, nemaiavând decât posibilitatea de a alege cu ce sos urmau să fie mâncaţi.

De fapt, eşecul comisiilor şi comitetelor de acest al doilea tip, care au apărut cu politica de includere, de la începutul anilor 1950 până în anii 1980, este legat într-o mare măsură de lipsa de voinţă politică. Aceste comitete, deşi create sub presiunea circumstanţelor, rareori au primit un mandat precis şi rar au reuşit să dezvolte o problematică coerentă; membrii care le compuneau nu aveau ţeluri comune şi nu sunt de loc state în care un minister să fi fost desemnat pentru a asigura durabil conducerea adesea indispensabilă unei acţiuni politice coordonate. Aceste elemente, sinonime cu ezitările, sunt revelatoare în privinţa dificultăţilor întâmpinate pentru a crea, a situa şi a face să funcţioneze un comitet ad hoc, în contextul unei politici de includere. Ca

şi pentru funcţionari, cum să specializezi un comitet pentru populaţii despre care se spune de altfel că ele nu au nimic special? Funcţionarea unui comitet este deja, într-un sens, un început de recunoaştere. De asemenea, această situaţie a făcut anacronică existenţa acestor comitete, reduse la un rol de figuranţi îndepărtaţi în peisajul administrativ, fără putere de decizie şi fără mijloace pentru a pune în practică propunerile.

În cursul anilor 1980, se produc mai multe schimbări, noi parteneri, organizaţiile de romi, şi-au consolidat poziţia; organizaţii europene (Consiliul Europei, apoi instanţe ale Uniunii Europene şi OSCE) dezvoltă acţiuni de incitare în direcţia statelor lor membre; respectul şi valorificarea limbilor şi culturilor minoritare câştigă teren. În acelaşi timp, situaţia romilor şi călătorilor tinde să se agraveze în majoritatea statelor, din motive economice şi din motive de respingere, pe când politicile de asimilare n-au dat rezultatele scontate. Atunci au fost create comitete naţionale în statele unde n-au existat niciodată, iar cei care l-au înfiinţat pe al lor se întreabă în privinţa oportunităţii de a crea unul nou. Anii 1980 sunt martori ai apariţiei de comitete de un al treilea tip, mai deschise faţă de romi, mai specializate şi mai eficace, elemente motrice şi coordonatoare de acţiuni, care vor permite poate ca practicile să se acordeze mai bine cu promisiunile, la bine şi la rău, pentru că un comitet nu este decât un mijloc pe care şi-l oferă puterea politică pentru a-şi atinge scopurile. De la începutul anilor 1990 această evoluţie se confirmă şi unele comitete sau comisii includ experţi romi sau reprezentanţi ai organizaţiilor ţigăneşti, iar în câteva ministere, în statele Europei Centrale şi de Est, dosarul rom este administrat de un funcţionar rom, în timp ce în instanţe regionale sau locale implicarea funcţionarilor şi experţilor romi se dezvoltă timid, dar sigur. În curând va fi posibil să se analizeze efectele acestei evoluţii, sinonimă cu o inovaţie importantă în contextul unei epoci încă marcate de nehotărâre.

13. Primirea

Populaţiile locale

Departe de constituţie, departe de reglementări protectoare, departe de instituţii naţionale şi discursurile lor teoretice, romul trebuie să cadă la învoială cu factorii ce compun realitatea locală concretă – populaţii, colectivităţi, autorităţi locale. O grijă prioritară constă în găsirea celui mai bun compromis posibil în materie de locuinţă, care permite continuarea unei vieţi sociale coerente şi exercitarea activităţilor economice evitând de a fi obiectul prea marcat al respingerii de către anturajul său. De locuinţă, fie ea fixă sau mobilă, depind atât posibilităţile de exercitare a profesiunilor cât şi sănătatea, şcolarizarea copiilor şi viaţa familială. Dar locul de implantare, provizoriu sau mai durabil, precar sau asigurat, loc de contact cu anturajul, este foarte adesea locul dramei, unde se cristalizează tensiunile, unde se manifestă conflictele.

În decursul istoriei, odată trecută o scurtă perioadă de curiozitate, s-a întâmplat, în special în zona rurală, ca grupuri de populaţie să ia apărarea romilor şi să ceară menţinerea lor în sat, din cauza utilităţii lor economice, ca fierari sau lucrători în metale sau uneori muzicanţi. S-a întâmplat, de asemenea, ca nobili şi aristocraţi să protejeze unele familii, pentru a-i face să muncească, pentru a se distra sau pentru a se vulgariza, sau pentru a se opune, prin sfidare, autorităţii regale care cerea izgonirea romilor. Dar aproape întotdeauna comportamentele de respingere sunt cele care domină. În faţa romilor şi călătorilor care vor să se instaleze undeva se ridică comitete de apărare, se dezvoltă campanii de presă. Chiar în regiuni sau în aglomerări, unde nu apărea decât o mână de romi sau călători, circulă petiţii în faţa acestui "pericol", scrisori anonime sunt trimise ziarelor şi autorităţilor locale. Aproape peste tot se produc acte de violenţă într-o zi sau alta. Aici o manifestaţie cere expulzarea romilor din cartier. Dincolo sunt organizate marşuri de către vecini către locurile unde s-au instalat călătorii pentru a-i intimida prin ameninţări şi pentru a-i determina să plece. În altă parte este necesară intervenţia poliţiei în mai multe rânduri pentru a proteja familiile contra violenţei celor care vor să le izgonească. Nenumărate sunt focurile de armă trase cam peste tot contra caravanelor sau a barăcilor de romi. Începutul anilor 1990 este martorul creşterii unei mari violenţe colective care, în mai multe state, se transformă în veritabile pogromuri cu case arse şi moartea persoanelor. Observaţiile mai multor organizaţii internaţionale au pus în evidenţă că în 1990 şi 1991 au fost comise cca. cincizeci de agresiuni violente, uneori premeditate, faţă de comunităţile romilor. În România şi în Cehoslovacia aceste agresiuni au antrenat moartea a 24 de romi şi peste 300 de case aparţinând romilor au fost arse în Ungaria, România, Polonia, Spania, Bulgaria şi, fără îndoială, şi în altă parte. Asemenea acţiuni au continuat, indiferent de stat. De exemplu, în 2006, primarul unei localităţi din Franţa a ordonat să fie arse 14 caravane staţionate pe un teren comunal.

Kaj avile le but rom, Devil!a,
And'ekh gav durărdo …
Thaj o Iànśo, o phuro,
Lel jekh kakàvi p-o dumo
Thaj gelo k-o balamo
Te ikarel jekh gàlbeno,
Te del I ziàstria ka-i ćhej.

O balamo ćor baro,
Andar-i barr lias jekh kilo
Thaj dias les k-o śero
Thaj o Iànćulo mulo.

Gadjo este un mare bandit,
Din gardul de mărăcini a luat un par
Şi l-a lovit în cap
Şi Yancho a răposat.

Toţi romii când au aflat
Toţi romii s-au dus acolo,
Cu ciomege şi cuţite…
Ce-a făcut gadjo?
A încălecat pe calul său alb
A asmuţit tot cartierul ţigănesc
Le rovlănça, le ćhurănça …

Thaj le ćhave but roven,
Ke maj naj len kaj soven.
Thaj rovel jekh ćhej bari,
Ke laqo dad si mulo,

Savore Rom kaj aśunde
Savore Rom othe gele,
So o balamo kerdăs?
P-o grast parno anklistăs
Sa o romano pero vazdias
Lenqe càxre phabardăs
Iată că numeroşi romi
Au venit dintr-un sat îndepărtat…
Si bătrânul Yancho
Ia un cazan în spate
Şi se duse la gadjo
Să câştige ceva bănuţi
Pentru zestrea fiicei sale.

O Iànćulo, o phuro.
Kon maj del la, Devl!a, ziàstria,
Te žal k-o rom akana?

A ars toate corturile lor.

Şi copiii plâng mult,
Căci nu mai au unde dormi.
Şi o fată plânge,
Pentru că tatăl ei a murit,
Bătrânul Yancho.
Doamne, cine îi va da ei zestre,
Ca să se poată mărita acum?

(Cântec cules în România)

Violenţa nu este singura formă de respingere: se întâmplă ca magazinele să fie închise în faţa romului, ca şi restaurantele, barurile şi alte locuri publice şi chiar şcoli. Este obişnuit pentru nomad ca autorizaţia de staţionare pe un teren să-i fie refuzată chiar şi pentru o noapte. În privinţa cumpărării unui teren sau a unei case, întotdeauna aceasta este compromisă de reacţiile vecinătăţii: de unde refuzul proprietarului de a vinde, sub presiunea vecinilor sau, dacă vânzarea s-a perfectat, tentativele diverse de răscumpărare pentru ca indezirabilul să plece. Autorităţile locale faţă de subalternii lor au mai multe atitudini. Una, încă puţin răspândită, este confruntarea, adică opoziţia faţă de actele de respingere, încercând să demonstreze inepţia lor, de a denunţa rasismul, de a demonta miturile care sunt la originea lor de cele mai multe ori, sau de a relativiza importanţa unei mici delicvenţe de ordin "situaţional", legată de condiţiile de existenţă ale romilor şi călătorilor şi de ciocnirile între două populaţii diferite. Există, de asemenea, o neutralitate activă care refuză să intervină pentru a expulza, de exemplu, în absenţa unor plângeri bazate pe realităţi. Există o neutralitate pasivă,

un fel de îngăduinţă, care alimentează comportamentele discriminatorii şi de respingere antrenând un climat de ostilitate faţă de romi prin faptul de a lăsa acreditarea falselor percepţii ale unui grup considerat ca periculos pentru bunuri şi persoane. O astfel de atitudine justifică în parte actele de respingere şi de discriminare ale populaţiilor locale şi chiar fără să meargă până la a le cauţiona, îi disculpă anticipat pe cei care se fac vinovaţi. Există, de asemenea, atitudinea autorităţilor care merge în acelaşi sens cu cea a populaţiilor: interdicţie, respingere uneori violentă, supraveghere apăsătoare şi constantă. În acest context, preocupările electorale ale autorităţilor locale joacă un rol de primă importanţă şi, în determinarea comportamentelor, electorii cântăresc mai greu decât câţiva romi. Există, de asemenea, atitudinea ambiguă şi demagogică a autorităţilor locale care cer avizul populaţiilor locale înainte de a acţiona: se întâmplă să se organizeze o consultare populară pentru a şti dacă ne-romii ar accepta vecinătatea romilor într-un cartier; şi se ştie foarte bine că majoritatea votanţilor refuză această eventualitate. Este un mod din partea autorităţilor locale de a face ca alţii să poarte răspunderea actelor lor şi un mod uimitor de a se întreba dacă cetăţenii pot să se bucure de drepturile lor fundamentale. Bineînţeles, nimeni nu vrea să fie rasist, nici să comită acte de discriminare; dar mai ales în perioada de criză, criză economică sau criză a societăţii, respingerea care iese la suprafaţă se iveşte rapid şi romul ca ţap ispăşitor nu este niciodată foarte departe. Astfel, printr-o perversiune a democraţiei şi prin dezvoltare a unei politici fără perspectivă, de la est la vest, responsabilii colectivităţilor locale fac apel la atitudinile şi opiniile cele mai respingătoare pentru a se sprijini pe ele şi a-şi justifica respingerea.

Această respingere seculară de către populaţii este în bună măsură indusă de reprezentările negative pe care şi le face fiecare în privinţa romilor. Prin aceste reprezentări este întreţinută suspiciunea. Stereotipul care s-a fixat este un amestec de teamă imprecisă şi de superstiţii pe bază de vrăjitorie sau de darul vindecării sau de prezicere, proiectare de fantasme din epoca în care el s-a format, totul reprezentând o sedimentare din care doar straturile cele mai recente par reactivate cu prilejul respingerii şi sunt utilizate pentru a o justifica. Celelalte, ascunse, nu mai sunt la modă într-o epocă în care raţionalitatea este considerată că domină reflexia. Orăşeanul va căuta în mit motivele negării sale şi respingerea ţăranului rămâne ancorată de micile furturi, nu întotdeauna reale, a căror natură (găină sau măr) este mai importantă decât valoarea bănească. Motivele respingerii sunt deci, tot atât de vagi ca şi imaginile care le alimentează, dar anumite aspecte ale realităţii vin să acrediteze imaginea pe care fiecare şi-o face: de exemplu, nomazii sunt imaginaţi murdari, ori puţinele terenuri pe care, cel mai adesea, ei pot staţiona, sunt insalubre. Pentru cei care îi văd astfel instalaţi, realitatea se alătură ficţiunii. Ei apar, de asemenea, în presa locală descrişi şi fotografiaţi în noroi şi în gunoaie şi se sfârşeşte prin a crede, de la distanţă, că le place şi sunt responsabili de aceasta. Nu este de mirare, în aceste condiţii, că atunci când unele persoane sunt întrebate cu prilejul unui sondaj de opinie, eventualitatea cea mai respingătoare, respingere făcută cu vehemenţă, este, printre alte coabitări, vecinătatea familiilor de romi.

Autorităţile locale

Comunele sunt, pentru romi şi călători, interlocutori privilegiaţi. Ele au o largă iniţiativă în materie de amplasamente şi staţionare pentru nomazi şi de locuinţă pentru sedentarizaţi; pe teritoriul lor, ele sunt garanţii ordinii şi liniştii publice; în materie de educaţie, sănătate, asistenţă socială, ele joacă un rol primordial. Ori, până în prezent, atitudinea autorităţilor locale, în înţelegerea romilor ca şi în tratamentul aplicat lor, a rămas apropiată de cea a populaţiilor în ansamblu: de respingere. Dacă uneori, în anii care urmează apariţiei lor, grupuri purtătoare de scrisori de recomandare ale unui rege sau a unei bulle papale care îi certificau pelerini, sunt bine primiţi, foarte repede vremea milosteniei şi a credinţei în istorii de pelerinaj va fi trecut. Rămâne un procedeu utilizat în mai multe ţări, uneori în decurs de mai multe secole, care permite să se debaraseze fără violenţă de călătorii în trecere: este o donaţie de bani pentru a "părăsi locul", sau "drept de trecere scurtă". Contra acestei sume, nomazii se angajează să rămână departe de aglomeraţiile care se tem de fapte rele, angajându-se să îndepărteze cu vrăjile ale căror purtători sunt consideraţi a fi. Se stabileşte un *modus vivendi*, de care profită fiecare. Pentru câteva lire în plus sau pentru un pumn de dinari, colectivităţile locale cumpără puţină linişte. În milostenia denaturată astfel, transpare respingerea, iar familiile la rândul lor utilizează teama pe care o inspiră pe drept sau pe nedrept.

Respingerea capătă forme diverse. Respingerea simplă este refuzul prezenţei familiilor în trecere sau a familiilor care vor să se fixeze în comună, respingere care se exprimă prin panouri de interdicţie şi prin trimiterea poliţiei care aplică amenzi sau îi expulzează pe recalcitranţi. Întotdeauna este posibil să se justifice astfel de acţiuni de respingere în numele ordinii publice, al liniştii publice sau al igienei. Este uşor, în special în reglementările de urbanism, să se găsească motive de expulzare a unei caravane sau a unui grup de caravane. Pentru a da greutate deciziei lor, primarii adună teancuri de plângeri care "în mod legal" le permit să respingă familiile. De exemplu, dacă este vorba de nomazi,

> "camparea şi staţionarea pe drumul public a indivizilor care neavând domiciliu fix prezintă serioase inconveniente şi adeseori chiar pericole din punct de vedere al igienei publice şi al securităţii bunurilor şi persoanelor; ei jenează de altminteri circulaţia publică şi reprezintă o cauză permanentă de dezordine" (1980).

Niciunul din termeni nu are sens precis, dar asamblarea lor induce un portret oribil al relelor datorate celor care, "neavând domiciliu fix", se cuvine să fie îndepărtaţi. Cum terenurile pe care pot să stea nomazii nu au, cu puţine excepţii, instalaţii sanitare, se înţelege de la sine că pot fi expulzaţi pentru motive de igienă; dar înseamnă să-i faci responsabili de o situaţie în care sunt puşi. Cât priveşte "pericolul" şi "dezordinea", greutatea lor în stereotipurile care se ataşează nomazilor este de aşa natură încât este mai bine să dea dovadă de "prevenire" fără a aştepta dovezi.

Dincolo de respingerea simplă, *respingerea violentă* a devenit mai rară. Aceasta înseamnă intervenţiile brutale ale forţelor de ordine, pentru controale sau pentru a trage caravanele în afara terenului, barăcile rase fără ca o altă locuinţă să fie prevăzută, casele arse sau demolate în absenţa locuitorilor, în sate ca şi în oraşe. Se întâmplă chiar ca responsabilii să regrete, chemând la genocid, că naziştii nu i-au făcut să dispară pe toţi "oamenii aceia".

Respingerea indirectă, dimpotrivă, este pe cale să se dezvolte. Actul de violenţă este înlocuit cu condiţii de şedere imposibile. Adică, punerea la dispoziţia nomazilor a unui singur teren minuscul şi interzicerea oricărui alt loc. De asemenea, necesitatea de a prezenta o mulţime de documente administrative, care nu sunt cerute altor categorii de persoane în trecere (de exemplu, certificate de vaccinare). La fel, reducerea la câteva ore de staţionare autorizată sau plata dreptului de staţionare la un nivel exorbitant. Înlocuirea pancartelor "Interzis nomazilor", devenite ilegale, cu "Interzis caravanelor". Apoi, dificultăţile de înscriere a copiilor la şcoală. Altă formă: în numele igienei, al salubrităţii sau a unui confort minim, interzicerea poate fi făcută pentru persoane considerate ca "prea numeroase" pentru a locui în aceeaşi locuinţă şi autorizarea corespunzătoare dată poliţiei pentru a intra în aceste locuinţe şi a face un control care poate fi urmat de o amendă mare sau chiar închisoarea. Sau, sub pretextul regăzduirii, dezvoltare de proiecte de îndepărtare, de punere în ghetouri. Uneori, apar chiar dificultăţi în obţinerea unei autorizaţii de înmormântare a morţilor; în cursul secolelor precedente, se întâmpla ca morţii romi să fie înmormântaţi separat: discriminarea, apartheidul erau asumate, iar morţii nu se învecinau mai mult decât cei vii. Acum, respingerea se deghizează. Nu mai suntem în vremea când la intrarea în aglomeraţiile din mai multe ţări se găseau sperietori pentru romi reprezentând un rom biciuit sau spânzurat. Panoul lăcuit a înlocuit pancarta din lemn, scrierea, pictura naivă şi amenda descurajată, pedeapsa corporală. Respingerea indirectă permite să se păstreze conştiinţa curată şi face acţiunea compatibilă cu politica de asimilare dusă de autorităţile locale.

Nu violenţa, duritatea sau ilegalitatea sa sunt cele care fac respingerea excesivă sau considerată ca atare, ci vizibilitatea sa. Respingerea de rutină se transformă în "afacere" când anumite condiţii se găsesc întrunite pentru ca mijloacele de comunicare în masă să devină sensibile la acţiunile autorităţilor şi ale populaţiilor locale. Faptele sunt atunci descrise, analizate, raportate public. Dar nu întotdeauna cele mai grave fac obiectul unei asemenea publicităţi. Şi aceste "afaceri" care apar din când în când polarizează atenţia asupra câtorva fapte. Judecăţile umaniste făcute asupra acestor fapte fac să fie uitate altele, iar frazele mari care stigmatizează atitudinea acelora care sunt instigatorii acestor "afaceri" ocultează discursul rutinier al celor mai apropiaţi, primar şi vecini, care resping fără să ştie aceasta. Cei prin intermediul cărora se produce scandalul nu îl recunosc şi întotdeauna pledează nevinovaţi, miraţi că se află deodată acuzaţi pentru un act realmente banal şi larg împărtăşit. Există, de asemenea, respingeri care sunt scuzate de legitimitatea motivelor care le antrenează: un exemplu este organizarea Jocurilor Olimpice, care

oferă colectivităţilor locale interesate pretext pentru a se debarasa de o bună parte din populaţia lor de romi.

Pentru autorităţile locale, ca şi pentru autorităţile publice, tratamentul aplicat nu cunoaşte nici frontiere, nici culori politice. Iar "afacerile" pot fi utilizate, manipulate, pentru a stigmatiza comportamentele unui adversar politic desemnat ca vinovat şi în acelaşi timp pentru a se prezenta pe sine ca apărătorul unei cauze drepte detestate de alţii. În aceste certuri, romii nu servesc decât ca pretext repede uitat: discursul politic se mulţumeşte prea adesea cu teoria.

În ultimii ani ai secolului al XX-lea şi începutul secolului al XXI-lea, pentru autorităţile locale şi în pofida persistenţei respingerii, se deschide perspectiva evoluţiei spre o nouă politică. Autorităţile centrale restrâng regulile urbanismului care închid ultimele intervale unde se strecoară familiile romilor şi, în paralel, în numele umanismului şi al asimilării, interzic respingerea prea flagrantă. Populaţiile continuă să se neliniştească de prezenţa romilor şi, în lipsa expulzării lor, solicită controlul lor. Asociaţiile de ajutor s-au înmulţit şi cer respectarea celor pe care îi protejează. Organizaţiile ţigăneşti şi mişcările de apărare a drepturilor minorităţilor transformă din ce în ce mai mult fiecare acţiune de respingere în "afacere". Organizaţiile internaţionale au devenit atente la modul cum sunt trataţi romii. Finanţările de stat vin în ajutorul comunelor pentru primirea romilor. Autorităţile locale şi-au dat seama că politicile duse până în prezent, fără grija viitorului, erau costisitoare ca energie, bani, timp şi nu duceau la rezultatele scontate. În această conjunctură, autorităţile locale şi-au schimbat comportamentul şi au început să prevadă amenajarea de suprafeţe de staţionare pentru nomazi şi cartiere sau alte locuinţe pentru sedentarizaţi. Dar dacă această acţiune este un răspuns eficace la presiuni şi la necesităţi, până în prezent ea nu a fost decât arareori adaptată dorinţelor şi obiceiurilor celor interesaţi. Iniţiativa şi sprijinul organizaţiilor internaţionale fac să se dezvolte în anii 1990 în acelaşi timp o sensibilitate, o reflexie transnaţională şi proiecte de acţiune care vor putea fi bazate pe realizări pozitive; să le lege între ele, să se valorifice atitudinea autorităţilor locale şi regionale care fac eforturi în materie de întâmpinare şi cazare, să se folosească experienţa lor pentru a ajuta alte colectivităţi locale.

De altminteri, altă componentă a situaţiei, un joc se joacă şi se leagă între autorităţile locale şi autorităţile publice, ministere şi guvern. Relaţiile sunt impregnate de ambiguitate în majoritatea statelor. Autorităţile centrale preconizează sau ordonă o primire mai bună a romilor sau a călătorilor în special prin asigurarea de infrastructuri destinate primirii lor, dar, dacă se ia exemplul nomazilor, reglementarea naţională în materie de staţionare a caravanelor este foarte limitată; în plus, cum punerea în aplicare a acestei reglementări se bazează pe autorităţile locale, ea este supusă arbitrarului acestora şi nu sunt rare cazurile când ea se aplică discriminatoriu, de exemplu, turiştii fiind primiţi mai bine – sau respinşi mai puţin rapid – decât nomazii şi anumiţi cetăţeni, în cursul dezvoltării programelor de regăzduire, trataţi într-un mod diferit faţă de alţii. Aproape pretutindeni, din cauza modului în care este organizată administraţia sau pentru a se degaja de anumite probleme, punerea în

practică a acţiunilor privindu-i pe romi este lăsată la iniţiativa autorităţilor locale sau, uneori, regionale. Acest transfer de competenţe este cu două tăişuri. Dacă, pe de o parte, situaţiile sunt cunoscute mai bine local şi bunele intenţii pot găsi mai repede modul de a se exprima concret, pe de altă parte, din cauza respingerii seculare greu de estompat, aici, la nivel local, intervin cel mai uşor blocajele, iar dispersarea deciziilor şi responsabilităţile va fi în mod util compensată de o mai mare coerenţa guvernamentală şi o mai mare fermitate în aplicarea textelor vizând respectarea tuturor categoriilor de populaţie, fără excepţie. Or recomandările naţionale, când ele există, nu rămân foarte adesea decât principii. Legea nu schimbă mentalităţile. În ceea ce priveşte circularele incitatoare, care nu au putere de lege, ele nu sunt luate în considerare decât atât cât doresc autorităţile locale să ţină seama de ele. Cum statul, în general, nu utilizează dreptul său de intervenţie, chiar în caz de ilegalitate flagrantă a actelor locale (violenţe, discriminare), respingerea nu va înceta poate decât atunci când nu vor mai fi romi de respins.

Situaţia va evolua poate prin intervenţia autorităţilor regionale (regiuni, departamente, districte etc.). Între autorităţile centrale şi colectivităţile locale, ele pot să facă un pas înapoi în acelaşi timp faţă de o politică globală şi faţă de presiunea populaţiilor locale la care sunt supuşi aleşii locali. Cu puterile lor care, în general, sunt reale în materie de finanţe, ele pot în mod concret să transforme o politică de primire şi de locuire. Poziţia lor le permite, de asemenea, să favorizeze concertarea între colectivităţile locale, pentru probleme ce depăşesc cu mult limitele unei comune. În Italia, de exemplu, există acum vreo zece legi regionale, de la cea a regiunii Veneţia din 13 iulie 1984 (*Interventi per la tutela della cultural dei Rom*), până la cele din regiunea Liguria din 23 iulie 1992 (*Interventi a tutela delle popolazioni zingare et nomadi*) şi a regiunii Piemont din 26 februarie 1993. De altminteri, este posibil ca, comunele încă puţin numeroase care dau dovadă de o atitudine respectuoasă faţă de romi să-i facă să se schimbe şi pe alţii, arătând aleşilor că tentativele de respect reciproc dezamorsează conflictele, iar populaţiilor că o coabitare liniştită poate fi încercată.

Popasul nomadului

Este evident că acest punct se referă înainte de toate la statele Europei Occidentale şi că acest capitol îi priveşte pe romii şi sintés nomazi ai acestor state, sau pe călători, fie ei din Irlanda, din Elveţia, din Franţa, din Italia, din Germania, din Regatul Unit sau din Bulgaria. Dar cu toate acestea se pare că un semi-nomadism are tendinţa să se dezvolte în anumite state din Europa Centrală şi Orientală şi, de altfel, este posibil ca în materie de urbanizare şi de reglementare aceste state odată cu creşterea numărului de cetăţeni propriicare se deplasează, cu ameliorarea infrastructurii rutiere etc., să întâlnească puţin câte puţin, o parte din problemele tratate aici. Mai mult, un număr de familii care s-au deplasat dintr-un stat al Europei Centrale sau Orientale spre un stat al Europei Occidentale se găsesc de fapt într-o situaţie de instabilitate care le obligă să trăiască fie în caravane, mobile sau imobile, fie în locuinţe precare ale căror condiţii le fac asimilabile nomazilor de la marginea marilor oraşe.

Popasul nomadului este din ce în ce mai dificil pentru motive din care majoritatea au fost deja menţionate. O regrupare are tendinţa de a se face în jurul marilor aglomerări unde tocmai se intensifică urbanizarea şi unde spaţiile disponibile sunt din ce în ce mai rare; corespunzător, preţurile terenurilor pentru cei care vor să le achiziţioneze, romi sau colectivităţi locale, sunt din ce în ce mai ridicate. Regulile de staţionare a caravanelor sunt tot mai complexe şi restrictive, astfel că în majoritatea statelor chiar proprietarul unui teren nu poate să-l utilizeze decât cu dificultate pentru a-şi instala caravana acolo şi nu există derogare pentru cei a căror caravană este reşedinţă permanentă. La acestea se adaugă aproape mereu voinţa autorităţilor publice de a promova sedentarizarea.

Cei care călătoresc, pentru a se putea opri în special pentru a munci, trebuie să caute insuliţe disponibile, chiar dacă pentru câteva zeci de ore: margini de trotuar la marginea oraşului, zone în construcţie, fundături puţin frecventate, zone industriale, margini de cale ferată etc., fără a cere autorizaţie, căci ei ştiu că cerând-o, au toate şansele să întâmpine un refuz şi astfel de a pierde spaţiul disponibil înainte de a fi reperaţi şi expulzaţi, sau, din fericire, toleraţi câteva zile sau câteva săptămâni. Numărul de terenuri prevăzute de municipalităţi este cu totul insuficient şi, din lipsă de gândire prealabilă, din lipsă de interes acordat acestei probleme, prin neluarea în considerare a nevoilor şi a dorinţelor celor interesaţi, multe din aceste terenuri nu sunt de loc adaptate folosinţei de către familii.

Cu unele excepţii, terenurile sunt situate prost. Orice zonă este bună pentru nomazi şi li se dă ceea ce rămâne sau locurile pe care ei obişnuiau să le frecventeze în absenţa altor posibilităţi: cartiere poluate de produse acumulate în vechile reziduuri publice (plumb de exemplu), umede, zgomotoase, periculoase (în apropierea şoselei, a unui triaj, a unei zone inundabile etc.); de aici decurg probleme de sănătate şi igienă. Chiar când terenurile sunt amenajate cu cheltuieli mari, se uită că acestea sunt locuri de rezidenţă ai căror locuitori nu se acomodează mai mult ca alţii la poluare, la îndepărtarea de magazine şi de şcoli, la apropierea de zgomot, de descărcarea de gunoaie sau apropierea de un cimitir, de atmosfera de tristeţe, la senzaţia de insalubritate, la ambianţa de ghetou care fac dificile relaţiile cu anturajul. Se întâmplă încă prea adesea ca instalaţiile cele mai sumare să lipsească, mai ales când este vorba de terenuri considerate ca temporare: fără apă curentă, canalizare, fără electricitate, fără securitate în caz de incendiu, fără garanţie faţă de o expulzare; de exemplu, într-un stat din Europa Occidentală în 1986, un studiu detaliat arată că 48% din totalul călătorilor nu au apă curentă, că 50% nu au acces la toaletă, 55% nu au electricitate. Ultimele rapoarte (vezi anexa 2, în special rapoartele Programului Naţiunilor Unite pentru Dezvoltare – PNUD) arată că evoluţia nu este semnificativă. Într-un alt stat din Europa Occidentală unde interdicţiile de a staţiona devin foarte coercitive, prevăzute cu amenzi foarte ridicate şi chiar cu confiscarea vehiculelor, colectivităţile locale, în ceea ce le priveşte, nu au aplicat legea care le obligă să aprovizioneze locurile pentru caravane. În 2003, de abia 10% din locurile cerute de legea din 1990 şi repetată în 2000 sunt propuse, ceea ce face ca 90% din familii să fie de fapt în ilegalitate. Şi astfel familiile respective sunt făcute responsabile de o situaţie ale cărei victime sunt.

Terenurile amenajate sunt prea adesea prost organizate: planul lor arată alinierea şi îngrămădirea funcţională a caravanelor şi acest loc de reşedinţă este gândit ca o parcare, pe care nu s-a omis amplasarea unei case pentru paznic, la intrare. Paznicul, reprezentant al autorităţilor locale, este mandatat să supravegheze ansamblul şi să vegheze la aplicarea unui regulament adeseori parte strict: din nou noţiunea de reşedinţă este lăsată deoparte sau concepută pentru ansamblul unei populaţii cu o reşedinţă supravegheată. Mai mult, condiţia sine qua non a deschiderii unui teren, prezenţa unei echipe socio-educative se dovedeşte apăsătoare pentru romi şi călători, care se simt consideraţi global ca bieţi neadaptaţi care trebuie asistaţi în toate privinţele, în special în educaţia dată copiilor. În general, nici paznicii, nici muncitorii sociali nu primesc informaţii sau o formare care să-i pregătească, să-i cunoască mai bine şi să-i înţeleagă pe cei pe lângă care trebuie să muncească, unii considerându-i de regulă ca delicvenţi potenţiali, alţii ca persoane psihologic neadaptate, de neintegrat într-un univers "normal".

Terenurile sunt considerate ca spaţii publice şi nu sunt rare incursiunile poliţiei, la cel mai mic pretext sau cu titlu preventiv. Astfel, locurile de popas organizate adeseori "sunt veritabile capcane care permit poliţiei să ne supravegheze şi să ne aresteze când vrea" (comunicat de presă al unui grup de romi, 1977). Dar socio-educativul este acolo pentru a umaniza interdicţia şi a normaliza pe marginalii care sunt consideraţi devianţi şi sunt banalizaţi.

Cu toate că acum este cunoscut şi recunoscut faptul că terenurile de popas cele mai viabile sunt cele care nu primesc mai mult de vreo cincisprezece caravane, erorile din trecut continuă uneori să se reproducă, prin deschiderea de terenuri mari, ceea ce creează dificultăţi cu vecinătatea, conflicte sociale în interiorul terenului, întrucât familii care doresc acest lucru întotdeauna sunt obligate să coabiteze, dificultăţi economice, pentru că sunt reunite zeci de familii care practică aceleaşi meserii, concurenţa devine exacerbată şi nu există loc pentru practicarea unui artizanat sau a unei munci de recuperare. Terenurile mici, mai uşor de găsit, au mai uşor locul lor în mediul înconjurător geografic şi uman şi permit regrupări familiale şi o autogestionare simplă, cu un minimum de echipamente de ordin sanitar. Ele permit prin multitudinea lor o suplețe care poate menţine vocaţia unui număr mai mare de terenuri de trecere, chiar dacă unele sfârşesc prin a fi fagocitate de familii în dificultate care le transformă în locuri de şedere îndelungată. Unul din efectele perverse ale terenului mare, într-adevăr, este că adesea el este saturat de afluenţa de familii sedentarizate în caravană pe care autorităţile locale le trimit aici, blocând astfel folosirea terenului de către cei care călătoresc încă şi nu mai au loc unde să se oprească. Terenul mic, care nu necesită o pază apăsătoare, evită şi senzaţia de a fi obligat la rezidenţă şi de supunere la controlul care se desfăşoară pe suprafeţe mari de popas. Actualmente, distanţa între modul spontan de ocupare a spaţiului de către romi şi călători şi modul instituit care li se propune pe arii organizate este încă importantă. Numeroase suprafeţe sunt evitate de cei care pot să le evite; cele care sunt adaptate, când distanţa între spontan şi instituit este redusă, sunt repede cunoscute şi frecventate, deci saturate, cu atât mai

mult cu cât faţă de un mediu înconjurător ameninţător este liniştitor să ştii că este posibil să găseşti undeva un spaţiu de odihnă şi autonomie.

Locuinţa sedentarizatului

Prea adeseori există tendinţa de a voi cu orice preţ ca romul sau călătorul să fie găzduit după norme crezute a fi sau vrute a fi convenabile pentru toţi. Normele nu sunt universale, cu atât mai mult cu cât familiile sunt cazate cel mai adesea în blocuri de imobile în cartiere unde ceilalţi locuitori au deja propriile lor dificultăţi privind şomajul, delicvenţa, drogul, alcoolismul. Se crede că sunt ajutaţi să se integreze cazându-i într-un loc unde de fapt ei devin de două ori străini şi de două ori respinşi, atât ca marginali ai cartierului ca vecinii lor, cât şi ca marginali în cartier faţă de vecinii lor. "Locuinţele sociale" propuse sunt adesea locuinţe neadaptate cultural. Situate la etaj, ele sunt prea mici pentru a permite regrupări familiale şi prea inaccesibile, în labirintul de scări şi ascensoare, pentru a favoriza întâlnirile. Cei care se găsesc aici se simt izolaţi, abandonaţi, iar legăturile de solidaritate sunt rupte, pentru familii a căror viaţă în comunitate şi prin comunitate este principalul motiv de a fi şi modul de a exista. Cu atât mai mult cu cât vecinii îi resping, au greutăţi în a admite romul pe palierul lor şi sunt numeroase pretextele pentru ivirea conflictelor. Uneori, prin schimburi cu alţi locatari, s-au putut reuni familii mari pentru a menţine existenţa unei comunităţi. În materie de organizare a spaţiului pe terenurile amenajate există posibilitatea de a inova în domeniul locuinţei fixe. Construind inovator se evită costuri umane şi financiare inutile şi se favorizează în acelaşi timp, adaptarea reciprocă la mediul înconjurător şi exercitarea de profesiuni rămase dinamice: cum va putea artizanul sau recuperatorul, sau chiar comerciantul să continue să-şi exercite meseria dacă el trăieşte într-un apartament? Îşi pierde veniturile, în timp ce apar cheltuieli neobişnuite (apă, chirie, electricitate etc.). El are toate şansele, în aceste condiţii, să-şi piardă independenţa şi să cadă sub tutela, atunci necesară, a unui serviciu social şi a prestaţiilor acestuia. S-a putut vorbi despre "patologia sedentarizării" pentru a exprima această stare de şoc psihologic şi social în care se pot găsi laolaltă descurajarea, fatalismul, alcoolismul, delicvenţa, violenţa. Şi, în general, date fiind condiţiile obiective şi subiective de viaţă ale familiilor, starea lor de sănătate rămâne precară şi oricum mai puţin bună decât cea a populaţiilor înconjurătoare; faptul este flagrant când sunt date disponibile privind rata mortalităţii infantile sau a speranţei de viaţă.

Trebuie să se reflecteze asupra trecutului şi să se hotărască altfel. Grupurile romilor o simt foarte bine atunci când preferă comunitatea izolării, securitatea grupului în locul ajutorului social exterior. Este evident că ei ar dori să fie găzduiţi mai bine, dar nu cu preţul alienării lor sociale şi economice şi nici al dispariţiei lor culturale. Este vorba de o cultură care nu dispare cu locuirea în cutare sau cutare tip de apartament sau casă.

În domeniul locuinţei, mobilă sau fixă, ca şi în alte domenii, dacă există fără nici-o îndoială diverse tendinţe, se găsesc, de asemenea, o infinită varietate de situaţii, o

diversitate de dorinţe, de la cei care vor absolut să continue o viaţa complet nomadă, în acord cu organizarea lor socială şi economică, la cei care ar dori să poată să se regrupeze în căsuţe vecine, sau să instaleze un mobil-home lângă o căsuţă, de la cei care apreciază un teren echipat, la cei care nu vor decât un spaţiu, cât mai puţin posibil structurat, pentru a se opri. De fapt, se observă că este mai puţin costisitor, în toate privinţele, să se răspundă cerinţelor care sunt cele ale familiilor decât să se înmulţească infrastructurile pe care ele nu le vor. Aceasta ar trebui să fie o dovadă, după multiple experienţe proaste şi altele pozitive, dar ea este departe de a fi împărtăşită în mod extins. Se observă, de asemenea, în aceeaşi ordine de idei, că atunci când se cere părerea şi sfatul familiilor interesate, sau când ele sunt asociate cu elaborarea de proiecte şi cu realizarea lor, pe de o parte, costurile sunt mai puţin ridicate (unele familii, de exemplu, au participat din plin la construcţia casei lor sau la amenajarea terenului lor) şi, pe de altă parte, aceste realizări la care familiile au putut participa activ sunt mai bine adaptate şi apreciate. Şi aici, un ajutor tehnic este infinit mai util şi mai apreciat decât un ajutor social. Dezvoltarea pentru familiile nomade a numărului de achiziţii şi de instalări de situri private, în mai multe state din Europe Occidentală, în pofida numărului de dificultăţi în special administrative, reprezintă un indicator şi fără îndoială este, în situaţia actuală, o soluţie adoptată pentru mulţi. Un ajutor la cumpărare, subvenţie sau împrumut cu dobândă redusă pentru aceste grupuri familiale, ar fi fără îndoială mai puţin oneros decât cheltuielile de gestiune, de încadrare (cu personal) şi de amenajare de terenuri mari şi ar permite familiilor în deplasare să utilizeze terenurile publice prevăzute cu o infrastructură uşoară, sau de a vizita pe terenul lor familiile de care ele sunt legate.

În privinţa locuinţei fixe, statele au pus în aplicare ajutoare destinate comunelor pentru ca împrumuturile privind accesul la proprietate să fie făcute cu dobândă mică, garantate de stat. În anumite cazuri, dacă comuna are o competenţă deplină în privinţa ajutorului pentru locuinţă, statul nu îi solicită rambursarea ajutorului acordat. Aceste acţiuni ar putea fi extinse la achiziţionarea de caravane dacă se are în vedere călătoria. De altfel, ajutoarele pot fi şi de altă natură decât cele financiare; instituţiile comunale, regionale şi naţionale pot veni cu un sprijin administrativ esenţial, prin recunoaşterea existenţei unei realităţi ţigăneşti şi nomade: concertare intercomunală pentru probleme care depăşesc limitele unei comune (instanţe de concertare există deja pentru multe alte probleme); legătura cu instanţele regionale pentru armonizarea proiectelor; articularea şi coordonarea orizontală, între comune, şi verticală, cu departamentul sau districtul, regiunea şi organismelor naţionale (comitet specializat, ministere etc.).

O foarte mare responsabilitate o au colectivităţile locale, prin rolul de ştafetă pe care îl pot avea între populaţiile prezente pe teritoriu şi instituţiile regionale şi naţionale, prin puterile extinse pe care le au în cele mai multe domenii, prin contactul lor direct cu populaţiile interesate. Aproape totul rămâne de făcut, cu unele excepţii, din partea colectivităţilor locale şi aproape totul rămâne de făcut în privinţa lor, în special în materie de informare şi incitare la reflexie, la înţelegere pentru o acţiune adaptată, realistă şi respectabilă. Colectivităţile locale trăiesc încă într-o măsură însemnată cu prejudecăţi şi diverse reprezentări cristalizate în privinţa romilor şi călătorilor. Şi

respingerea continuă, constituită cel mai adesea din "mici nimicuri" repetitive şi îmbinate unele cu celelalte, din care nici-unul nu pare destul de important pentru a crea un scandal.

Într-un număr încă destul de important de locuri, bidonvilles, izolate sub formă de ghetou, sunt locuri de supravieţuire pentru mii de familii. Lipsa de spaţiu, care obligă mai multe persoane să ocupe aceeaşi încăpere, malnutriţia, lipsa de apă şi de încălzire, lipsa de resurse şi de muncă şi izgonirea de către mediul înconjurător social şi politic fac ca aceste locuri să fie pentru mulţi o fundătură unde să vorbeşti despre cultură, despre şcolarizare sau despre viitor nu are nici-un sens când zilnic trebuie să cauţi bazele unei simple supravieţuiri. Pentru a masca aceste ghetouri, uneori autorităţile construiesc ziduri înalte din beton care costă mult. Creşterea respingerii în anii 1990, în întreaga Europă, sinonimă cu expulzarea şi alte acte de violenţă, a aruncat pe drumuri, la scara continentului, numeroase familii. Condiţiile rele de tratament local, năruirea speranţei privind o situaţie mai bună, imaginarea unei existenţe, în pofida tuturor, mai uşoare în altă parte, antrenează spre vest o deplasare ale cărei itinerarii sunt din ce în ce mai difuze, dar în cea mai mare parte sfârşesc la marginile unui mare oraş unde o nouă generaţie de bidonvilles, efemere sau mai durabile, se adaugă celor care încă nu au fost resorbite.

Locuinţa, cu deosebire în anumite state, rămâne unul din aspectele cele mai sumbre ale situaţiei actuale: lipsa de apă, de electricitate, de cele mai elementare condiţii sanitare (locuinţe insalubre, umiditate, gunoaiele nu se colectează), poluare, suprapoluare, căi de comunicaţii inexistente, necesitatea de a construi pornind de la materiale de recuperare, în condiţii în care se antrenează un aspect de bidonville la care autorităţile uneori reacţionează distrugând puţinul care există – chiar dacă locuinţele, datorită multor eforturi, sunt corecte în interior – conflicte cu mediul înconjurător, evoluţie către ghetou, absenţa gestiunii locale, prin lipsa de cunoştinţe, prin lipsa de interes, prin lipsa de mijloace, prin lipsa de implicare a comunităţilor de romi.

De exemplu, în Bulgaria, o anchetă oficială arată că la începutul anilor 1980, 68% din locuinţele unde trăiesc romii nu au instalaţii sanitare, 31% au apă, 67% au un robinet în curte, 15% un robinet comun pentru cartier, 83% n-au canalizare. Sunt frecvente cazurile când două sau trei generaţii locuiesc într-o încăpere de patru metri pe patru; două sau trei încăperi sunt rare, bucătăria este instalată în antreu etc.[4]. Locuinţa este unul din punctele pentru care ar trebui depus maximum de eforturi: de ameliorarea condiţiilor de locuit depinde în mare măsură ameliorarea condiţiilor de sănătate, de educaţie şi de şcolarizare, de dezvoltare economică şi culturală.

[4] Şi aici datele se regăsesc în numeroase state şi rămân actuale: vezi rapoartele menţionate în anexa 2, în special cele realizate de Programul Naţiunilor Unite pentru Dezvoltare – PNUD.

14. Ţiganul imaginat

Imaginile manipulate

De-a lungul istoriei, atitudinea cea mai puţin negativă faţă de romi a fost aceea de simpatie romantică influenţată de folclor, deci superficială şi înşelătoare, si o curiozitate intelectuală cu tentă de compasiune sau milă. În majoritatea situaţiilor, îndată ce se iveşte ocazia (se întâlnesc, se văd, se vorbeşte despre romi), aspectele cele mai negative ale imaginii despre romi sunt reactivate. Romii, călătorii, ţiganii sunt consideraţi hoţi, zgomotoşi, murdari, imorali, care înşeală, asociali, care nu muncesc. Se spune că "îi învaţă pe alţii lucruri diabolice"; arta lor de a ghici atrage şi, în acelaşi timp, inspiră frică. Terminologiile diferitelor limbi sau argouri repetă mereu stereotipurile: *to gyp* înseamnă a fura în argou englez, *zinganar* înseamnă a înşela cu dibăcie în dialect veneţian, iar spaniolul va spune *embustero como un gitano* (a înşela ca un Gitan). În majoritatea ţărilor, termenul folosit pentru a desemna în mod obişnuit pe romi şi călători este peiorativ şi el poartă, în sine, tot negativismul imaginii, în sensul că până şi indicarea unei meserii tradiţional asociată cu o practică a romilor, călătorilor sau ţiganilor a căpătat o puternică încărcătură negativă: "este un împletitor de obiecte din răchită" spus în Franţa este plin de subînţelesuri peiorative, ca şi *tinker* (spoitor de vase) în Irlanda sau *karekládes* (fabricant de scaune în Grecia).

În privinţa metaforelor, sunt multe alte exemple, iar lista ar fi lungă. Pentru a rămâne în Grecia, "casă de ţigani" (de la cuvântul *yiftos*) este o casă murdară, în dezordine; "o muncă de ţigan" este o muncă rasolită; "un miros de ţigan" este un miros urât; "o nuntă ţigănească", frumoasă, dar superficială; "un ţigan" (*kaltsivelos*), un om murdar, care miroase urât; "tu eşti un ţigan" (*yiftos*), avar, lacom de câştig etc. Expresii sau proverbe greceşti, de asemenea: "se întâmplă ceva la ţigani" (pentru a semnala un fapt de mică importanţă); "ţiganul şi-a întâlnit semenii şi inima sa se bucură" (ceea ce înseamnă că un om a întâlnit pe cineva care îl înţelege, întrucât are aceleaşi defecte ca el). Expresia "a înghiţi strâmb" se foloseşte adeseori în maghiară ca *cigányútra ment* ("a merge după drumul ţigănesc") şi "a face prost ceva" ca *nem úgy verik a cigányt* ("nu astfel se bat ţiganii"). În română, termenul *ţigan* desemnează un leneş şi un om de nimic. Şi să vorbeşti despre *ţigani* înseamnă trimiterea la un grup social dezavantajat, în situaţie de sărăcie şi de marginalitate, aproape sinonim cu sclav, cu referire la secolele de sclavie menţionate anterior, mai mult decât la un grup cultural. În poloneză *cyganiś* vrea să spună "a minţi" sau încă "a trişa" şi este folosit mai ales în limba vorbită, familiară, cu toate că există şi alţi termeni pentru aceleaşi vorbe. În slovacă, *cikatini* vrea să însemne a minţi, la fel ca în bulgară "*lage kato tsiganin"* (minte ca un ţigan). Tot în bulgară, "negru ca un ţigan" se spune despre o persoană considerată ca urâtă, sau "îmbrăcat(ă) ca un(o) ţigan(că)", despre o persoană prost

îmbrăcată, lipsită de gust. Nu există ţară care să rămână datoare şi toate dezvoltă acelaşi tip de expresii, fără a mai vorbi despre ameninţările făcute copiilor neascultători, din Irlanda până în Malta, că vor fi luaţi de ţigani dacă nu sunt cuminţi.

Şi limba s-a devalorizat, considerată ca argou; de exemplu în portugheză argou se spune *calão*, de la *kaló,* limba Gitanilor. În Finlanda, în secolul al XIX-lea, notele unui preot privind limba ţigănească au fost arse la moartea sa, considerate ca necredincioase, tratând despre o limbă blestemată. În bulgară, cuvântul *tsiganin* (ţigan) este utilizat într-un mod foarte peiorativ, sinonim cu murdar, fals, leneş, criminal, inclusiv în dicţionare, care dau ca accepţiune secundă: "murdar, fals, rău". Expresiile obişnuite sunt ca acelea din alte limbi: *tsiganska rabota* (muncă ţigănească) înseamnă o muncă murdară, fără calificare; *pravi se na tsiganska* (ea se aranjează ca o ţigancă) pentru o femeie care este prea machiată; sau *grozen kato tsiganin*, el este urât ca un ţigan.

Li se mai reproşează romilor că "trăiesc la marginea regulilor celor mai elementare". Regulile lor nu sunt cunoscute şi a fortiori nu sunt recunoscute. De altfel, fie ei mobili sau nu, în majoritatea regiunilor Europei imaginii romilor i se ataşează componenta nomadismului, ancorată cel mai adânc în mentalităţi, componentă care induce teama de mobil, de necunoscut, de necontrolat, de dificil de clasificat. Pentru ţărani ei au fost întotdeauna nomazi fără pământ, pentru orăşeni, marginali la liziera oraşului, pentru muncitori, oameni fără ocupaţie, fără constrângeri şi pentru toţi, oameni fără credinţă şi fără lege. Simpatia, din secolul al XX-lea, a hipioţilor şi a marginalilor faţă de ei creează amalgame care nu le îmbunătăţeşte imaginea. Simbol al extravaganţei în societăţile uniformizate, romul nu are de loc şansa de a fi apreciat, decât când este folclorizat.

Sondajele de opinie arată că prejudecăţile şi stereotipurile care formează sâmburele reprezentărilor sunt astfel omniprezente: caricatură constantă şi respingătoare a nomadului, amestecată cu mitul ambiguu, uneori atrăgător, al „ţiganilor" din folclor. Imaginea are faţete multiple mai mult sau mai puţin puse în evidenţă net, sau mascate, în funcţie de individul considerat, tânăr sau mai puţin tânăr, orăşean sau sătean, bărbat sau femeie etc. şi funcţia psihologică şi socială pe care o are pentru el şi grupul căruia îi aparţine. Ca regulă generală, persoanele interogate tolerează greu contactele şi relaţiile între ei şi nomazi, percepuţi ca în afara culturii lor şi preocupărilor lor, ca foarte ciudaţi. Dorinţa de a fixa nomazii este vie. Sedentarul adeseori este conştient că refuză diferenţa, dar nu îşi asumă respingerea: rasist este întotdeauna celălalt; cel care respinge, la fel. Cel mai rău dintre nomazi este cel din apropiere, adică cel pe care îl vezi staţionând aproape de tine sau, cel puţin care este susceptibil de o face: murdar, hoţ care nelinişteşte şi chiar înspăimântă. Cu cât nomadul este mai departe în realitate şi în spirite, cu atât el este mai bun. La limită, el este apreciat atunci când se învecinează cu mitul: el este frumos, artist şi duce o viaţă fără constrângeri, simbol al libertăţii, acceptat dacă se situează într-o margine cunoscută care este cea a folclorului sau a spectacolului: muzică şi dans, circ, cântec, viaţă în rulotă veche.

Singurul rom acceptat şi valorificat este, deci, cel mitic, care nu există. Este astfel puţin riscant să-l creditezi cu calităţi atractive şi de invidiat.

Dacă limbajul vorbit este vehiculul cel mai utilizat şi cel mai încărcat în stereotipuri şi cel mai dificil de modificat, întrucât fiecare este profund obişnuit cu el, el nu este singurul purtător şi propagator de reprezentări eronate. Dicţionarele, care alături de limbajul cotidian nu reprezintă decât o emergenţă edulcorată, sunt puternic impregnate de prejudecăţi şi, prin rolul de referinţă pe care îl joacă, ele contribuie la fixarea şi la amplificarea lor. Este prezentă aici noţiunea de furt şi stigmatizarea nomadismului, sub toate formele sale. Analiza alunecării termenilor folosiţi, a evoluţiei definiţiilor din multiplele ediţii succesive ale aceluiaşi dicţionar este foarte instructivă în privinţă unui istoric al mentalităţilor. La acest început de secol, există tendinţa de a aseptiza termenii, de a netezi stereotipurile prea proeminente, dar fondul rămâne şi este regăsit la întorsătura accepţiunilor metaforice (conotate ca şiretenie, furt, murdărie, instabilitate) sau în "intrările" în care te încrezi, revelatoare ale stării de spirit care rămâne: de exemplu, încă se mai întâmplă ca în dicţionare, la termenul "sălbatic", să se introducă în definiţie absenţa de "locuinţă fixă", sau "domiciliu fix" drept criteriu al "sălbăticiei", asociindu-i absenţa "legii, a religiei". Începutul anilor 1990 a fost marcat, în estul Europei, prin exprimarea neîngrădită a stereotipurilor: astfel, în Bulgaria o violentă apariţie a stereotipurilor se produce în presă, unde romii sunt descrişi ca "barbari" având "o cultură primitivă", "bandiţi", uneori "privilegiaţi" şi această tendinţă este prezentă şi în România şi în numeroase alte state din întreaga Europă. Ea se estompează lent în cursul anilor 2000.

Cărţile de lectură utilizate în şcoli sunt uneori şi cărţi de deprindere a stereotipurilor. Ele au un efect deosebit deoarece aceşti primi ani de şcoală sunt, din punct de vedere psihologic, cei determinanţi. Şi aici, nu există nici-o ţară care să nu fie afectată. Să dăm câteva exemple nu prea vechi, datând din cea de a doua parte a secolului al XX-lea. Un dicţionar ilustrat pentru copiii, din Italia, spune despre „ţigan" că „el cultivă arta ghicitului şi trăieşte din milă, adesea şi din furt". În Spania, dintr-o carte de şcoală aflăm despre sunetul dublu al literei *g* cu *gallina, gente gitano* şi frazele *la gente va a misa* (oamenii merg la slujba de la biserică) şi *los gitanos roban una gallina* (ţiganii fură o găină) pe aceeaşi pagină şi desenul care arată un ţigan în timp ce oamenii sunt la biserică la slujbă. În altă carte se analizează începutul nuvelei lui Cervantes, "*La gitanilla"*, în care se spune că romii se nasc pentru a fi hoţi. În Franţa, învăţând sunetul *ien* aflăm şi că *bohémien* (unul din termenii peiorativi pentru a-i desemna pe romi) rimează cu *vaurien* (persoană fără nici-o valoare morală) sau, cum spune o fermieră care tocmai şi-a pierdut o găină, "doar dacă n-a omorât-o câinele sau n-a fost furată de ţigani". Mai târziu, în cursul şcolarizării, sunt folosite texte mai "literare"; nu dăm decât un exemplu, din învăţământul secundar german, unde copiii din unele şcoli studiau textul *Der Zigeuner und das Wiesel* (ţiganul şi nevăstuica):

> „Ţiganii şi nevăstuicile ne privesc cu ochi oblici şi arzători, combinând curiozitatea îndrăzneaţă cu o frică sălbatică, aşa cum este natural pentru

> nevăstuică şi ţigan […], ţiganii mănâncă mortăciuni […], ţiganii îşi ard copiii născuţi morţi".

Proasta folosire în literatură a imaginii „ţiganului", manipulată de la romantism folclorizat la alarmism înspăimântător, se găseşte exacerbat în presa cotidiană şi cea mai populară, care a făcut să se înscăuneze rapid un "rege al ţiganilor" sau să sublinieze – prea repede şi adeseori fără certitudine – că un anume act delictual a fost comis de un ţigan sau de un individ "de tip gitan" sau "de tip ţigănos", chiar dacă recent, în virtutea legilor care sancţionează incitarea la discriminare, din ce în ce mai mult sunt folosite sinonime sau neologisme. De asemenea, presa este susţinătoarea "scrisorilor deschise" ale comitetelor de cartier şi a curierului cititorilor – anonime cu regularitate – care prezintă toate motivele pentru care ei nu îi vor pe romi ca vecini. Ei dau o viziune apocaliptică a unei situaţii … susceptibile de a se produce.

În decursul secolelor dar şi în ultimii ani, această construcţie a unei imagini care induce o logică a negaţiei şi a respingerii a fost ridicată la nivel naţional în unele state. Când nimic nu merge, nici politic, nici economic, primii ţapi ispăşitori sunt romii, în jurul cărora este modelată o reprezentare stereotipă plină de negreală care vine să justifice atitudinile faţă de ei. Sondajele de opinie realizate de la începutul anilor 1990 în statele europene, la est ca şi la vest, arată că respingerea cea mai netă şi cea mai violentă se exercită contra romilor. Ostilitatea flagrantă din statele în criză unde uneori conflictele se exprimă fără reţinere, nu trebuie să ne facă să ignorăm faptul că tendinţele şi logica lor sunt aceleaşi în celelalte state. Faptul că anumite comportamente sunt mascate, nu trebuie să ne facă să uităm nici că efectele lor nu sunt minimalizate, şi nici atitudinile care le inspiră. În prezent nu există stat în care prejudecăţile şi stereotipurile să nu fie una din componentele majore ale situaţiei privind pe romi. Autorităţile locale sau naţionale îşi dau seama din ce în ce mai mult şi văd că numărul propunerilor lor (fie că sunt în materie de locuinţă, de loc de muncă, fie de ajutor social …) sunt blocate din cauza opoziţiei populaţiei globale, generate de necunoaştere.

Discursul politic, am menţionat, face şi el uz de reprezentări stereotipe privind imaginea romilor dată de textele de lege, regulamentele şi prin definiţiile pe care el le introduce în cursul acţiunii politice. Reprezentările sunt părţi constituente ale discursului, iar discursul nu este decât suprafaţa: el nu este acolo doar pentru a justifica o acţiune sau o instituţie, ci el este parte a acestei acţiuni şi a acestei instituţii a cărei existenţă şi funcţionare sunt permise de el. De aceea asistăm în decursul anilor la tribulaţii de imagini în funcţie de utilizarea care i se dă şi în funcţie de evoluţia instituţiilor. *Romul/ţiganul nu este definit aşa cum este el, ci aşa cum este necesar să fie pentru nevoile de ordin socio-politic.* Exemplul romilor este astfel foarte relevant pentru ideologiile politice, destul de clar exprimate, având în vedere că până acum nu a fost multă lume emoţionată din această cauză sau care să le contrazică. De exemplu, textele oficiale franceze sunt actualmente marcate de ştergerea oricărei caracteristici etnice şi a oricărei referinţe culturale. *Boemienii* sau *nomazii* de la începutul secolului au devenit "fără domiciliu fix", apoi "persoane care nu au resurse regulate care să le

asigure condiţii normale de existenţă" şi "persoane de origine nomadă". Noţiunea de "Gens du voyage" a fost lansată la finele anilor 1970 pentru a evita pretins stigmatizatul "nomazi", nepotrivit într-un discurs umanist, şi, în acelaşi timp, pentru a desemna totuşi o categorie de populaţie care face obiectul unor reglementări, fără ca prin aceasta să i se ataşeze o conotaţie culturală. În 1992, în textul oficial care însoţea emisiunea unui timbru poştal "călători" a fost stabilită clar sinonima:

> " Gens du voyage" reprezintă în Franţa o comunitate de cca. 300 000 de persoane. Mai sunt numiţi "ţigani", vocabulă generică desemnând un ansamblu de etnii (romi, Manouches, Cintis, Yéniches, Gitans …) din care peste jumătate îşi continuă modul ancestral de trai care este nomadismul".

În Bulgaria are loc ştergerea totală a cuvântului "ţigan" pentru a fi înlocuit cu "cetăţean bulgar de origine romă/ţigănească"; chiar în cursul anumitor perioada de deschidere nu se foloseşte termenul "ţigani", ci, de exemplu *murgav grazhdanin* (cetăţean cu pielea de culoare închisă) sau "copii care nu vorbesc bulgara"; aceste exemple sunt extrase din periodicul *Nov pàt* (Noul drum) editat special pentru romi, dar fără ca vreodată să utilizeze cuvântul.

Această transformare de desemnări este caracteristică politicii de asimilare: deja în secolul al XVIII-lea în Spania, Gitanul înceta să fie considerat ca atare (în legi) de îndată ce se găsea implantat într-un cartier; în schimb, cei care se comportau "ca Gitans" (mod de viaţă, costum) trebuiau să fie trataţi, deci pedepsiţi, ca Gitans, indiferent care le era originea. În Marea Britanie, documentele oficiale folosesc fără deosebire termenii *gipsy, Gipsy, gypsy* şi *Gypsy* sau ca sinonime, în aceste texte, *traveller* sau *Traveller*. Sinonimia este cauţionată juridic în 1959, secţiunea 127 a Highways Act (abrogat acum) interzicând unui rom să staţioneze de-a lungul unui drum; interdicţia se adresează explicit şi exclusiv „ţiganului" (Gipsy): dacă două caravane staţionează una lângă cealaltă, una aparţinând unui rom şi cealaltă unui ne-rom, doar cea a romului comite infracţiunea. Înalta Curte, consultată în privinţa aspectului rasist şi discriminator al acestei secţiuni 127, răspunde că parlamentul, legiferând, n-a făcut desigur referire la rasă şi că un rom trebuie să fie definit ca "o persoană care duce o viaţă nomadă, fără ocupaţie fixă şi fără domiciliu fix". Din aceasta rezultă două consecinţe de proporţii. Mai întâi, Gipsy nefiind caracterizat decât prin modul său de viaţă momentan, toate actele de respingere, chiar violente, ale colectivităţilor locale, de exemplu, cu ajutorul poliţiei lor, nu sunt acte de discriminare. Apoi, pentru că *gipsy* şi *traveller* sunt sinonime, se ajunge la paradoxul că romii sedentarizaţi nu mai sunt romi pentru guvern (fenomenul invers se produce, de exemplu, în Scandinavia, unde numai romii sedentarizaţi sunt consideraţi ca romi, în timp ce *tattare* nomazi, asemănători cu *English Gypsies* nu sunt consideraţi ca atare). După câţiva ani, intervine *Caravana Sites Act* (1968) prin care se introduce "obligaţia pentru colectivităţile locale de a furniza locuri de staţionare pentru ţigani", pentru motive de logică simplă, definiţia precedentă a *gipsy* nu mai este valabilă: dacă *gipsy* este definit prin absenţa de domiciliu fix, începând din momentul în care

el se fixează pe un teren prevăzut pentru el, el nu mai este *gipsy!* Este avansată atunci o nouă formulare:

> "cuvântul *gipsies* desemnează persoanele al căror mod de viaţă este cel al nomazilor, indiferent de rasa sau de originea lor. Nu trebuie să fie consideraţi ca *gipsies* membrii unui grup organizat itinerat care prezintă spectacole de târg şi nici membrii personalului circurilor ambulante care călătoresc împreună în vreo calitate sau alta".

Apare, aşadar, noţiunea de "mod de viaţă" – relativă, pentru că unii sunt excluşi de aici – care permite aplicarea legii. În 1981, un aviz al Comisiei pentru Egalitate Rasială critică Parish Council care refuză să-i cazeze pe romi, pentru că *gypsies,* pentru comisie, fac parte dintr-o minoritate etnică: considerent nou, deci, şi în contradicţie cu celelalte. În 1988, Curtea de Apel confirmă că romii sunt un "grup rasial" în sensul definit de *Race Relations Act* din 1976. În august 1992, guvernul britanic difuzează un document de consultare care propune să se suprime sprijinul acordat terenurilor de staţionare pentru caravanele romilor ("*Gypsy caravan sites*") sub pretextul că "ţiganii" nu trebuie să aibă o poziţie privilegiată prin lege.

Exemplul britanic nu este decât ilustrarea unei situaţii generale. Numai criteriile se schimbă, dar caracterul vag şi arbitrarul rămân. În utilizarea de termeni şi pentru adecvarea lor la utilizarea pe care vor să le-o dea, în prezent sunt conturate două tendinţe.

Mai întâi, crearea unei noi desemnări: în loc de a utiliza un termen deja folosit dar încărcat de conotaţii care nu mai erau dorite, în loc să se utilizeze un termen folosit de cei interesaţi, s-a inventat unul nou, care era liber de a justifica semnificaţiile dorite: în Franţa, după cum am spus, Gens du voyage în loc de nomazi, romi sau călători, în Irlanda noul *itinerant* şi cu totul noul *Trader* în loc de *Tinker* peiorativ sau de *Traveller* utilizat de cei interesaţi. Noii termeni sunt presupuşi a fi încărcaţi de respectabilitate şi i se alătură a doua tendinţă, care constă în a izola arbitrar – s-ar putea spune a inventa – un grup de romi/tigani şi a-i desemna ca singurii purtători ai unei "veritabile culturi", ca atare singurii demni de a fi obiectul unui respect de ordin cultural din partea instituţiilor. Adeseori desemnările au formă de nume compuse. Sunt numiţi *genuine Tinkers*, *real old Travellers*, *real Gypsies*, *genuine Travelling People*, *true Romanies* sau *long-distance Travellers* în Insulele Britanice, dar şi *Grands Voyageurs*, *vrais Tsiganes* în Franţa, *Tsigani* în Grecia etc. Aceştia erau autorizaţi să-şi conserve tradiţiile care fac parte dintr-o nobilă moştenire (ne amintim că geneticienii naziști voiau să păstreze astfel câteva "triburi" de "ţigani puri"). Aceste desemnări sunt şi ele eminamente funcţionale în măsura în care ele vor să dovedească că nu se neagă sistematic existenţa unei realităţi ţigăneşti, dar ele fac trimitere la imaginea desuetă şi mizerabilistă a celui care călătoreşte într-o rulotă veche, imagine îndoioşătoare şi simpatică pentru că trezeşte nostalgia unui timp revolut, imagine cu atât mai puţin jenantă cu cât romii aceia devin atât de rari, încât ei intră în mit şi, prin urmare, nu există nici-un inconvenient să se spună că se vrea să fie respectaţi. De

asemenea, *long-distance Travellers* sau *Grands Voyageurs* cu economie presupusă înfloritoare şi cu trecere rapidă. În acelaşi timp, şi în conformitate cu clivajul deja evocat care există în reprezentările privind romii, aceşti termeni "nobili" – şi prin urmare grupurile pe care sunt considerate a le acoperi – se opun celorlalţi termeni folosiţi în mod obişnuit – ca şi altor grupuri pe care le acoperă. Pentru a rămâne în acelaşi context lingvistic, *tinkers, roadside traders* sau *roadside dealers*, *knackers, mumpers* şi *didicais* şi chiar G*ypsies* se opun respectabililor *real Gypsies.* Şi, paradoxal, *long-distance Travellers,* familii prospere, nu pot să fie considerate *nomazi,* cum în Franţa *Grands Voyageurs* nu sunt asociaţi cu *nomazii* obişnuiţi, nici *tsigáni* din Grecia cu familiarii *yifti*. Uneori există în aceste cazuri utilizarea *absolută* a diferenţelor marcate şi a distanţelor *relative,* exprimate de cei interesaţi pentru a se deosebi unii de ceilalţi (vezi datele socio-culturale din prima parte). Aceste distanţări sunt destul de curent reluate în textele "savante" şi a fortiori în numeroase texte de vulgarizare, care validează astfel şi dau o bază "ştiinţifică" arbitrarului acestei utilizări.

Aceste manipulări care separă "adevăraţii" de "falşi", "autenticii" de "imitatori" şi, în final, pe cei "buni" de cei "răi", participă din plin, în contextul unei politici de asimilare, la viziunea unui grup cultural pe cale de dispariţie şi a unui grup social "cu probleme" în curs de dezvoltare, prin construirea unui "tip ideal al ţiganului" aureolat de folclor, cu o cultură mediocră de conservat şi a unui "tip ideal" al nomadului, care trebuie făcut să dispară ca perturbator şi reinserat, deoarece, din punct de vedere cultural, nu are nici un viitor şi nici un trecut.

După ce i-au izgonit pe oameni, se izgonesc ideile transformând termenii iar recluziunea se face prin închiderea într-o definiţie juridică. Apelaţiunile ambigue ca "persoane de origine nomadă", " Gens du voyage", „*gipsies*", "cetăţeni de origine ţigănească", care s-au răspândit în statele actuale, sunt funcţionale în incertitudinea lor. Ele asimilează şi stigmatizează în acelaşi timp; ele neagă particularităţile şi le pun tot atât de bine în evidenţă. *Ele desemnează fără a numi*. Ele permit, deci, toate manipulările. Nici-o politică nu are monopolul acestor moduri de a proceda; sunt observate de la dreapta spre stânga, la conservatori ca şi la reformatori, de la etichetarea cu o etnicitate alterată şi ameninţătoare de respins la confiscarea originalităţii culturale prin hipertrofia unei asistenţe sociale considerate ca înglobând totalitatea acestor populaţii "defavorizate social".

Diverşii agenţi sociali care lucrează pentru stat sunt marcaţi deopotrivă de politica guvernamentală în privinţa romilor, de proximitatea populaţiilor locale în sânul cărora ei îşi exercită profesia şi de ideologia proprie sectorului în care muncesc. Să luăm un exemplu, tot în privinţa utilizării termenilor şi a implicaţiilor lor, în poliţie. În Germania, în marile oraşe, există încă din anii 1990 specialişti pentru problemele ţigăneşti, *Fachkommissiarate für Landfahrer* (este adevărat, şi în alte state, de exemplu în Belgia există un birou specializat). Ca şi în alte părţi, termenii s-au schimbat, iar *Landfahrer* (itinerant) l-a înlocuit pe *Zigeuner* în textele oficiale. Se crede astfel că se foloseşte un termen "neutru", dar este evident că şi aici se

desemnează clar, dar fără a numi. Şi, într-o fişă de statistică criminală, din anii 1980, la rubrica "Calificări suplimentare ale persoanei suspecte", unde nu există decât cinci categorii, se găseşte *Landfahrer* încadrat între "criminal recidivist şi periculos" şi "purtător de armă de foc în timpul executării crimei". De altminteri, expresia *Zigeunertyp* (de tip ţigănesc) încă este folosită de poliţie pentru descrierea unei persoane şi considerată ca utilă de către responsabilii poliţiei, ca şi indicaţia *ZN* (*Zigeunername*: nume ţigănesc) în înregistrări. O nouă schimbare de terminologie s-a profilat apoi, iar *Landfahrer* este înlocuit de sigla *HWAO* (*Häufig wechselnder Aufenthaltsort*: "schimbare frecventă de loc"). Este evident că în această stare de spirit, dată fiind pregnanţa acestor stereotipuri, forţele de poliţie riscă să considere orice rom ca pe un criminal real sau, în cel mai bun caz, potenţial, şi să acţioneze în consecinţă faţă de el. Acestă tristă practică este şi ea împărtăşită de mai multe state (Institutul de Criminologie din Praga utilizează o nomenclatură similară) şi dacă unii o lasă să transpară, alţii o maschează, cu atât mai uşor dacă se are în vedere că documentele de poliţie nu sunt divulgate. Această tendinţă poate fi ilustrată şi prin faptul că în Franţă poliţia a ajuns să folosească "MENS" în loc de " Gens du voyage", ceea ce înseamnă "minorităţi etnice ne-sedentare".

Aceste imagini sunt larg răspândite şi inspiră atitudinile cele mai exagerate: respingerea şi discriminarea în locuri publice (baruri, restaurante), respingerea la şcoală din partea părinţilor care ameninţă cu retragerea copiilor în cazul în care clasa acceptă copii romi, discursul unor lucrători sociali, discursul unor lideri politici partizani ai mijloacelor violente: "trebuie să-i exterminăm pe cei care sunt imposibili" (1964); "sunt canibali, paraziţi pentru societatea noastră. Dacă aş putea, i-aş trimite peste bord, în mare" (1978 – această declaraţie a fost făcută la radio şi în statul din Europa Occidentală unde ea a avut loc, fără să fi căzut sub incidenţa legii care penalizează orice incitare la discriminare rasială, întrucât radioul era considerat în acea vreme ca spaţiu privat şi nu unul public). Acest gen de declaraţie, în cursul ultimilor ani, se înmulţeşte. De exemplu, într-un discurs pronunţat într-un stat din est, liderul unui partid subliniază că "negrii" (romii) nu înţeleg decât mâna dură", în timp ce într-un text publicat în 1992 într-o ţară vecină şi vizând în mod clar importanta comunitate de romi, un alt lider politic scrie:

> "nu se poate ignora faptul că deteriorarea populaţiei are cauze genetice. Trebuie să se recunoască faptul că grupurile dezmoştenite, acolo unde legile dure ale selecţiei naturale nu mai funcţionează, trăiesc printre noi de prea mult timp".

Extremiste cum pot părea anumite atitudini, nu trebuie să uităm că ele sunt revelatoare ale tendinţelor care sunt împărtăşite. În decursul secolelor s-a construit, astfel, un rezervor de reprezentări mai mult sau mai puţin sedimentate din care scot în funcţie de împrejurări şi de scopul lor, atât primarul care respinge, cât şi legislatorul care vrea să asimileze. Imaginea are faţete multiple, este compozită şi reprezentarea este polimorfă şi adaptabilă, dificil de sesizat. Şi mai ales în perioada de dificultăţi personale sau sociale, de conflicte, de criză, sunt luate elemente de acestea pentru a descoperi ţapii ispăşitori care vor servi de supapă. În afara timpului, într-o perioadă

fără limite, instabil şi insesizabil, zgâriind marginea din jurul textului bine ordonat, într-o amprentă care rămâne după trecerea sa, romul ameninţă printr-o contra – identitate. Neavând ceea ce posedă alţii, dar puternic prin ceea ce nu sunt ei, el perverteşte, înnebuneşte şi riscă să dizolve. Ambivalenţa în faţa unei asemenea diferenţe: atracţia şi repulsia. Existenţa romului este disidenţă. Ea este şi aroganţă. Şi sunt numeroşi cei care vor să o facă să dispară.

Realitatea, am spus-o, este acoperită de imaginar. Analiza imaginii este plină de învăţăminte privind imaginarul celor care sunt autorii acesteia, dar nu ne învaţă nimic despre cei care sunt obiectele acesteia. De fapt romii şi călătorii plimbă o oglindă în faţa celor care îi privesc fără a-i vedea. Ceea ce este dat spre vedere nu este decât suprafaţa reflectorizantă în care se oglindesc privirile exterioare. Călătorul este un Narcis extern, iar romii şi călătorii confundă societatea care îi înconjoară cu fobiile şi coşmarurile sale, cu dorinţele sale refulate, cu proprietăţile sale care trebuie protejate şi cu sufletul ei pe cale de dispariţie. Imaginea străinului şi a straniului construite în fiecare epocă oferă ilustrarea unui contratip revelator al tensiunilor celor care îl elaborează. Ea pune în evidenţă "forţa de opoziţie" proiectată pentru a exorciza, grupul care are nevoie de ostilitate pentru a se aşeza. De aici acest „efect de oglindă" care reflectă preocupările unei anumite perioade şi care, în cazul romilor permite, analiza socio-istorică, politică şi psihologică a celor care îi privesc.

Dar obiectele din imagine nu sunt insensibile. Imaginea care se exprimă, cu care romii se joacă pentru a se marca şi a se demarca faţă de anturaj, poate deveni o capcană când reculul sau distanţa nu sunt posibile. Romul are obiceiul de a se angaja şi a se degaja când el simte necesitatea de a o face, dar anumite situaţii dificile îl împiedică în fiecare zi tot mai mult. Iar situaţiile de coabitare (într-o locuinţă, într-o clasă de şcoală), restrângând contactele, accentuează greutatea imaginii pentru cel care o poartă. Realitatea sa nu are loc între negrul nomad hoţ de găini şi ţiganul de operetă sau gitanul flamenco. Textele de lege, textele de presă, administratorul şi poliţistul, orăşeanul sau săteanul ţes un discurs care îl închide pe cel al cărui obiect este, aşa cum îl închid atitudinile faţă de el. A se conforma aşteptărilor celorlalţi devine mai uşor decât a lupta, iar persoanele astfel obiectivate riscă să se comporte ca acelea care le înconjoară, gândesc că ele trebuie să devină ceea ce se crede că sunt ele. Astfel a fi tinde uneori să se topească în aparenţă. De aici, pot rezulta acte de violenţă, de delicvenţă sau de nepăsare nu abandon, toate, comportamente care vin să acrediteze diferite faţete ale imaginii. În acest univers sufocant de imagini, orice acţiune dezvoltată de romi pentru a se adapta la mediul lor înconjurător necesită punerea în aplicare de eforturi considerabile pentru a reuşi să fie recunoscuţi, apreciaţi, sau pur şi simplu acceptaţi. Aşa cum spune un proverb din Republica Cehă: *te Rom kamel te dokazinel oda, so gažo, musaj šelvarbiś ajci te butarel, car koda gažo* (dacă un rom vrea să ajungă la acelaşi rezultat ca un ne-rom, el trebuie să muncească pentru aceasta de 120 de ori mai mult decât ne-romul).

Orice schimbare în acest domeniu al reprezentărilor sociale se dovedeşte dificilă. Dicţionare, cărţi de lectură, presă, filme … nu spun decât ceea ce se vrea ca ele să

spună şi ceea ce va fi mai bine auzit. Altfel spus, ele nu fac decât să cristalizeze ceea ce este deja difuzat într-o largă opinie. Se produce un fenomen circular de la cauză la efect: toate aceste suporturi se alimentează de la opinia comună, prind frânturi care variază cu aerul timpului, le consolidează şi le dezvoltă ca atâtea adevăruri şi le trimit celor care le posedă deja, care găsesc atunci verificarea şi consolidarea opiniei lor. S-a observat că aporturile de informaţii veneau adeseori să întărească mai degrabă stereotipurile decât să le zdruncine; se cuvine, de asemenea, să fii prudent şi să nu te mulţumeşti cu o informaţie superficială. Dar se observă, de asemenea, că atunci când autorităţile publice sau autorităţile locale sunt informate, ele sunt mai deschise la dialog, la propuneri suple şi înţeleg chiar mai bine şi acceptă diferenţele de stil de viaţă. De asemenea, dacă nu sunt nici legi, nici reglementări care să facă să dispară prejudecăţile, ele pot concura la aceasta. Pare să existe aici, de puţină vreme, o relativă deschidere, să zicem pasivă, a autorităţilor publice şi a autorităţilor locale şi regionale. Dacă unii şi alţii ar căuta mai activ să se informeze, ar accepta dialogul, în special cu familiile şi organizaţiile de romi, şi-ar utiliza puterile în materie de luptă contra discriminării şi incitării la discriminare, ar întreprinde la rândul lor acţiuni de informare, se poate emite ipoteza că o parte din opinie, care s-ar extinde, ar evolua pozitiv.

Tinerii sunt deosebit de sensibili la stereotipuri şi prejudecăţi şi la dinamica lor, dar ele reprezintă şi speranţa pe care este posibil să fondezi o schimbare. Să dăm pe scurt exemplul unui studiu realizat în Franţa[5]. Pentru acest studiu au fost chestionaţi 1727 tineri şi 2104 adulţi – eşantion naţional – precum şi alţi 84 adulţi în cursul unor întrevederi aprofundate. Dacă se interoghează un mare număr de persoane în cursul unei anchete sociologice, se realizează o idee precisă a imaginilor pe care şi le fac. Se obţine confirmarea că, cunoaşterea romilor se reduce în general la câteva stereotipuri şi se observă, de asemenea, că, pe ansamblu, persoanele interogate au conştiinţa respingerii sau a rasismului, care se manifestă faţă de romi şi călători, dar sunt rare persoanele care recunosc că ele însele se comportă într-un mod negativ; rezultatele studiului sunt clare în această privinţă: cel care respinge, întotdeauna este celălalt. Această tendinţă există şi la tineri. Ancheta în rândul a 1727 de elevi din clasele de învăţământ secundar arată, de exemplu, că se atribuie net colegilor o proastă primire în clasă, în timp ce pe sine însuşi se apreciază ca fiind mai deschis. Un alt aspect esenţial pentru cadrele didactice este descoperirea, prin rezultatele unei asemenea anchete, a apariţiei de prejudecăţi, a cristalizării lor în stereotipuri între vârstele de 12-16 ani, apariţia putând fi figurată prin grafice de-a lungul cărora se văd fixându-se conotaţii negative sau uneori pozitive, dar, în acest din urmă caz, de tip romantic şi folclorizant. Va fi suficientă de acum evocarea unui termen, din limbajul obişnuit, ca "nomad", "ţigan" etc., pentru a se asocia imagini vehiculând atitudini şi prejudecăţi care vor induce predispoziţii ce pot antrena comportamente

[5] *Nomazi şi sedentari: imagini reciproce*, Raport inedit pentru Comisia Europeană, Centrul de Cercetare a Ţiganilor, Universitatea René – Descartes, Paris, 1980.

faţă de "obiectul" astfel "definit". Cu mai multe detalii şi prelungind analiza, este posibil să se studieze funcţia disocierii imaginilor (de exemplu, pozitivul folclorizant atribuit în anumite cazuri – "adevăratul ţigan", muzician, artist – permite să se respingă ceilalţi fără prea mare culpabilitate, aprecierea şi acceptarea unuia permiţând deprecierea şi respingerea celuilalt) şi de a arăta, de asemenea, cum se organizează opiniile, cum se regrupează indivizii în jurul anumitor tendinţe (de exemplu, la şcolari, se conturează net patru grupe în funcţie de caracteristici precise: "favorabilii", "ambivalenţii", "defavorabilii" şi "tăcuţii").

Toate acestea arată că există o dinamică a imaginilor, un aspect evolutiv care le face să apară şi să se schimbe şi, de asemenea, că îşi pot modifica funcţia. Se poate spune că există o educaţie în materie: se învaţă imaginile. Şi fără îndoială că printr-o informare şi o practică pedagogică există posibilitatea unei ucenicii diferite. Dacă pentru adulţi este deja târziu, întrucât este foarte dificil să decristalizezi stereotipurile, să remodelezi imagini configurate în decurs de generaţii, pentru tineri este altceva.

În calitate de instrument esenţial al educaţiei actuale a copiilor, şcoala este în acelaşi timp un moment important şi un loc privilegiat de dobândire de cunoştinţe de genul celor descrise aici, care au legătură cu înţelegerea oamenilor şi a culturilor diversificate. Ca atare, ea are vocaţia şi datoria, pe de o parte de a acorda o atenţie deosebită informaţiilor pe care le propune (în special pentru a risipi prejudecăţile şi a le denunţa în loc de a le vehicula) şi, pe de altă parte, de a da mijloacele, prin acţiunea cadrelor didactice şi a administraţiei, destinate să promoveze cunoaşterea sub diverse forme: istorie, literatură, limbi, arte plastice, muzică … Prezenţa copiilor de diverse culturi în număr din ce în ce mai mare în învăţământul şcolar, precum şi proiectele de educaţie interculturală care se afirmă actualmente sunt tot atâtea elemente favorabile pentru dezvoltarea unor asemenea cunoştinţe.

15. Învăţământul şcolar

Domeniul şcolii este primul care a făcut obiectul, pentru o lungă perioadă, de la începutul anilor 1980, unei munci sistematice de analiză care a generat propuneri, la iniţiativa Consiliului Europei, apoi a Comisiei Europene. Geneza acestor activităţi, precum şi rezultatele lor sunt descrise mai departe în capitolul privind organizaţiile internaţionale. Fişa bibliografică prezentată în anexă permite să se facă referire la diferite texte publicate, în care sunt numeroase analize. Intenţia paginilor următoare este de a furniza unele reflexii globale rezultate din diferite lucrări referitoare la subiect, lucrări vizând mai întâi situaţia din statele Europei Occidentale. Apoi informaţiile disponibile ulterior privind Europe Centrală şi Orientală au arătat că problematica, dificultăţile, dinamismele, situaţia, precum şi propunerile ce puteau fi făcute sunt aceleaşi în ansamblul Europei, iar activităţile întreprinse sunt din ce în ce mai mult în contextul unei întregi Europe.

Din 7 până la 9 milioane de romi şi călători din Europa, *jumătate sunt de vârstă şcolară.* Or numărul celor care frecventează şcoala este departe de a reprezenta totalitatea acestor copii. În Uniunea Europeană când s-a făcut analiza în 1985 pentru 10 state şi s-a extins în 1988 la 2 noi state:

– circa 30% până la 40% din copii frecventau şcoala cu oarecare regularitate;
– jumătate din copii nu erau niciodată şcolarizaţi;
– un foarte mic procentaj ajungeau în pragul învăţământului secundar;
– rezultatele, în special utilizarea curentă a lecturii şi a scrisului nu era în raport cu durata presupusă a şcolarizării, ceea ce înseamnă că şcoala nu-şi juca rolul, nici măcar în domeniul uceniciei de bază;
– rata analfabetismului la adulţi depăşea adeseori 50%, pentru a atinge în unele locuri 80% până la aproape 100%.

Situaţia nu a evoluat decât foarte lent în cursul anilor următori şi aceleaşi tendinţe există în ansamblul Europei. Cifrele care indică în anumite state o frecvenţă şcolară ridicată nu înseamnă de loc o reuşită calitativă a şcolii ca mijloc de adaptare a comunităţii romilor la mediul său ambiant şi sunt mai mult expresia unei autosatisfacţii şi a unei voinţe de valorificare a presupuselor binefaceri ale unei politici. Unele date statistice nepublicate în statele din est în epoca regimului socialist, date care sunt actualmente accesibile, arată o mare similitudine a situaţiei în ansamblul Europei. Şcolarizarea copiilor de romi a fost până în prezent, după părerea majorităţii partenerilor, un eşec, şi în această situaţie nu este vorba de a "reconstrui" şcoala, ci de a o construi:
"Problema cea mai importantă este încă cea a instrucţiei sau mai curând a neinstrucţiei romilor. Oricare altă problemă indiferent de ce fel este legată de aceasta sau derivă

din ea, inclusiv problema integrării romilor în societatea înconjurătoare […]. Analfabetismul romilor afectează toate aspectele vieţii romilor" (Leksa Manuś, scriitor şi poet rom, Rusia, 1992).

Elementele contextului

Şcoala unora nu este cu uşurinţă şcoala altora. Este o atitudine foarte răspândită de a crede contrariul, ceea ce poate genera numeroase eşecuri. Proiectele romilor şi proiectele ne-romilor, în faţa instituţiei şcolare, pot reprezenta o distanţă importantă: "Proiectele şi ambiţiile romilor sunt altele decât ale cetăţenilor ne-romi" (Dany Peto-Mauso, secretar general al Oficiului Naţional al Afacerilor Ţigăneşti, Franţa, cu ocazia primului seminar al Consiliului Europei, 1983). Până în prezent, nu a existat de loc un raport pentru tinerii romi, între reuşita şcolară şi reuşita socială sau economică. O şcolaritate lungă, dificilă şi adesea dureroasă nu sfârşea decât rar într-o activitate economică sigură sau pus şi simplu utilă; ba, dimpotrivă, faptul de a fi şcolarizat putea fi un handicap, în sensul că tânărul sau copilul şcolarizat nu urmase uceniciile familiale, în timp ce contextul socio-economic şi respingerea nu îi dădeau ocazia de a-şi folosi uceniciile şcolare. El se afla dublu marginalizat. Dorinţele şi valorile familiilor, ale instituţiei şcolare, ale dascălilor, ale ansamblului instituţiilor ne-ţigăneşti şi al politicii care îl animă pot fi foarte diferite. Întâlnirea lor produce conflicte mocnite sau exteriorizate violent, în sânul şcolii.

Fiecare stat prezintă un amestec ambiguu de realizări şi de proiecte care comportă în acelaşi timp elemente de reuşită şi elemente de blocaj şi de eşec. Se asistă aproape pretutindeni la tatonări repetate, la erori repetate, la descurajarea crescândă, la abandonuri justificate, atât din partea părinţilor, cât şi a copiilor, a cadrelor didactice, cât şi a administraţiilor. Din acestea rezultă o pierdere de energie, de timp, de bani, prin repetarea de eforturi neadaptate din lipsă de concertare sau coordonare, o uzură a voinţei izolate a diverşilor parteneri, o uzură a dinamismelor de adaptare a părinţilor. La blocajul pedagogic impus a răspuns timp îndelungat dezinteresul justificat al părinţilor.

Situaţia şcolară a unei comunităţi se vizualizează într-o istorie de lungă durată şi în contextul politic al momentului. Şcolarizarea copiilor romi trebuie deci să fie considerată în raporturile pe care ea le întreţine atât cu politicile ne-ţigăneşti, cât şi cu politicile ţigăneşti şi nici un parametru nu este izolat, nici izolabil, nici în analiza care i se poate face, nici în consecinţele practice care se pot trage din acesta. *Un bilanţ în materie de pedagogie este şi un bilanţ în materie de politică.* Şcolarizarea copiilor romi este o problemă de societate, care depăşeşte cu mult pedagogia şi este o problemă de comunitate care depăşeşte cu mult individul.

Am descris şi analizat în capitolele precedente politicile duse în decursul secolelor faţă de romi. Se cuvine deci să nu luăm *efectele* unei situaţii globale (conflicte, inhibiţii, agresivitate, lipsă de interes, absenteism, refuz…) drept *cauzele* unui eşec şcolar. Atâta timp cât vor rămâne conflictuale relaţiile între comunităţile rome şi cele care le înconjoară, relaţiile părinţilor şi copiilor cu şcoala vor rămâne în mare măsură

determinate de profilul negativ al acestor relaţii. În acest sens, cantitatea de şcolarizaţi este legată direct de calitatea şcolarizării, adică de condiţiile care o determină.

În aceeaşi ordine de idei, putem da exemplu obligaţiei şcolare: se pare că acolo unde accentul este pus pe o obligaţie şcolară puternică, şcolarizarea este mai puţin importantă, atât în cantitate, cât şi în calitate. Inversul este adevărat, iar şcoala ca opţiune, nu trăită ca obligaţie coercitivă, are efecte pozitive mai clare. Putem da exemple de familii nomade din Europa Occidentală, al căror dinamism cultural şi social induce o şcolarizare eficace şi voluntară, cu toate că durata frecventării este relativ scurtă din cauza deplasărilor şi a dificultăţilor de primire a copiilor. Putem aminti exemplul politicilor ca aceea a Mariei-Theresa şi a lui Joseph II, pentru care copiii romi recalcitranţi erau duşi la şcoală de poliţie, legaţi de o frânghie şi în cursul ultimilor ani căutarea copiilor de către poliţie, separarea lor de familia lor, închiderea familiilor care se opuneau şi trimiterea copiilor la "reeducare": fiecare ştie ce însemna aceasta până la finele anilor 1980, în special în unele state din est. Am văzut că, după secole de negare a culturii ţigăneşti, după decenii de politică de asimilare faţă de ei, situaţia s-a degradat enorm şi că respingerea, sub diverse forme, rămâne un element dominant al relaţiilor între romi şi mediul lor înconjurător imediat: dificultăţi cu locuinţa, expulzarea nomazilor, refuzul accesului în locurile publice … Tensiunile, care întotdeauna au fost vii, între comunităţile de romi şi anturajul lor, au tendinţa rapidă de a se agrava în antagonisme şi în conflicte, mai ales în perioadele de dificultăţi economice, de şomaj şi în numeroase state, de dificultăţi socio-politice: ţapii ispăşitori sunt găsiţi repede şi pentru ei rezultă din aceasta un tratament dur într-o nesiguranţă permanentă. Practica şcolară nu se disociază de aceste tendinţe: ea nu este decât manifestarea şcolară: de exemplu, refuzul copiilor în şcoli, aşezarea în fundul clasei, respingerea de către maşinile de transport şcolar, discriminarea din partea colegilor de clasă etc.

Şcolarizarea vine după practicile economice, care permit să se trăiască, şi după primirea unei locuinţe sau staţionării. Ori practicile economice sunt rareori văzute pozitiv de anturajul romilor, cu tot dinamismul lor şi adaptabilitatea lor seculară la circumstanţele fluctuante, iar într-un context de salariat romii sunt cei mai instabilizaţi. În privinţa primirii romilor sau a locuinţei, indiferent că este vorba de nomazi sau de sedentarizaţi, în mod cert este unul din punctele cele mai sumbre ale tabloului ce descrie situaţia romilor şi călătorilor din Europa şi, în cazul nomazilor, este una din contradicţiile cele mai flagrante din domeniul reglementărilor, între obligaţia şcolară şi interdicţia de a staţiona. În mai multe state există şcoli mobile, în camion sau caravană, care trebuie să urmeze familiile în şirul expulzărilor. Dificultăţile de staţionare şi de locuit au consecinţe importante în domeniul sănătăţii şi, deci, efecte negative asupra şcolarizării. Presiunea pentru sedentarizare şi abandonul activităţilor economice sinonime cu flexibilitatea, induse de politicile de asimilare n-au făcut decât să precipite pauperizarea şi să deterioreze condiţiile de sănătate ale familiilor interesate, fără nimic în contrapartidă. *"To discuss education before providing stopping-places is like putting the cart before the horse"* (să vorbeşti despre educaţie fără a asigura locuri de oprire înseamnă să pui căruţa înaintea calului) (Tom Lee, secretar al Romany Guild, organizaţie din Regatul Unit).

O miză fundamentală

În acest context global şi pentru că şcoala este o instituţie ce face parte în mod unic şi total din acest mediu ambiant perceput ca fiind coercitiv de către romi, ea nu poate fi trăită cel mai adesea decât ca o obligaţie în plus, ca un pseudopod lansat spre copii pentru a-i asimila; timp îndelungat şcoala a făcut parte din mijloacele folosite pentru o asimilare forţată şi din această perspectivă ea nu este decât o instituţie străină care se ridică în faţa romului. Părinţii sunt conştienţi de faptul că această şcoală poate forma, dar formând ea poate conforma, reforma sau deforma.

Romul, prin imersiunea sa între alte populaţii, prin activităţile sale economice sub formă de prestări de servicii pentru cei care îl înconjoară s-a aflat întotdeauna în nevoia de a negocia cu mediul său înconjurător. El şi-ar fi dorit să poată continua să o facă dar pentru aceasta el are nevoie de instrumente de negociere, adică atât de practici tehnice, cât şi de elemente de înţelegere din anturajul său şi din partea instituţiilor sale. Aceste instrumente pot fi furnizate prin şcolarizarea copiilor, într-o epocă în care educaţia familială, mereu fundamentală, nu mai pare pe deplin suficientă. Este scopul scolii să dea fiecăruia instrumentele şi mijloacele autonomiei sale. Dar nu atâta timp cât respingerea nu se opreşte la poarta şcolii, politica de asimilare nu dispare din spirite ca şi din practicile pedagogice. Şi dacă şcoala ia loc în această mişcare, ea poate să însemne pentru o cultură punerea în conformitate cu blândeţe, cu atât mai uşor cu cât nobleţea scopurilor şcolii maschează prin aceasta viciul de formă.

Populaţiile printre care trăiesc romii n-ar trebui, în principiu, nici să impună instrumente de care alţii nu simt nevoia, nici să refuze dobândirea celor care sunt dorite. Dar pentru nimeni nu este uşor să se situeze clar între aceşti doi termeni, iar ambiguităţile sunt numeroase. Cei care, de exemplu, în numele respectului unei culturi doresc să o protejeze izolând-o, îi dispreţuiesc dinamismele, situaţia sa de contact cu celelalte şi schimbările constante al căror obiect este cultura. Şi să pretinzi că promovezi diversitatea şi respectul identităţilor, fără a da fiecăreia – şi a fortiori minorităţilor – posibilitatea de a dobândi instrumentele unei adaptări active, este o ipocrizie. Pluralismul cultural nu devine situaţie de interculturalism decât dacă schimburile sunt egale. Dar se cuvine să ne întrebăm dacă situaţia de egalitate astfel definită nu este încă utopică din două motive esenţiale.

Mai întâi, un motiv istoric: s-a văzut deja producându-se o asemenea situaţie egalitară? Cu alte cuvinte, pluriculturalul, juxtapunerea sau organizarea articulată de grupuri culturale diferite, se pot transforma în intercultural, care pune, prin definiţia pe care i-o dau cei care îl preconizează, relaţii neantagoniste, neconflictuale, nemarcate de dominaţia unui grup asupra altuia? Pedagogia interculturală trebuie să treacă prin interculturalitatea mediului înconjurător. Se spune că, pentru ca ea să reuşească, trebuie ca, copilul să fie "recunoscut" de mediul său înconjurător cu toată originalitatea sa şi bogăţia sa. Se măsoară distanţa care, în cazul prezent al şcolarizării

copiilor romi şi călători, încă îi separă de o astfel de situaţie. Educaţia lor şcolară este de nedisociat de educaţia tuturor.

Apoi, un motiv psihologic: schimburile egalitare, în societăţile aşa cum sunt ele, susţinute prin rapoarte de forţă, postulează instrumente de negociere – sau de apărare – identice pentru grupele faţă în faţă. Se observă deci, că, de fapt, grupul în situaţie de minoritate sau de slăbiciune trebuie să împrumute de la celălalt armele pentru apărarea sa şi instrumentele promovării sale. Împrumuturi sociale, profesionale, politice, ideologice, maniere de a face adesea în dezacord cu filozofia existenţei pe care minoritarul vrea să o apere sau ar dori să o dezvolte. Şi aceste maniere de a face modifică manierele de a fi: altfel spus, acest împrumut obligatoriu îl face pe cel care ia cu împrumut să devină aşa cum el nu îşi doreşte să devină. Cruntă dilemă.

În faţa acestor ambiguităţi, care încă rămân tot atâtea întrebări în faţa unui viitor incert, părinţii, favorabili unei educaţii şcolare a copiilor lor, sunt uneori ezitanţi. Ei se tem că îşi pierd copiii şi intrarea la şcoală presupune trecerea unei frontiere de temeri şi o modificare în natura conflictuală a raporturilor sociale întreţinute până acum. Astfel de schimbări nu se produc nici într-un an, nici prin favoarea unui text ministerial. Pentru acesta trebuie timp şi o voinţă reciprocă, care să supravieţuiască deziluziilor.

Şcolarizarea a devenit o miză fundamentală. Analfabetismul nu mai este un element de protecţie şi de independenţă, iar transformările condiţiilor de existenţă, în special în domeniul socio-economic obligă pe rom sau pe călător, dacă el vrea să continue să trăiască ca atare, să se adapteze activ şi rapid, cu ajutorul instrumentelor pe care le poate dobândi la şcoală. Pentru a obţine autorizaţia de a munci, indiferent dacă este vorba de artizanat, de spectacole la târguri, de concert etc., în tot mai multe state acum trebuie să se obţină un anumit nivel şcolar. Chiar meseriile tradiţionale trebuie să se adapteze la timpurile moderne prin gestiunea scrisă a exercitării lor. Şi tot mai des, mai ales în statele marcate de regimul comunist, se intră într-un cerc vicios: lipsa şcolii şi lipsa de formare fac ca romul să nu găsească de loc de lucru în timp ce i-au erodat dinamismele adaptative economice şi aceasta, conjugată cu o stare de criză globală şi omniprezenţa stereotipurilor face ca el să fie ultimul la angajări şi primul la concedieri în caz de dificultăţi. Dar, se cuvine să repetăm: dacă instrumentele şcolare permit să se adapteze la mediul înconjurător şi dacă este necesar să lupte pentru a se apăra de acesta, pe de altă parte, copilul riscă să iasă fără rădăcini din şcoală, fără a putea să se fixeze în altă parte.

În momentul în care folosirea cărţilor şi a scrisului se răspândeşte cu mare viteză în rândul tinerilor romi şi călători, având în vedere că aceşti tineri reprezintă în prezent jumătate din romi şi călători şi că rata natalităţii rămâne ridicată, se poate prefigura cu uşurinţa amploarea transformărilor care se anunţă, la care şcoala va participa pe larg, la bine şi la rău. Trebuie să îţi dai seama şi să reflectezi la acestea pentru a face ca răul să nu înăbuşe binele, cu tot contextul încă puţin favorabil.

Specializatul …

În materie de şcolarizarea copiilor de romi, a fost încercat totul, sau aproape. Se cuvine să se ia în considerare această multitudine de tentative – care apar într-un bilanţ ca tot atâtea "experimentări" – pentru a extrage indicii. Varietatea demersurilor se înscrie în mod esenţial în două domenii: cel al *structurilor* propuse pentru şcolarizare (exemplu: o caravană-şcoală) şi cel al *metodelor* sau mai pe larg al filozofiei, urmată atunci de ucenicie (exemplu: o pedagogie interculturală).

În tipologiile elaborate pornind de la observaţii ale diferitelor state, există aproape întotdeauna o dihotomie între *"clasele specializate"* şi *"clasele banalizate"*. Dar trebuie avut în vedere numărul de nuanţe şi este important să se reflecteze asupra faptului că deseori se instaurează o falsă dezbatere între două moduri de şcolarizare. În timp ce toată lumea – cu rare excepţii – refuză acum clasele speciale şi este de acord în privinţa aceleiaşi şcoli pentru toţi, această falsă dezbatere cristalizează atenţia şi tensiunile şi frânează considerabil dezvoltarea practică şi realistă a unei şcolarizări adaptate.

Mai întâi, atenţie la folosirea termenului "clasă specializată", întrucât peste tot există clase specializate:
– *de fapt*, prin elevii pe care îi primesc sau profilul pe care îl au;
– *de drept,* prin statutul pe care îl au pentru administrare şi corespunzător prin statutul cadrelor didactice "specializate" care predau acolo: din această categorie fac parte clasele "speciale", refuzate acum de majoritatea familiilor şi din ce în ce mai mult de sistemele administrative care le apreciază pe bună dreptate sinonime cu "ghetourile".

În anumite cazuri, există o diferenţă sensibilă şi chiar antagonisme între aceste două tipuri de clase specializate, în timp ce în alte cazuri criteriile care le fac "specializate" se suprapun. Exemple contrastante arată ce poziţie ambivalentă pot să aibă în privinţa lor fiecare partener şi, în special autorităţile:
– instrument de primire şi de promovare individuală şi colectivă, *"support to mainstream provision", "pont", "bridge", "puente"* către "obişnuit" şi "integrare" într-un caz;
– instrument de îndepărtare, de segregare, "*substitute for mainstream provision"* în celălalt caz.

Dar foarte des dihotomia între mai multe exemple nu este rezolvată şi niciodată analiza nu se poate face direct: în cele două cazuri dascălii pot face tot posibilul pentru a asigura o muncă de înaltă calitate; în cele două cazuri ei pot utiliza pe larg elemente ale culturii copiilor din grijă pedagogică şi, în acelaşi timp, din preocuparea de recunoaştere şi valorificare; în cele două cazuri ei pot fi respectuoşi faţă de indivizi şi de cultura lor; în cele două cazuri ei pot să ţină seama de dorinţele părinţilor.

Fiecare exemplu nu poate fi apreciat ca finalitate decât dacă el este situat în contextul politic care îl determină. Acelaşi act pedagogic sau aceeaşi structură dobândeşte astfel o funcţie care poate fi diferită radical. *Dacă pedagogia sau structura dă forma, politica dă fondul şi unele elemente conjuncturale dau tonul.* Există în acest sens structuri ca metode folosite în structuri, ceea ce explică în parte faptul că aceeaşi structură poate servi unor dorinţe politice diferite şi chiar opuse şi că apriori, indiferent care metodă îşi poate găsi loc în indiferent care structură. Pe scurt, nu trebuie să dai crezare aparenţelor.

În evantaiul structurilor există *clase care nu primesc decât copii romi*, de exemplu pe suprafeţele de staţionare a caravanelor, sau în cartiere ale oraşelor unde romii sunt romi. Aproape toate statele au astfel clase specializate *de fapt*. Statutul acestui tip de clasă este actualmente precar şi discutat, prins între o voinţa generală de integrare şi o grijă de adaptare a copiilor nepregătiţi la o şcoală "obişnuită". Adesea mărturiile privind funcţionarea claselor specializate sunt favorabile şi totul poate fi rezumat în faptul că o clasă specializată permite o suplețe de funcţionare indispensabilă, chiar dacă numai pentru o anumită perioadă. De altminteri, pe un teren de staţionare pentru caravane, sau alături de un astfel de teren, sau încă într-un cartier de oraş unde majoritatea locuitorilor sunt romi, asemenea clase sunt accesibile, geografic vorbind. Clasa "specializată" poate apărea în anumite locuri, în starea actuală a şcolarizării copiilor numeroaselor grupuri de romi şi în contextul global descris mai sus, ca o clasă adaptată şi prin aceasta chiar ca o clasă care favorizează adaptarea copilului la şcoală. Altfel spus, adaptarea structurii şcolare şi a pedagogiei care poate fi dezvoltată acolo induce o adaptabilitate a copilului: în acest fel sunt împărţite eforturile pentru a ajunge la un teren de înţelegere. Se poate obţine un indicator din acest fapt când situaţia se încordează: dacă, de exemplu, clasa specializată este suprimată subit, numărul de copii şcolarizaţi scade sensibil; indiferent care sunt motivele date de părinţi (probleme de transport al copiilor, de ajutor necesar al tinerilor pe lângă părinţii lor, de respingere a anturajului …), copiii merg atunci mai puţin la şcoală. Asemenea suprimări sunt de altminteri dictate cel mai adesea de motive politice şi nu de motive pedagogice.

Dar a spune că aceste clase specializate pot fi clase adaptate nu înseamnă ca ele să fie singurele care să existe. Iar părerile părinţilor sunt uneori divergente.

În toate mărturiile şi analizele este important să se facă o distincţie între dorinţe şi ceea ce se poate numi un *principiu de realism*. Dacă, în prezent dorinţele sunt în mare parte împărtăşite de cadrele didactice, de părinţi şi de decidenţii politici, pentru ca şcoala să fie o şcoală comună, să fie aceeaşi pentru toţi copiii, principiul de realism obligă la prudenţă şi incită la scepticism, când se iau în considerare starea actuală şi modalităţile şcolarizării copiilor de romi. Prudenţă faţă de suprimare, în numele unei egalităţi care poate să nu fie decât voinţa de normalizare, de structuri care participă la adaptare; scepticism faţă de proiecte prea globale şi monolitice, al căror idealism riscă să mascheze dificultăţile de aplicare. În acest sens, dezvoltarea actuală a politicilor şi a acţiunilor zise de "desegregare", care cert răspund dorinţelor şi

obiectivelor comune, împărtăşite de administraţii, familii, organizaţii neguvernamentale, trebuie să fie pusă în aplicare şi analizată cu prudenţă şi în mod nuanţat.

Concertarea cu familiile este esenţială. Este un element primordial pentru forţa claselor specializate, întrucât acest tip de structură trebuie să permită în principiu un contact strâns cu familiile. Dar este un element de slăbiciune şi un motiv de critică dacă această concertare n-a avut loc. Aici se atinge un punct important: administraţiile care permit existenţa unei structuri specializate adaptate contextului trebuie să permită în acelaşi timp o funcţionare şi ea adaptată la context. Ori, foarte numeroşi dascăli găsesc într-o clasă specializată datoria de a preda ca într-o clasă obişnuită: munca astfel rigidizată devine dificilă şi delicată. În raport cu concertarea şi contactul cu familiile, dascălul trebuie să aibă posibilitatea de a întreţine contacte cu părinţii. Acesta nu este decât un punct între numeroasele şi dificilele acţiuni de supleţe de care trebuie să dea dovadă dascălul unei clase specializate pentru ca aceasta să prezinte caracteristicile de funcţionare care o fac adaptată. Dar este o supleţe puţin acordată instituţional: fără îndoială, de aceea succesul recunoscut claselor specializate se datorează, adesea, mai mult abnegaţiei cadrelor didactice şi capacităţii lor de iniţiativă decât principiului însuşi al existenţei acestor structuri.

Navigând în mijlocul a numeroase obstacole, învăţătorii claselor care nu primesc decât copiii de romi şi călători sau o majoritate dintre ei, au permis să dobândească o experienţă de neînlocuit, de care pot beneficia pe larg celelalte structuri. Aceste clase au permis, de asemenea, numeroşilor copii să acceadă la şcoală şi încă le permit, aşa cum ele oferă părinţilor posibilitatea de familiarizare, adeseori încă singura, un univers şcolar susceptibil de a le primi copiii. Dar, fiind specializate, ele au fost frecvent obiectul unei atenţii critice cu totul speciale şi acuzată de a fi, fie ghetouri, fie locuri de promovare a unei culturi iluzorii, fie locuri unde nu se face nimic. Acolo unde ele există, ele sunt denigrate; acolo unde nu există, sau nu mai există, ele sunt regretate. Realismul pedagogic reuneşte cele două tendinţe, de unde faptul că în statele unde existenţa claselor "speciale" sau chiar "specializate" este refuzată global, voinţa de a şcolariza copiii în mod adaptat şi acceptat de diferiţii parteneri antrenează dezvoltarea necesară de mijloace de susţinere, de formare complementară de dascăli, de utilizare de mediatori, de contacte cu familiile, de creare de material pedagogic adaptat etc., toate elementele care, de fapt, specializează.

S-ar putea spune, aşadar, în mod schematic, că actualmente, în multe situaţii, dat fiind contextul relaţiilor conflictuale în care trăiesc romii şi călătorii şi, în acelaşi timp, dezvoltarea de noi filozofii ale educaţiei şcolare, clasele care se pun la dispoziţia copiilor în toate privinţele (geografic şi pedagogic) apar ca necesare dar nu suficiente. Ele intră într-o nouă eră a existenţei lor, în măsura în care ele funcţionează din ce în ce mai puţin în mod izolat, dar devin – sau ar trebui să devină – *parte dintr-un ansamblu educativ.*

Nici ghetou, nici panaceu, uneori soluţie, uneori tranziţie, uneori mediere, ele apar ca un *complement* indispensabil altor formule. Nici mai mult, nici mai puţin.

O clasă "specializată" nu este deci în mod necesar izolată; o formă răspândită în prezent este cea care este *integrată într-un grup şcolar* ce comportă alte clase. Şi aici existenţa şi funcţionarea acestor clase produc efecte contrastante, uneori opuse. Actualmente, se pare că există trei moduri de funcţionare a claselor specializate integrate într-un grup şcolar.

– anumite clase sunt concepute ca o *etapă* necesară, dar cea mai scurtă posibil, între absenţa şcolarizării sau o şcolarizare neadaptată şi aproape fără efecte şi o şcolarizare în clase obişnuite. Copilul face un "sejur" mai mult sau mai puţin lung într-una din aceste clase înainte de a fi "integrat" într-o clasă obişnuită;
– alţii, printre clasele acestea specializate, oferă un învăţământ *cu timp parţial*. Volumul acestui timp parţial poate fi variabil, el depinzând, după caz, de capacitatea copilului de a se "integra" într-o clasă obişnuită, de relaţiile mai mult sau mai puţin conflictuale între copiii romi şi ceilalţi, sau de materiile predate şi momentele zilei, unele din predări având loc în clasa specializată, altele în alte clase, copiii fiind amestecaţi. Schimburile în aceste condiţii pot fi bilaterale, iar copiii ne-romi pot fi invitaţi în anumite momente în "clasa specializată", care devine în grupul şcolar o simplă clasă de aducere la nivel;
– dar, şi acesta este cel de al treilea mod de funcţionare ce se poate observa, clasa poate să şi rămână închisă asupra ei înseşi şi să se transforme în ghetou. Ea rămâne "clasa de ţigani" şi chiar învăţătorii care lucrează aici se află marginalizaţi de colegii lor. Această situaţie de apartheid reduce contactele şi, prin urmare, schimburile între diferitele comunităţi de copii. Deseori, în acest caz, contactele în exteriorul instituţiei vor lua formele cele mai violente.

Ca şi pentru celelalte tipuri de structuri, în cele din urmă, clasele "specializate" integrate în grupuri şcolare obişnuite există cu bine şi rău. Ele pot fi *puncte de legătură* şi *tranziţie*, dar ele pot fi *închisoare*. Apropierea *geografică* sau *fizică* pe care ele o permit, clasa devenind apropiată de altele, nu este neapărat sinonimă apropierii *socio-culturale*. Dimpotrivă, există impresia că, în anumite clase dintre acestea, *proximitatea este cea care creează izolarea*. În orice caz, proximitatea este cea care antrenează o stigmatizare a copiilor, a clasei lor şi a dascălilor lor. Clasele diferenţiate sunt astfel diferenţiatoare uneori. Totuşi, tendinţa actuală se îndreaptă către primele două forme de funcţionare, ca etapă, ca timp parţial sau amestec al celor două.

… şi banalizatul

Clasele *obişnuite* frecventate de copiii romi sau călători sunt cele mai numeroase. Actualmente, *şcolarizarea în clase şi în şcoli obişnuite este o dorinţă împărtăşită*. Dorinţele multor părinţi se alătură voinţei politice a acelora care îi înconjoară (pentru motive în parte asemănătoare, în parte diferite). Dar să amintim remarca deja făcută privind diferenţa care există între o *dorinţă* împărtăşită şi un *principiu de realism* care obligă la prudenţă şi nuanţare. Să amintim, de asemenea, tendinţa instituţiei şcolare faţă de romi de provocare a unei *integrări prin handicap*, bine marcată în contextul

politicilor de asimilare, cum s-a arătat în capitolele precedente. Clasele destinate celor cu handicap sau cu deficienţe, cât de banale şi obişnuite devin ele câteodată, nu sunt clase adaptate copiilor romi. În momentul în care s-au depus eforturi considerabile pentru ca handicapaţii să aibă acces la structuri împărtăşite de toţi, este dificil de conceput ca o nouă generaţie de pretinşi "handicapaţi sociali" să fie integraţi în filierele banalizate de un învăţământ zis specializat. Or, copiii romi, a căror limbă maternă nu este limba şcolară, al căror comportament pare necuviincios într-o clasă "obişnuită", ale căror vârste reale nu corespund întotdeauna cu vârstele obişnuite ale şcolii (copii mari pot veni să înveţe să scrie şi să citească cu sora sau fratele lor mic), în unele state sunt repede orientaţi ca şi când ar fi "retardaţi", cu ajutorul a numeroase texte ale căror rezultate sunt numai imaginea inadaptării lor la populaţia pentru care le folosesc. Uneori părinţilor nu le pasă, întrucât ei ştiu că copiii sunt mai puţin expuşi la respingere în aceste clase "protejate", dar bineînţeles că ei nu realizează aici nici-un progres şi nu obţin aici decât cel mult un nivel sau o diplomă devalorizată care nu le permite o slujbă, nici măcar o ucenicie. Unul din efectele perverse, de proporţii, ale unei şcolarizări într-o structură şcolară comună este, aşadar, orientarea greşită şi abuzivă către clase pentru copii dificili din punct de vedere psihologic sau retardaţi intelectual.

Când s-au putut face observaţii cantitative, s-a constatat că procentajul de copii romi trimişi în clasele acestea era mult mai ridicat decât pentru populaţia şcolară globală şi putea atinge proporţii uimitoare, în statele din vest ca şi în cele din est: se întâmpla ca până la 80% din copiii de romi şcolarizaţi să fie în clasele pentru "handicapaţi sociali", sau "retardaţi mintal". Chiar dacă aceste procente au tendinţa să scadă, există state în care ele rămân foarte ridicate. Integrarea prin handicap arată clar că clasele *speciale* sunt uneori complet contrare claselor *specializate de fapt*, adaptate elevilor. În est ca şi în vestul Europei, şcolarizarea în clase speciale, dezvoltată cu înverşunare în decursul mai multor decenii, a întârziat în aceeaşi măsură o veritabilă şcolarizare a copiilor romi. Efectele ei au fost negative şi de durată în mai multe privinţe: rezultate şcolare inexistente, stigmatizarea elevilor repartizaţi în aceste clase, imagine negativă indusă în privinţa cestor copii în scopul didactic, culpabilizare a părinţilor etc.

Clasele obişnuite au făcut şi încă pot face parte din aplicarea unei politici de asimilare: şcolile *"normale" rămân încă în mare parte normalizatoare*. De exemplu, dispersarea copiilor care permite să facă să explodeze grupurile este un precedent încă ataşat acestei politici, în mod deliberat sau nu, în mod explicit sau sub acoperişul altor motive.

Prezenţa copiilor romi în clase obişnuite este evident marcată cu putere de starea actuală a situaţiei globale. Ar fi un grav nonsens să vrei să o ignori şi ar fi o iluzie să pretinzi demarcarea de ea. Clasele obişnuite sunt adeseori obişnuite, adică fac parte dintr-un ansamblu care rămâne puţin adaptat la o pluralitate culturală; dimpotrivă, clasele sau şcolile care primesc pe deplin copiii romi sunt rar şcoli "obişnuite": ele apar dintr-o masă mai curând densă şi ternă în ansamblu. Se observă că şcolile obişnuite nu pot fi decât în relaţie de *complementaritate* cu alte formule, mai puţin

obişnuite şi mai puţin numeroase, pilot sau experimentale, anticipatoare în faţa noilor acţiuni pedagogice, dar tot atât de viabile şi legitime. De asemenea, observaţiile converg pentru a arăta că buna "integrare" a copiilor romi într-o clasă obişnuită se bazează adesea pe o trecere reuşită într-o clasă adaptată prin caracterul său experimental.

Ar trebui dezvoltate considerentele privind susţinerea pedagogică şi alte considerente privind preşcolarizarea precum şi învăţământul secundar, dar turul de orizont pe care l-am făcut ilustrează varietatea tipurilor de structuri interesate. Această varietate este rezultatul hazardului şi al necesităţii, amestec de răspunsuri conjuncturale şi rareori gândite, şi, mai rar încă, coordonate, la "chestionarea" pe care o opune prezenţa copiilor romi în sânul unei instituţii şcolare surprinsă cel mai adesea prin incapacitatea sa de a-i atrage, a-i întâmpina, a-i reţine, a le fi utilă. Acest mozaic de tentative, reuşite sau avortate, considerat în ansamblul său, reprezintă o sumă de experienţe considerabile. Este important şi urgent să se tragă învăţăminte din aceasta, pentru ca hazardul rezultat din conjuncturi să producă ce este cel mai bun din el însuşi şi ca necesitatea să devină voinţa de a şcolariza şi de a fi şcolarizat, şi nu o reacţie grăbită într-o situaţie presantă.

Este interesant de constatat că în diferite state europene, fără concertare şi nici schimburi de idei (nici autorizaţiile educative, naţionale sau locale, nici promotorii cutării sau cutării structuri nu practicau fundamentarea proiectelor pe studiul experienţelor deja încercate), în pofida sistemelor şcolare diferite, în pofida poziţiilor uneori divergente pe tema şcolarizării copiilor de culturi diferite. Drept urmare, după peste trei decenii de tentative şi tatonări, aceleaşi considerente sfârşesc prin a apărea şi a se impune în ochii celor care au putut să reflecteze asupra acestor probleme. Este util ca această constatare să fie cunoscută, discutată şi împărtăşită, pentru a evita noi tentative şi rătăciri costisitoare, în sens psihologic ca şi în sens social şi sub raport material, şi generator, odată în plus, de relaţii conflictuale între comunităţi.

Structurile, chiar dacă avem în vedere aspectul lor material, trebuie, pentru a evita blocajele şi a rămâne deschise, să se adapteze la anumite practici ale celor care le frecventează. Copii de 11 ani vin la şcoală fără a şti să citească sau să scrie. Sosesc mai mulţi copii, fraţi şi surori de vârste diferite şi refuză, cu sprijinul părinţilor, să fie separaţi pentru a nu fi pierduţi şi perturbaţi în acest spaţiu nou, închis şi străin, care este pentru ei sala de clasă. Sosesc copii care nu ştiu să vorbească limba învăţătorului şi trebuie ca acesta din urmă să recurgă la un copil mai mare care poate servi drept interpret pentru a amorsa o activitate şcolară. Un grup de copii soseşte pentru o zi sau o săptămână şi nu va mai reveni niciodată în aceeaşi clasă. Evenimente banale în unele locuri. Şi trebuie să se ţină seama de un dublu decalaj în raport cu mediul înconjurător, datorat faptului că, tânărul rom şi copilul rom fiind, pe de o parte, mai puţin implicaţi în universul şcolar, ajung aici adesea prea târziu şi deci mai în vârstă decât ceilalţi copii şi, pe de altă parte, că, la vârstă egală, ei sunt socialmente mult mai activi, trecând direct, în majoritatea regiunilor Europei, de la statutul de copil la cel de adult.

Aceste considerente, cărora li s-ar putea adăuga multe altele, subliniază necesitatea de a lăsa deschis evantaiul structurilor oferite. Dar există şi observaţii şi opinii inverse, care subliniază în mod întemeiat riscul de funcţionare sau de transformare a şcolilor sau claselor specializate în ghetouri. Părinţii doresc să îşi trimită copiii în clase care reunesc numeroşi copii romi. Ei pot să constate şi că o clasă specializată nu este neapărat adaptată copiilor lor, ei nu au deci nici-un motiv să-i trimită acolo. Învăţători şi părinţi arată că antagonismele şi clivajele ce pot exista între diferite grupuri familiale nu se opresc în pragul clasei, care este astfel perturbată. Părinţii estimează că învăţământul distribuit în anumite clase specializate este un învăţământ "cu rabat", de nivel mai slab decât în clasele "obişnuite". Mai mult, dispersarea copiilor romi, fie că sunt nomazi sau sedentarizaţi, precum şi numărul lor important comparativ cu slaba capacitate de primire a structurilor specializate, arată clar că şcolarizarea lor trebuie să se desfăşoare în cvasitotalitate sau în mare parte în structuri nespecializate. Din cauza acestui imperativ demografic, clasele specializate de fapt au şi nu pot avea decât un rol experimental sau pilot care poate – şi trebuie – să permită să se propună noi abordări pedagogice care să se sprijine pe ansamblul structurilor şcolare.

Luarea în considerare a "principiului de realism", evocat mai sus, obligă, deci, să se aibă în vedere în acelaşi timp două imperative aparent contradictorii: necesitatea de a şcolariza în structuri "obişnuite" şi dificultatea de a o face. Există o ieşire?

Analizele care prezintă exemple "de integrare" de copii în clase obişnuite arată că această "integrare", pentru a deveni posibilă, trebuie să ia forma unui proces uneori îndelungat, care se desfăşoară în mai multe etape şi care pune în funcţiune structuri sau formule diferite, simultan şi consecutiv.

Există, prin urmare, în prezent, în majoritatea statelor, o diversitate de structuri care pot toate, în cazul şcolarizării copiilor romi să funcţioneze, am spus-o, la bine şi la rău. *Faptul că structurile sunt diverse este un element pozitiv:* situaţiile sunt variate, dorinţele – în special cele ale părinţilor – la fel. Dar nici-una din formele de structuri descrise nu apare suficientă; nici-una nu poate să ofere "răspuns" suficient de polivalent pentru a se adapta la varietate. Fiecare nu este pe deplin avantajoasă decât prin raporturile de *complementaritate* pe care ea le poate întreţine cu celelalte, în mod diacronic (trecerea unei structuri în alta) sau sincronic (utilizarea simultană a mai multor structuri, de exemplu, lecţii în cursuri "obişnuite", lecţii într-un grup "specializat" – în special pentru iniţiere sau consolidare în limba ţigănească – şi susţinere punctuală). Adaptarea structurilor constă în varietate şi suplеţe, nu în monolitismul pe care autorităţile sunt uneori tentate să-l impună.

Relaţiile de complementaritate între structuri permit o continuitate între ele, o permeabilitate a statului care le cuprinde şi le determină şi facilitează trecerea de la una la cealaltă, ca şi a copiilor pentru care sunt concepute, cât şi a dascălilor care le animă. Această concepţie de ansamblu permite să se evite o dublă primejdie:

– cea de *hiperspecializare*, care stigmatizează şi închide într-o alteritate rigidizată pe cel care este obiectul (risc accentuat în discursul celor care critică clasele specializate);
– cea de *segregare* (respingere, batjocuri …) amestecată cu *normalizarea* (neacceptarea diferenţelor, absenţa supleţei) care caracterizează actualmente multe clase "obişnuite".

Ar trebui, în perspectiva unui pragmatism pedagogic orientat către reuşita elevilor, să se ajungă mai curând la existenţa structurilor specializate "de fapt" prin calitatea copiilor pe care îi primesc decât la reproducerea de structuri specializate "de drept" prin reglementarea care le instituie. Observaţia permite să se constate că primele pot cu uşurinţă să dea dovadă de supleţe şi adaptabilitate când sunt puse la încercare de prezenţa diferitelor grupe de copii şi că învăţătorii lor pot şi ei să se adapteze. Pe scurt, aceste clase sau structuri sunt mai mult sau mai puţin *diferenţiate* şi au capacitatea de a fi *diferenţiabile* dacă se simte această nevoie. Deşi clasele specializate "de drept" sunt în general sinonime cu "clasele specializate", cu toată rigiditatea şi "efectele perverse" pe care le implică o astfel de etichetă, care în cele din urmă le fac inadaptabile şi dificil adaptabile, prinse cel mai adesea într-un corset administrativ, ele pot fi utile în anumite cazuri, dar nu şi în faţa realităţii romilor.

Ar trebui să vorbim pur şi simplu despre *clase adaptate*, pentru a ieşi din falsa alternativă "clase specializate"/ "clase obişnuite", determinată mai mult de presupuneri decât de examenul realităţii. Se poate spune despre o structură că este adaptată începând din momentul în care părinţii nu mai au motive să-şi retragă copiii, sau de a ezita să îi trimită la şcoală din cauza discriminării, a unei pedagogii inaccesibile sau destructurante, a rezultatelor nule … În această concepţie (nu este ea doar ipoteză, nu este ea doar utopie? În orice caz ea poate sublinia o tendinţă şi poate servi drept bază de discuţie) care pune accentul pe adaptarea sau adecvarea unei clase la copiii pe care îi primeşte, întreaga clasă poate fi calificată ca specializată şi efortul de adaptare la copii se produce. Şi nici-una nu este încremenită într-un rol "special".

A voi ca toate clasele să semene pentru a răspunde unei dorinţe de simplificare administrativă, de simplificare pentru formarea de dascăli reprezintă o soluţie de economie şi de linişte în toate privinţele pe termen scurt, care din punct de vedere ideologic poate fi apărat şi este apărat în numele egalităţii. Dar în prezent diferitele culturi îşi găsesc ele locul în aceste clase? *Adaptabilitatea este duşmanul monolitismului.* Trebuie să ne gândim, de asemenea, la dascăli: pot ei să ştie atâta, să fie şi polivalenţi, primitori şi atenţi la fiecare copil, rămânând în acelaşi timp atenţi şi înţelegători faţă de părinţi şi de autorităţile şcolare?

De câţiva ani există tendinţa de a banaliza ceea ce se cheamă integrare şcolară, în proiecte şi discursuri dacă nu în acte, atât de mult încât sfârşeşti prin a crede şi prin a face să se creadă, că ea este un proces uşor şi că este suficient să deschizi uşa clasei pentru ca să năvălească aici şi să rămână aici, cu bagajul său cultural, cel care vine să înveţe. Dar au toţi posibilitatea de a-şi deschide bagajul şi de a-l împărţi cu ceilalţi?

Este mult mai probabil ca unii să îl lase închis, pentru a-l relua doar la ieşire, în afară de cazul în care, într-o zi, poate, ei sfârşesc prin a-l uita.

De asemenea, există prea des tendinţa de a nu considera ceea ce se numeşte "integrare", sau mai recent, "includere" decât ca pe un ţel de atins, în timp ce ea ar trebui, se pare, să fie mai ales, un mijloc de şcolarizare. Acelaşi lucru se întâmplă cu structurile: sunt ele în slujba şcolarzării copilului, şi în acest caz el trebuie să poată face apel la cei mai adaptaţi, sau copilul trebuie să se conformeze structurilor impuse chiar înainte ca el să poată începe o activitate şcolară?

Cultura şi practicile culturale ale copiilor sunt prezente mai întâi prin respectul manifestat cu prilejul primirii ce le-a fost rezervată, înainte de a vorbi despre utilizarea lor pedagogică. Interculturalul preconizat în cadrul claselor trebuie, de asemenea, pus în practică în cadrul sistemelor de educaţie şcolară: diversitatea structurilor este o condiţie pentru aceasta. Complementaritatea acestor structuri şi trecerea posibilă de la una la cealaltă sau utilizarea lor simultană este o garanţie pentru aceasta.

În materie de structuri, cuvintele cheie ar trebui să fie *complementaritate, deschidere, flexibilitate, progresivitate.* Aici poate să existe reuşită şi poate exista eşec, apriori în fiecare structură. Cu alte cuvinte, aceasta înseamnă că nu există "soluţie" globală, nici "reţetă" polivalentă. Şi că preconizarea generală şi sistematică, deci constructivă, a unui singur tip de clasă, apare ca o opinie dictată mai mult de o ideologie politică decât de considerente pedagogice.

Comitetul Miniştrilor al Consiliului Europei a luat poziţie ca răspuns la Recomandarea 1557 (2002) a Adunării Parlamentare privind situaţia juridică a romilor din Europa. Această recomandare abordează mai multe puncte privind şcolarizarea şi menţionează, în cadrul condiţiilor "necesare pentru o ameliorare a situaţiei romilor din Europa", "acţiuni pozitive şi un tratament preferenţial […] în domeniul învăţământului" şi, de asemenea, se cuvine să se "ia măsuri specifice şi să se creeze instituţii speciale pentru protejarea limbii, culturii, tradiţiilor şi identităţii romilor".

Comitetul Miniştrilor răspunde în 2003 (CM/AS (2003) Rec. 1557 final – 13 iunie 2003) punând, de asemenea, accent pe problemele legate de educaţie:

"7. Potrivit avizului Comitetului Director al Educaţiei, se pare că problemele de discriminare şi de segregaţie sunt deosebit de flagrante în domeniul educaţiei, unde situaţia este departe de a fi satisfăcătoare, în ciuda progreselor realizate. Comitetul Miniştrilor estimează că propunerea Adunării de a elabora şi de a aplica programe specifice pentru a ameliora integrarea romilor şi a asigura participarea lor la procesul de decizie este importantă, cu deosebire în domeniul educaţiei:

luând măsuri specifice pentru a ameliora egalitatea şanselor şi a adapta programele, materialele pedagogice etc., pentru elevii romi, fără ca specificitatea să inducă un efect de ghetou; şi

veghind ca romii să participe activ prin intermediul familiilor, al experţilor şi al asociaţiilor rome la elaborarea şi la aplicarea de proiecte care îi privesc, în special în domeniul educaţiei, pe baza unui veritabil parteneriat.

8. Comitetul Miniştrilor sprijină ferm apelul Adunării pentru a fi garantată egalitatea de tratament a romilor în domeniul educaţiei, al locurilor de muncă, al locuinţei, sănătăţii şi al serviciilor publice. El recunoaşte în special că trebuie acţionat pentru excluderea oricărei practici ce tinde spre segregarea şcolară a copiilor romi, cu deosebire cea care constă în a-i orienta către şcoli sau clase rezervate elevilor cu handicap mental.

9. În ceea ce priveşte menţionarea măsurilor specifice şi a instituţiilor speciale pentru protejarea limbii şi a culturii romilor, Comitetul Miniştrilor subliniază că toţi factorii menţionaţi în acest context au implicaţii importante în materie de educaţie reflectate în priorităţile pe care el le-a indicat în Recomandarea Rec(2000)4 privind educaţia copiilor romi din Europa[6]".

O filozofie a educaţiei şcolare

După ce am analizat structurile, ar trebui să vorbim despre dascăli, despre formarea şi informarea lor, recrutarea lor, să vorbim despre pedagogie, să arătam cum şcoala svorbim, deci, despre educaţia familială şi despre decalajul între acest stil educativ şi şcoala aşa cum este ea propusă în numeroase cazuri, să explicăm comportamentele de opoziţie care decurg de aici, întărite şi justificate de tratamentele suferite istoric şi locul şcolii în tratamentele sinonime cu asimilarea.

Pentru familii se produce o compoziţie între *valorile culturale*, care trebuie să continue să inspire şi să susţină stilul de viaţă, valori care pot fi semnificativ afectate de şcolarizare, şi *valorile funcţionale*, care trebuie să permită adaptarea la mediul înconjurător: respectul obligaţiei şcolare, respectul legilor care obligă la şcolaritate până la un anumit nivel pentru exercitarea cutării sau cutării activităţi economice, obţinerea unui permis de conducere, posibilitatea de a citi anunţuri din presă pentru a exercita un comerţ, participarea la viaţa economică şi politică, calificarea profesională … Ceea ce doresc familiile romilor de la şcoală este instruirea în ce priveşte tematica şcolară; diferit faţă de multe societăţi în mijlocul cărora trăiesc, ei nu doresc să dea şcolii sarcina de instruire culturală şi socială. În acest sens, *este important să se vorbească de şcolarizare şi nu despre educaţie*, termen care înglobează prea larg procese pe care familiile doresc să le menţină în interiorul lor. Părinţii sunt înainte de toate părinţi de copii, mai mult decât părinţi de elevi.

[6] Vom reveni mai departe, în paginile privind activităţile Consiliului Europei, asupra acestei recomandări adoptate în 2000.

Se poate vorbi în prezent despre convergenţă între dorinţele comunităţilor romilor şi dorinţele celor care îi înconjoară? Pe de o parte copiii romi, precum ceilalţi copii, se găsesc în diferite state la vârsta legală de a participa la o educaţie şcolară; iar autorităţile nu văd nici-un motiv de a-i scuti. Pe de altă parte, familii din ce în ce mai numeroase consideră că şcolarizarea copiilor lor este tot mai necesară pentru adaptarea lor la societăţile care îi înconjoară şi pentru îmbunătăţirea condiţiilor lor de existenţă. Dacă nu există convergenţă deplină a dorinţelor unora şi ale altora, se poate spune totuşi că există o convergenţă de ordin formal între dorinţa de a şcolariza a unora şi dorinţa de a fi şcolarizaţi a altora. Problema este, aşadar, de a şti cum să răspunzi dorinţelor celor mai diverse, respectând voinţa tuturor.

Convergenţa are cu atât mai multe şanse de a se accentua şi prezenţa copiilor la şcoală de a se afirma pozitiv, cu cât eforturile de a participa la această convergenţă sunt împărtăşite. Dacă s-au văzut familii distrugându-şi material (şi simbolic) şcoala (şcoală arsă, şcoală prefabricată demontată şi vândută…), s-au văzut şi familii construind, participând la funcţionarea sa, apărând-o şi apărându-i pe învăţători. Trebuie, de asemenea, să se sublinieze rolul – uitat sau subestimat cel mai adesea – al copiilor în adaptarea părinţilor lor, în transformarea viziunii lor despre şcoală. Dacă copiii lor apăreau în ochii părinţilor respectaţi şi fericiţi la şcoală, atitudinea părinţilor se găsea profund modificată; toate mărturiile oferă în acest sens ilustraţii deseori emoţionante.

Neînţelegerile, numeroase, sunt în parte întreţinute de utilizarea de termeni puţin adecvaţi sau falsificaţi într-un discurs asupra căruia nu ne întrebăm îndeajuns:

– fie că este *obişnuit*, deci rezonabil pentru a fi validat de experienţă şi uităm să-l adaptăm sau să-l criticăm, întrucât ne lipseşte reculul. Utilizarea abuzivă de termeni *înglobanţi* sau *amalgamaţi* (cum ar fi „educaţie", atunci când vrem să vorbim doar de „educaţie şcolară") face parte din aceasta, sau „educaţie" atunci când vrea să însemne „învăţământ" sau pur şi simplu „instruire". Deosebirea, în literă, în spirit şi în fapt ar permite părinţilor să fie mai încrezători. Aşa cum subliniază – după atâţia alţii! – părinţii romi, poţi fi educat fără a fi instruit, instruit fără a fi educat şi instrucţia n-ar şti să fie înlocuită cu educaţia, mai ales a lor. Părinţii se aşteaptă să găsească la şcoală *învăţători*, nu *educatori*. Ei nu par să dorească să-şi delege instituţiei şcolare propriile lor îndatoriri de educatori, aşa cum se face pe scară largă în mediul lor înconjurător;

fie că discursul este *tehnicist*, în acelaşi timp servind ca vehicul solid al ideologiei care l-a inspirat, a cărei pregnanţă împiedică o analiză lucidă; este cazul utilizării terminologiei „clase speciale", criticat mai sus, cu conotaţiile psihologizante care îl înconjoară. Părinţii nu vor aşa ceva (întrucât ea evocă pentru ei neadaptarea şi riscul de ghetou). Şi nu vor acum nici autorităţile în materie de educaţie. Unul din efectele perverse ale acestei denumiri eronate este acela că în momentul în care toată lumea este de acord pentru a face să dispară clasele „speciale", sau să nu se mai creeze altele, faptul de a denumi astfel, printr-un abuz de limbaj, clase care sunt adaptate şi specializate *de fapt* pentru motivele evocate mai sus pe tema structurilor, le ameninţa

la modul global cu dispariţia, sau cu avortarea, pentru motive care nu au nimic pedagogic;
fie că discursul ia aerul unei *mode*, iar aspectul său novator compensează faptul că el este găunos. Inutil de a-i preciza sensul, pentru că toată lumea îl foloseşte. Este cazul, în prezent, al termenului „integrare" sau al termenului „includere" şi al opţiunilor la care se referă. Utilizarea tuturor acestor termeni neadecvaţi şi vagi întreţine neînţelegerile, întreţine între comunităţi o situaţie de *quiproquo generalizat*. În momentul în care şcoala se vrea utilă tuturor, în momentul în care părinţii vor să profite de utilitatea şcolii, este necesar ca proiectele de o parte şi de alta să fie clare. Pentru aceasta, utilizarea de expresii sau de termeni precum cei indicaţi este nefastă, cu atât mai nefastă cu cât concertarea între diverşi parteneri interesaţi, în special administraţiile şi părinţii, este încă rarisimă şi nu permite să se evite persistenţa neînţelegerilor. Convergenţa presupune concertare. Iar concertarea presupune eforturi împărtăşite. Or, dacă uneori se fac eforturi pentru a explica părinţilor şcoala, încă sunt rare cazurile în care se fac eforturi echivalente pentru a explica contextul romilor (istoric, cultural) la şcoală şi animatorilor săi.

Ar trebui, de asemenea, să se abordeze conţinutul învăţământului, al suprapunerii codurilor sau reglementărilor care se ciocnesc la şcoală. Aceste diferenţe, care se transformă în antagonisme şi creează dificultăţi pentru copil, ca şi pentru învăţător, au fost percepute de mult timp şi de mult timp s-a încercat remedierea lor. Pentru aceasta, în mod schematic, există două posibilităţi:
ori caracteristicile pe care le prezintă copilul când soseşte la şcoală sunt considerate ca *jene* sau *handicapuri* pentru o „bună" asimilare a programului prevăzut; iar copilul, considerat el însuşi ca „handicapat", face obiectul îngrijirilor deosebite şi intensive menite a-l face să „recupereze" „întârzierea" pe care este considerat că o are şi să „compenseze" „deficienţele" ce i se atribuiesc. Este de fapt, până în prezent, şi încă şi acum într-un număr de cazuri (inclusiv la nivelul organismelor ministeriale), calea care a fost urmată, denunţată mai sus, a „integrării prin handicap", amalgam de copii „având nevoi pedagogice speciale" – „*special educational needs*" – conotate de handicap fizic sau mintal şi nu de nevoi lingvistice sau culturale;
ori, calea dorită de mai mulţi parteneri şi cea care permite existenţa unei pluralităţi culturale, caracteristicile culturale ale copiilor, indiferent de originea lor, devin una din *componentele* dinamicii şcolare.

Această cale postulează mai întâi o *recunoaştere* a cunoştinţelor de orice categorie, intelectuale şi fizice, care au fost şi care sunt cele primite de copil *în cadrul mediului său de viaţă*. Acest considerent este deosebit de important pentru copiii romilor: cultura romă nu este, aşa cum se spune pentru alţi copii, o „cultură de origine", trimisă în trecut prin eufemism; este o cultură actuală şi trăită zilnic. Se vorbeşte mult, de ani de zile, despre pedagogia „centrată pe cel ce învaţă". Ori, copilul este cel care învaţă: constatare atât de banală încât uneori se pierde din vedere. Iar copilul nu poate să aibă în paralel două existenţe sociale şi culturale, să treacă de la una la cealaltă de fiecare dată când trece de pragul şcolii. Deci, caracteristicile copilului sunt cele care trebuie să servească drept bază pedagogiei mai curând decât să fie negate devalorizându-le. În decursul secolelor, în Spania, de exemplu, sau în decurs de

decenii, sub regimul comunist din est de exemplu, politicile de asimilare au fost sinonime cu interdicţia dinamismelor culturale şi în special a exprimării lingvistice: amenzi, lovituri de baston, păr tuns, pentru cei care erau surprinşi în timp ce îşi vorbeau propria limbă, sub pretext că această practică era o frână în integrare.

De asemenea, recunoaşterea riscurilor pentru copilul şcolarizat: pentru comunităţile romilor – şi acesta este un element în plus care îi distinge de migranţii din diverse state – nu există decât ţări de primire şi de şedere şi nu ţară pentru o înapoiere posibilă, nici ţară la care să facă apel chiar în mod simbolic. Nu există *Ţara Romilor*, deci nu există consulat, nici acorduri bilaterale: teritoriul romului se află în el, iar frontierele sale sunt psihologice, deci suple, dar fragile, adaptabile, dar permeabile. Romul sau călătorul percepe clar riscul pe care îl pot suferi copiii săi supuşi la şcoală unor influenţe ale unui sistem de valori care nu sunt ale lui şi pe care nu doreşte să le obţină.

> „O repet, societatea occidentală are această certitudine pernicioasă că ea singură deţine adevărul şi fără încetare vrea ca întreaga umanitate să fie modelată după chipul său. Acelaşi lucru este pentru şcolarizarea modernă, care este considerată de Jenisch ca periculoasă pentru etnia lor căci, cu şcolarizarea actuală, inteligenţa umană se fasonează tot mai mult în vederea unei servituţi şi a unei dependenţe totale în beneficiul tehnologiei şi al mecanizării […]. La sedentari, părinţii abandonează tot mai mult formarea copiilor lor influenţei şcolilor care dau, nu cunoaşterea, ci specializarea şi supunerea la normele stabilite, chiar dacă aceste norme nu mai respectă demnitatea umană […] Jenisch se adaptează întotdeauna situaţiei de moment; el este încă singur, într-o ţară evoluată şi nu face parte dintr-o societate" (Jean-Jacques Oehle, mărturia unui *Jenisch*, în „Les nomade en Suisse", raport al comisiei de studiu desemnată de Departamentul Federal al Justiţiei şi Poliţiei, Berna, 1983).

Analiza depăşeşte cu mult o simplă opoziţie reacţională, iar *Yéniche* în câteva cuvinte se alătură experţilor internaţionali: în şcoala precum cea concepută,

> „copilul şi adolescentul au nevoie de forţe neobişnuite sau de capacităţi excepţionale de evadare sau şi o solidă impermeabilitate, pentru a-şi păstra intacte curiozitatea şi simţul inventiv care sunt facultăţile primordiale ale spiritului uman" (*Apprendre à être*, UNESCO, 1972 – este vorba de un bilanţ critic mondial al şcolarizării).

În această situaţie, „noi preferăm să fie romi de primă categorie decât gadjés de categoria a doua" (Juan de Dios Ramirez Heredia, cu prilejul primului seminar al Consiliului Europei, iunie 1983).

Dincolo de recunoaştere, această cale postulează *înţelegerea*. Înţelegerea faptului că a accepta trecutul rom la şcoală şi a te servi de el ca de un sprijin, înseamnă să se ţină seama de ceea ce se întâmplă în afara şcolii în diverse domenii (educativ, familial, economic, locuinţă …) care modelează personalitatea copilului şi induce

comportamentele sale. Copilul fiind într-o clasă observă că un decalaj imens separă educaţia şcolară de educaţia sa familială, atât ca formă cât şi în conţinut. Limba şcolară nu este aceeaşi cu limba maternă, uneori chiar nu este aceeaşi cu limba vorbită de cei din mediul înconjurător (care poate fi un dialect: limba şcolară este atunci o a treia limbă). Noţiunea de timp şi modul de a-l trăi sunt diferite. Jocurile practice nu sunt aceleaşi, iar jocurile romilor dezvoltă alte ucenicii decât cele care sunt valorificate la şcoală. Este evident că testele utilizate în majoritatea timpului pentru copiii romi sunt total neadaptate şi trebuie fie să se abandoneze acest mijloc de evaluare, fie să se dezvolte o muncă importantă pentru a le face un instrument util. Observaţii detaliate au fost făcute în numeroase state, care arată că romii dezvoltă la copii un mare sens al realităţii, o înţelegere a mediului înconjurător, o vivacitate, o capacitate de empatie cu aproapele, un spirit de independentă, de iniţiativă, o capacitate de a dezvolta strategii de supravieţuire, o viaţă comunitară, un simţ al ritmului şi al mişcării, care nu sunt valorificate decât în cuvinte, în cel mai bun caz, în societăţile înconjurătoare. Dacă aceste tendinţe se presupune că inspiră o pedagogie zisă „modernă" şi „activă", de fapt ele nu trec decât foarte puţin în acte, cu excepţia, poate, a câtorva stabilimente şcolare „experimentale" sau instituţii private privilegiate. Ori, toate aceste tendinţe, în şcoala obişnuită, se transformă în tot atâtea handicapuri când comunitatea şcolară este colectivitatea de indivizi suprapuşi care ascultă de directive arbitrare, când spaţiul este materializat prin obiecte fixe, când un program nemodificabil reduce plăcerea descoperirii şi când comunicarea este mediatizată de cuvinte pe hârtie.

Consecinţele acestora sunt grave, căci copilul este totodată penalizat şi blocat. El este penalizat – sociologia educaţiei este acum foarte dezvoltată prin subiect – prin această distanţă mare care există între limbajul de la şcoală şi limbajul său, prin faptul că acest copil trebuie să se adapteze la un alt univers despre care el trebuie să înveţe totul. El este blocat, întrucât comportamentele pe care le-a învăţat, valorificat şi adaptat în universul său familial, sunt stigmatizate şi sfărâmate de şcoală. Copilul are impresia că trăieşte o cultură nelegitimă şi este derutat complet de aceasta, el se găseşte într-o situaţie nesigură. Clasa i se înfăţişează ca acele terenuri de staţionare amenajate pentru un şir de caravane sau ca acele apartamente înşirate în blocuri de imobile: înseamnă înăbuşirea spontaneităţii prin disciplina standardizată a spiritului.

După recunoaştere şi înţelegere, romul venit la şcoală trebuie să fie *respectat*. Respectul, în special faţă de părerea părinţilor care cer ca diverse elemente ale culturii lor să nu fie etalate fără precauţii. Toţi părinţii doresc prudenţă şi păstrarea unui minimum de intimitate. Dar, dincolo de această atitudine generală, evantaiul poziţiilor este foarte deschis şi trebuie să fie respectat. Sunt familii care refuză absolut ca orice element lingvistic sau de altă natură să fie produs la şcoală. Alte familii refuză mai ales folosirea limbii în universul şcolar, vrând ca această limbă să rămână strict „internă" şi să fie utilizată ca element de protecţie contra asimilării; în schimb, aceleaşi familii doresc cât mai mult posibil o predare a istoriei comunităţilor romilor sau Sintés. În sfârşit, alte familii, din ce în ce mai numeroase, sunt în favoarea introducerii în şcoală a limbii şi a numeroase elemente ale culturii romilor. Poziţiile de retragere se explică prin opinia potrivit căreia elementele culturii romilor sau Sinti

nu pot fi obiecte de învăţământ şcolar, prin neîncrederea faţă de o instituţie străină ca şcoala şi, de asemenea, prin utilizarea pe care părinţii vor să i-o dea, pentru a dobândi astfel instrumente de adaptare la mediul lor înconjurător, şi nu elemente ale unei culturi pe care ei sunt într-o poziţie mai bună pentru a o cunoaşte şi pentru a o transmite.

Cultura romilor la şcoală este utilă pentru a lupta contra prejudecăţilor. Intrarea în şcoală a culturii romilor are un efect de *valorificare*, de *abilitare* şi permite să se pună în valoare faptul că romii reprezintă o minoritate culturală şi nu o categorie socială: consecinţele pedagogice care decurg din aceasta sunt foarte importante, de asemenea, cele psihologice.

> Pentru ca părinţii să accepte şi să fie mulţumiţi de instrucţia dată copiilor lor, trebuie, şi aceasta este de o importanţă capitală, ca, copiii lor să fie instruiţi, în faţa şi cu ceilalţi, despre originile lor, din Indii până în zilele noastre, în Franţa, în Europa şi în lume. 90% din părinţi nu îşi cunosc originile, nici istoria lor; ei ar fi fericiţi ca şi copiii lor să le descopere, să le înveţe şi să li se vorbească despre ele. (Pierre Yung, *Union nationale des Gens du voyage*, France).

Pentru ca recunoaşterea, înţelegerea şi respectul dorinţelor părinţilor şi ale calităţii culturii să poată să se exprime pe deplin, este, de asemenea, necesar ca instituţia şcolară să dea dovadă de supleţe, în structurile sale ca şi în funcţionarea sa. Supleţea permite să se evite abordările alternative care sunt încă cele mai răspândite, cultural.

– pe de o parte o *pedagogie de asimilare*, în care toţi copiii trebuie să înveţe acelaşi lucru, urmând aceleaşi programe elaborate de majoritatea dominantă politic;
– şi pe de altă parte, o *pedagogie a bricolajului* superficial, care se adaugă celei precedente fără să o renoveze, juxtapunând activităţi ale „culturilor de origine" ale copiilor, cel mai adesea în afara orelor şcolare prin alte activităţi obligatorii pentru copii; aceasta înseamnă să se creeze o concurenţă dezechilibrată şi, supraîncărcând copilul, creşte probabilitatea eşecului său.

Formarea şi informarea învăţătorilor, a posturilor de învăţători, de monitori şi de mediatori şcolari proveniţi din comunităţile romilor, precum şi producţia de material pedagogic adoptat şi de calitate sunt tot atâtea axe prioritare de muncă dezvoltate actualmente la nivel european pentru şcolarizarea copiilor romi şi călători. Dacă nu se pune problema ca profesorul de şcoală să înveţe valorile romilor – el nu are nici vocaţia, nici capacitatea necesare – o informaţie de calitate, o cunoaştere şi o înţelegere a culturii copiilor îi vor permite să facă referire la ea, să o valorifice şi să utilizeze pedagogic această valorificare; fie că elevii săi sunt toţi romi, fie că clasa este formată din mai multe elemente culturale. Utilizarea datelor istorice şi culturale într-o clasă multiculturală permite totodată o reprezentare diferenţiată şi îmbogăţitoare a culturilor şi pentru fiecare dintre elevi o reapropiere a elementelor identităţii sale de identitatea celorlalţi. Comunităţile romilor au nevoie urgent de a fi reacreditate cu elemente culturale şi cu respectul care le-au fost refuzate în decursul secolelor.

Pentru a-i ajuta pe dascăli, în special în clasele care primesc un număr important de copii romi, mai multe state au produs un material pedagogic bazat direct pe cultura şi istoria copiilor şi ar trebui să se dezvolte o producţie coordonată la nivel european. Au fost publicate cărţi de deprindere a lecturii în limba copiilor; altele sunt în pregătire. Faptul este cu atât mai important cu cât limbii grupurilor de romi, neteritorializată i se refuză recunoaşterea şi folosirea în şcoli acordate altora. Dar se pune problema standardizării limbii scrise, din cauza dialectizării, care ar putea fi depăşită global de o ediţie internaţională, bazată pe standardizare, pentru grupe omogene lingvistice, dincolo de frontiere şi prin ediţii regionale pentru grupurile localizate. Printre alte dezvoltări, se poate evoca învăţământul la distanţă care poate favoriza şcolarizarea copiilor nomazi precum şi a copiilor sedentarizaţi. Tehnicile şi logistica învăţământului la distanţă utilizate pentru comunităţi dispersate, în special pentru module privind istoria, cultura, limba reprezintă un element de răspuns la sprijinul necesar pentru o primire adaptată şi pentru dezvoltarea unei pedagogii interculturale bazate pe dinamismele şi centrele de interes ale copiilor. Actualmente, în timp ce şcoala se deschide la acceptarea şi la utilizarea culturii romilor – faptul este deosebit de sensibil acolo unde romii sunt recunoscuţi prin constituţie ca minoritate naţională, dar el este real pentru toate statele – se resimte tot mai acut nevoia producerii şi a folosirii de material pedagogic adaptat.

Formarea la distanţă ar trebui, de asemenea, să se intensifice pentru formarea de învăţători şi mediatori şcolari romi, inclusiv pentru module de specializare; această dinamică, aplicată la nivel european, permite capitalizarea de credite de formare folosite în diverse stabilimente de formare, inclusiv prin formarea la distanţă.

Se poate evoca şi folosirea, în clase deja adaptate, a unui personal ajutător rom pentru a preda în limba maternă, pentru a-l ajuta pe învăţător în special în clasele de preşcolarizare unde copiii se simt atunci în siguranţă prin prezenţa cuiva care îi înţelege, pentru a munci ca repetitor după cursuri sau în domenii peri-şcolare.

Aceşti învăţători, monitori, mediatori, asistenţi, animatori introduc în general o ameliorare considerabilă a şcolarizării. Unele state au luat deja măsuri apte să promoveze formarea şi utilizarea acestui personal, iar programele europene fac o prioritate din ele.

Spre intercultural

Interculturalul rămâne încă în bună parte, în Europa actuală, un proiect şi trebuie să ne întrebăm asupra posibilităţilor de a vorbi despre educaţia interculturală când grupurile de apartenenţă cu copii prezenţi întreţin raporturi de inegalitate şi respingere. Dominaţia unei singure culturi este încă cel mai adesea caracteristica esenţială a şcolii. Şi în prezent o regulă a gramaticii politice, care nu are nimic teoretic, nici neobişnuit, este că pluralul se conjugă la singular.

Dar dacă şcoala este un produs social, ea participă, de asemenea, la producţia societăţii şi poate că astfel, puţin câte puţin, o evoluţie mai întâi punctuală a conţinuturilor va

însoţi o evoluţie punctuală, de asemenea, a structurilor şi va antrena o schimbare a mentalităţilor şi o generalizare a noilor formule. Totuşi, întotdeauna va fi excesiv de limitată mulţumirea doar cu propunerea şi aplicarea unei pedagogii interculturale, fără a ţine seama în acelaşi timp de ansamblurile socio-culturale interesate. În acest sens, *se cuvine să propunem înainte de toate afirmarea unei politici interculturale.*

Funcţionarea unei clase nu se înscrie în mod necesar într-un termen sau altul al unei alternative ce se prezintă de obicei în mod dihotomic: dacă meniul nu este impus, dai peste munca à la carte. Or, experienţele acestui din urmă mod de funcţionare sunt departe de a fi convingătoare în ceea ce priveşte rezultatele lor şi pare dificil să fie înscrise global într-un sistem şcolar. Totuşi, acesta nu este un motiv pentru a nu încerca ieşirea din meniul impus, rămânând totuşi în domeniul propunerilor compatibile cu sistemele şcolare: "armonizarea programelor nu înseamnă unificarea conţinutului, ci armonizarea obiectivelor" (J.-M. Sivirine, inspector în învăţământ, într-un raport al Consiliului Europei). Dacă obiectivele – şi acordul se realizează cel puţin asupra acestora – sunt elementele fundamentale utile copilului pentru o adaptare activă la mediul său înconjurător, care îi vor permite să fie pe deplin parte alcătuitoare a acestui mediu înconjurător şi subiect al existenţei lui, conţinutul face parte dintr-o listă larg deschisă care trebuie să rămână mereu deschisă. *Nu unificarea lor se află pe ordinea de zi, ci adecvarea lor*. Prin aceasta se reunesc totodată utilitatea pe care o văd părinţii în şcolarizare şi "funcţionalitatea" preconizată de anumiţi pedagogi.

Este posibil ca astfel şcoala să aibă posibilitatea de a-şi îndeplini misiunea fără ambiguitate, prin acordul între diverşi parteneri asupra obiectivelor de bază. Rolul şcolii nu este fără îndoială acela de a forma romi; am subliniat-o deja, ea nu are nici vocaţia, nici posibilitatea, iar părinţii nu au acest gen de aşteptare în această privinţă. "De fapt, ceea ce se aşteaptă de la şcoală este ca ea să dea copiilor mijloacele de a-şi valorifica cultura şi nu de a o face în locul lor" (sinteza unui grup de lucru, cu prilejul unui seminar european).

În aceeaşi ordine de idei, se cuvine să amintim, ceea ce se uită adeseori, că educaţia şcolară nu este un obiectiv în sine, un scop în sine, ci ea este *un mijloc de a ajunge la obiective* în materie de echilibru personal, de formare profesională, de adaptare şcolară, de dezvoltare culturală.

Dascălii trebuie să fie formaţi pentru acceptarea varietăţii în mlădierea conţinutului, fără idei preconcepute asupra manierei în care trebuie să se comporte copiii: dimpotrivă, această manieră trebuie să le inducă practicile şi susţinerile pedagogice. Dascălii trebuie să fie formaţi şi informaţi de aşa manieră încât să nu fie blocaţi nici de ignoranţa lor (din care decurge un etnocentrism prost stăpânit), nici de cunoştinţele lor (din care decurge uneori un etnologism prost asumat).

Şcoala, cu deosebire pentru un copil provenit dintr-o minoritate, este un *agent de aculturare* şi aşa va rămâne. Adică, pornind din momentul în care ea participă la educaţia copiilor, indiferent că sunt sau nu romi, ea influenţează într-un grad mai mare sau mai mic procesul educativ global care este al lor. Dar întotdeauna există

aculturări de care este nevoie pentru a se adapta. Iar şcolarizarea poate fi concepută de aşa manieră încât ea să nu fie, sau să fie cât mai puţin posibil, un *agent de aculturare*. Cu alte cuvinte, ea poate fi concepută pentru a completa educaţia familială şi nu pentru a o contrazice. În clasele adaptate, indiferent care ar fi forma lor, educaţia şcolară se *conjugă* cu educaţia familială, iar cele două nu se dezvoltă nici în paralel (ceea ce antrenează o juxtapunere a cunoştinţelor şi a experienţelor dificile de trăit pentru copil şi pentru familia sa), nici în contradicţii (care la scadenţă antrenează respingerea şcolii de către familia care se simte ameninţată, sau aculturarea copilului ale cărui rădăcini culturale şi sociale sunt tăiate); în aceste două cazuri, identitatea copilului, loc de siguranţă şi de referinţă, la şcoală devine loc de conflict.

Prin urmare, este nevoie de *suplețe* pentru a apare inovaţii prin iniţiative diversificate. Acţiunile experimentale pot juca un rol motrice în acest domeniu şi un minimum de flexibilitate trebuie să le permită existenţa, înainte de a li se judeca importanţa.

Starea de spirit este cea care trebuie să se schimbe pentru a se trece de la categorizarea etnocentrică la pluralism pedagogic, pentru a se deschide la participarea părinţilor interesaţi, pentru a ţine seama de ansamblul unei situaţii şi nu doar de o latură redusă la structuri sau la aspectul tehnic al didacticii, pentru a participa la aplicarea unei "politici interculturale" globale în cadrul căreia pedagogia interculturală îşi va găsi cu uşurinţă locul. Interculturalul este, într-adevăr, deopotrivă un proiect de societate şi unul pedagogic.

Faptul că interculturalul este o practică socială trăită şi nu o simplă metodă de pus în aplicare explică dificultăţile ce apar îndată ce este vorba de ieşirea din cadrul experimental pentru a intra în cadrul global care postulează interculturalul. Printre obstacole sunt avansate mijloacele de finanţare: este un argument foarte relativ, pentru că investiţia necesară pe termen scurt este larg acoperită de rezultatele obţinute, în materie de adaptare a copilului la mediul său înconjurător social şi economic, dar şi pentru că poate fi vorba, pe de o parte, de o redesfăşurare de mijloace cât şi de crearea de mijloace noi, în special în materie de formare de învăţători, condiţie sine qua non a apariţiei interculturalului în clase. Dar mai trebuie şi o voinţă şi aici revenim la o problemă de societate.

Se invocă, de asemenea, probleme tehnice, de organizare a muncii şi se subliniază în mod repetat dilema între pedagogicul general şi culturalul deosebit. De fapt, aceasta este o falsă dilemă în faţa unei pedagogii interculturale, întrucât ea nu este nici juxtapunere de materii culturale, nici amalgam din aceste materii. Scopul urmărit nu este o hibridizare intelectuală a elevilor printr-o manipulare pedagogică, ci îmbogăţirea şi înţelegerea lor reciprocă prin exerciţii bazate pe planul cultural secund al fiecăruia.

16. Acţiunea socială

Munca socială

În cea de-a doua jumătate a secolului al XX-lea, politicile de asimilare, însoţite de un discurs umanist, au transformat maniera de a-i trata pe romi şi călători. Pentru ei ca şi pentru alţii, mai întâi în statele Europei Occidentale, tendinţa a fost de a trece de la punitiv la preventiv, de a întări controlul social pentru a evita conflictele prin reducerea posibilităţilor de îndepărtare faţă de normă. În acest context s-a dezvoltat ideea de prevenţie socială: se postulează că este mai bine să previi răul sau nenorocirea, decât să trebuiască să-l sancţionezi sau să-l remediezi. În acest cadru în mai multe state au luat fiinţă "servicii sociale", uneori specializate, pentru a se ocupa de romi şi călători.

Ideea de prevenire este desigur importantă, dar modul în care este pusă în aplicare şi legăturile sale cu viziunile politice ale momentului sunt determinante. "Protecţia socială" poate deveni astfel o povară socială cu atât mai grea cu cât este suportată. "Susţinerea socio-educativă" poate să se transforme în luarea în grijă arbitrară. În mod paradoxal, prevenirea poate avea o funcţie curativă când ea trebuie să corecteze, în felul său, efectele negative ale măsurilor neadaptate. În mod global, acţiunea socială, în unele din formele sale, în special prin munca socială, poate slăbi grupurile sociale şi culturale diminuându-le rezistenţa faţă de schimbările care le sunt impuse şi poate participa astfel pe deplin la o mişcare asimilaţionistă. Cu toate că există numeroase situaţii, multiple iniţiative şi variante în funcţie de stat, importanţa acţiunii sociale şi a muncii sociale ca elemente ale mediului înconjurător al romilor şi călătorilor din Europa necesită unele consideraţiuni. Chiar dacă aceste consideraţiuni se bazează pe situaţia din cea de-a doua jumătate a secolului al XX-lea, esenţialmente în Europa Occidentală, pe de o parte aplicarea acestor politici a marcat mai multe generaţii până în prezent şi, pe de altă parte, sub forme diferite dar cu obiective identice, statele cu regimuri socialiste au fost, de asemenea, interesate de aceste tendinţe.

Romi şi călători, acolo unde există o acţiune socială pronunţată, se plâng adeseori de autoritatea sa. Ei au impresia că sunt puşi sub tutelă, că sunt prinşi într-un angrenaj al unui sistem de protecţie socială pus în funcţiune pentru a-i ajuta, fără îndoială, dar care le creează drepturi cu ajutorul anumitor datorii dificil de acceptat, aflându-se în contradicţie cu dorinţele lor şi dinamismele lor. Ei consideră ajutoarele sociale în acelaşi timp ca degradante moral, dar ca necesare, ca sursă de venit care le permite să supravieţuiască, dar care îi pune într-o situaţie de dependenţă. Evoluţia globală a societăţii înconjurătoare, în domeniul economiei şi al reglementărilor a frânat dinamismul profesional al multor familii. Pentru nomazi, încetinirea călătoriei din

cauza dificultăţilor sale a produs efecte negative cumulate. Schimbările profunde din domeniul economiei în Europa Centrală şi de Est, începând din 1990, au determinat un număr de familii ale romilor – uneori majoritatea dintre ele – aflate în situaţii de supravieţuire care le fac să ia într-o mare proporţie ajutoare sociale. La acestea se adaugă faptul că serviciile sociale pot fi utilizate ca agenţi de asimilare privilegiaţi şi că analizele efectuate referitoare la romi de către serviciile sociale pot să inducă în privinţa lor o acţiune neadaptată. Rezultă că romii şi călătorii trăiesc din ce în ce mai mult sub semnul ajutorului social.

Analizele prezentate de o serie de servicii sociale se încadrează în stereotipurile pe care instituţiile de acţiune socială le menţin faţă de romi, iar lucrătorii sociali, din lipsă de formare corespunzătoare, nu au posibilitatea să le corijeze. Fiecare lucrează după aparenţe, sau după ideea pe care şi-o face despre anumite aparenţe. Romii nu mai sunt descrişi, ca acum câţiva ani, ca "primitivi" care "ascultă de impulsuri instinctive", ci sunt consideraţi tot mai frecvent ca formând populaţii globale "dezavantajate", "defavorizate", "defavorizate social", "pauperizate". Programele şi discursurile care s-au dezvoltat şi hipertrofiat în decursul deceniilor, în special în regiunile socialiste, sunt bogate în astfel de analize. Educaţia parentală dată copiilor nu este înţeleasă, nici viaţa comunitară a grupurilor de romi. În timp ce, în general, lucrătorii sociali încearcă să suscite o viaţă comunitară la cei pe lângă care lucrează, în cazul romilor se pare că, dimpotrivă, ei caută mai întâi să-i individualizeze pentru a-i face să se schimbe:

> "cei care au abordat ţiganii foarte de aproape nu vor pierde ocazia să remarce că se observă deja, din fragedă copilărie, trăsături sau constante psihologice caracteristice la adult. Cea mai mare parte a acestor comportamente sunt tot atâtea obstacole în adaptarea lor şi asupra lor se exercită cu prioritate acţiunea educativă, atunci când condiţiile sunt îndeplinite pentru a întreprinde o muncă individuală" (extras dintr-un raport de activitate, Franţa, 1970, în perioada de dezvoltare intensă a preluării responsabilităţilor de către lucrătorii sociali).

De la psihologie la politică, analiza diferă, dar conotaţiile – şi concluziile practice pe care acestea le induc – sunt aceleaşi: o parte din romi

> "nu acceptă decât lent cultura socialistă, este dificil să fie reeducaţi, vechile cutume şi tradiţii fiind profund înrădăcinate în ei, reminiscenţele capitalismului au lăsat urme profunde în conştiinţa lor; ei continuă să trăiască în vechea manieră […]. În Republica Populară Bulgară nu există şi nu poate exista loc pentru şomaj, cerşetorie şi călătorie […]".

Trebuie să se încerce ca:

> "toţi ţiganii să fie incluşi în construcţia socialismului şi să devină buni şi conştiincioşi constructori ai socialismului" (scrisoarea din iunie 1959 a Secretariatului Comitetului Central al Partidului Comunist Bulgar, adresată comitetelor regionale şi locale ale partidului).

Prin aceste imagini, nomadismul este vagabondaj aşa cum limba este argou. Să trăieşti în caravană este prea original, iar de nomazi nu se ţine seama pentru o alocaţie de locuinţă sau pentru credite cu dobândă mică pentru acces la proprietate sau la un habitat mobil. Se crede că romii sau călătorii nu diferă de cetăţeanul mediu decât prin mobilitatea sa reală sau potenţială, sau prin aspecte folclorice superficiale. Se pare, deci, că nu este necesar să se facă raţionamente în privinţa lor în alţi termeni decât cei utilizaţi pentru cetăţeanul mediu. Astfel, pentru lucrătorii sociali ca şi pentru patronii lor, "utilizatorii" de acţiune socială formează în mod curent o entitate destul de vagă, formată din grupuri permutabile între ele, iar acţiunea elaborată se poate aplica unora sau altora fără a fi modificată; ea poate fi polivalentă ca şi cei care o execută. "Utilizatorii" nu intervin decât pentru o parte încă foarte nesemnificativă în elaborarea mijloacelor puse în funcţiune în acţiunea socială şi în reflectarea asupra alegerii scopurilor care le sunt astfel impuse. Influenţa stereotipurilor nu este, aşadar, relativizată printr-o colaborare cu "clienţii" serviciilor de acţiune socială. Dimpotrivă, ele sunt uneori întărite prin faptul că lucrătorii sociali au mai curând contacte cu familiile în dificultate de toate genurile. De aici decurge un anumit risc de eroare în analiza şi prezentarea unei situaţii, experienţa lor deosebită fiind descrisă în date generale. Serviciile de acţiune socială nu au nici vocaţia, nici posibilitatea de a relativiza diferenţele pe care le percep la aceia pe care îi frecventează, orice diferenţă este percepută la modul absolut, şi frecvent considerată ca un handicap sau o anomalie de remediat.

O asemenea abordare nu îngăduie realizarea faptului că există diferenţe *reale* ale unui mediu cultural sau altul, diferenţe care sunt de situat în mediul lor pentru a le înţelege motivul de a fi şi bogăţia; că există, de asemenea, diferenţe *presupuse* datorate imaginilor mai mult sau mai puţin eronate pe care şi le face fiecare despre ceilalţi; şi cum aceste diferenţe sunt adeseori, prin unele din aspectele lor, legate de diferenţele reale, prost înţelese sau hipertrofiate, este dificil de a le descâlci de precedentele. Aceasta înseamnă să se uite că există încă diferenţe *derivate*, care sunt consecinţele unei situaţii (noi am evocat mai sus, în unele cazuri, un strat protector) şi care, pentru a putea fi înţelese, trebuie să fie legate de cauzele lor. Ori analizele prezentate, nu disting adesea, aceste trei forme, amalgamate în construirea unei imagini globale a unui rom a cărui diferenţă, pentru acţiunea socială, este considerată deviere sau neadaptate, aşa cum, pentru alte instituţii, ea este dizidenţă. Importanţa acestei imagini este evidentă, întrucât în acest domeniu ea încă justifică şi orientează acţiunea. Problemele culturale sunt odată în plus reduse la probleme sociale.

Pornind de la o asemenea viziune, ai dreptul şi chiar datoria de a interveni, iar demersurile de ajutor deschid calea acţiunilor de „reintegrare" sau de „readaptare", care presupun în toate statele Europei că romii, fără cultură deosebită, nu pot fi egali decât fiind asemănători, nu pot fi adaptaţi decât fiind asimilaţi. Reflecţiile pe tema unei neadaptări la mediul cultural şi social *căruia ei îi aparţin* sunt până în prezent aproape inexistente. Aşa cum s-a spus pe tema testelor destinate evaluării copiilor din instituţia şcolară, majoritatea criteriilor utilizate ca indicatori în anchetele sociale

nu sunt pertinente, iar utilizarea lor clasifică fals pe cei cărora li se aplică, producând un nou tip de stigmatizare.

Analizele indirecte te determină, de asemenea, să te întrebi stăruitor asupra *consecinţelor* unei situaţii (probleme de sănătate, pauperizarea, analfabetismul etc.) nu asupra *cauzelor* sale (discriminare, măsuri neadaptate etc.). Apoi, manipularea parametrilor care nu sunt buni nu face decât să deplaseze efectele fără a modifica cauzele, sau chiar să agraveze situaţii pe care se pretinde că le reduc, când, de exemplu, beneficiul unui ajutor social nu este acordat decât celor care au o locuinţă fixă sau o slujbă fixă, sau când cel ce vrea să solicite ajutor social trebuie să abandoneze orice activitate comercială, indiferent cât de mici ar fi veniturile: înseamnă să îl pui în situaţia de dependenţă şi resemnare. Astfel, sunt numeroase cazurile când în lipsa unei analize adecvate şi din lipsa de supleţe a unui sistem de ajutor social, grupuri familiale au fost slăbite, pentru care ulterior, cu ajutorul unui cost uman şi financiar ridicat, se încearcă să se recreeze un mediu de viaţă care să fie acceptabil, se reconstituie un univers comunitar pierdut.

Neadecvarea repetată a măsurilor a sfârşit prin a-i face pe romi neîncrezători faţă de instituţiile de ajutor social şi de sistemele de prevedere socială, cu atât mai mult cu cât lipsa de concertare face ca munca socială să devină în mai multe state *gestionarea* populaţiilor pe care le are în grijă. Gestiune care poate fi autoritară şi aminteşte uneori politicile cele mai dure. Acest tip de opţiune, care generează o lipsă de încredere în sine, o devalorizare a culturii considerată ca nelegitimă, o marginalizare psihologică a celor care sunt trataţi astfel, deja marginalizaţi social, şi totuşi – dar de puţin timp – în regresie. Din ce în ce mai mult se constată că dacă un ajutor este necesar, el trebuie revăzut în forma sa şi în scopurile sale. Scopurile sunt de redefinit cu romii, ceea ce permite îndepărtarea de imaginile falsificatoare ce li s-au aplicat, ceea ce permite ca ei să treacă de la starea de obiecte ale unei acţiuni sociale la starea de subiecte şi transformarea concepţiilor socio-educative care se raportează la populaţii care sunt şi ele în plină transformare. Această nouă politică ar trebui să se bazeze pe activităţile populaţiilor interesate, care au ştiut până în prezent, şi care încă ştiu în majoritate, să se adapteze la mediul lor înconjurător cu dinamism şi pricepere. Ori, se remarcă în mai multe state că influenţa muncii sociale a sfârşit prin a face amorfe grupurile familiale deja sărace datorită faptului că demersul lor de descoperire şi de ocupare a segmentelor libere care sunt tot atâtea surse de venit şi de produse de consum a fost scurcircuitat de lucrătorii sociali care ei înşişi au desfăşurat o intensă activitate de „cerşetorie" instituţională. Căutând îmbrăcăminte, piese de mobilier şi chiar jucării pentru copii, negociind cu angrosiştii şi supermarketurile pentru a obţine gratuit sau la preţuri mici produse care ating data limită de vânzare, ei acţionează în locul familiilor. Ceea ce întăreşte astfel în mai multe state imaginea populaţiilor care devin din ce în ce mai asistate şi care trăiesc dintr-un ajutor social din ce în ce mai costisitor. Au ajuns să fie consideraţi ca paraziţi care trăiesc pe cheltuiala societăţii care îi înconjoară şi, deci, pe cheltuiala cetăţenilor cinstiţi împovăraţi de taxe şi impozite. De aici rezultă un motiv în plus de respingere faţă de ei.

Unul din efectele perverse foarte grave ale acţiunilor de integrare desfăşurate în contextul politicilor de asimilare este opoziţia generată chiar între unele grupuri de romi. Până în prezent, diferitele elemente ale mozaicului de grupuri diversificate care formează comunităţile romilor îşi reglau pe plan intern relaţiile şi disensiunile, fie că erau de ordin social sau de natură economică. În perioada actuală, bogată în conflicte exacerbate între comunităţi, respingerea violentă care se dezvoltă induce clivaje între comunităţile ţigăneşti care până în prezent făceau front comun faţă de mediul lor înconjurător. Astfel, unele familii care au făcut un efort „de integrare" în colectivităţile locale nu se opun respingerii de către autorităţile locale a fraţilor lor romi implantaţi de mai puţin timp în regiune, care riscă expulzarea într-o ţară vecină. Se dezvoltă astfel un clivaj în anumite cazuri între cei care sunt consideraţi ca „integraţi" şi ceilalţi.

Ici şi acolo apar tendinţe noi care transformă ajutorul social în colaborare: este exemplul lucrătorilor sociali care colaborează cu organizaţiile ţigăneşti din Germania în *Soziale Beratungsstellen* (Birourile de Consiliere în Probleme Sociale), sau al unor *Community workers* din Regatul Unit. Ne-am putea gândi, de asemenea, la exemplul *Opbouwwerkers* („cei care lucrează la edificarea" comunităţilor prin a fi la dispoziţia lor pentru a-i ajuta să-şi formuleze dorinţele, revendicările, un program de acţiune) din Olanda, care ar putea fi extins pentru comunităţile romilor. De fapt, *acordarea unui ajutor tehnic apare mult mai adecvat decât ajutorul social* hipertrofiat până în prezent. Situaţia actuală în diferite state, cu totul deosebit în est, care amestecă semi-şomajul sau lipsa de locuri de muncă cu nevoile enorme în materie de locuinţe în special, deschide nu numai posibilitatea, ci şi necesitatea de a se implica direct membrii familiilor romilor care au în general o experienţă adecvată (prelucrarea lemnului, a fierului, recuperarea şi reutilizarea de diverse materiale etc.); membrii familiilor romilor ar avea astfel un contact direct cu activităţile care le sunt destinate, ai căror parteneri activi ar deveni, iar o remuneraţie achitată pentru participarea lor la muncă ar avea un efect motrice pe care nu îl au alocaţiile pe care ei le-ar putea primi în calitate de şomeri, de exemplu.

Printre noile tendinţe ce se dezvoltă, una dintre cele mai promiţătoare se referă la formarea şi utilizarea de membri ai comunităţilor romilor pentru a fi chiar lucrători sociali, agenţi de dezvoltare comunitară, mediatori … Unul din punctele comune ale acestor acţiuni de tip nou este *formarea* celor care participă la acestea, formare pe care se *bazează* aceste acţiuni de dezvoltare, sau formarea pe care ele o *induc* în cursul desfăşurării lor. Este fără îndoială o constatare care poate fi considerată banală. Dar ea reclamă două consideraţiuni complementare. Pe de o parte, se observă şi aici o distanţă considerabilă între teorie, care face să se accepte cu uşurinţă axioma conform căreia formarea şi dezvoltarea sunt inseparabile, şi practica acţiunilor de dezvoltare derulate până în prezent, care răspund aşa ziselor urgenţe deosebite (satisfacerea necesităţilor zise esenţiale pentru familiile cele mai nevoiaşe) şi făcând aceasta îndepărtează, una de fond care este formarea. Aceasta nu apare decât întâmplător, „în plus". Pe de altă parte, în mod deosebit în domeniul avut în vedere aici, apare că numărul foarte mare de ore de formare în vederea unei dezvoltări a comunităţilor romilor întotdeauna a fost atribuit ne-romilor (lucrători sociali, învăţători etc.).

Această formare este cert indispensabilă, deşi insuficientă atât calitativ, cât şi cantitativ, dar ea apare ca exclusivă şi realitatea prezintă un aspect caricatural. Dacă se vrea o comparaţie a sutelor de mii de ore de formare/individ distribuite non-romilor pentru a se ocupa de romi şi a celor câtorva mii de ore de formare/individ de care au putut beneficia romii, nici măcar nu este posibil să se configureze rezultatul pe un grafic, atât de mare este disproporţia (este vorba de ore de formare pentru dezvoltare aşa cum le primesc învăţătorii şi lucrătorii sociali; nu ore de formare manuală a tinerilor romi într-un atelier). Această tendinţa scade în prezent, în mod esenţial graţie efectului de pârghie al anumitor proiecte susţinute de organizaţiile internaţionale, care cer înainte de toate formarea romilor.

Se cuvine să adăugăm că romii care au putut fi formaţi până în prezent au demonstrat importanţa unei asemenea formări pentru dezvoltarea comunităţilor lor: ei au avut şi au un rol motrice esenţial în procesul de adaptare reciprocă a comunităţilor lor şi a anturajului lor. Ne aflăm în miezul unei relaţii formare/leadership/mutaţie, pe care o vom regăsi în capitolul privind organizaţiile politice ţigăneşti. Prezenţa lor permite să se treacă de la un bricolaj culturalist aplicat din exterior la apariţia unei identităţi trăite şi proclamate; ea, permite, de asemenea, să se treacă de la un leadership construit prin forţa evenimentelor şi într-o stare de urgenţă la un leadership indus de o muncă comunitară care respectă dinamismele interne şi se preocupă de viitorul pe termen lung.

Asociaţiile şi organizaţiile ne-ţigăneşti

În cele mai multe dintre statele europene s-a înmulţit numărul organizaţiilor specializate în rezolvarea "problemelor" populaţiei romilor, probleme considerate de cele mai multe ori ca fiind de ordin social şi educaţional. Aceste organizaţii, în majoritate existând sub forma asociaţiilor sau organizaţiilor neguvernamentale (ONG), înfiinţate în statele Europei Occidentale după cel de-al doilea război mondial, pot avea profil confesional sau laic, toate având caracter privat, dar dezvoltând o relaţie foarte apropiată cu autorităţile publice. Numărul acestora a crescut in timpul anilor 1950 (doar câteva dintre organizaţii au fost înfiinţate după această perioadă). Progresul lor caracterizează anii 1960 şi este contemporan cu dezvoltarea unei politici de asimilare globale. Analiza obiectivelor furnizate de asociaţii permite perceperea unei evoluţii a acestora în cea mai mare parte în concordanţă cu perioada lor de început. Aceeaşi ani 1960 au fost sinonimi cu o perioadă de schimbări ideologice trecând de la un umanism de tip paternalist, la un umanism de tip tehnocratic, care la rândul său va da naştere unei noi generaţii de organizaţii în cadrul cărora voluntarii vor lăsa "apostolic" locul profesioniştilor dedicaţi socialului; spontaneitatea va fi înlocuită de tehnicitate şi spiritul activist de cel administrativ.

Rolul acestor ONG-uri este ambiguu şi dificil de îndeplinit. Se spune destul de des că acestea sunt intermediari, *relee* între autorităţile publice, comunităţile locale şi populaţia globală, pe de-o parte, şi romi şi călători, pe de altă parte. Dar acest rol de *releu*/ (mediator), esenţial pentru acestea şi a cărui utilitate, cu rare excepţii, nu poate

fi contestată, poate conduce către un comportament similar celui unui agent de schimbare, mai ales că aceştia sunt în contact prelungit cu mici grupuri aflate deseori într-o situaţie dificilă. Aceasta ne aminteşte de analiza acţiunii sociale şi, de altfel, majoritatea acestor asociaţii şi ONG-uri angajează lucrători sociali sau îi asociază pe scară extinsă la activităţile lor. În acelaşi timp, acest rol de *releu* este şi o funcţiune de *tampon,* care poate avea uneori avantajul evitării confruntărilor violente, dar se poate impune şi ca un intermediar care împiedică dialogul direct, atunci când organizaţiile se impun ca intermediari obligatorii. În fine, reglând problemele una după cealaltă, tratând local cazurile, reducând diferenţele si conflictele existente, ONG-urile pot împiedica o înţelegere cuprinzătoare a situaţiei globale. Din cauza acestui efect de filtru şi de diluţie, acestea joacă un rol invers celui al organizaţiilor de romi şi de călători, acestea din urmă condensează dificultăţile resimţite şi le scot în evidenţă, reuşind să păstreze în acelaşi timp forţa lor vie de revendicare.

Asociaţiile sau ONG-urile de tip "ajutor" sau "promovare", care nu sunt formate din oameni ai comunităţii care fac obiectul acţiunii lor, ci constituite *pentru* ele, mai suferă de două tipuri de disfuncţionalităţi. Pe de o parte, fiind formate de alte persoane decât cele care sunt parte din comunitatea respectivă, acestea sunt ONG-uri *prin substituţie*. Pe de altă parte, acestea sunt locul de proiectare a preocupărilor membrilor săi: moda de asociere care a dominat anii 1970 a prins rădăcini în mare parte din dorinţa indivizilor de a relua legătura cu viaţa în comunitate prin grupuri restrânse şi de a regăsi identitatea pierdută, oameni fără o identitate accesibilă sau recuperabilă, protejând identităţile altora. Aceste ONG-uri sunt asociaţii *prin împuternicire.*

Obligate să negocieze cu romii, aceste asociaţii întâmpină dificultăţi în a explica rolul pe care îl au şi au conştiinţa încărcată dacă nu o fac. Obligate să negocieze cu autorităţile publice sau cu autorităţile de care asociaţiile depind din punct de vedere financiar, acestea fac compromisuri pentru ca vocea lor să fie în continuare ascultată şi pentru păstrarea subvenţionărilor. Obligate să negocieze cu populaţia locală ostilă şi respingătoare, dacă vorbesc foarte sincer ele riscă să fie, de asemenea, respinse. Astfel, legate în mod organic de societatea care le-a dat naştere, ONG-urile sunt ele capabile să-şi desfăşoare activitatea pentru societatea pe care speră să o apere? Dacă statutul de ONG presupune caracterul de independentă, atunci subvenţionările întăresc gradul de dependenţă, şi dacă inima membrilor înclină mai mult către partea romă, corpul administrativ care este al său trage în direcţia opusă. *Asociaţiile sunt astfel blocate între raţiunea de a fi şi posibilitatea de a exista în continuare.*

Mai multe fapte convergente ne permit să facem presupuneri asupra unui viitor mai bun. Asociaţiile invita acum romii şi călătorii în centrul activităţilor, dacă în anii trecuţi aceştia nu au avut decât un rol de prezenţă, acum aceştia devin din ce în ce mai mult actorii principali. Mai mult decât atât, în contextul actual dominat de indecizia caracteristică a sfârşitului de secol XX şi începutului de secol XXI, în care autorităţile publice la nivel naţional şi autorităţile locale evoluează rapid în analizarea situaţiilor, în unele dintre ele se observă următorul paradox: în momentul de faţă politicienii sunt mai deschişi inovaţiei şi contactului direct cu reprezentanţii comunităţii romilore

decât anumite asociaţii şi ONG-uri care au rămas blocate într-un rol şi o abordare a problemelor vechi de douăzeci de ani. Pe de altă parte, organizaţiile romilor se dezvoltă şi se afirmă în fiecare zi mai mult ca mediatori direcţi pe lângă majoritatea instituţiilor. În Europa Centrală şi Orientală, în timpul perioadei în care statul a gestionat total politica de asimilare a minorităţilor, organizaţiile de tip asociativ nu s-au dezvoltat deloc. Cu toate acestea, serviciile din administraţie au jucat acelaşi rol. Acum când poziţia ONG-urilor romilor este una de forţă, ne putem gândi că în aceste state nu se întrezăreşte acelaşi tip de dezvoltare a asociaţiilor non-ţigăneşti, aşa cum s-a întâmplat în Occident: negocierile pentru orientarea politicii în privinţa minorităţii rome se va face direct prin reprezentanţii etniei romilor sau nu se va face deloc, realizarea acestor politici mai cu seamă pentru cei ce activează în sfera acţiunilor sociale se va face prin participarea directă a membrilor calificaţi (profesori, animatori…) ai comunităţii romilor. În momentul de faţă a devenit indispensabilă dezvoltarea unei politici de tip paternalist în privinţa romilor. Noile raporturi de forţe care se conturează pot permite trecerea de la o politică caracterizată de indecizie, la o politică inovatoare care ar putea să definească primii ani ai secolului XXI. Dacă se pot forma comitete care reunesc diferiţi parteneri locali sau regionali, atunci se vor stabili noi modalităţi de colaborare, directe şi paritare.

Cu toate acestea, în statele Europei Centrale şi Orientale s-a născut un nou tip de actor "intermediar" al cărui rol a fost consolidat de lansarea şi dezvoltarea activităţilor de susţinere a statelor şi a anumitor categorii ale populaţiei, în deosebi minorităţi, printre care romii. Este vorba despre organizaţii cu profil multinaţional, al căror sediu este rareori în statul în care îşi desfăşoară activităţile, care se poziţionează ca un furnizor de asistenţă tehnică pentru autorităţile publice în vederea realizării de proiecte susţinute în special de Uniunea Europeană, dar şi de organizaţii internaţionale neguvernamentale, OING sau fundaţii internaţionale. Analiza pe care o putem face este similară celei privind asociaţiile descrise mai sus, comportând riscul de a dezvolta o expertiză care nu va fi cea a romilor, dar nici a statelor unde activităţile acestora se desfăşoară.

În acest tur de orizont al datelor socio-politice referitoare la romi, va trebui, de asemenea, să fie analizate atitudinile exprimate de poliţie şi de justiţie. Limitele acestei lucrări nu permit acest lucru. Vom spune numai că aceste instituţii nu sunt izolate de celelalte, pe de o parte de universul de reprezentări şi stereotipuri ale romilor care le inspiră, iar pe de altă parte de acţiunile care decurg din acestea. Fiecare instituţie îşi vrea locul bine definit în acest ansamblu socio-politic aşa cum piesa unui joc de *puzzle* se potriveşte şi se adaptează celorlalte piese vecine ei astfel încât să dea un sens ansamblului creat. Fiecare act al unui membru al unui ONG, al unui funcţionar, al unui lucrător social, al unui responsabil local, deşi s-ar putea crede că este un act izolat a cărui descriere pare o anecdotă, este de fapt o manifestare a puterii şi a politicului la nivel mic (micro) ce se înscrie într-un tablou general. Aşadar, tabloul este unul animat; fiecare de pe locul său joacă rolul în interiorul tabloului după reguli bine stabilite. Dacă se trece de la imaginea unui joc de *puzzle,* se ajunge la cea a unui *joc de şah.* De aici decurge şi necesitatea de a nu izola la întâmplare un element sau altul al analizei pe care tocmai am făcut-o sau al propunerilor de modificare care rezultă din acestea.

Către o nouă situaţie?

Datele socio-istorice şi socio-politice referitoare la romi constituie un tablou complex şi sumbru. Indiciile care provin de la diverse state au puterea convergentă de a crea acest tablou, dar perioada actuală este traversată de incertitudini şi de contradicţii. Noi am subliniat acest aspect în mai multe rânduri, au apărut însă noi atitudini şi noi modalităţi de acceptare a romilor şi de sprijinire a lor, aceste atitudini ţinându-se departe de alternativa negativă de respingere sau de asimilare care duce la indecizie. Dacă realitatea rămâne sumbră la nivel global, mai există municipalităţi care întâmpină favorabil familiile de romi, funcţionari ministeriali care fac cunoscută necesitatea luării unor măsuri adaptate situaţiei, încercând să creeze instanţe de coordonare, dascăli care împreună cu autorităţile educaţionale încearcă să facă şcolile mai flexibile pentru a se adapta acestor copii…Pe aceşti inovatori nu îi vom recunoaşte în analizele prezentate, dar numărul lor este încă foarte restrâns pentru a modifica în mod semnificativ configuraţia şi tendinţele per ansamblu, mai ales că există o agravare a situaţiei globale, de la est la vest, datorită unei intensificări a discriminării, a unui val crescut de violenţă. Rezultă astfel trei tipuri de risc:

– primul este acela al conflictelor care devin exacerbate şi care creează un cerc vicios: violenţa instigă la violenţă, iar întreg procesul este inspirat şi legitimat de faptul că practic toată lumea participă;
– al doilea risc este reprezentat de faptul că s-a ajuns la un stadiu de banalizare a faptelor, atât de numeroase şi de repetitive în ceea ce priveşte respingerea romilor. Consecinţele acestor fapte sunt grave: atenţia suferă un grad de eroziune, apare uzura capacităţii de surprindere, ceea ce poate duce puţin câte puţin la o absenţă a reacţiei, la o lipsă a rezistenţei, la un faliment al democraţiei;
– cel de-al treilea este riscul ca victimele procesului descris, care au suferit stigmatizarea şi desconsiderarea celor din jurul lor, să se auto-devalorizeze ele însele.

Analizele noastre ar trebui extinse. Ar trebui să arătăm cât de dificil este acum romilor să îşi exercite meseriile independente tradiţionale, cât de mult se reduce cererea acestor meserii în perioade economice dificile, câţi dintre romi care au făcut efortul de a se adapta unor meserii de alt gen decât cele cu care sunt obişnuiţi se confruntă cu dificultatea de a-şi păstra meseria, de multe ori ascunzându-şi adevărata identitate, lăsând să se înţeleagă că sunt de altă origine decât cea a romilor de teama unei discriminări imediate. Această situaţie îi conduce către două existenţe paralele care angrenează tensiuni psihologice considerabile. Trebuie subliniat impactul pe care îl poate avea televiziunea prin influenţa sa directă şi prin influenţa dăunătoare a modelelor cel mai frecvent promovate (o viaţă diferită, uşoară, violentă etc.), reuşind să crească individului gradul de insatisfacţie, alimentând agresivitatea şi pasivitatea; de asemenea, televiziunea menţine individul în banca de acuzare: este o evadare din realitate. Suntem datori să măsurăm pe deplin consecinţele mutărilor actuale de regrupare din imediata apropiere a oraşelor şi, de asemenea, a celor care sunt sedentarizaţi şi a nomazilor, încercând să analizăm cauzele mortalităţii infantile

adesea foarte ridicate. Trebuie să ne îndreptăm atenţia asupra romilor în ceea ce priveşte poziţia acestora faţă de societăţile în care trăiesc, asupra celor care urmează o cale mediocră fără o gândire prealabilă (cu precădere în ceea ce priveşte ajutorul social), drum care este deseori trasat de o discriminare negativă prin existenţa unor criterii şi modalităţi de alocare neadecvate realităţii; la fel se întâmplă atunci când trebuie luate anumite măsuri: efectele acestora nu sunt neapărat cele pe care le presupunem.

Dar comunităţile romilor sunt încă puternice. De-a lungul secolelor deşi au avut parte de tratamente dure, au rămas totuşi deschise, şi-au păstrat spiritul comunitar şi tolerant în nenumărate moduri. Le-am descris dinamismul, flexibilitatea, adaptabilitatea, identitatea, originalitatea prezenţei lor, importanţa vieţii sociale şi dorinţa de a o menţine. Se măsoară astfel contextul proiectelor pe care anumite politici le-au dezvoltat prin care vizează reducerea şi blocarea dinamismului care îi caracterizează şi a individualismului lor. De asemenea, s-a observat că peste tot oamenii mai bogaţi cultural şi mai adaptabili sunt cei care sunt siguri de identitatea lor, prin contrast cu cei care nu au putut rezista influenţelor exercitate asupra lor, in principiu tot pentru a-i adapta. Adaptarea este un proces activ. O comunitate *se adaptează* unei situaţii; o putem ajuta procurându-i instrumente, dar nu vom şti *să o adaptăm* tratând-o ca pe un obiect.

Ne dăm seama din ce în ce mai mult că "problema romilor", când aceasta există, este o problemă împărţită: romii nu sunt prea responsabili, ca cei din jurul lor; simpla lor prezenţă insuflă nelinişte şi reacţii în rândul celorlalţi oameni. În consecinţă, adaptarea trebuie să fie un demers de ambele părţi, la fel ca şi eforturile pentru atingerea acestui obiectiv. Am subliniat faptul că sfârşitul legilor respingerii nu a însemnat sfârşitul atitudinilor de respingere. Analiza faptelor dezvoltată în aceste pagini arată că *dorinţa de integrare şi asimilare nu a redus niciodată dorinţa de excludere,* astfel încât politicile de pseudo-integrare economică şi socială au condus la o excludere culturală mai puternică, slăbind astfel cultura vizată iar pe cei care au suportat efectele acestor politici i-au ţinut într-o poziţie de expulzare.

Relaţiile conflictuale care s-au dezvoltat de-a lungul secolelor de coexistenţă dificilă vor necesita mult timp până se vor normaliza şi vor bloca în continuare deschiderile iniţiate de o parte şi de cealaltă: ceea ce vine dinspre partea neromă este din start suspectat şi respins de partea romă; ceea ce vine dinspre partea romă este din start suspectat şi respins de partea neromă. Neînţelegerea de ambele părţi, *quiproquo generalizat* descris mai sus de contextul şcolar constituie trăsătura dominantă a relaţiilor, mai ales atunci când este vorba despre proiecte de natură şcolară, educaţională, economică sau politică. De aceea, instanţele de conciliere locale, regionale şi naţionale, pe care le-am menţionat deja, au un rol important de jucat.

Autorităţile publice au început să recunoască atitudinea negativă a predecesorilor lor şi concep necesitatea unei noi politici care să fie un fel de "reparare istorică". Discursurile şi comentariile oficiale ale şefilor de state, şefilor de guverne, miniştrilor

se multiplică în acest sens şi chiar critică destul de deschis politica guvernelor care i-au precedat. Reprezentanţii statelor în instituţiile internaţionale, precum Comunitatea Europeană, Consiliul Europei, Organizaţia pentru Securitate şi Cooperare în Europa, semnează texte recunoscând persecutarea seculară şi discriminarea actuală în ceea ce priveşte comunităţile de romi, propunând ca de acum încolo să fie atenţi şi să dezvolte modalităţi de ameliorare a situaţiei.

În ceea ce priveşte noile perspective care se deschid în câmpul acţiunilor sociale, este necesar un scurt comentariu cu privire la două puncte de discuţie. În primul rând asupra noţiunii de *ajutor*. Toate considerentele precedente, ţinând cont de principiile enunţate, denotă că o colaborare a comunităţilor este indispensabilă, că cea majoritară trebuie să o ajute pe cea minoritară, depunând efortul de a o respecta sub toate aspectele, recunoscându-i demnitatea şi independenţa. Ajutorul în favoarea comunităţii minoritare este necesar, fiind însă indispensabil ca modalităţile folosite şi scopurile propuse să fie revăzute pentru a-l diferenţia de o politică a asimilării. Este vorba despre acordarea unei *asistenţe tehnice* şi a unui *ajutor tehnic* (prin contrast cu tipul de asistenţă socială şi de ajutor social). Pe de o parte, este important ca romii şi călătorii să deţină instrumente care să le permită să îşi aleagă singuri viitorul, fără a fi obiectul altcuiva (de includere sau respingere) aşa cum se întâmplă acum, şi cum sunt reflectate în reglementări, în acţiuni şi în reprezentări, toate fiind mai mult sau mai puţin coercitive. Pe de altă parte, marea parte a greutăţilor lor sunt de natură tehnică (chestiuni legate de urbanism, infrastructură şcolară, comerţ, finanţe etc.) şi trebuie tratate tehnic, pentru a putea să îi ţină cât mai departe posibil de ideologiile alimentate de stereotipuri şi prejudecăţi. Bineînţeles că romii şi călătorii trebuie să aibă acces, dacă simt nevoia, la ajutorul social şi la asistenţii sociali. Dar dacă ei doresc să fie creatorii propriului lor viitor, atunci ajutorul tehnic mai degrabă decât ajutorul social le oferă instrumentele necesare adaptării, mai mult decât reuşeau metodele asimilării.

Programele de asistenţă tehnică au mai multe şanse de a reuşi să stimuleze dinamismul comunităţilor de romi şi de a beneficia de respectul acestor comunităţi. De asemenea, după forţa politicilor şi atitudinilor de negare care au fost analizate aici, este necesar un mod de gândire şi acţiune pozitive. Este foarte important, şi ceea ce se urmăreşte prin programele dezvoltate cu ajutorul Uniunii Europene şi al Consiliului Europei, de a acţiona în sprijinul tuturor aspectelor *pozitive* şi *solide* ale culturii ţigăneşti, a limbii, a istoriei, a organizării sociale decât să se poziţioneze ca *reacţie* a contextului global negativ. Cu alte cuvinte, este mai bine să acţionezi decât să reacţionezi, numai că acest lucru nu este deloc uşor de făcut în contextul actual.

Iată şi problema *informaţiei.* Informaţia poate lua diferite forme şi este bine că poate fi cea mai bogată, este, de asemenea, foarte important să fie de cea mai bună calitate. Se creează astfel o responsabilitate mare din partea celui care invită un furnizor de informaţie şi din partea "experţilor" solicitaţi, fie ei romi sau nu care participă la informare. Dacă se doreşte zdruncinarea stereotipurilor şi modificarea componentelor care le alcătuiesc, atunci este necesar ca mai întâi acestea să se cunoască foarte bine.

Dacă nu, există riscul de a le accentua, nu de a le reduce intensitatea prin furnizarea informaţiilor fondate pe înţelegerea greşită a bunului simţ, în loc să se bazeze pe cunoaşterea dinamicii şi originii acestui fenomen pe care dorim să îl transformăm. Trebuie să se ţină seama de faptul că informaţia primită riscă să fie interpretată şi distorsionată în funcţie de cunoştinţele precedente, de stereotipuri, de cei care primesc informaţia. Mai mult decât atât, chiar în introducerea acestei cărţi am explicat că realităţile culturale ale romilor sunt foarte diverse, prezentarea ajutând mai degrabă cunoaşterea şi înţelegerea spiritului lor cultural şi a organizării sociale decât segmentarea în detaliu a grupului social. Acest demers este mai mult decât o necesitate, el este o garanţie: se evită vulgarizarea detaliilor intimităţii culturale a romilor şi călătorilor care nu doresc să le necinstească. In fine, informaţia socio-culturală nu este suficientă şi trebuie asociată informaţiei socio-politice care va permite, la nivel global, sesizarea tuturor jocurilor şi mizelor unei situaţii până la urmă infinit de complexă şi de conflictuală.

Dezvoltarea şcolarizării în acest domeniu va schimba datele problemei, astfel că pe măsură ce din ce în ce mai mulţi romi şi călători vor produce literatură, aceasta va fi o participare la informaţie, devenind astfel proprii lor observatori a ceea ce îi înconjoară, pe măsură ce vor publica rezultatele gândirii lor, participând la elaborarea şi difuzarea programelor de radio şi de televiziune, efectele vor fi contracarate prin oferirea societăţilor înconjurătoare a unei reflecţii a propriei lor imagini. Pentru ca această imagine să nu fie prea sumbră mai există o şansă pentru cei care se găsesc faţă în faţă sau lângă un rom: să înţeleagă foarte repede ceea ce doresc romii şi călătorii şi anume, simplul respect a unei culturi în contextul respectării dreptului comun.

Numai că de la vorbe la fapte este cale lungă şi dificil de traversat. Dorinţele noilor politici nu sunt încă urmate de alte efecte decât foarte punctuale şi nesigure. În tot acest timp adaptarea, profunda adaptare care capătă alura unei mutaţii, se produce în rândul romilor. Pe de o parte, efectele educaţiei în şcoli sunt de multe ori subestimate; ori aceste efecte produc, începând cu anii 1980, naşterea unei noi situaţii fundamentale, care va modifica toate raporturile, atât ca structură cât şi ca natură, între romi şi cei din jurul acestora. Pe de altă parte, organizaţiile romilor îşi întăresc fundamentele şi îşi dezvoltă acţiunile. Organizaţiile îşi preţuiesc dorinţele şi se prezintă ca interlocutori şi parteneri în consultanţă. Prezenţa acestora în jocul politic devine din ce în ce mai importantă.

17. Organizaţiile romilor

O istorie

Istoria organizaţiilor, asociaţiilor sau a ONG-urilor romilor nu este una lineară, originile acestora fiind deopotrivă profunde şi descentralizate. Prin mimetism ca dovadă de adaptare, aceştia obişnuiau să spună în secolul al XV-lea că sunt conduşi de *conţi* şi *duci*, iar mai târziu de *căpitani* şi *locotenenţi* (Franţa). Termeni ca *voivode, vajda, wojt* sau *vataf* erau frecvent folosiţi în Ungaria şi Polonia, chiar *lord* uneori în Scoţia. Astfel că, "şefii" romi sunt creaţi sau desemnaţi de prinţi ai ţărilor unde aceştia se află, dorind pe cineva care să fie însărcinat cu menţinerea ordinii, a muncilor de către familii sau cu strângerea impozitelor. Cât priveşte "Regii" romilor, aceştia aparţin registrului mitului, chiar dacă au fost câţiva care au încercat să susţină mitul, încercând să îl facă credibil lumii exterioare, atât în scopuri personale cât şi pentru a încerca să suscite o atitudine de respect din partea anturajului.

O formalizare, o raţionalizare şi o tentativă de concretizare a mitului îl fac să devină o utopie. Utopia este un plan de guvernare imaginar. În Polonia, la sfârşitul anilor 1920, mitul găseşte un teren propice dezvoltării. De altfel, în Polonia secolelor XVII şi XVIII exista o practică stabilită: regele desemna conducători care erau însărcinaţi cu supravegherea grupurilor de romi prezente pe un anumit teritoriu. În secolul XX, în mai mult de zece ani, mai mulţi membri ai unei familii de romi s-au auto-proclamat "regi" ai romilor fiind recunoscuţi ca atare. Acest titlu însemna pentru ei unele privilegii, dar şi câteva îndatoriri. Încoronarea cea mai spectaculoasă a avut loc în iulie 1937, avându-l ca protagonist pe Janusz Kwiek, s-a ţinut în faţa unui public numărând mii de persoane pe stadionul militar din Varşovia. Au fost trimise invitaţii unor şefi de state şi membrilor corpului diplomatic din Varşovia. Încoronarea a fost precedată de o alegere de către arhiepiscop, deoarece era nevoie de o formalizare pentru ca Mussolini să ia în considerare cererea de împroprietărire a romilor cu pământ în Abyssinia. Predecesorii lui Janusz au avut astfel de proiecte de solicitare a unui teritoriu, în principal Joseph, care a alcătuit o delegaţie pe care a trimis-o la Liga Naţiunilor pentru a obţine teritoriu în Africa de Sud, deoarece aprecia că obţinerea unei regiuni în Polonia ar fi durat prea mult. Urmează apoi războiul şi ocupaţia germană. În 1946, Rudolf Kwiek se auto-proclamă regele romilor pentru ca mai târziu să renunţe la acest titlu pentru cel de "preşedinte al Consiliului Mondial al Romilor", care va dispărea fără urmă.

În Franţa anului 1959, Ionel Rotaru venit din România se încoronează "conducător suprem al poporului ţigan" şi îşi ia numele de Vaida Voivod. A transmis numeroase declaraţii presei şi a făcut multe gesturi simbolice. Mitul a funcţionat ca o rampă de lansare, dezvoltând o audienţă enormă în rândul presei. El este fondatorul *Comunităţii*

Mondiale a Tiganilor (Communaute mondiale gitane World Gypsy Community) prin care a reunit diferite grupuri de romi şi membrii ai familiei Kwiek rezidenţi în Franţa. Timp de douăzeci de ani a dezvoltat o utopie: a instituit un cabinet, a numit miniştrii, deputaţi, a solicitat teritoriu (în Lyon, Franţa sau în altă parte: a anunţat că va face o solicitare Naţiunilor Unite pentru un teritoriu în Somalia), a prezentat un program de guvernare, a emis paşapoarte. În Ţările de Jos şi Germania, alţii precum Rotaru au urmat acelaşi tip de program utopic.

Importanţa utopiei nu este deloc de neglijat. În primul rând, pentru cei din exterior, prin intermediul mass-media, problemele romilor sunt subliniate, atrăgând astfel opinia publică. Apoi, în acest cadru imaginar, alte organizaţii reuşesc să îşi desfăşoare activitatea. Utopia apare ca o etapă de tranziţie în procesul de descoperire a propriei conştiinţe a poporului. Chiar dacă aceasta nu este decât o bâlbâială născută de o organizaţie imatură, ea este totuşi un fapt politic. În cele din urmă, ea este reflecţia unor preocupări profunde a populaţiei implicate: revendicarea unui teritoriu, de multe ori numit *Romanesthan* ("locul romilor") este fără nici un dubiu cea mai utopică solicitare, aceasta formându-se ca un simptom de căpătare a echilibrului într-un moment în care romii dovedesc din ce în ce mai des că întâmpină dificultăţi în a-şi menţine identitatea, într-un moment în care, după cel de-al doilea război mondial, poporul este în căutarea unui teritoriu de refugiere în cazul apariţiei actelor de persecuţie. Prin forţa sa simbolică, ideea acestui teritoriu este mai importantă decât existenţa sa efectivă.

În aceeaşi perioadă, la sfârşitul anilor 1920, au apărut alte organizaţii: în 1925 *Uniunea Ţiganilor Rezidenţi în Interiorul Republicii Socialiste Sovietice Rusia,* în 1927 *Uniunea Ţiganilor din Bielorusia,* organizaţii cu programe ambigue între recunoaşterea şi promovarea unei minorităţi ţigăneşti recunoscute şi încurajarea către stabilire şi integrare sub pretextul că şansele de supravieţuire ale romilor sunt mai scăzute luând în considerare mediul în care aceştia trăiesc. Deşi la Moscova au fost deschise trei şcoli pentru elevi romi, cu programă de învăţământ realizată în mare parte în Romani, deşi în 1928 se publică o carte de lectură în Romani împreună cu alte şaizeci de titluri în perioada 1924-1938, şi deşi teatrul rom îşi deschide porţile tot la Moscova – teatru aflat sub controlul administraţiei de stat şi reprezentând un mijloc de răspândire a propagandei de asimilare – cu toate acestea, mişcarea va fi oprită de politica minorităţilor instituită de Stalin: romii nu reprezintă o minoritate naţională deoarece le lipseşte un teritoriu şi o "viaţă economică".

În România anului 1926, la Calbor (Făgăraş) este creată o asociaţie locală a romilor. În martie 1933, *Asociaţia Generală a Ţiganilor din România* este creată la Bucureşti, pentru ca mai târziu un jurnalist non-rom să înfiinţeze *Uniunea Generală a Romilor din România*. Această asociaţie publică două ziare, dintre care unul cu acoperire naţională "Glasul Romilor" între 1934-1941, Bucureşti. De exemplu, putem citi în numărul din august 1935, că de atâta timp:

> "am urmat calea justiţiei, a onorii şi a datoriei, nimeni şi nimic nu ne va îndepărta de la scopul nostru, din moment ce avem de partea noastră un aliat atât de devotat şi onorabil: suferinţa. Drumul emancipării este liber; cei care ne iubesc vor fi şi ei iubiţi la rândul lor. Vom merge împreună înainte, tot înainte".

La sfârşitul anului 1933 se organizează la Bucureşti o conferinţă. Unele dintre propunerile făcute în cursul acestei conferinţe, precum adoptarea unui drapel, construirea unei biblioteci şi a unei universităţi a romilor, intensificarea schimburilor între organizaţiile romilor cu scopul de a întări identitatea şi acţiunea politică, toate acestea vor fi reluate pe larg mai târziu. Numai că al doilea război mondial opreşte dezvoltarea organizaţiilor, iar romii doresc să reintre din nou în anonimat. În 1936 este creată la Kosice, în estul Slovaciei, o organizaţie culturală şi socială care mai târziu, în anii 1940, va fi interzisă. În Grecia în anul 1939 două femei, care făceau parte dintr-un grup care s-a stabilit lângă Atena în 1930, au creat *Asociaţia Panelenică Culturală a Ţiganilor Greci (Panhellenios Syllogos Ellinon Athinganon)*; în 1948 asociaţia face demersuri către stat pentru ca romii să obţină naţionalitate greacă în loc să fie consideraţi de "naţionalitate necunoscută". Aceste cereri nu au avut sorţi de izbândă până în 1978. Asociaţia, al cărei sediu se afla la Ayia Varvara, la periferia Atenei, a rămas mult timp în activitate, fiind tentată să constituie o federaţie a asociaţiilor romilor din Grecia.

După al doilea război mondial, nu a existat stat în care să nu se constituie organizaţii ale romilor. De exemplu, în Germania, în anul 1952, doi fraţi, Oskar şi Vinzenz Rose, întemeiază *Asociaţia Ţiganilor din Germania (Verband der Sinti Deutschlands)* care există şi astăzi sub numele de *Verband Deutscher Sinti.* În 1956 aceeaşi doi fraţi pun bazele *Asociaţiei şi Intereselor Cetăţenilor Germani Non-evrei Persecutaţi din Motive Rasiale (Verband und Interessengemeinschaft rassisch Verfolgter nichtjüdischen Glaubens deutscher Staatsburger e.V.),* iar în acelaşi an la Frankfurt este format *Comitetul Central al Ţiganilor (Zentralkomitee der Zigeuner)* care va deveni mai apoi *Zigeuner international.* Începând cu anul 1978 *Verband Deutscher Sinti* câştigă o importanţă mai mare şi se face cunoscută unui public mai larg. Organizaţiile de la nivel regional se dezvoltă şi ele, iar în 1982 este creată prin acordul mai multor organizaţii regionale *Zentralrat Deutcher Sinti und Roma (Consiliul Central al Sinti şi Romilor)* naţionale, al cărei sediu este la Heidelberg, care are în fiecare land al Germaniei o asociaţie corespondentă, de multe ori asociată cu un birou de consiliere socială *(soziale Beratungsstelle);* ulterior se va crea *Uniunea Romilor şi a Sintilor (Rom & Cinti Union)* al cărei sediu se află la Hamburg. În Regatul Unit al Marii Britanii, în 1966 este creată organizaţia naţională *Gypsy Council,* iar în 1970 pe probleme şcolare apare *National Gypsy Education Council (Consiliul Naţional pentru Educaţie al Ţiganilor)* – care îşi va schimba numele în 1991 pentru a se numi *Gypsy Council for Education, Culture, Welfare and Civil Rights (Consiliul Ţiganilor pentru Educaţie, Cultură, Bunăstare şi Drepturi Civile). Romany Guild* s-a format în 1972. În 1974 o sciziune a *Gypsy Council (Consiliul Ţiganilor)* va crea *National Gypsy Council (Consiliul Naţional al Ţiganilor),* iar în 1975 apare *Association of Gypsy Organisations (Asociaţia Organizaţiilor Ţiganilor)* care regrupează mai multe

organizaţii cum ar fi *East Anglian Gypsy Council, Society of Travelling People, Romani Action Group, Romani Guild.*

În 1962, este fondată în Franţa *Asociaţia Gitanilor şi a Ţiganilor din Franţa,* iar în 1968 *Asociaţia Naţională a Ţiganilor din Franţa,* în 1972 *Comitetul Naţional de Înţelegere a Gens du voyage.* Apoi au fost create mai multe structuri, mai cu seamă *Oficiul Naţional al Afacerilor Ţiganilor.* De asemenea, au existat diverse tentative de federaţii cum ar fi *Biroul Ţiganilor* în 1973, *Uniunea Ţiganilor şi Călătorilor din Franţa* în 1980, *Federaţia Ţiganilor din Franţa* în 1981, *Mişcarea Confederală a Ţiganilor* în 1992. La începutul anilor 1960, în Polonia s-a format o asociaţie culturală. În Finlanda, în anul 1967, a fost creată *Asociaţia Ţiganilor din Finlanda (Suomen Mustalaisyhdistys).* În Suedia, în 1972, apare *Asociaţia Ţiganilor Finlandezi din Stockholm (Stockholms Finska Zigenafforening),* care este urmată de o duzină de alte organizaţii care s-au înfiinţat; cele două organizaţii menţionate, cărora li se vor alătura altele mai târziu, au constituit în 1973 *Pohjoismainen Romanineuvisto-Nordiska Zigenarradet (Consiliul Nordic al Romilor).* În toată Europa a urmat formarea unor astfel de organizaţii: *Radgenossenschaft der Landstrasse (Asociaţia Călătorilor)* în Suedia (1974), *Comite rom de Belgique* (1976) şi *Comite de defense de Gens du voyage* (1979) în Belgia, *Komiteto Romano ande Itàlia* (1978) în Italia, *Irish Traveller Community* (1962*), Committee for the Rights of Travellers* (1981*), Minceir Misli* (1984) şi, în 1991, *Irish Traveller Movement* şi *National Federation of Irish Travelling People,* în Irlanda.

În 1968, în Cehoslovacia s-a fondat *Uniunea Culturală a Romilor din Slovacia (Slovensku-Romano Kultűrno Jekhetániben)* al cărei sediu se afla la Bratislava şi la mai puţin de un an, în august 1969, se creează *Uniunea Ţiganilor-Romi din Republica Cehă (Svaz Cikanû-Romû)* care va dispărea mai apoi în martie 1973. Apare, în 1990, o federaţie, *Congresul Naţional al Romilor* care reuneşte nu mai puţin de 19 organizaţii ale romilor. În Ungaria, în 1958, se formează *Asociaţia Culturală a Ţiganilor din Ungaria,* care, de asemenea, a dispărut. *Országos Cigánytanács,* atrasă de guvern cu care a dezvoltat un parteneriat, a apărut în 1979 şi va fi urmată, în 1986, de *Uniunea Culturală a Romilor din Ungaria (Ungro-themeske Romane Kulturake Ekipe).* În spaţiul ex-iugoslav începând în special cu 1971, atunci când situaţia creată de recensământ provoacă un număr de dezbateri şi polemici, mişcarea politică a romilor ia amploare, două mişcări puternice îşi fac loc, prima este *Romano Pralipe,* în Skopie şi este condusă de un rom membru al parlamentului Macedoniei, Abdi Faik; cea de-a doua, cu sediul la Belgrad, condusă de poetul rom Slobodan Berberski, membru al Comitetului Central al Partidului Comunist Iugoslav, acelaşi care va prezida primul Congres Internaţional al Romilor, ţinut la Londra.

În anul 1901, la Sofia, Bulgaria, se organizează o adunare naţională, ca mai apoi în 1906, tot în Sofia să se organizeze un congres în urma căruia este ales un lider, Ramadan Ali, care va dezvolta acţiuni politice vizând, în special parlamentul, pentru a cere drept de vot şi egalitate în drepturi pentru romi. În 1919 este creată organizaţia romilor *Egipt* (*Egypt).* În 1923 se publică pentru romi un ziar *Istikbal* ("Viitorul" în

limba turcă) care va fi în 1925 interzis, apoi în 1931 apare un alt ziar *Terbie (*"Educaţie" în limba turcă) care va fi interzis în 1934 împreună cu toate organizaţiile romilor din acea vreme. În 1945 se formează *Organizaţia Pan-ţigănească care Luptă Împotriva Fascismului şi a Rasismului şi pentru Dezvoltarea Minorităţii Ţigane din Bulgaria,* în strânsă legătură cu Partidul Comunist, al cărui lider, Sahkir Pashov, era membru al parlamentului; organizaţia va exista mai mult de zece ani, timp în care mai multe reviste au văzut lumina tiparului în limba Romani şi bulgară, redactorii acestor reviste fiind romi care se adresează romilor; cam în aceeaşi perioadă se formează în jur de 200 de organizaţii ale romilor, precum şi, în 1947, înainte de perioada de asimilare puternică, aşa cum se întâmpla în ţările vecine, teatrul din Sofia, *Roma*. În 1951 teatrul Roma este închis, organizaţiile romilor sunt integrate în asociaţii şi cluburi comuniste, deputatul Pashov este exclus din parlament şi trimis într-un lagăr de concentrare. Cotidienele sunt înlocuite cu unul singur, *Nov Pàt (Noua cale)* care era expresia politicii partidului comunist în ceea ce îi priveşte pe romi şi care va apărea până în 1989. Trebuie aşteptat momentul anului 1990 când, după o încercare nereuşită a fostului partid comunist de a crea o asociaţie care să-i fie obedientă, ia naştere *Uniunea Democrată a Romilor;* în 1992 este fondată *Uniunea pentru Unitatea Romilor.* Numai că în Bulgaria, organizaţiile romilor se aflau atunci în imposibilitatea legală de a se dezvolta ca mişcare politică având dreptul, de exemplu, de a prezenta candidaţi la alegeri.

În Albania, de abia în 1991 s-a putut forma prima asociaţie a romilor *Democratikano Khetanipen e Rromengo and'i Albania – "Amaro Dives"* (Uniunea Democratică a Romilor din Albania – "Ziua Noastră").

În 1990 în România ia naştere *Federaţia Etnică a Romilor* care reuneşte, la nivel naţional, asociaţii culturale şi sindicale şi partide politice, dintre care cea mai importantă – *Uniunea Democrată a Romilor* care devine mai târziu *Partida Romilor,* fondată tot în 1990 – deţine un loc în parlament şi deschide treptat filiale în toate judeţele României.

Pe parcursul anilor 1990, s-a produs, în mai multe state, apariţia unor mişcări ale femeilor romilor/ţigăncilor, care, pe lângă soluţionarea problemelor şi situaţiilor tratate de alte organizaţii ale romilor, doresc atragerea atenţiei asupra situaţiei dificile în care se află acestea ca femei ale romilor/ţigăncilor, propunând măsuri potrivite pentru ameliorarea situaţiei.

Cea mai mare parte a asociaţiilor sau a ONG-urilor încep un proces de publicare a buletinelor şi a periodicelor de informare în limba Romani, dar şi în limba ţărilor în care aceştia trăiesc, care reflectă preocupările politice şi priorităţile romilor.

Însoţind schimbările profunde care s-au produs după anii 1989 în statele Europei Centrale şi de Est, ONG-urile romilor devin tot mai numeroase în aceste state, iau poziţie pe scena politică, câştigând în amploare şi forţă, de la Estonia la Albania, de la Bulgaria la Polonia. De multe ori organizaţiile iau forma sau joacă rolul unui partid

politic, în mai multe state membri ai comunităţilor romilor au fost membri ai parlamentului (Republica Cehă şi Slovacă, România, Ungaria, Bulgaria…). Urmând acelaşi model, în vestul Europei se produce o adevărată explozie a numărului de asociaţii ale romilor. Acum au loc schimburi intense de experienţă între ONG-urile romilor la nivelul întregii Europe şi chiar la nivelul lumii întregi (mai cu seamă în Australia, America de Sud, America de Nord), abordând teme politice, culturale şi educaţionale. Există o sete imensă de cunoaştere, iar pentru a o satisface ONG-urile romilor doresc să îşi intensifice programele în ceea ce priveşte documentarea, schimburile de experienţă, formarea, întâlnirile şi cercetarea pentru a susţine o acţiune solidă şi potrivită, programe pentru care este nevoie de ajutor tehnic şi financiar pentru a satisface nivelul ridicat al aşteptărilor şi nevoilor.

În unele cazuri, organizaţiile romilor au participat activ la schimbările politice din 1989. De exemplu, în Cehoslovacia ştim că "Revoluţia de Catifea" a debutat pe 17 noiembrie 1989 ca reacţie a unei acţiuni a poliţiei. Începând cu 19 noiembrie, un tânăr rom slovac jurist şi director al unei trupe de romi de teatru de amatori, Emil Šćuka (el va deveni în 1990 secretar general al *Uniunii Ţigăneşti Internaţionale* iar în 2000 preşedintele acesteia), împreună cu responsabilul unui grup folcloric al romilor, Jan Rusenko şi cu un alt jurist, Vojtech Ziga, pun bazele ROI (*Romská Obcanska Initiativa* – Iniţiativa Civică a Romilor) şi reunesc Forumul Civic (Obcanské Forum) unde se întâlnesc cu persoane ca Vaclav Havel care organizau manifestaţii non violente. La 22 noiembrie este lansată o proclamaţie pentru a sensibiliza romii:

> "Fraţi, surori, romi! Ridicaţi-vă! Să ne trezim! Ziua noastră a sosit, ziua pe care o aşteptam de mulţi ani. Această zi a venit. Romii care trăiesc în această ţară şi-au luat pentru prima oară destinul în propriile mâini. Acum totul depinde de noi, dacă suntem capabili să ne unim şi să facem ceva pentru binele copiilor noştri. Trebuie să ne reunim cu cei care doresc să ne asculte cuvintele. Este vorba despre Forumul Civic. Forumul Civic recunoaşte partidul nostru, ROI-ul. Forumul şi ROI-ul sunt entităţile care apără toţi romii din ţara noastră. Să lăsăm "spiritul ţigănesc"(*romipen*) să ne conducă spre o viaţă mai bună. Să nu uităm adevărul părinţilor noştri: cel care respectă este respectat la rândul său!"

Pe 25 noiembrie, Emil Šćuka şi Ján Rusenko, printre alţi oratori, se adresează unei mulţimi de un milion de persoane, printre care şi grupuri de romi fluturând drapelul romilor, strânşi în *Letenská plán*, marea piaţă din Praga. Aceştia declară voinţa romilor de a participa la construirea unei societăţi democratice care să garanteze pentru romi aceleaşi drepturi ca şi ale celorlalţi cetăţeni, inclusiv dreptul la dezvoltarea propriei lor identităţi etnice şi culturale. Manifestaţia fiind transmisă la televiziune, întregul popor a auzit aceste declaraţii, iar după aceasta, au apărut numeroase dovezi de simpatie a cehilor la adresa "fraţilor romi". Acest moment contrastează foarte mult cu situaţia creată trei ani mai târziu, când autorităţile locale cehe fac tot posibilul pentru a-i respinge pe "fraţii romi", deşi romii au ajutat la împlinirea victoriei Forumului civic în alegerile din iunie 1990, în urma cărora romii au obţinut 11 locuri în parlament.

Aici ne sunt date doar câteva repere pentru a marca difuziunea şi amploarea mişcării. Nu sunt citate aici toate organizaţiile, printre primele, dar mai ales printre ultimele formate. Ar trebui alcătuit un tabel care să fie actualizat permanent şi mai ales o analiză aprofundată care să ne permită să înţelegem uniunile, antagonismele, despărţirile, dispariţiile, reapariţiile, raportul cu anturajul şi solicitările sau interdicţiile acestuia. Iar în acest domeniu o descriere a instituţiilor vine întotdeauna prea târziu pe fondul unei realităţi fluctuante. Istoria momentului se petrece foarte rapid; privind din exterior este greu să urmăreşti şi să înţelegi o astfel de diversitate şi complexitate.[7]

Congresele mondiale

Revenind la nivel internaţional, în acelaşi timp cu dezvoltarea şi multiplicarea diferitelor organizaţii naţionale sau regionale, în anul 1965 se desprinde un grup din *Comunitatea Mondială Gitană* a lui Ionel Rotaru şi formează în 1967 *Comitetul Internaţional al Ţiganilor* prezidat de Vanko Rouda care va publica *Vocea mondială a ţiganilor,* în ale cărei pagini se defineşte politica comitetului internaţional. Acest comitet devine foarte repede un liant între diverse organizaţii naţionale luând forma unei federaţii internaţionale (23 de organizaţii în 1972 din 22 de state). A început un efort de informare de mari proporţii, mai cu seamă în rândul organizaţiilor internaţionale: Consiliul Europei, UNESCO, Comisia Pontificală pentru Justiţie şi Pace.

În 1971 Comitetul internaţional organizează la Londra, între 8 şi 12 aprilie, primul Congres Mondial al Romilor cu participarea a delegaţilor din 14 ţări, la care se adaugă observatori din alte state. Alocuţiunea preşedintelui congresului surprinde spiritul care animă acest congres:

> "Scopul acestui congres este de a unifica romii şi de a-i încuraja să acţioneze în lumea întreagă; de a aduce o emancipare în acord cu propriile noastre intuiţii şi idealuri – de a progresa în ritmul în care ne simţim confortabili (…) Tot ceea ce vom face va purta marca propriei noastre personalităţi, va fi *amaro Romano drom,* drumul nostru rom (…) Poporul nostru trebuie să planifice şi să organizeze acţiuni locale, naţionale şi internaţionale. Problemele noastre sunt peste tot aceleaşi: noi trebuie să fim drept modele proprii de educaţie, să menţinem şi să dezvoltăm cultura romilor noştri, să aducem un nou dinamism în comunităţile noastre şi să făurim un viitor în acord cu stilul nostru de viaţă şi cu credinţele noastre. Am rămas pasivi o perioadă destul de lungă încât cred că vom putea reuşi – începând chiar de astăzi."

Delegaţii au respins termeni ca *Tiganes, Zigeuner, Gitanos, Gypsies,* pe care nu îi recunosc şi care nu acoperă nici un fel de realitate, dar acceptă termenul de romi. Exprimând sentimentul unei forţe unite, s-a declarat că "toţi romii sunt fraţi". Aspiraţiile acestora din diferite ţări erau aceleaşi; datorită reunirii acestor organizaţii, romii s-au descoperit unii pe alţii şi în acelaşi timp se dezvăluiau celorlalţi. *Comitetul*

Internaţional al Ţiganilor, sub noua denumire de *Comitetul Internaţional al Romilor,* devine secretariatul permanent, organul executiv, reprezentantul în faţa administraţiilor naţionale şi internaţionale ale congresului, care va rămâne instanţa suverană, parlamentul. Sunt adoptate drapelul şi imnul. Se decide ca 8 aprilie, prima zi a congresului, să fie considerată de atunci înainte ca Ziua Romilor, care va fi comemorată în fiecare an la nivel internaţional. Sunt create cinci comisii pe: probleme sociale, de educaţie, crime ale războiului (cercetări asupra genocidului nazist, perpetuarea amintirii romilor victime ale războiului, constituirea dosarelor crimelor de război), lingvistice şi o comisie culturală. Un slogan reuşeşte să rezume congresul: "Poporul romilor are dreptul de a-şi căuta propriul drum spre progres".

Între 8 şi 11 aprilie 1978 se ţine la Geneva cel de-al doilea Congres Mondial. Acesta a reunit în jur de 60 de delegaţi şi cam tot atâţia observatori din 26 de ţări. Congresul este marcat de recunoaşterea mutuală cu India, "ţara mamă", dar şi de anumite schimbări în orientări. Programul de acţiune al congresului vizează recunoaşterea specificităţii culturale a romilor, a dreptului de păstrare şi dezvoltare a acesteia. Este vorba despre recunoaşterea de către instanţele internaţionale, despre lupta împotriva politicilor de respingere şi de asimilare, despre continuarea tentativelor de standardizare a limbii. Noua organizaţie internaţională care a luat fiinţă în urma congresului, *Uniunea Romani (Romano Ekhipe)* întreprinde demersuri la Consiliul Economic şi Social al Naţiunilor Unite, un punct important în realizarea programului propus. În momentul predării dosarului la Naţiunile Unite, Uniunea Romani reprezenta 71 de asociaţii în 21 de state. În martie 1979 organizaţia obţine un statut consultativ la categoria "Roster" regrupând organizaţiile neguvernamentale cu capacitatea de a aduce o contribuţie ocazională şi utilă Consiliului Economic şi Social cât şi altor organisme din sistemul Naţiunilor Unite. După paisprezece ani, în martie 1993, organizaţia internaţională va obţine pe lângă Comitetul organizaţiilor neguvernamentale o reclasificare a statutului său, trecând de la categoria Roster la categoria II. Această categorie regrupează ONG-urile recunoscute ca având calificare internaţională în domeniile în care acestea deţin un statut consultativ şi chiar de a aduce o contribuţie susţinută în Consiliul Economic şi Social; forţa propunerilor sale către Consiliu devenind astfel mai importantă.

Cel de-al treilea Congres Mondial a avut loc la Göttingen (Germania) între 16 şi 20 mai 1981 cu prezenţa a aproximativ 300 de delegaţi din 22 de state. Cel de-al patrulea Congres are loc la Serok, aproape de Varşovia, între 8 şi 11 aprilie 1990. Congresul este precedat de o sesiune de lucrări organizată cu susţinerea UNESCO în zilele de 5, 6 şi 7 aprilie, reuniune destinată comunicărilor şi discuţiilor având ca subiect standardizarea limbii ţigăneşti; la finele reuniunii este întocmită o sinteză a deciziilor şi recomandărilor prezentate şi adoptate, urmând ca acestea să servească ca bază pentru continuarea lucrărilor în acest domeniu. Congresul debutează la 8 aprilie 1990 şi reuneşte aproximativ 250 de participanţi din 24 de state. Pentru prima oară congresul s-a ţinut într-o ţară din est, la câteva luni după schimbările din Europa Centrală şi de Est, cea mai mare participare fiind a ţărilor din est care au venit cu delegaţii importante din state care n-au putut trimite reprezentaţi la congresele

precedente, cum este cazul României care de abia ieşise din revoluţie. În aceeaşi manieră, participanţii din mai multe republici sovietice sau din Albania sau Bulgaria, au avut pentru prima oară oportunitatea de a participa la un astfel de eveniment. Semnificativ, statele Europei Occidentale au fost slab reprezentate. Este ales un nou preşedinte, Rajko Djurić şi un nou secretar general Emil Šćuka. Membrii comisiilor de lucru sunt aleşi cât şi priorităţile pentru fiecare din cele şase comisii: şcolarizare, cultură, holocaust, informaţie, enciclopedie, limbă.

Cel de-al cincilea Congres este organizat la Praga (Republica Cehă) în iulie 2000 şi reuneşte în jur de 300 de persoane. Emil Šćuka (Republica Cehă), care după congresul precedent fusese secretar general, este ales preşedinte. Noul secretar general este Hristo Kyuchukov din Bulgaria. Sunt adoptate noi statute, iar două decizii marchează congresul. Este vorba în primul rând despre constituirea *Parlamentului Rom al Uniunii Romani Internaţionale* ai căror membrii aleşi aveau trei responsabilităţi: să lucreze în interesul uniunii, să aleagă executivul acesteia şi să reprezinte zona geografică din care provin. Cea de-a doua decizie împuternicea responsabilii Uniunii să promoveze conceptul unei "Natiuni Romani" internaţionale. În cursul următoarelor luni preşedintele urma să prezinte această idee responsabililor guvernamentali ai mai multor state.

Cel de-al şaselea Congres este organizat la Lanciano (Italia) în octombrie 2004. La Congres au participat câteva sute de delegaţi reuniţi în 48 de delegaţii naţionale, inclusiv cea din India, Australia şi Israel. Noul preşedinte ales este Stanislav Stankiewicz (din Polonia) care fusese până atunci vicepreşedinte.

În momentul de faţă reuniunile naţionale şi internaţionale se succed într-un ritm mult mai rapid ca răspuns al unor instanţe naţionale sau al unor organizaţii internaţionale care înţeleg importanţa unui parteneriat cu organizaţiile romilor. Activitatea este deosebit de intensă în special în state precum România sau Ungaria unde există foarte multe organizaţii ţigăneşti cu vocaţie politică sau culturală, unele dintre acestea regăsindu-se în interiorul *Federaţiei pentru Protecţia Intereselor Organizaţiilor Ţigăneşti din Ungaria,* iar altele în interiorul *Parlamentului Rom al Ungariei.* Acesta din urmă a iniţiat, începând cu 1991, mai multe reuniuni internaţionale restabilind astfel o legătură cu istoria, dat fiind că una din primele întâlniri internaţionale a avut loc în 1879 în Ungaria, la Kisfalu.

La nivel internaţional, *Uniunea Internaţională Romani* a jucat la începutul anilor 1990 un rol de consolidare în calitate de grup de presiune, ca ONG al statelor a participat activ şi constructiv la seminarii şi conferinţe, mai ales la Conferinţa pentru Securitate şi Cooperare în Europa, la diverse reuniuni privind dimensiunea umană, la Copenhaga în 1990, Geneva şi Moscova în 1991, Helsinki în 1992. De asemenea, a jucat un rol punctual la Consiliul Europei şi pe lângă diverse instanţe ale Uniunii Europene, activităţi importante pentru calificarea organizaţiei cu statutul II pe lângă Consiliul Economic şi Social al Naţiunilor Unite, din martie 1993. Aceste activităţi au fost conduse de preşedintele *Uniunii Romani Internaţionale,* Rajko Djurić, de vice-preşedintele însărcinat cu relaţiile internaţionale, Nicolae Gheorghe şi de reprezentantul Uniunii la Naţiunile Unite, Ian Hancock.

Proiecte pentru o organizaţie europeană

Are loc, de asemenea, o mobilizare în rândul organizaţiilor la *nivel european* pentru a răspunde în cele mai bune condiţii necesităţii de dezvoltare a unui parteneriat cu instituţii europene, ca de exemplu Consiliul Europei şi Uniunea Europeană. Este important de subliniat această voinţă şi de analizat această necesitate de către organizaţiile romilor, din moment ce această mişcare a anticipat propunerile care vor fi făcute mai târziu pentru crearea unui forum european.

În aprilie 1986, în timpul unei reuniuni organizate la Tutzing în Germania de către *Zentralrat Deutscher Sinti und Roma,* este dezbătută şi reţinută ideea constituirii unui "Birou European". Acest birou, în colaborare cu Comisia Europeană şi cu Parlamentul European, se va ocupa nu numai de situaţia romilor în cadrul Uniunii Europene, dar şi în statele Europei Centrale şi de Est (trebuie amintit că schimbările acestea vor avea loc abia după trei ani în 1989).

Mai târziu, ideea de *EUROM*, *Parlamentul European al Romilor,* este lansată odată cu organizarea unei reuniuni în Germania, la Mulheim, de către organizaţia *Uniunea Romi & Sinti* din noiembrie 1990. Proiectul îşi propune să definească statutele pentru a susţine o reprezentare europeană, să organizeze alegeri la nivel european şi să dezvolte contacte cu instituţiile europene. Sunt alese cinci persoane pentru promovarea acestui proiect: Agnes Daróczi şi Paul Farkas din Ungaria, Orhan Galjus din Olanda, Rudko Kawczynski din Germania şi Demeter Markov din Bulgaria. După mai multe întâlniri la Moscova şi Viena, *Parlamentul Rom al Ungariei (Ungrikone Themesko Romano Parlamènto)* convoacă o reuniune în august 1992, la Budapesta, pentru a contribui la realizarea acestei idei, supunând discuţiei elaborarea statutelor.

În aceiaşi perioadă, ca răspuns la modificările profunde care se produc în Europa, apare din ce în ce mai importantă pentru *Uniunea Internaţională Romani* nevoia de a crea o organizaţie regională, a cărei acţiune să acopere Europa. În 1991 au loc mai multe evenimente la nivel european care accelerează acest proces:

– la 29 mai 1991, Comisia Europeană (DGV C, "Securitate socială, protecţie socială, condiţii de viaţă") organizează o audiere asupra situaţiei romilor şi călătorilor în Uniunea Europeană, în cursul căreia a fost susţinută de diferiţi parteneri necesitatea unui interlocutor european rom sub forma unei organizaţii, "Uniunea Romă Europeană";

– la 11 iulie 1991, în timpul unei audieri organizate la sediul din Strasbourg al Parlamentului European, această idee se bucură de un sprijin larg;

– la 12 şi 13 iulie 1991, în cadrul unei audieri organizate de Congresul Autorităţilor Locale şi Regionale al Consiliului Europei, ideea unei organizaţii europene care să devină partener direct a apărut în repetare rânduri printre participanţi;

– între 1 şi 19 iulie 1991, Uniunea Internaţională Romani, în calitate de ONG, s-a prezentat cu o delegaţie la reuniunea experţilor privind minorităţile naţionale a Organizaţiei pentru Securitate şi Cooperare în Europa (OSCE); astfel, ar deveni evident că pentru urmărirea lucrărilor şi dezvoltarea contactelor era indispensabilă crearea unui comitet european al romilor.

În cursul săptămânilor care au urmat, responsabilii Uniunii Romani au continuat să promoveze acest proiect care apăruse ca o necesitate. Cu ocazia unei reuniuni care s-a ţinut la Ostia, aproape de Roma, între 21 şi 27 septembrie 1991, responsabilii Uniunii Romanii, în special preşedintele, cei patru vicepreşedinţi şi secretarul general şi participanţii prezenţi din 16 state au decis fondarea *Comitetului European al Uniunii Romani (Europaqo Komite e Rromane Uniaqo).*

Creat în acord cu statutul Uniunii Romani, Comitetul European are ca rol participarea la programe şi proiecte care prezintă interes pentru romi, Sinti, romi etc., în Europa, în colaborare cu diversele organizaţii ale romilor şi ne-romilor din Europa cu aceleaşi scopuri. Comitetul European al Uniunii Romani a propus organizarea cu regularitate a unei *Conferinţe pentru Armonizare, Asistenţă şi Cooperare a Asociaţiilor Romilor (CHACRA)* în scopul încurajării gândirii şi reflectării diferitelor tendinţe din interiorul asociaţiilor romilor din Europa.

Activităţile din anii următori, întreprinse împreună cu diferitele instituţii europene, au confirmat această necesitate (de exemplu în timpul unui congres organizat de Uniunea Spaniolă Romani şi de Comisia Europeană de la Sevilia, în mai 1994, unii participanţi au relansat această idee).

De asemenea, în 1994, în continuarea Congresului de la Sevilia şi cu ocazia unei reuniuni de lucru care s-a ţinut la Strasbourg, la Consiliul Europei, unii dintre participanţi care reprezentau asociaţiile romilor sau alte organizaţii, au dorit să se insiste asupra creării unui grup permanent de reflecţie politică pentru romi care să reprezinte un interlocutor mai ales pentru instituţiile internaţionale:

> "Noi, subsemnaţii, participând în zilele de 29 şi 30 iunie la Strasbourg la reuniunea pregătitoare a Seminarului asupra dimensiunii umane privind romii, seminar care se va organiza între 20 şi 23 septembrie la Varşovia de către CSCE şi Consiliul Europei, vom susţine acordul reprezentanţilor romilor de a înfiinţa *Conferinţa Permanentă pentru Cooperarea şi Coordonarea Asociaţiilor Romani din Europa/ Standing Conference for Cooperation and Coordination of Romani Associations in Europe."*

Conferinţa permanentă nu este o organizaţie nouă şi nici nu înlocuieşte o organizaţie deja creată. Ea este deschisă tuturor noilor participări din partea organizaţiilor romilor, pe baza propunerii făcute de membri deja activi din interiorul conferinţei. În interiorul acestei conferinţe permanente nu există ierarhie, dar există o repartiţie funcţională a sarcinilor care trebuie îndeplinite pentru a asigura o optimizare eficientă a lucrărilor;

obiectivele fiind stabilite în mod precis şi bine definite de către membri activi într-un mod democratic şi colegial. Scopul conferinţei permanente este de a crea un cadru pentru dialog, informare reciprocă şi cooperare între asociaţiile romilor pentru o coordonare mai bună a eforturilor acestora, evitarea repetării sarcinilor şi a pierderii timpului şi a resurselor. Rolul esenţial al conferinţei este de a promova într-un mod coerent asociaţiile romilor în relaţia lor cu organizaţiile guvernamentale naţionale şi cu organizaţiile interguvernamentale sub auspiciile OSCE-ului, al Consiliul Europei şi al Uniunii Europene.

Pregătirea Seminarului OSCE asupra dimensiunii umane de la mijlocul lunii septembrie din 1994 a mobilizat imediat activităţile conferinţei permanente care a ţinut mai multe reuniuni, mai importantă fiind cea din 3 august 1994 de la Oswiecim, Polonia. Ulterior, în timpul mai multor reuniuni organizate de *Punctul de contact pentru romi şi Sinti* al OSCE şi de Consiliul Europei, conferinţa permanentă a fost considerată ca un interlocutor şi partener.

Alte reuniuni ale Conferinţei Permanente pentru Cooperarea şi Coordonarea Asociaţiilor Romilor din Europa au fost organizate la Varşovia în octombrie 1995 şi ianuarie 1996; la Strasbourg, în martie 1996; la Bruxelles, în iulie 1996 şi la Viena, în noiembrie 1996. Reuniunea din martie 1996 de la Strasbourg a fost organizată astfel încât să coincidă cu cea a Grupului de specialişti guvernamentali ai Consiliului Europei pe problemele romilor (vom reveni mai târziu la acest grup) făcând posibil schimbul de păreri asupra mandatului, compoziţiei şi programului de lucru ale acestui grup de experţi. Contribuţia adusă de reprezentanţii romilor a fost recunoscută pozitiv de către grupul de experţi guvernamentali, adaptându-se decizia ca, Conferinţa Permanentă a Romilor să aibă un observator permanent invitat la sesiunile grupului, ceea ce reprezintă un pas fundamental către cooperarea între grupul inter-guvernamental şi organizaţiile romilor.

Secretariatul Conferinţei Permanente a Romilor, care s-a reunit între 10 şi 13 noiembrie 1996, la Viena, a decis organizarea unei mari reuniuni a reprezentanţilor organizaţiilor de romi, Sinti, călători din Europa în vederea unei mai bune definiri a profilului şi funcţionării conferinţei permanente, precum şi a relaţiilor sale cu alte organizaţii ale romilor de nivel internaţional, cum sunt Uniunea Internaţională Romani, Parlamentul Romilor şi altele. În acest moment, în anii 1990, a devenit crucială realizarea unei cooperări efective şi a unei reţele între ONG-urile relevante şi organismele guvernamentale şi europene: Conferinţa Permanentă a Romilor, fiind deschisă şi flexibilă a putut înlesni contactele şi schimbul reciproc al cunoştinţelor şi resurselor.

O schimbare majoră

Schematic, putem distinge mai multe perioade în dezvoltarea organizaţiilor romilor:

– anii 1960 au confirmat mişcarea de emergenţă a organizaţiilor, Congresul de la Londra consacrându-le existenţa şi relaţionarea lor internaţională;

– în anii 1970 a continuat dezvoltarea organizaţiilor, dar la Congresul de la Geneva au apărut disensiuni în rândul celor reuniţi;
– anii 1980 au fost anii de stabilitate a organizaţiilor şi Congresul de la Gottingen a marcat prima etapă, imediat după recunoaşterea sa de către Consiliul Economic şi Social al Naţiunilor Unite a Uniunii Romani ca ONG;
– prin prisma evenimentelor tumultoase care au avut loc în mai multe state, anii 1990 sunt cei ai exploziei numărului de organizaţii politice şi culturale ale romilor (fără îndoială aproape de 1 000 în Europa până la mijlocul anilor 1990, număr care a crescut constant), ai luptei pentru recunoaşterea lor de către diferiţi parteneri instituţionali, ai definirii ariei de acţiune (regională, naţională, europeană, mondială) şi al ariei de competenţă (politică, cultură, şcolarizare, drepturile omului…). Congresul de la Varşovia, din 1990, care a reflectat tumultul începutului de deceniu, a reprezentat un important punct de plecare care a fost urmat de dezvoltări rapide;
– anii 2000 sunt marcaţi de poziţionarea consolidată a ONG-urilor romilor în aria politică; după Congresul de la Praga, care lansează ideea unei "naţiuni a romilor" în 2000, diverse idei şi formule sunt prezentate şi chiar implementate pentru ca prezenţa politică a romilor să fie eficientă, mai ales în Europa. Profilul şi experienţa ONG-urilor romilor se uneşte cu implementarea sau întărirea dispoziţiilor în aceste state, de exemplu cu ajutorul comisiilor inter-ministeriale pentru romi, al birourilor naţionale pentru romi, al legilor (ca cea din 1993 din Ungaria prin care se lansează consiliile locale ale romilor şi un consiliu naţional) şi prin reprezentarea prin alegeri sau desemnări ale deputaţilor romi în anumite parlamente. ONG-urile romilor beneficiază, de asemenea, şi de un climat european favorabil: importanţa problematicii romilor în cadrul aderării noilor state la Uniunea Europeană, propunerea unui forum european rom care să poată funcţiona ca o instanţă consultativă etc.

Afirmarea acestei noi forme de acţiune politică, prin intermediul organizaţiilor naţionale şi internaţionale, a zdruncinat puţin tradiţia. Organizarea socială nu predispune deloc la generalizarea unui sistem bazat pe asociere sau federalizare: segmentarea nu face casă bună cu unitatea. Nici un om nu poate pretinde să aibă autoritate asupra altui om, nici o familie asupra altei familii, nici un grup de părinţi asupra altui grup. De unde provin şi dificultăţile unei organizaţii care nu se înscrie deloc în dinamica socială tradiţională, iar ruptura produsă între tradiţie şi *o inovaţie care se prezintă ca o mutaţie,* atât de importante sunt transformările pe care le implică. În acest moment tradiţia şi inovaţia par juxtapuse, inovatorii fiind consideraţi de către mulţi nişte transfugi care au părăsit societatea romilor sau care nu au nimic în comun cu ceea ce implică aceasta. Cu toate acestea, acest tip de inovaţie este o modalitate – fără mari îndoieli esenţială – care va permite să se evite, de către o *putere a romilor,* contra-putere faţă de neromi, ca asimilările dezvoltate în cursul secolului al XX-lea să nu se termine prin a reuşi datorită pasivităţii insuflate. Organizaţiile au devenit parteneri de care este bine să se ţină seama.

Numai că ambiguitatea persistă: inovaţia, prin dezvoltarea organizaţiilor de acest tip, poate fi interpretată şi prin distanţarea romilor de ne-romi, întrucât aceasta permite

romilor să îşi ia în mâini propriul destin, şi ca un mecanism de protecţie, întrucât scopul inovării este de a ajuta grupul să nu mai trebuiască să inoveze, ceea ce înseamnă să se organizeze în faţa altora pentru a rămâne ei înşişi şi pentru a putea să acţioneze potrivit propriului dinamism şi propriilor dorinţe. Dar este şi un împrumut deoarece "structurile" sunt imitaţii ale altor grupuri. Noi am evocat deja o temă din pedagogia inter-culturală, care postulează menţinerea şi dezvoltarea unui minim de identitate în diversitate, şi iată că regăsim aceeaşi dilemă fundamentală: pentru a rămâne rom, trebuie să te organizezi faţă de un ne-rom pentru că o şansă de reuşită înseamnă a învăţa să te foloseşti de aceleaşi instrumente ca şi ei (ONG-uri sau partide conduse de un preşedinte, un secretar, un trezorier etc.); de aceea, acest lucru înseamnă acceptarea valorilor şi modalităţilor de acţiune care schimbă condiţiile de existenţă. Societatea romilor care se organizează este capabilă să răspundă ne-romilor, realizează că au lăsat tradiţia în urma lor.

În societate, identitatea, înainte de toate, este ceva trăit, chiar dacă ea este totodată constant supusă discuţiei şi pusă sub semnul întrebării. În cadrul organizaţiilor identitatea este expusă şi deodată romul sau călătorul, presat de ceilalţi să-şi demonstreze diferenţa şi autenticitatea, trebuie, pentru a le afirma, să le sublinieze atât de puternic încât există astfel riscul de a le rigidiza. Este atunci de înţeles de ce întreaga societate nu se grăbeşte să sprijine preşedinţi şi secretari, care, din contră, sunt obiect de critică şi acuze repetate că lucrează şi acţionează mai presus de orice pentru ei înşişi şi pentru grupul familial din care fac parte. Aceşti preşedinţi, secretari, lideri au un rol dificil de jucat: mult prea mult inovatori în ochii romilor şi călătorilor şi mult prea puţin inovatori în ochii unui anturaj care nu-i înţelege pe cei care nu se exprimă ca ei şi care nu sunt întotdeauna de acord cu omologii lor din alte organizaţii. Din multipla lor apartenenţă rezultă un risc şi mai mare de respingere. Mai mult, majoritatea organizaţiilor de romi şi călători nu primesc deloc ajutor financiar, mai ales în cazul în care acestea doresc să rămână independente de orice tip de putere; acele asociaţii care sunt active trebuie să se facă disponibile şi să piardă astfel timp preţios din capacitatea de muncă şi de câştigare a banilor pentru a le întreţine, a le reprezenta, a răspunde diverselor solicitări. În acelaşi timp, dorinţa de a fi cineva în politică rămâne o perspectivă atrăgătoare şi poate reprezenta un mijloc pentru a dobândi respectul şi prestigiul pe care un rom nu a avut niciodată şansa să le aibă; apoi, câţiva ani mai târziu, inflaţia numărului de preşedinţi şi secretari este privită cu ironie chiar de către romi, deturnând, de exemplu, în Republica Cehă un vechi proverb care spune că *So Rom, ta lavutaris* ("tot romul este muzicant") şi transformând în *So Rom, ta funkcionaris* (pe care îl putem traduce cu "tot romul este politician"). Jocul schimbă registrul, romul putând excela acum în ambele domenii.

A lua cuvântul pentru a te face cunoscut, recunoscut şi respectat este un fapt nou care se adaugă depăşirii segmentarităţii într-o federaţie. Într-adevăr, până acum romii şi călătorii trebuiau să se facă cât mai puţini vizibili în ochii celor din jur, pentru a putea trece astfel peste obstacolele din calea lor în contextul politicilor de respingere cât şi al celor de asimilare. Era mai bine să se plieze pentru a nu se rupe, ştiind că nu exista

nici o şansă de a ieşi câştigător dintr-un conflict deschis, unde forţele erau dezechilibrate. Proclamarea unei identităţi şi a dorinţei de a o păstra este o schimbare importantă. Acest lucru se leagă de dezvoltarea organizaţiilor romilor, dar şi de agravarea situaţiei în care se găseau romii şi călătorii care nu a făcut decât să explodeze pe fondul revendicărilor. Într-un număr mare de cazuri, romii au simţit că nu au nimic de pierdut şi este oarecum surprinzător că revendicările acestora cel mai adesea nu au fost exprimate într-o manieră violentă. Grupurile de romi au conştientizat faptul că, nereprezentând nici un fel de greutate socială sau politică, nu vor reuşi decât să fie mai oprimaţi şi reprimaţi ca urmare a unor acte ale lor care ar putea fi percepute drept agresive.

Schimbarea care s-a produs este legată şi de dezvoltarea mişcărilor religioase carismatice penticostale şi catolice care favorizează exteriorizarea sentimentelor şi a trăirilor dificile pentru a le putea împărtăşi şi, de asemenea, de mişcările de afirmare ale minorităţilor culturale şi lingvistice care se dezvoltă cu ajutorul organizaţiilor de apărare a drepturilor minorităţilor şi cu susţinerea instituţiilor internaţionale. În statele Europei Centrale şi de Est, unde timp de mai multe decenii exprimarea identităţii romilor era deopotrivă dificilă şi riscantă şi unde era mai bine să nu te numeşti şi nici să te declari rom, după anii 1989 şi 1990 s-a dezvoltat, simultan cu exteriorizarea mândriei de a fi rom şi puterea asumării, o dorinţă de luptă pentru asigurarea respectului pentru cultură. Această voinţă, legată de necesitatea unei apărări împotriva mediului mereu ameninţător, chiar dacă ameninţările şi-au schimbat forma, legată, de asemenea, de noi oportunităţi, mai cu seamă o mai mare libertate de expresie şi de schimburi internaţionale, a antrenat în întreaga Europă o creştere considerabilă a numărului şi activităţilor organizaţiilor romilor: în cea mai mare parte a statelor s-au creat zeci de organizaţii, în unele state o sută de organizaţii şi chiar mai mult. Pentru a compensa faptul că timp de secole aceştia nu s-au putut exprima politic în legătură cu mediul în care trăiau, s-a produs o adevărată explozie a numărului de organizaţii, cu precădere politice: de exemplu, dacă în 1990 în Cehoslovacia cu ocazia alegerilor pentru parlament *Iniţiativa Civică a Romilor(ROI)* nu are ca şi contracandidat decât o altă asociaţie *Uniunea Democratică a Romilor (Demokraticky svaz Romu)*, după doi ani 42 de organizaţii ale romilor candidează la alegeri în vara lui 1992, rezultatul fiind un regres foarte sever: numărul reprezentanţilor romilor în parlamentul naţional scade de la 12 la 1.

Acţiunile întreprinse au luat diferite forme. Au fost participări la dezbateri publice, marşuri de protest şi manifestaţii, trimiterea de delegaţii la ministere, publicarea şi distribuirea de buletine de informare şi de ziare, lupta împotriva discriminării rasiale cu ajutorul legislaţiei internaţionale, acţiuni de informare generală, participarea ca şi candidat la tipul de alegeri care permit folosirea mijloacelor de comunicare în masă pentru a pune în valoare un anumit punct de vedere. Uneori acţiunile au fost mai dramatice, recurgându-se la greva foamei, iar în mai multe state ajungându-se la ocuparea de locuinţe şi de terenuri în care s-au săpat şanţuri pentru a nu se mai putea ieşi, blocarea drumurilor… În mod frecvent expulzările se fac cu foarte mari eforturi

din partea poliţiei, acest lucru putând avea ca efect atragerea atenţiei autorităţilor publice sau a comunităţilor locale, chiar dacă reflectarea în presă a acestor acţiuni loveşte ambele părţi dar îi poate stigmatiza mai mult pe cei care sunt obiectul acestor tratamente, decât pe cei care sunt responsabili de tratamentul respectiv. Aceste luări de cuvânt trebuie bineînţeles adaptate, in formele sale, pentru a fi eficiente în contextul socio-politic al momentului. Modalităţile de acţiune devin mai puţin dure, dezvoltarea lor după anii 1960 şi până astăzi urmează etapele definite mai sus pentru organizaţiile romilor, având momentan o reflectare şi o înţelegere din ce în ce mai marcate, numai că dilema subliniată încă există: este probabil ca reuniunile şi acţiunile să piardă din convivialitatea tradiţională şi să câştige în eficacitate.

Implicaţia politică la nivel local este la fel de marcată. Din Irlanda şi până în Turcia, din Italia şi până în Estonia, chiar şi acolo unde până în prezent condiţiile de emergenţă a mişcării romilor erau dificile, participarea activă la viaţa politică se dezvoltă sub o formă asociativă şi chiar prin participarea directă la alegeri şi se stabileşte şi se confirmă un parteneriat cu autorităţile locale.

S-a dezvoltat mult în ultimii ani un anumit tip de acţiune non-violentă, atrăgătoare, ale cărei efecte sunt departe de a fi neglijabile: este vorba despre informaţie, despre expresia unei identităţi, despre revendicările implicite sau explicite prezentate cu ajutorul artei în toate formele sale. Noi am precizat acest lucru în prima parte a lucrării: aceştia sunt muzicienii, cântăreţii, dansatorii, poeţii şi romancierii, pictorii, actorii ai căror activitate în întregime sau numai parte, este utilă promovării şi apărării culturii acestora. Faţă de lumea din exterior acesta este un dar de autenticitate care inspiră înţelegere şi respect. Alegerea artei ca formă de informare este fără îndoială eficientă: pe de o parte arta "ţiganilor" atrage şi este apreciată, reprezentând, conform stereotipului, singura parte pozitivă pe care o văd cei din jurul romilor. În majoritatea ţărilor eticheta "ţigan" a fost foarte mult utilizată pentru a da valoare unui spectacol, până în punctul în care această etichetă a fost în mod regulat uzurpată de către "falşii ţigani" în scop publicitar. Pe de altă parte, arta "ţiganilor" este locul unde "folclorizarea" culturii a fost mereu foarte intensă; utilizarea aceluiaşi mijloc pentru prezentarea unei realităţi şi pentru legarea artei de condiţiile sale de emergenţă este fără îndoială un act judicios. Aici formele sunt încă variate: festivaluri de muzică şi cântec pentru transmiterea acestor mesaje, un grup muzical sau un artist singur care performează în restaurante, librării, săli de concerte şi care, în timpul anumitor cântece şi între cântece, poate introduce elemente de informare, saltimbanci care animă orele în anumite şcoli, iar în timpul spectacolului sau în afara lui informează şcolarii şi învăţătorii acestora.

În cadrul acestor noi manifestaţii arta poate fi redirecţionată către comunităţile romilor. Aceasta reprezintă o analiză delicată a situaţiilor, o reuniune exemplară (de exemplu *Duo Z,* din Germania care este format dintr-un rom şi un Sinti) fiind un apel la uniune. Când cântecele sau spectacolele sunt prezentate în limba ţigănească este evident că publicul ţintit este mai mult de etnie ţigănească:

me rodal i drom ap mari riek	trebuie să ne căutam drumul nostru
men hatzas i drom ap mari riek	trebuie să ne găsim drumul nostru
las maro ćaćepen	cerem adevărul nostru
men manga tumen	va întrebăm pe voi
ma ćas ga ap ko puro drom	ca să nu mergem pe vechiul drum

(*Refren din cântecul "Ne cerem drepturile noastre" al unui grup de Sinti germani Häns'che Weis)*

Acum cea mai mare parte a formelor de expresie sunt îndreptate atât spre romi cât şi spre ne romi, fie că este vorba despre literatură sau teatru, fotografie sau muzică. De asemenea, este notabilă şi merită menţionată acţiunea politică, emblematică, *Ziua Internaţională a Romilor* stabilită pentru a comemora ziua deschiderii primului Congres Mondial, la 8 aprilie 1971. Această zi care nu a fost comemorată decenii întregi decât de câţiva iniţiaţi şi la nivel local, a câştigat după începutul anilor 2000 o foarte mare importanţă, beneficiind acum de "efectul Internetului" pentru vizibilitatea sa şi participarea unui public din ce în ce mai important, rom sau nu, sub forma defilărilor şi manifestaţiilor politice şi culturale diverse organizate de cele mai multe ori de ONG-uri ale romilor. Devin din ce în ce mai numeroase personalităţile politice ale romilor sau ne-romilor care fac declaraţii cu această ocazie, atât în numele guvernului lor, a partidului lor sau a unor instituţii internaţionale. Aceste acţiuni sunt interfaţa politică care permite atât emergenţa şi poziţionarea mai vizibilă a romilor în câmpul politicii globale, cât şi o mai bună înţelegere a prezenţei lor şi a cererilor lor.

În scopul valorificării artei şi culturii atât pentru romi şi călători cât şi pentru mediul în care aceştia trăiesc, pentru a le demonstra existenţa şi legitimitatea, organizaţiile romilor îşi propun ca obiectiv crearea unui centru cultural al ţigănilor. Cu sau fără sprijin financiar (mai ales de la ministerele implicate sau din fonduri europene), dotate sau nu cu o infrastructură, unele din aceste centre funcţionează deja, iar altele sunt în stadiu de proiect. Valoarea simbolică a unor asemenea realizări este mare (ar fi o formă concretă a proiectului utopic *Romanesthan*) şi poate constitui suportul unui mare număr de activităţi, mai ales din domeniul educaţiei; în acelaşi timp este şi un loc de întâlnire, chiar dacă locul este mobil (sub o cupolă, ca la circ) pentru a se putea adresa comunităţilor.

O miză politică

Ca rezultat al politicilor continuate de-a lungul secolelor şi a efectelor acestora, comunităţile romilor sunt descumpănite. Adaptarea lor, activă până atunci, a început să devină pasivă şi din ce în ce mai mult ea trebuie să suporte ceea ce alţii îi fac să suporte. În acest context global de mari dificultăţi trebuie luată în considerare dezvoltarea organizaţiilor romilor care sunt tentative de *adaptare activă* la mediul în care trăiesc. În momentul în care aceştia sunt consideraţi deviaţi şi "cazuri sociale", organizaţiile sunt cele care vin să evidenţieze existenţa valorilor din cultura lor. Aceste

organizaţii transmit un mesaj romilor înşişi, în sensul că este perfect legitim ca ei să îşi apere valorile chiar dacă, sub presiunea mediului înconjurător, plin de prejudecăţi şi de reglementări, ceilalţi le consideră ca fiind minore şi inadaptate unei "epoci moderne".

În momentul în care revendicările legitime slăbesc datorită şicanelor administraţiei, atunci organizaţiile sunt văzute ca parteneri indispensabili. Apariţia acestei *puteri a romilor,* considerată către finele secolului XX ca o izbucnire a unui terţ care deturnează jocul politic de asimilare al statelor, evită ca autorităţile publice să acţioneze fără consultări prealabile, chiar dacă în declaraţiile acestora este vizibilă recunoaşterea unui pluralism cultural şi evită astfel ca pluralul să nu se conjuge încă la singular. În momentul în care programele actuale de ajutor sub diferite forme acordă aceste subvenţii într-un cadru de ajutor social de tip individualizat, administrat de serviciile sociale şi nu către comunităţi care ar putea să se auto-administreze, organizaţiile caută să pună în valoare faptul că tocmai comunităţile sunt importante şi că de dinamica acestora depind indivizii care le formează. În momentul în care individul în dificultate este cantonat în diviziuni sociale şi geografice din ce în ce mai mici, deşi universul său era, în plan teoretic, lumea întreagă, devenind un cartier de magherniţe, o locuinţă normală sau un teren agreat pentru un nomad, atunci organizaţia romilor reprezintă, la nivel naţional sau internaţional, o şansă de reintegrare în comunitate şi un simbol care poate oferi siguranţă într-o perioadă de tulburări puternice.

Manifestările politice ale romilor deschid astfel calea către o identitate romă declarată şi asumată, permiţând dintr-o dată să se demarcheze de prejudecăţile şi stereotipurile care servesc şi în prezent ca referinţă esenţială pentru populaţie şi pentru instituţiile în faţa cărora se află romul.

Poziţia organizaţiilor romilor în mediul în care acestea trăiesc nu este prea confortabilă. Apariţia acestora este percepută ca factor de instabilitate: atunci când nu se ia în calcul existenţa unei culturi, este tulburător să vezi cum oamenii se ridică şi se organizează pentru a o apăra. Astfel ia naştere o negare care se dezvoltă în două direcţii complementare:

– pe de o parte, caracteristicile culturale de bază şi dinamica culturii sunt minimalizate şi în logica acestui proces, aspectul politic de organizare a societăţii şi mai cu seamă organizaţiile care pretind că o reprezintă nu sunt luate în seamă, ceea ce antrenează subminarea unei activităţi politice considerate jenante;

– pe de altă parte, procesele de adaptare implementate nu sunt înţelese în contextul lor, iar organizaţiile sunt prezentate în continuare ca o elaborare utopică a unui mănunchi de activişti nereprezentativi. Aceştia sunt consideraţi ca nişte paiaţe politice, ca nişte bufoni printre hârţoage. Şi nu sunt rar întâlnite situaţii, în care antagonisme şi clivaje sunt stârnite sau întreţinute, din "exterior", false „zgomote" sunt răspândite, sau mici greşeli sunt exacerbate. Sunt cazuri în care se apelează la

jocul cu divizarea grupurilor de origine ale animatorilor organizaţiilor pentru a le opune între ele, sau chiar, în cazul unor organizaţii nerome care şi-au aliat romi, la manipularea acestora în aşa fel încât, preocupaţi de satisfacerea intereselor proprii, aceştia ajung să aducă deservicii intereselor comunitare.

În afara faptului că surprind sau că jenează, organizaţiile romilor sunt încă neînţelese la scară largă. S-a observat faptul că ghidurile şi circuitele turistice prezintă întotdeauna oraşul vechi, monumentele istorice fiind mereu preferate în schimbul cartierelor noi şi a celor care se află în construcţie. Acest lucru denotă o ideologie conservatore, un ideal de stabilitate care oferă securitate, căutarea acelor lucruri care nu variază, din toate acestea reieşind o mascare şi o negare a mişcărilor, a schimbărilor, a diversităţii actuale şi a schimbărilor iminente din viitor. Întâlnim aceeaşi ideologie faţă de noile forme sociale. În aceeaşi ordine de idei – căutarea stabilităţii şi a eternităţii – mulţi ne-romi, chiar dacă privesc pozitiv politica romilor, ar vrea ca după o emergenţă rapidă şi câţiva ani de trai dificil, organizaţiile romilor să răspundă exact imaginii care le-a fost creată, adică să se asemene cu propriile lor instituţii, uitând nu numai că organizaţiile ne-romilor sunt parte dintr-o cultură diferită de a lor, dar şi că forma pe care o au astăzi este un produs care de secole a trecut prin nenumărate reforme. Aceştia ar dori ca organizaţiile romilor să se nască mature şi perfecte, adică să fie identice cu cele dezvoltate de ne-romi. Aceasta este o dovada unui etnocentrism depăşit al celor care doresc să aibă în faţa lor o singură organizaţie unitară, în ciuda faptului că politica, la diverse niveluri instituţionale ale propriului stat, se naşte din compunerea mai multor tendinţe şi partide puternic diferite, de multe ori chiar antagonice.

Încă se pare că organizaţiile cele mai mari pot să fie cele mai puţin apreciate de către autorităţile publice datorită puterii pe care acestea o reprezintă şi determinării cu care ele îşi impun ideile, astfel fiind posibil ca autorităţile publice să dezvolte dialogul şi ajutorul financiar faţă de mici grupuri care aparent sunt de acord cu punctele lor de vedere. Numai că aceste acţiuni politice cu influenţă limitată sunt acum pe cale de dispariţie. Stabilizarea organizaţiilor romilor, încercările acestora de federalizare din ce în ce mai fructuoase şi noile orientări ale autorităţilor publice din mai multe state antrenează o evoluţie a analizelor şi atitudinilor. Din ce în ce mai frecvent, autorităţile publice folosesc competenţele organizaţiilor romilor solicitându-le avize şi rapoarte, aceste organizaţii primind fără îndoială un ajutor financiar mai mare. În fine, recunoaşterea de către ONU a Uniunii Internaţionale a Romilor în 1979, prin acordarea unui statut consultativ, este resimţită ca o garanţie şi încurajare, reînnoită în 1993 pe o treaptă superioară. Atenţia şi sprijinul din ce în ce mai important oferit de instituţiile europene vine să întărească considerabil poziţia ONG-urilor romilor la început de secol XXI.

Crearea şi dezvoltarea organizaţiilor romilor ca proces de adaptare la mediul înconjurător nu trebuie privită doar ca o încercare de adaptare: aceasta este o *mutaţie,* din moment ce este vorba de o îndepărtare semnificativă de tradiţia cunoscută şi trăită până în prezent. Numai că toate tradiţiile sunt făcute pentru a fi schimbate, în prezent

juxtapunerea tradiţiei şi a noutăţii tinzând spre estompare. În mai multe state asistăm la începutul banalizării organizaţiilor, a valorilor pe care le presupun şi a atitudinilor pe care le generează atât dinspre "exterior", care le consideră din ce în ce mai mult ca pe nişte himere amuzante sau ameninţătoare, cât şi dinspre "interior" unde, legat de educaţia şcolară, se înţelege mai bine sensul existenţei organizaţiilor şi a funcţionalităţii pe care o pot avea. Creşterea numărului organizaţiilor romilor – ceea ce nu este un paradox decât în aparenţă – face ca mişcările acestora să ajungă din urmă tradiţia, în sensul în care acestea urmează liniile diversităţii grupurilor mozaice şi apartenenţele familiale şi sociale. Ceea ce le face puternice, acum, reprezintă şi slăbiciunea lor. Forţa lor, deoarece numărul şi diversitatea sunt semne ale dinamismului şi pluralităţii. Slăbiciunea lor, deoarece "exteriorul" poate continua să se joace cu diversitatea pentru a domina mai mult atunci când numărul şi tendinţele îngreunează uniunile şi fac federaţiile şubrede şi atunci când solidaritatea familială primează asupra calităţii politicului: *phral phrales aćhola, mek the teles nane ćaćipen* (un frate va rămâne aproape de fratele său chiar şi atunci când acesta din urmă nu are dreptate).

Organizaţiile se schimbă faţă de "exterior", voinţa acestuia de regres, dorinţa de respingere a tot ceea ce nu este rom sunt încet, încet depăşite. La fel sunt depăşite din ce în ce mai mult reincriminările justificate, dar agresive care indispun autorităţile. Organizaţiile, în majoritatea lor, rămân independente; nici fagocitate nici cumpărate, ele pot continua să joace rolul de grup de presiune pe care îl au în mod normal.

Organizaţiile au tendinţa să se apropie; ele sunt cele care, într-un stat de drept, întreţin din ce în ce mai mult relaţii de complementaritate, fie la nivel regional, fie în scopul atribuţiilor care le-au fost desemnate: acţiuni politice, acţiuni culturale, acţiuni şcolare sau probleme sociale…În mai multe state se afirmă, de asemenea, o nouă formă de asociere pe plan economic, îndreptată mai degrabă către formarea profesională, spre căutarea unor debuşee şi organizarea unei distribuţii cu precădere pentru artizanat. În anumite state, mai ales în cele din est, organizaţiile îşi dezvoltă şi un rol de interlocutor în relaţia cu autorităţile publice pentru organizarea comerţului cu amănuntul şi a celui ambulant, sector în care familiile romilor sunt foarte active şi competente. Acest parteneriat permite să se evite ca asemenea activităţi ale acestor familii să fie considerate blamabile, asimilate unei pieţe paralele ilegale. Aceste schimbări sunt confirmate de o nouă generaţie de activişti. Dacă disensiunile persistă între organizaţii, pe de o parte, acest lucru nu împiedică uniunea în caz de necesitate şi nici voinţa federalizării, iar pe de altă parte, acesta este un semn de pluralitate a opţiunilor şi tendinţelor care se exprimă. Ar fi surprinzător şi îngrijorător în acelaşi timp să vedem că toate organizaţiile împărtăşesc aceleaşi opţiuni şi aceeaşi ideologie. În această privinţa are loc, de asemenea, în momentul de faţă, o evoluţie în sensul că scindările au loc din ce în ce mai puţin din cauza segmentării societăţii (organizaţii ale romilor, organizaţii Kale sau de călători etc.), ci din ce în ce mai mult din cauza opţiunilor politice (priorităţi diferite în programele de acţiune, strategii diferite, voinţă mai mult sau mai puţin marcată de colaborare şi încredere faţă de autorităţile publice şi asociaţiile ne-romilor).

Deşi mulţi sunt "de partea" organizaţiilor tradiţionale ale romilor şi din punct de vedere funcţional se adresează mai mult "lumii exterioare", organizaţiile politice ale romilor, ca parteneri şi ca grupuri de presiune, sunt prezente pentru a promova necesitatea unei consultări şi a unei dezvoltări sociale comunitare, pentru ca romii să nu fie consideraţi ca obiecte, mize sau uneori ca ostateci. În mod corelativ, trebuie insistat asupra marii responsabilităţi a acestor organizaţii, în special când sunt recunoscute, de exemplu, ca interlocutori. Cuvintele şi acţiunile acestora angajează la bine şi la rău întreaga comunitate. Această responsabilitate este cu atât mai importantă cu cât eforturile comunităţilor romilor nu sunt îndreptate către obţinerea unui stat teritorial independent, ci pentru unitatea gândirii lor şi originalitatea dinamicilor culturale. Aici frontierele nu există decât la nivel social şi psihologic; de aceea, ele sunt cu atât mai fragile. Dar absenţa unui teritoriu de referinţă şi de protecţie, care a reprezentat slăbiciunea romilor şi un mare handicap pentru a se impune la nivel politic, acum, în era Europei, devine un element de forţă care poate să ofere mişcării romilor în diferite privinţe, o valoare exemplară pentru mulţi alţii. Transnaţionalitatea de facto a comunităţilor romilor întâlneşte internaţionalitatea instituţiilor europene.

> "Popor fără stat sau o minoritate etnică căreia niciodată nu i-a fost, de altfel, recunoscut un asemenea statut, noi nu revendicăm în prezent, în contextul recompunerii europene, un alt statut decât cel al unei organizaţii neguvernamentale. Aceasta deoarece noi recunoaştem instituţiile statelor în care trăim ca fiind ale noastre. Aceasta deoarece noi ne poziţionăm câmpul nostru de acţiune şi de reprezentare în interiorul societăţilor în care trăim.
>
> În cadrul statului de drept paneuropean, romii, popor european fără stat-naţiune, nu aleg ca patrie decât Democraţia.
>
> Pentru a deveni o realitate politică, în etimologia greacă a termenului, alegerea implică corolar ca statele să recunoască legitimitatea diferenţei noastre prin egalitatea cetăţeniei noastre"
>
> *(Nicolae Gheorghe, vicepreşedinte al Uniunii Internaţionale a Romilor, intervenţie la Conferinţa pe probleme de securitate şi cooperare în Europa, Helsinki, 1 iunie 1992).*

Mişcarea lansată este ireversibilă. În ciuda unei istorii dificile, adesea haotice, organizaţiile au întreprins acţiuni durabile. Orientându-se către exterior, acestea au învăţat să se situeze ca interlocutori atenţi şi exigenţi. Orientându-se către interior, acestea au arătat că în spatele faţadei dinamismul societăţii ar putea continua să acţioneze. Organizaţiile evidenţiază, dincolo de segmentaritate, în momentul în care se dezvoltă şi se stabileşte o conştiinţă colectivă, emergenţa "romilor", a "ţiganilor" şi a "călătorilor" ca o entitate, o minoritate transnaţională, ca transnaţionali binevoitori fără frontiere, fără teritoriu, fără armate şi fără violenţă. *Romanesthan* va fi câştigat în sufletele oamenilor.

18. Instituţiile internaţionale

Instituţiile internaţionale, în afara contenciosului secular care a marcat relaţiile dintre autorităţile publice sau colectivităţile locale şi romii, au deopotrivă puterea şi responsabilitatea de a promova politici inovatoare. Ele au, de asemenea, vocaţia necesară pentru a acţiona astfel, deoarece întâlnesc transnaţionalitatea de facto a comunităţilor romilor, după secole de europenizare şi chiar mondializare.

În acest capitol am pus accentul mai ales pe primele manifestări care au marcat momentul în care instituţiile internaţionale au acordat atenţie romilor, şi asta din trei motive:

– în decursul ultimilor ani s-a produs o intensificare a acestei atenţii care ar avea nevoie de mai multe pagini, ceea ce ar depăşi rolul de informare de bază al acestei lucrări;
– datele care privesc ultimele dezvoltări sunt uşor accesibile de pe site-urile de Internet ale organizaţiilor menţionate;
– nu există deloc o memorie instituţională, majoritatea faptelor menţionate aici fiind deja uitate, deşi au condus la dezvoltările recente şi au făcut posibilă o activitate mai intensă care le-a luat locul de atunci. Este important deci să fie plasate în contextul lor.

În cursul acestei prezentări am adoptat un criteriu de extensie geografică pornind de la instituţia cu cel mai mic număr de state membre, pentru a ajunge la cea care are cel mai mare număr de state membre.

Uniunea Europeană

Parlamentul European, într-un mod susţinut, s-a arătat sensibil la situaţia dificilă a comunităţilor romilor şi preocupat de ameliorarea acestei situaţii: după anul 1975 parlamentarii au cerut informaţii în mod repetat Comisiei Europene şi statelor membre în privinţa diverselor aspecte care ţin de romi, iar în decursul acestor ani au adoptat rezoluţii care recomandă dezvoltarea măsurilor în favoarea limbilor şi culturilor minoritare. Dar istoria acordării unei atenţii mai susţinute din partea Uniunii Europene (la acea dată Comunitatea Europeană[8]) a început în 1984. La 16 martie 1984,

[8] Amintesc că am utilizat în general, pentru mai multă claritate, numele actual al instituţiilor, de exemplu, în loc de "Comunitatea Europeană" am folosit "Uniunea Europeană", în loc de "Conferinţă" am folosit "Congresul Autorităţilor Locale şi Regionale al Consiliului Europei – CPLRCE, în loc de "Conferinţă" am folosit "Organizaţia pentru Securitate şi Cooperare în Europa – OSCE" etc.

Parlamentul European adoptă o rezoluţie privind educaţia copiilor ai căror părinţi nu au un domiciliu stabil, invitând Comisia Europeană să colaboreze cu statele membre şi să elaboreze măsuri care să garanteze acestor copii un învăţământ adaptat. Două luni mai târziu, pe 24 mai 1984, Parlamentul adoptă o altă rezoluţie în privinţa situaţiei romilor în Uniunea Europeană prin care recomandă mai ales guvernelor statelor membre să îşi coordoneze atitudinile şi angajează Comisia în elaborarea programelor subvenţionate de fonduri comunitare, în vederea ameliorării situaţiei romilor fără a aduce prejudicii valorilor lor culturale.

Sesizând importanţa problemelor ridicate de Parlament, *Comisia Europeană* decide în regim de urgenţă să realizeze un bilanţ în materie de şcolarizare. Centrului de cercetare a romilor de la Universitatea René-Decartes din Paris îi este încredinţată începerea acestui prim program de studiu european, unde este constituită o reţea coordonată de experţi. Analiza antrenează sinteza studiilor locale existente, consultarea familiilor şi organizaţiilor romilor, a profesorilor şi analiza a sute de documente şi proiecte.

Raportul de sinteză, Şcolarizarea copiilor romi şi călători, este publicat în 1986 în cinci limbi de către Biroul de Publicaţii Oficiale al Comunităţii Europene. Raportul prezintă o analiză globală pornind de la situaţia şcolară, în contextul său şi a diferitelor aspecte ale sale, şi se termină cu un bilanţ şi un set de 100 de recomandări. Studiul, aserţiunile şi diversele mărturii arată că situaţia este foarte degradată.

Miniştrii educaţiei şi reprezentanţi ai romilor sunt consultaţi în 1987 pentru discutarea raportului de sinteză şi pentru a preciza care dintre recomandări pot fi făcute statelor membre şi instituţiilor Uniunii, cât şi orientările potrivite pentru o politică educativă care să respecte cultura şi modul de viaţă al comunităţii rome. Aici este vorba, fără îndoială, de iniţiativa Centrului de Cercetare a Romilor de la Universitatea Rene-Decartes împreună cu Comisia de a întreprinde, la nivel european, primele reuniuni în vederea unei înţelegeri care va urma, pentru a discuta şi elabora împreună cu reprezentanţii romilor liniile de lucru şi priorităţile. *Un document de orientare a reflecţiei şi acţiunii* este astfel produs şi distribuit la scară largă începând cu 1988, pentru a funcţiona ca bază pentru discuţii şi consultări ulterioare.

Activităţile legate de acest studiu şi de reflecţiile produse, interesul pentru această problemă a antrenat o mare mişcare de discuţii, schimburi de documente, rapoarte, reuniuni cu scopul schimbării de idei şi experienţe. Acest tip de mişcare s-a intensificat de-a lungul anilor. Partenerii diferiţi (administraţii, profesori şi organizaţiile acestora, romi şi organizaţiile acestora…) sunt uniţi de interesul comun pentru această problemă şi se pun de acord la nivel global, în acelaşi timp, asupra priorităţilor identificate şi obiectivelor care au fost definite. Este făcută o extensie a studiului în Spania şi Portugalia ca noi state membre intrate 1986. Această extensie nu aduce modificări rezultatelor obţinute în celelalte state, dar întăreşte necesitatea şi urgentarea luării de măsuri în cadrul Uniunii Europene.

Considerând că o asemenea acţiune comunitară este pe deplin justificată, Comisia a transmis dosarul instituţiei care are puterea de decizie: Consiliul. *Comitetul pentru educaţie* care coordonează şi urmăreşte realizarea acţiunilor şi pregăteşte reuniunile Consiliului cu miniştrii educaţiei este sesizat în privinţa dosarului, înscriindu-l pe ordinea de zi a mai multor reuniuni, sub preşedinţia germană, apoi greacă şi după aceea spaniolă. Luând în consideraţie caracterul său comunitar şi valoarea unui sprijin comunitar, Consiliul decide să continue lucrările pe această temă pentru a întocmi un proiect de rezoluţie.

Pe 22 mai 1989, Consiliul şi miniştrii educaţiei adoptă *"Rezoluţia 89/C 153/3 din 22 mai 1989 cu privire la şcolarizarea copiilor ţigani şi călători"*. Este vorba despre un text important care poate fi considerat chiar istoric. Această rezoluţie este printre cele mai importante realizări ale comunităţii romilor. Într-unul din primele paragrafe este recunoscut şi subliniat faptul că pentru romi şi călători: "cultura şi limba lor face parte, de peste cinci secole, din patrimoniul cultural şi lingvistic al Comunităţii". Textul prezintă un caracter simbolic, de recunoaştere a culturii şi a necesităţii respectării acesteia. Rezoluţia prezintă apoi un întreg catalog de măsuri pe care statele membre trebuie să le dezvolte în domeniul structurilor de sprijin, al pedagogiei şi al materiei pedagogice, al recrutării şi formării primare, al continuării studiilor, al informaţiei şi cercetării, al înţelegerii, mai ales cu familiile şi al coordonării. Uniunea Europeană ca atare, prin Comisie, va trebui să stimuleze iniţiativele naţionale, să organizeze schimburi de păreri şi experienţe, să asigure coordonarea, documentarea, evaluarea permanentă a măsurilor luate în ansamblul lor.

La câteva săptămâni după adoptarea rezoluţiei, prima acţiune întreprinsă este *"Şcolarizarea copiilor ţigani şi călători: cercetare-acţiune şi coordonare"*. Acţiunea se derulează în iulie 1989 la Carcassonne, în Franţa, reunind 65 de participanţi din 10 ţări, având ca obiectiv favorizarea dialogului şi schimbului de opinii între romi şi diferite categorii din personalul educaţional care se ocupă de copiii lor. Informaţiile culese cu această ocazie au servit ca bază pentru pregătirea unei acţiuni la nivel de state membre şi la nivel de Uniune.

După 1984, Parlamentul European continuă să fie interesat de lucrările Comisiei şi s-a interesat în mai multe rânduri despre progresul lucrărilor sale. În 1990, datorită interesului şi mobilizării unui număr important de deputaţi, pentru şcolarizarea copiilor romi şi pentru educaţia interculturală în general, Parlamentul include printre propunerile prioritare deschiderea unei linii bugetare care să ofere posibilitatea punerii în aplicare a acţiunilor necesare. În timpul discutării bugetului, deschiderea acestei linii bugetare este adoptată pentru 1991; aceasta va fi reînnoită pentru 1992 şi mărită pentru 1993, făcând posibile astfel consolidarea şi diversificarea acţiunilor.

Aceste acţiuni, care permit aşa cum cere rezoluţia "dezvoltarea unei abordări globale şi structurale", prind contur în jurul câtorva mari axe ale programului, ceea ce era esenţial, dar şi foarte rar întâlnit la momentul respectiv. Un program integrat şi structurat este astfel pus în aplicare pentru a servi diferiţi parteneri interesaţi de-a lungul anilor 1990, cu susţinerea Comisiei. Vom da câteva detalii despre acest program pilot:

● *organizarea schimburilor de păreri şi experienţe:*
– reuniuni ale reprezentanţilor ministerelor educaţiei;
– reuniuni ale experţilor romi;
– reuniuni ale profesorilor, formatorilor, responsabililor de proiecte;
– promovarea schimburilor de experienţă şi a materialului pedagogic.

● *dezvoltarea proiectelor inovatoare:*
– reţele de proiecte europene concentrate pe priorităţile identificate de diferiţi parteneri, precum învăţământul secundar, trecerea de la şcoală la viaţă activă, învăţământul la distanţă, materialul pedagogic, formarea mediatorilor romi;
– lansarea grupurilor de lucru cu privire la istorie, lingvistică şi pedagogie (ultimul din aceste grupuri ne-fiind format decât din experţi romi); rolul acestor grupuri este de a structura sub forma reţelelor europene contactele între persoane competente, de a dezvolta o bază de date documentată, de a organiza producerea şi difuzarea materialului pentru uz pedagogic, de a acţiona ca grupuri de experţi la solicitarea diferiţilor parteneri;
– acordarea de ajutor în producerea documentelor pentru uz şcolar şi a documentelor de reflexie pedagogică; lansarea unei colecţii europene cu sprijinul grupurilor de experţi menţionate şi a unei reţele de edituri în diferite state.

● *informare şi documentare:*
– publicarea documentelor de sinteză;
– publicarea buletinului trimestrial *Interface* în mai multe limbi: informaţii de bază, informaţii despre proiect la nivel global, dinamica şi conducerea acestuia, apelul la cooperare şi schimburi, descrierea şi analiza acţiunilor, dosare privind situaţia din statele membre şi a textelor fundamentale emise în special de Uniunea Europeană şi Consiliul Europei etc. Cele 40 de numere publicate între 1991 şi 2001 reprezintă o sursă de informare considerabilă, aceste buletine devenind memoria perioadei respective şi urmele lăsate de sute de acţiuni realizate;
– dezvoltarea unei baze europene de date documentare în materie de acţiuni educative pentru a furniza un răspuns rapid la întrebările celor care caută referinţe documentare sau un contact pentru cei care doresc să studieze, să implementeze un proiect european sau să ştie ce s-a realizat şi ce este în curs de realizare.

● *coordonare, evaluare, distribuţie:*
– strategia permite luarea în calcul a activităţilor existente, a diverselor iniţiative, lansând în acelaşi timp activităţi inovatoare; strategia permite, de asemenea, dezvoltarea unui ansamblu de acţiuni bine definite într-un cadru de lucru solid cât şi flexibil în egală măsură, folosind o abordare bazată pe cooperare şi diversificare. Detaliile acestui program, care a fost susţinut de Direcţia de educaţie a Comisiei, au fost dezvoltate în buletinul *Interface.*

În procesul de punere în aplicare a rezoluţiei, statele au intensificat măsurile planificate şi au dezvoltat proiecte pilot organizate pe acelaşi schelet comun tocmai datorită întâlnirilor regulate dintre reprezentanţii ministerelor educaţiei ai statelor

membre. Un raport de evaluare este întocmit şi publicat de către Comisie în 1996 (vezi referinţa de la anexa 2).

Priorităţile de lucru stabilite la începutul anilor 1990 şi punerea lor în aplicare timp de zece ani, în cadrul unui proiect global şi structural, sunt încă de actualitate. Se regăsesc şi acum exact aceleaşi necesităţi şi planuri pentru punerea în aplicare a noilor proiecte transnaţionale.

Se poate vedea că mecanismul instituţional a fost următorul:
- adoptarea rezoluţiilor de către Parlamentul European;
- răspunsul Comisiei prin elaborarea unui studiu;
- discutarea rezultatelor şi recomandărilor experţilor romi şi a reprezentanţilor din ministerele diferitelor state;
- transmiterea rezultatelor studiului Consiliului Uniunii;
- discuţiile au loc sub trei preşedinţii diferite;
- adoptarea unei rezoluţii de către Consiliu şi miniştri;
- răspunsul politic şi susţinerea financiară a Parlamentului European (deschiderea unei linii bugetare);
- dezvoltarea acţiunilor pentru punerea în aplicare a rezoluţiei (la nivel comunitar şi la nivelul statelor membre);
- raportul asupra punerii în aplicare a rezoluţiei;
- evaluarea şi îmbunătăţirea condiţiilor de dezvoltare a acţiunilor (organizare, complementaritate, susţinere tehnică).

Prezentarea acestor elemente permite o mai bună identificare a etapei din proces căreia îi aparţine o activitate sau alta. Se pare că în alte domenii decât cel al educaţiei, Parlamentul a adoptat mai multe rezoluţii atrăgând atenţia Comisiei şi statelor membre asupra situaţiei romilor, subliniind foarte clar necesitatea de a se acţiona. Se poate astfel concepe un proces similar pentru adoptarea unui text ministerial în domeniul sănătăţii sau al locuinţelor etc.

Dacă problemele educative au făcut primele obiectul atenţiei susţinute din partea Comisiei, mai multe programe au comportat acţiuni punctuale în ceea ce îi priveşte pe romi:

– "Cel de-al doilea program de luptă împotriva sărăciei", cu susţinerea unor echipe în Irlanda, Spania şi Portugalia;
– programul "Sărăcia 3": din totalul de 39 de proiecte, patru (în Grecia, Spania, Italia, Irlanda) implicau în mod direct pe romi şi călători;
– alte tipuri de acţiuni sunt dezvoltate în cadrul Fondului Social European, iar anumite activităţi, cum este cazul programului "Orizont", permit numeroaselor asociaţii să lucreze cu romii pentru a dezvolta proiecte; la fel se întâmplă şi în cazul programului "EQUAL";
– o iniţiativă comună a două direcţii generale ale Comisiei, în cadrul programului "ECOS", vizează dezvoltarea unui proiect de cooperare inter-regională: "*Lupta*

împotriva excluderii: romii în societate"; pus în aplicare de o reţea regrupând colectivităţi regionale şi locale şi structuri universitare; dezvoltarea activităţilor într-un cadru care vizează problemele de excludere legate de dificultăţile integrării pe plan socio-cultural; formarea aleşilor locali şi a cadrelor administrative locale şi regionale; dezvoltarea politicilor educaţionale şi sociale ale colectivităţilor locale şi regionale, oferindu-le un sprijin ştiinţific şi o asistenţă tehnică;
– alte activităţi sunt implementate în programe de ajutor în Europa Centrală şi de Est, iar proiecte importante sunt finanţate special în cadrul programului PHARE.

În anii 1990 se produce astfel o creştere a interesului pentru problemele romilor, numărul textelor adoptate şi al acţiunilor întreprinse intensificându-se. Astfel, în timpul unui eveniment cheie, trebuie menţionată audiţia reprezentanţilor romi organizată în mai 1991 de către DG V a Comisiei, Divizia "Securitate socială, protecţie socială, condiţii de viaţă", ca urmare a unei solicitări din partea lui Jacques Delors, preşedintele Comisiei, ca răspuns la scrisorile trimise de organizaţiile romilor. Această audiere, care a reunit un număr mare de reprezentanţi romi, a permis Comisiei să ia la cunoştinţă analizele şi propunerile ONG-urilor romilor. La sfârşitul acestei audieri şi după distribuirea minutelor, ai cărei termeni rămân încă actuali, serviciile Comisiei supun studiului condiţiile unei dezvoltări a activităţilor în ceea ce îi priveşte pe romi, romi şi călători, inclusiv un parteneriat european asupra căruia vom reveni.

Parlamentul European, care solicită continuu răspunsuri de la Comisie în privinţa acţiunilor întreprinse, şi-a menţinut atenţia în mod susţinut, adoptând mai multe rezoluţii pe parcursul anilor. Menţionăm:

– Rezoluţia din 16 mai 1984 cu privire la educaţia copiilor ai căror părinţi nu au un domiciliu stabil;
– Rezoluţia din 24 mai 1984 cu privire la situaţia romilor din Comunitate (aceste două rezoluţii din acelaşi an au stimulat Comisia să lanseze studiul menţionat mai sus, care a stat la baza unei rezoluţii a Consiliului şi a Miniştrilor Educaţiei)
– Rezoluţia din 17 aprilie 1989 cu privire la analfabetism şi învăţământul copiilor ai căror părinţi nu au domiciliu stabil;
– Rezoluţia din 21 aprilie 1994 cu privire la situaţia romilor din Comunitatea Europeană;
– Rezoluţia din 13 iulie 1995 cu privire la discriminarea romilor.

Parlamentul European a adoptat din nou, la 28 aprilie 2005, o rezoluţie cu privire la situaţia romilor în Uniunea Europeană.

Această rezoluţie insistă asupra discriminării căreia romii îi sunt victime. Parlamentul "invită Consiliul, Comisia, statele membre şi ţările candidate să ia în considerare recunoaşterea romilor ca minoritate europeană" şi recomandă o serie de acţiuni pentru ca discriminarea să fie suprimată din toate domeniile şi pentru ca participarea romilor la viaţa politică şi la deciziile care îi privesc să se facă mult mai uşor. Referitor la problemele din educaţie, Parlamentul

> "aminteşte rezoluţia Consiliului şi a miniştrilor educaţiei reuniţi în cadrul Consiliului, la 22 mai 1989, pentru a examina şcolarizarea copiilor romi şi călători şi consideră că este o problemă constant prioritară ca toţi copiii romi să aibă acces la educaţia de bază".

Parlamentul a organizat, de asemenea, conferinţe sau mese rotunde tematice (de exemplu cu privire la situaţia din Kosovo). Menţionăm ca importante, din seria acestor acţiuni, masa rotundă organizată de Grupul Verzilor din Parlamentul European, la 12 iulie 1996, intitulată "*Romii – un popor cu adevărat european"*, reuniune la sfârşitul căreia a fost adoptat un document de sensibilizare şi interpelare a instanţelor Uniunii Europene, subliniind mai ales următoarele:

> "Romii sunt unul din grupurile etnice printre cele mai vechi din Europa. Ei au trăit de secole în mai toate statele europene. Ei sunt unici, deoarece transcend frontierele naţionale. […] Instituţiile europene au posibilitatea să contribuie de o manieră decisivă la îmbunătăţirea situaţiei romilor şi ţiganilor […]. Uniunea Europeană s-a aplecat, de asemenea, asupra problemei respective, iar rezoluţiile Parlamentului European reprezintă o bază de progres. Din păcate, nu a existat o materializare a unor acţiuni politice şi instituţionale coerente în beneficiul romilor şi ţiganilor, iar proiectele existente, chiar dacă sunt binevenite, sunt total neadaptate în raport cu amploarea sarcinii şi de ele nu beneficiază decât o mică parte a minorităţii. Uniunea Europeană are o responsabilitate specială. Trebuie gândit de urgenţă un apel la mecanismele Pactului de stabilitate şi la PHARE şi la eventuale programe multi–anuale în asistarea romilor şi ţiganilor […] Trebuie insistat asupra programelor comune ale Uniunii Europene, Consiliului Europei şi OSCE. Comisia Europeană şi statele membre ale Uniunii sunt chemate în mod insistent să se intereseze în special de comunitatea romilor şi de nevoile ei în cadrul politicii lor. Uniunea poate îmbunătăţi de o manieră durabilă statutul lor legal, aplicând integral conceptul de cetăţenie europeană. De asemenea, acordurile de asociere şi negocierile de aderare cu Europa Centrală şi de Est, precum şi acordurile de cooperare cu aceste state trebuie să fie folosite pentru a permite ameliorarea situaţiei romilor şi ţiganilor. Nevoile speciale ale acestora din urmă trebuie integrate în toate programele europene interesate" (extras din Declaraţia de la Bruxelles: "Romii – un popor cu adevărat european").

Sub impulsul preşedinţiei finlandeze, din a doua parte a anului 1999, Uniunea Europeană face din îmbunătăţirea situaţiei romilor, o condiţie majoră pentru aderarea la Uniune. Această poziţie a fost continuată în mod riguros de preşedinţia portugheză în primul semestru al anului 2000.

În cursul anilor 2000, ceea ce se numeşte "problema romilor" confirmă importanţa sa naţională şi transnaţională, mai ales în contextul cererii de aderare la Uniunea Europeană a statelor Europei Centrale şi de Est.

Consiliul Europei

Instanţele Consiliul Europei sunt primele care s-au arătat preocupate de situaţia romilor şi care au propus o serie de acţiuni concrete în vederea îmbunătăţirii acesteia. Prin Recomandarea 563(1969) privind situaţia romilor şi nomazilor în Europa, precum şi prin numeroasele chestiuni înaintate Comitetului Miniştrilor, *Adunarea Parlamentară* (atunci "Adunarea Consultativă") a atras atenţia asupra situaţiei comunităţilor romilor: discriminare, locuire, şcolarizare, organe consultative, securitate socială şi îngrijiri medicale.

În continuare, în Rezoluţia (75)13 relativ la "recomandarea asupra situaţiei sociale a populaţiei nomade din Europa", adoptată de către *Comitetul Miniştrilor* la 22 mai 1975, sunt abordate chestiuni de politică generală, de staţionare şi de locuire, de educaţie, orientare şi formare profesională, de acţiune sanitară şi socială, de securitate socială. Comitetul Miniştrilor "invită guvernele statelor membre să informeze în timp util Secretarul General al Consiliului Europei asupra măsurilor luate pentru aplicarea recomandărilor conţinute de prezenta rezoluţie".

Rezoluţia 125(1981) a *Conferinţei Permanente a Autorităţilor Locale şi Regionale din Europa* (în prezent *Congresul*) în privinţa "rolului şi responsabilităţii colectivităţilor locale şi regionale în confruntarea cu problemele culturale şi sociale ale populaţiilor de origine nomadă" abordează de o manieră detaliată situaţia comunităţilor romilor şi face o serie de recomandări. Ca un răspuns direct la partea acestei rezoluţii care interesează educaţia, *Consiliul de cooperare culturală* a decis organizarea în 1983 a unui seminar internaţional, primul dintr-o serie. Iată desfăşurate cronologic primele acţiuni ale Consiliului Europei în materie de educaţie:

– seminarul privind *formarea profesorilor copiilor romi,* ţinut la Donaueshingen (Germania) în 1983. Este vorba de prima întâlnire de acest tip şi este necesar de "a descoperi" la acest moment problemele tratate, de a deschide căi spre reflecţie, de a lucra de o manieră extinsă fără o limitare la tema strictă a formării, ceea ce nu a mai fost cazul la seminariile următoare;

– tot ca un răspuns la rezoluţia Conferinţei Autorităţilor Locale şi Regionale din Europa, Consiliul cooperării culturale a solicitat pregătirea primei sinteze europene *Ţigani şi călători*, destinată înainte de toate învăţătorilor, formatorilor, inspectorilor, personalului administrativ, dar şi responsabililor colectivităţilor locale şi regionale; lucrarea de faţă este o nouă ediţie revizuită;

– un al doilea seminar referitor la *Şcolarizarea copiilor romi: evaluarea acţiunilor inovatoare* s-a ţinut tot la Donaueshingen în 1987;

– un al treilea seminar este organizat în 1989 la Benidorm (Spania) în colaborare cu autorităţile educative ale Comunităţii din Valencia şi Ministerul Educaţiei şi Ştiinţelor din Madrid: *Către o educaţie interculturală: formarea învăţătorilor care au în clasă elevi romi;*

– în 1990, Ministerul francez al Educaţiei propune Consiliului de cooperare culturală să organizeze în Franţa un nou seminar, al patrulea, a cărei tematică este *Învăţământul la distanţă şi rezultatele pedagogice* (Aix–en-Provence).

Se constată pe parcursul anilor că interesul Consiliului Europei în privinţa problemelor care ţin de şcolarizarea copiilor romi şi călători a fost unul susţinut. Seminariile nu au fost concepute ca simple stagii de formare, stagii care pot fi organizate de către statele membre, şi nici ca întâlniri punctuale. Dată fiind raritatea acestora şi oportunităţile pe care le creează, datorită complementarităţii între cunoştinţe şi experienţe multiple şi analiza contrastantă a realizărilor diverse, menirea acestor seminarii consta în formularea unor idei şi perspective noi, facilitarea unei mişcări, deschiderea unor căi noi pentru încurajarea inovaţiilor. Acestea urmau să se completeze şi să dezvolte progresiv asimilarea de cunoştinţe privind tematicile prioritate, o gândire globală, coerentă şi comparativă la scară europeană.

Pentru fiecare seminar european există, din partea participanţilor şi din partea administraţiei care le alege în fiecare stat, o mare responsabilitate: competenţa fiecăruia trebuie să fie coerentă cu tematica propusă, care cerea pregătire intensivă în echipă, cum trebuie să fie apoi voinţa celor care au participat pentru a-i face beneficiari de experienţă pe colegii lor absenţi şi pentru întreţinerea şi dezvoltarea contactelor pe care le-ar fi putut avea cu colegii din alte state. În această optică, Consiliul Europei a publicat de fiecare dată şi a distribuit pe scară largă rapoartele emise în urma întâlnirilor, a celor mai cerute documente. Recomandările propuse, orientările date s-au dovedit foarte utile ca bază de reflecţie şi linie de acţiune, atât pentru învăţători cât şi pentru diferiţii parteneri interesaţi de situaţia şcolară a copiilor romi.

În afara realizărilor în materie de educaţie, reflecţiile au continuat. Astfel, în 1983, Comitetul Miniştrilor adoptă *Recomandarea nr. R(83) 1 cu privire la nomazii apatrizi sau de naţionalitate nedeterminată* prin care recomandă guvernelor să ia măsuri pentru a asigura aplicarea principiului nediscriminării faţă de nomazi, înlesnirea stabilirii de legături cu diverse state, acordarea nomazilor ataşaţi la un stat anumit autorizaţia de a locui pe teritoriul său, de a călători în străinătate şi de a reveni pe teritoriul său, înlesnirea admiterii pe teritoriul său a celei mai apropiate familii de nomazi. În 1986, *Comitetul ad hoc al experţilor în documente de identitate şi circulaţia persoanelor* adoptă raportul final de activitate asupra examinării problemelor juridice legate de circulaţia nomazilor.

Între timp, ca răspuns la întrebările Adunării Parlamentare, *Comitetul Miniştrilor* pune accentul pe punctele importante. De exemplu, în timpul reuniunii din aprilie 1984, ca răspuns la întrebarea nr. 271 privind recunoaşterea poporului Gitan ca minoritate etnică, Comitetul de Miniştrii declară următoarele:

> "dacă nomazii sau Gitanii sunt recunoscuţi în câteva state ca grup minoritar, trebuie subliniat că în toate statele membre ale Consiliului Europei se aplică principiile enunţate la articolul 1 al Convenţiei Europene a Drepturilor Omului care garantează oricărei persoane aflate sub jurisdicţia lor drepturile şi libertăţile definite în Convenţie. În plus, articolul 14 al Convenţiei precizează că "beneficierea de drepturile şi libertăţile recunoscute în prezenta Convenţie trebuie asigurată, fără nici o distincţie, mai ales de sex, rasă, culoare, limbă, religie, opinii politice sau alte opinii, origine naţională sau socială, apartenenţa la o minoritate naţională, avere, naştere sau orice altă situaţie"".

Debutul anilor 1990 a fost sinonim cu activităţile politice intense în ceea ce priveşte minorităţile, a căror emergenţă devine o componentă europeană fundamentală.

Pe 5 noiembrie 1992, *Comitetul Miniştrilor* decide deschiderea spre semnare de către statele membre a *Cartei Europene a Limbilor Regionale sau Minoritare.* Dacă majoritatea dispoziţiilor din partea a III-a Cartei (Măsuri în favoarea folosirii limbilor regionale sau minoritare în viaţa publică) nu sunt prevăzute a priori pentru limbile neteritoriale, aşa cum este limba ţigănească, partea a II-a (Obiective şi principii) poate fi aplicată mult mai uşor printr-o adaptare: în cazul "limbilor neteritoriale", natura şi scopul măsurilor "vor fi determinate de o manieră suplă, ţinând cont de nevoi şi dorinţe, cu respectarea tradiţiilor şi caracteristicilor de grup care practică limbile în chestiune" (articol 7.5).

În februarie 1992, *Adunarea Parlamentară* adoptă *Recomandarea 1177(1992) privind drepturile minorităţilor.* Adunarea recomandă elaborarea şi adoptarea rapidă de către Comitetul Miniştrilor a unei declaraţii care să definească principiile de bază în ceea ce priveşte drepturile minorităţilor; în acelaşi timp, în mai 1992, Comitetul Miniştrilor a mandatat *Comitetul director pentru drepturile omului (CDDO)* să studieze posibilitatea, ţinând cont de complementaritatea necesară a lucrărilor Consiliului Europei şi al OSCE, de a formula norme juridice specifice relative la protecţia minorităţilor, în spiritul Convenţiei Europene a Drepturilor Omului.

În acelaşi an, în alte texte cum este Recomandarea nr. R(92)10 asupra puneri în aplicare a drepturilor persoanelor aparţinând minorităţilor naţionale, adoptată de *Comitetul Miniştrilor,* se cere statelor membre îndeplinirea obligaţiilor lor faţă de minorităţi şi să utilizeze mecanismele existente pentru a ameliora situaţia minorităţilor.

În februarie 1993, *Adunarea Parlamentară* adoptă *Recomandarea 1203 privind Situaţia romilor în Europa.* Adunarea aminteşte situaţia dificilă a comunităţilor de romi, importanţa punerii în aplicare a textelor deja adoptate şi recomandă Comitetului Miniştrilor să întreprindă iniţiative, dacă va fi cazul sub forma de propuneri adresate guvernelor sau autorităţilor locale şi regionale competente ale statelor membre, în domeniul culturii, educaţiei, informaţiei, egalităţii în drepturi, viaţa zilnică, ca şi măsuri de ordin general cum ar fi lucrările de cercetare, cooperarea cu Uniunea Europeană, consultarea asociaţiilor reprezentative internaţionale ale romilor, desemnarea unui mediator.

În decursul acestei perioade de intensificare a acţiunilor cu privire la minorităţi, minoritatea romilor joacă un rol pilot, de exemplu în cadrul Consiliului cooperării culturale al Consiliului Europei care înscrie în 1993 în programul său (pe o perioadă de patru ani) proiectul *Democraţie, drepturile omului şi minorităţi: aspecte educative şi culturale.* Într-un context în care se subliniază urgenţa reafirmării şi întăririi principiilor fundamentale ale democraţiei, pluralismului, preeminenţei şi respectării drepturilor omului şi a importanţei crescânde a rolului educaţiei şi al culturii, acest proiect propune dezvoltarea instruirii civice, educaţiei interculturale şi a democraţiei culturale pentru a oferi guvernelor orientări în ceea ce priveşte drepturile educaţionale şi culturale.

Obiectivele proiectului sunt abordate prin trei capitole tematice:

– drepturile omului, democraţia şi gestionarea diversităţii (din perspectivă interculturală);
– drepturile culturale ale minorităţilor şi coeziunea socială;
– istorie, memorie şi patrimoniu.

Activităţile sunt organizate potrivit mai multor axe de lucru: proiecte pilot, studii de caz, inventarul instrumentelor pedagogice, acţiuni de formare, de gândire şi aprofundare, interacţiuni cu alte activităţi ale Consiliului Europei. Un proiect pilot este definit: *analiza problematicii minorităţilor şi răspunsul pe care învăţarea istoriei şi conceperea manualelor de istorie pot să o aducă ca şi contribuţie.* Aceste activităţi privesc minoritatea romilor înaintea unei extinderi către alte minorităţi.

În acelaşi timp, o altă instanţă a Consiliului Europei, *Conferinţa Permanentă a Autorităţilor Locale şi Regionale din Europa – CPALRE,* a cărei implicare şi importanţă le-am menţionat deja, după o audiere din 1991, care a reunit peste o sută de participanţi (responsabili ai asociaţiilor romilor, directori de publicaţii, artişti, aleşi politici), organizează în 1992, la Liptovsky Milukas în Slovacia, un colocviu care a reunit reprezentanţii autorităţilor locale, reprezentanţii comunităţilor de romi şi experţi. Colocviul a confirmat rezultatele audierilor din 1991. Concluziile sale

subliniază necesitatea de a aduce la zi şi de a reactiva rezoluţia din 1981 şi de a face propuneri concrete de lucru. Comisia de cultură, educaţie şi media a CPALRE decide astfel pregătirea unui nou text pe baza concluziilor audierilor şi colocviului. Această Rezoluţie 249(1993) cu privire la *Romii în Europa: rolul şi responsabilităţile autorităţilor locale şi regionale,* este adoptată în martie 1993. Conferinţa regretă faptul că textele deja adoptate nu au avut decât puţine efecte concrete. Ea invită autorităţile locale şi regionale să ia măsurile necesare printr-o abordare globală, pentru a înlesni integrarea romilor în comunităţile locale, a dezvolta înţelegerea şi participarea romilor înşişi, a combate prejudecăţile şi a participa la dezvoltarea unei reţele de municipalităţi.
Propunerea de lansare a unei reţele de municipalităţi este unul dintre conceptele cheie ale acestei rezoluţii, în virtutea căruia s-au dezvoltat mai multe activităţi concrete. Totodată, Comitetul Miniştrilor al Consiliului Europei este solicitat să invite guvernele să pună în aplicare textele adoptate, să invite Consiliul cooperării culturale să îşi intensifice activitatea iniţiată cu peste zece ani în urmă prin publicaţii, organizarea de seminarii, participarea la reţelele municipalităţilor prevăzute şi lansarea unui "*Itinerar cultural european al romilor".* Rezoluţia conţine, de asemenea, propuneri în materie de drepturile omului, de studiul problemelor migrării (prin intermediul activităţilor Comitetului european asupra migrării – CDMG), de studiul problemelor legate de mijloacele de comunicare în masă. Ea a solicitat romilor şi organizaţiilor acestora o participare activă şi a subliniat, în fine, importanţa lucrărilor desfăşurate de Uniunea Europeană şi OSCE şi necesitatea de a veghea la complementaritatea diferitelor sale organe de lucru.

Recomandarea *Adunării Parlamentare* din februarie 1993 şi rezoluţia *Conferinţei Permanente a Autorităţilor Locale şi Regionale din Europa* din martie 1993 se prezintă ca două texte foarte puternice care, în situaţia de ansamblu din Europa, reprezintă dovada interesului politic purtat în mod special minorităţii romilor şi demonstrarea faptului că se pot face propuneri concrete la iniţiativa instanţelor internaţionale. Interesul susţinut al aleşilor locali în calitate de membri ai CPALRE, care sunt preocupaţi în mod real de chestiunile de primire, locuire şi de acceptarea sau respingerea comunităţilor rome, este fundamental date fiind dificultăţile de tot felul din acest domeniu şi aspectul său prioritar. Acesta este un semn de sensibilizare şi de curaj din partea unor aleşi care, prin acţiunile propuse, au putut antrena o schimbare mai vizibilă în atitudinile şi comportamentele locale în ceea ce îi priveşte pe romi, romi şi călători. Anul 1993 devine pentru Consiliul Europei un an important dedicat studiului modalităţilor de punere în practică a propunerilor. Se cuvine menţionat, de asemenea, că primul Summit al şefilor de stat şi de guvern ai statelor membre ale Consiliul Europei, centrat pe problema minorităţilor, ţinut la Viena în acelaşi an, juca un rol determinant în elaborarea *Convenţiei-cadru pentru protecţia minorităţilor naţionale,* instrument juridic de referinţă, fundamental pentru minorităţi, incluzându-i

pe romi, ale cărui prevederi vor completa pe cele ale Cartei europene a limbilor regionale sau minoritare.

În cursul aceloraşi ani, *Comitetul european pentru migrări (CDMG)* îşi intensifică lucrările în privinţa comunităţilor romilor: în cursul celei de a 506-a reuniuni a Delegaţilor Miniştrilor, ţinută în ianuarie 1994, CDMG primeşte mandat de la Comitetul Miniştrilor pentru:

> "efectuarea unui studiu aprofundat asupra diferitelor aspecte ale situaţiei şi condiţiilor de viaţă ale romilor în contextul nou al Europei. Lucrările sale vor trebui să se desfăşoare ţinând cont de Recomandarea 1203 (1993) a Adunării Parlamentare cu privire la romii din Europa şi în strânsă cooperare cu cele ce au loc în alte instanţe, mai cu seamă în cadrul Uniunii Europene".

Se produce astfel o diversificare şi o intensificare a activităţilor, constând nu numai din acţiuni în domeniul educaţiei şi culturii, ci şi din cele legate de egalitatea şanselor, statutul ţigăncilor (prin dezvoltarea unei reţele europene de femei rome/ţigănci), rolul şi formarea tinerilor (şi o dezvoltare a romilor în cadrul programelor pentru tineret ale Consiliului Europei), lupta împotriva rasismului şi xenofobiei etc.

Printre faptele marcante poate fi menţionată nominalizarea de către Secretarul General al Consiliului Europei, în 1994, a unui "coordonator" pentru problemele romilor însărcinat cu :

– coordonarea activităţilor în ceea ce îi priveşte pe romi în cadrul Consiliului Europei;
– dezvoltarea relaţiilor cu diverse organizaţii ale romilor cu scopul de a răspunde cererilor acestora şi de a consilia Secretarul General în această privinţă;
– cooperarea cu alte organizaţii internaţionale implicate (OSCE, Înaltul comisar pentru minorităţile naţionale al OSCE, Uniunea Europeană). Coordonatorul a fost desemnat ca şi corespondent oficial al Consiliului Europei în cadrul *Punctului de contact pentru romi şi Sinti* al Biroului pentru instituţii democratice şi drepturile omului –BIDDO – al OSCE.

Comitetul european al migrării – CMDG a produs în 1995, ca răspuns la cererea Comitetului Miniştrilor, un *Raport asupra situaţiei ţiganilor (romilor) în Europa* care propune măsuri ce vor putea fi puse în aplicare de către Consiliul Europei în vederea îmbunătăţirii acestei situaţii.

În 1996, ca urmare a unei noi decizii a Comitetului Miniştrilor, pe baza raportului CMDG, un "*Grup de specialişti în privinţa romilor*" începe să se reunească de două ori pe an. Mandatul grupului, ai căror membri sunt desemnaţi de către guverne,

stipulează că acesta va consilia Comitetul Miniştrilor, prin intermediul CMDG, în chestiunile legate de romi; de asemenea, rolul acestuia va fi în principal de a servi ca şi "catalizator" a altor sectoare ale Consiliului Europei, încurajând şi stimulând activităţile în curs şi promovând noi iniţiative dacă se va simţi nevoia. În fine, el va avea funcţia de coordonare a activităţilor referitoare la romi, în legătură cu coordonatorul. Acest grup constituie primul organism al Consiliului Europei stabilit pe o bază permanentă pentru a urmări situaţia romilor din Europa.

Pe parcursul anilor, Consiliului Europei a continuat să dezvolte numeroase activităţi. Un indicator în acest sens îl reprezintă lista rezoluţiilor adoptate după anul 2000 de către Comitetul Miniştrilor:

– Recomandarea nr. R (2000)4 a Comitetului Miniştrilor adresată statelor membre privind educaţia copiilor romi în Europa;
– Recomandarea nr. Rec (2001)17 a Comitetului Miniştrilor adresată statelor membre privind îmbunătăţirea situaţiei economice şi de angajare a romilor şi călătorilor în Europa;
– Recomandarea nr. Rec (2004)14 a Comitetului Miniştrilor adresată statelor membre în legătură cu circulaţia şi şederea a Gens du voyage în Europa;
– Recomandarea nr. Rec (2005)4 a Comitetului Miniştrilor adresată statelor membre cu privire la îmbunătăţirea condiţiilor de locuit ale romilor şi Gens du voyage în Europa;
– Recomandarea nr. Rec (2006)10 a Comitetului Miniştrilor adresată statelor membre cu privire la un bun acces la sistemul de sănătate pentru romi şi Gens du voyage în Europa.

Alte organisme ale Consiliului Europei au susţinut activităţi şi au produs documente fundamentale. Dintre acestea, pot fi menţionate *Comisia europeană împotriva rasismului şi a intoleranţei (ECRI)* care, în 1998, a adoptat Recomandarea de politică generală nr.3: *Lupta împotriva rasismului şi a intoleranţei faţă de romi.* Rapoartele regulate ale ECRI sunt constant atente la situaţia romilor. *Curtea Europeană a Drepturilor Omului* a dat verdicte în aproape 20 de cauze în ceea ce îi priveşte pe romi, ceea ce constituie o jurisprudenţă din ce în ce mai cuprinzătoare.

Majoritatea organismelor Consiliului Europei au fost şi rămân active în favoarea romilor/ romilor. Aceste pagini de informare şi înţelegere a contextului nu pot cuprinde şi nici analiza totalitatea activităţilor, deoarece acest lucru ar necesita un volum specific foarte mare. Este posibil de găsit un sumar al acestor activităţi, precum şi textele şi rapoartele adoptate, pe site-ul Consiliului Europei (vezi anexa 2), în special pentru activităţile dezvoltate de către Divizia pentru romi şi Gens du voyage.

Noi ne vom opri doar la trei dintre cele mai semnificative acţiuni care au folosit diferite abordări:

– implementarea unui proiect global şi structural pentru educaţia şcolară;
– implicarea problemelor specifice romilor în cadrul activităţilor care se referă la cetăţenia prin educaţie;
– crearea unui organism european consultativ pentru romi şi călători.

Un nou impuls pentru educaţie

Am menţionat deja *Recomandarea nr. R (2000)4 a Comitetului Miniştrilor adresată statelor membre cu privire la educaţia copiilor romi în Europa,* adoptată de către Comitetul Miniştrilor la 3 februarie 2000[9].

Recomandarea începe prin a recunoaşte:

"că este o nevoie urgentă de a pune noi baze pentru viitoarele strategii educative în favoarea romilor în Europa, mai ales datorită nivelului ridicat de analfabetism sau semi-analfabetism existent în această comunitate, a amplorii eşecului şcolar, a slabei proporţii de tineri care termină clasele primare şi a persistenţei absenteismului şcolar datorat mai multor factori".

Miniştrii consideră:

"că poziţia defavorizantă a romilor/ţiganilor din societăţile europene nu va putea fi remediată decât dacă egalitatea şanselor în domeniul educaţional va fi garantată romilor/ţiganilor" şi "că educaţia copiilor romilor/ţiganilor trebuie să constituie o prioritate a politicilor naţionale în favoarea romilor/ţiganilor".

Ei menţionează nevoia de a avea în vedere:

"că politicile care vizează abordarea problemelor cu care se confruntă romii în domeniul educaţiei trebuie să fie globale şi bazate pe constatarea că problema şcolarizării copiilor romi/ţigani este legată de un întreg şir de factori şi condiţii prealabile, în special aspectele economice, sociale, culturale şi lupta împotriva rasismului şi a discriminării".

Pentru a pune în aplicare recomandarea, Comitetul director pentru educaţie defineşte priorităţile, completate de o reuniune de experţi în 2001. În 2002, un document cadru

[9] Rândurile care urmează sunt în mare parte bazate pe textul cadru al proiectului întocmit în vederea adoptării acestei recomandări. Putem găsi detalii în publicaţiile care apar în urma proiectului, detalii ale căror referinţe sunt postate pe site-ul Consiliului Europei – vezi anexa 2.

servind la definirea orientărilor proiectului este prezentat Comitetului director al educaţiei, iar o primă reuniune a grupului permanent se ţine la Strasbourg.

S-a convenit că asocierea experienţelor şi rezultatelor, compararea şi confruntarea acestora pe parcursul unei întregi serii de cooperări reprezintă un răspuns necesar şi adaptat problemelor care se pun. Tentativele punctuale, detaşate de o reflecţie de ansamblu şi de proiectele structurale, în ciuda eforturilor depuse în toate privinţele, deschid câteodată calea spre câteva elemente de reuşită, deşi acestea sunt de multe ori o duplicare a experienţelor deja efectuate, iar în numeroase cazuri ele sunt o repetare a greşelilor generatoare de eşecuri.

Coordonarea, sinteza şi evaluarea, ca şi acţiunile de informare şi de formare care pot să decurgă din acestea, fac ca acţiunile concertate la nivel european să producă rezultate care înseamnă mult mai mult decât o simplă adăugare a acţiunilor coordonate şi evaluate. În afara faptului că aceste acţiuni pot avea ca efect antrenarea şi mobilizarea, unirea eforturilor şi a complementarităţii acestora le întăresc eficienţa.

Astfel este implementată o strategie. Prin intermediul măsurilor de coordonare, de sinteză şi evaluare, de informare şi formare, proiectul vizează să ofere o completare, mai bine adaptată şi mai eficientă a programelor existente. Este vorba despre stimularea iniţiativelor la nivel naţional, de a ajuta la conceperea şi implementarea unor noi modalităţi de muncă, de a încuraja măsurile novatoare cele mai promiţătoare pentru asocierea partenerilor într-un ansamblu coerent, de a permite evitarea risipirii proiectelor punctuale şi a pierderilor care rezultă din aceasta.

Proiectul propune, aşadar, o intensificare a acţiunilor, însoţită de o întărire a constituirii reţelei la nivel naţional cât şi la nivel european. Sunt definite astfel patru direcţii de acţiune:

– *o cooperare intersectorială*: un bilanţ prospectiv în mijlocul diferitelor sectoare ale Consiliului Europei, care vizează să facă cunoscute acţiunile dezvoltate ce au un raport cu educaţia, care pot avea consecinţe pozitive, şi cele care pot fi articulate în mod direct cu activităţile proiectului, întărind astfel potenţialul său de acţiune;
– *o cooperare interinstituţională:* cu instanţele Comisiei Europene, cu punctul de contact al OSCE pentru problemele romilor, precum şi cu UNESCO şi ONG-urile internaţionale active în domeniul şcolarizării pentru copiii romi;
– *seminarii, schimburi de opinii şi experienţe* cu multiple roluri: rolul de a conduce acţiunile, rolul de insuflare a dinamismului în noile activităţi, rolul de reîntâlnire, rolul formării pentru cei care participă, rolul de consultare al participanţilor, rolul de strângere a informaţiilor etc. Tema fiecărui seminar trebuie să fie precisă, pentru a putea genera cunoştinţe;
– *dezvoltarea proiectelor structurale:*

- *culegerea practicilor inovatoare:* criteriile de definire a reuşitei avansate de romi/ romi, culegerea şi analizarea datelor, elaborarea unei culegeri europene a unor proiecte selectate, o broşură care să definească liniile de acţiune pentru şcolarizarea copiilor romi, producerea unui "ghid" pentru învăţători şi asistenţii educaţionali romi care să îi ajute să îşi definească contextul muncii proprii;
- *elaborarea materialului didactic şi de formare* mai ales pentru învăţătorii şi mediatorii şcolari romi, sub forma fişelor pedagogice într-un sistem modular, fişe de istorie, cultură, limbă;
- *difuzarea informaţiilor.*

Acţiunile şi rezultatele proiectului reprezintă o contribuţie semnificativă la implementarea mai multor texte importante (oferim aceste elemente pentru a arăta relaţiile între diferite instanţe ale Consiliului Europei şi a trimite la documente, dintre care cele mai multe pot fi consultate pe site-ul Internet):

– Convenţia-cadru pentru protecţia minorităţilor naţionale;
– Carta europeană a limbilor regionale sau minoritare;
– Recomandările 563(1969), 1203(1993) şi 1557(2002) ale Adunării Parlamentare a Consiliului Europei;
– Rezoluţiile 125(1981), 16(1995) şi 249(1993) şi Recomandarea 11(1995) ale Congresului Autorităţilor Locale şi Regionale al Consiliului Europei cu privire la situaţia romilor în Europa;
– Recomandarea politică generală nr. 3 a Comisiei europene împotriva rasismului şi intoleranţei (ECRI) în ceea ce priveşte lupta contra rasismului şi a intoleranţei faţă de romi;
– Notă întocmită de Grupul de specialişti pentru romi asupra educaţiei: *Elemente strategice ale unei politici educaţionale cu privire la copii romani în Europa (MG-S-ROM(97)11).*
– Recomandarea Rec.(2001)17 a Comitetului Miniştrilor privind ameliorarea situaţiei economice şi a ocupaţiei romilor şi călătorilor în Europa, care conţine un capitol referitor la formare şi la educaţie şi altul relativ la informare, cercetare şi evaluare;
– *Declaraţia miniştrilor europeni ai educaţiei cu privire la educaţia interculturală în noul context european*, declaraţie finală a conferinţei de la Atena, din noiembrie 2003;
– Rapoarte şi concluzii ale seminarelor organizate după 1983, studiile de caz, rapoartele şi diversele lucrări publicare în domeniul educaţiei.

Pe de altă parte, în Recomandarea (2000)4 al cărui proiect este implementat, miniştrii educaţiei au amintit de existenţa unui text fundamental adoptat în acelaşi domeniu de către Uniunea Europeană (rezoluţia Consiliului şi a miniştrilor educaţiei din 22 mai 1989 cu privire la şcolarizarea copiilor romi şi călători – am prezentat deja acest text în rubrica consacrată Uniunii Europene). Miniştrii au considerat că "dacă un text

relativ la educaţia copiilor romi există la nivelul statelor membre ale Uniunii Europei, este urgent să fie adoptat un text care să acopere toate ţările membre ale Consiliului Europei".

Este de menţionat şi faptul că, la cea de-a 11-a sesiune anuală ţinută la Berlin, în iulie 2002, Adunarea Parlamentară a OSCE a adoptat o rezoluţie în privinţa educaţiei pentru romi, text ale cărui orientări şi priorităţi intră în sinergie cu proiectul Consiliului Europei. Se poate spune că cele trei instituţii europene au adoptat un text fundamental cu privire la educaţie.

Romii şi Anul european al cetăţeniei prin educaţie

Printre numeroase activităţi, alegerea prezentării acestei acţiuni prioritare a Consiliului Europei este utilă deoarece permite cititorului, în această lucrare de informare, să surprindă, ca şi în celelalte activităţi prezentate, interconectarea dintre realizările instanţelor sau diferitelor sectoare ale Consiliului Europei şi, în acelaşi timp, caracterul paradigmatic al activităţilor referitoare la romi, care funcţionează ca un motor. Dacă înţelegem acest caracter paradigmatic şi efectul lui mobilizator, atunci putem vedea mai departe de marginalizarea cu care sunt privite activităţile referitoare la romi şi putem să le vedem în miezul gândirii şi acţiunii de la începutul secolului al XXI-lea. Ne vom întoarce la aceasta mai târziu.

Educaţia pentru cetăţenie democratică se află printre priorităţile Consiliului Europei din 1997. O etapă importantă este cea din octombrie 2000, când, la sesiunea a 20-a, Conferinţa permanentă a miniştrilor europeni ai educaţiei reţin tema: "*Politici educative pentru o cetăţenie democratică şi coeziune socială: mize şi strategii pentru Europa".* În declaraţia lor finală, miniştrii cer Consiliului Europei să-şi îndrepte atenţia asupra problemelor pe care le întâmpină romii şi să dezvolte în Rezoluţia lor asupra programului de activitate 2001-2003 o acţiune "cu privire la politicile şi necesităţile educaţionale ale romilor pe baza experienţelor acumulate în statele membre sub toate aspectele sale". Romii sunt astfel foarte prezenţi în aceste documente. Apoi, Comitetul Miniştrilor declară anul 2005 *Anul european al cetăţeniei prin educaţie.* Este vorba despre punerea în evidenţă a rolului fundamental pe care educaţia îl joacă în dezvoltarea cetăţeniei, în ameliorarea calităţii participării într-o societate democratică şi de a contribui într-un mod semnificativ în a-i face pe tineri să înţeleagă importanţa pe care poate să o aibă participarea la dezvoltarea problemelor care ating viaţa de zi cu zi.

Situaţia romilor face ca ei să fie deosebit de interesaţi de acţiuni referitoare la educaţia pentru cetăţenie democratică. Se poate reaminti Recomandarea 1557(2002) a Adunării Parlamentare asupra situaţiei juridice a romilor din Europa. Acest text abordează

într-adevăr un număr important de puncte care privesc aceste relaţii între romi şi dezvoltarea într-un context democratic:

– discriminarea şi consecinţele sale;
– deficitul în materie de recunoaştere ca şi minoritate, de unde şi lipsa de aplicare a Convenţiei-cadru pentru protecţia minorităţilor naţionale şi a Cartei limbilor regionale sau minoritare;
– problemele migrării;
– deficitul în materie de exerciţiu al cetăţeniei pe plan politic;
– situaţia femeilor.

Au existat, de asemenea, numeroase personalităţi care au susţinut faptul că situaţia romilor şi modul în care sunt aceştia trataţi reprezintă un *indicator direct şi un test al nivelului democraţiei* în fiecare stat la nivel european. Pot fi menţionaţi aici Václav Havel, Günther Grass sau Walter Schwimmer, în acea perioadă Secretar General al Consiliului Europei.

Pentru acest motiv şi pentru alte motive, a fost esenţial ca Anul să includă activităţi privind problemele educaţie şi a educaţie pentru cetăţenie în ceea ce îi priveşte pe romi. Conjugarea celor două fenomene, migrarea şi mişcările diverse şi emergenţa minorităţilor, a configurat pe parcursul anilor 1990 într-un nou mod nou peisajul demografic, social, cultural şi politic european, marcat de acum înainte de *pluriculturalism* sau multiculturalism. Numai că aceste două noţiuni nu sunt decât o constatare, o descriere statică a unei realităţi demografice. Se observă ca şi efect că datele se schimbă, sunt într-o continuă reconfigurare, transformând mozaicul european în caleidoscop. În această privinţă, mai ales în domeniul implementării politicilor care pot să răspundă situaţiei europene de la început de secol XXI, va fi nevoie de o trecere de la juxtapunerea reprezentată de pluriculturalism la conjugarea dinamică intensă de *interculturalism.*

O primă dovadă a caracterului paradigmatic al romilor este faptul că aceştia cumulează cele două caracteristici majore menţionate, în calitate de minoritate marcată în diferite moduri prin mobilitate. S-ar putea, trimiţând la alte pagini ale aceste cărţi, să reamintim că se adaugă şi alte caracteristici care contribuie la acest caracter paradigmatic: este vorba despre minoritatea cea mai mare din Europa, prezentă în toate statele, transnaţională, fără un stat de origine, minoritatea europeană cea mai respinsă şi mai marginalizată în toate sectoarele.

În legătură cu Anul cetăţeniei prin educaţie, s-ar putea afirma că romii, *cetăţeni ai Europei* cărora instituţiile internaţionale, mai ales Consiliul Europei, le acordă un sprijin esenţial, *nu sunt decât prea puţin cetăţeni cu drepturi depline în statele* unde se găsesc; ei pot fi recunoscuţi mai repede ca naţiune sau naţionalitate, şi ca

minoritate, în statele în care acest tip de statute sau referinţe există decât, ca şi cetăţeni. Ei sunt foarte des, în toată Europa de Est, Centrală şi de Vest, *cetăţeni candidaţi* în măsura în care drepturile care sunt parte din exerciţiul cetăţeniei nu sunt încă dobândite, uneori nici măcar accesibile pentru romi, fie că vorbim despre domeniul drepturilor sociale, civice sau educaţionale.

Ei sunt slab şcolarizaţi, de multe ori puţin şcolarizaţi şi şcolarizaţi în cele mai proaste condiţii; or *accesul la cetăţenie trece prin educaţie şi accesul la educaţie trece prin cetăţenie;* pentru romi, cercul nu este închis, iar dezvoltarea acţiunilor trebuie să contribuie la ameliorarea acestei situaţii.

Astfel, *pentru romi, Anul cetăţeniei prin educaţie capătă o nouă dimensiune:* este vorba despre *inducerea şi consolidarea unui statut de cetăţean în stare să-şi exercite drepturile* prin educaţie, pentru un grup de populaţii private de aceasta în mare parte. Până în prezent romii sunt aproape numai obiecte ale politicii şi nu subiecte active care contribuie la definirea lor şi la implementarea acestora.

Aceasta este o abordare esenţială. Dacă pentru majoritatea cetăţenilor statelor nu este vorba despre formarea şi acceptarea lor ca cetăţeni, deoarece acest statut este considerat în secolul XX ca un lucru dobândit în orice stat democratic, ci a-i face să se deschidă către înţelegerea şi respectarea celuilalt, în cazul romilor cele două dimensiuni trebuie luate în considerare simultan: romii trebuie să poată deveni cetăţeni în adevăratul sens al cuvântului, recunoscuţi astfel de ceilalţi, iar ceilalţi trebuie educaţi pentru a îmbrăţişa această recunoaştere. Faptul că anul pune accentul nu numai pe educaţia formală, dar şi *pe educaţia non-formală* permite consolidarea şanselor de a ajunge la un rezultat printr-o abordare globală, ajungând, de asemenea, la adulţi şi participând astfel la relativizarea greutăţii prejudecăţilor şi stereotipurilor care inspiră atitudini şi comportamente negative faţă de minorităţi în special. Este esenţial să se dezvolte o *instrucţie civică interculturală* pentru ca educaţia pentru cetăţenie să ajungă să schimbe mentalităţile celor din jur cu privire la romi, ca şi faţă de alte minorităţi, imigranţi sau comunităţi culturale diferite.

În aceeaşi perspectivă, activităţile dezvoltate de către proiectul pentru şcolarizarea copiilor romi, prezentat în paginile anterioare, trebuie să aibă o semnificaţie generală şi explicită în orientarea lucrărilor date *Comitetului de conducere* al proiectului:

> "Educaţia romilor, în context european, trebuie recunoscută ca o sursă de reînnoire necesară în domeniul educaţiei.
>
> O reînnoire a abordărilor pedagogice poate şi trebuie să fie unul dintre efectele proiectului în momentul în care educaţia se sufocă."

Romii sunt aceia care, la nivel global, suferă cel mai mult datorită deficitului în ceea ce priveşte cetăţenia, iar reflecţiile şi acţiunile derulate cu ocazia Anului european al cetăţeniei prin educaţie sunt o ocazie rară de a pune în lumină caracteristicile situaţiei şi practicile politice şi educative care pot conduce la ameliorarea situaţiei.

A recunoaşte şi a face cunoscut faptul că romii au astfel, prin dinamismul lor şi dezvoltarea activităţilor care îi privesc, un efect exemplar participând la "reînnoirea abordărilor pedagogice", înseamnă pentru comunitatea romilor valorizarea şi oferirea unei imagini pozitive, adeseori prea negativă şi stereotipă pe care ceilalţi o creează. Aceştia devin exemplari pentru mai bine şi nu pentru mai rău.

Este vorba de a trece astfel (vom reveni la acest aspect puţin mai târziu) de la un exemplu de stigmatizare la un model de coexistenţă. Aceasta este o contribuţie importantă la Anul european al cetăţeniei prin educaţie, an care prin consecinţe durabile trebuie să aducă o contribuţie semnificativă.

Un forum european pentru romi

În capitolul referitor la dezvoltarea politicilor privitoare la romi, am prezentat ideea propusă de organizaţiile romilor şi reiterată de-a lungul anilor de o instanţă de coordonare europeană a romilor. Iată un rezumat:

În 1986, în cadrul unei reuniuni organizate de *Zentralrat Deutscher Sinti und Roma,* idea înfiinţării unui "Birou european"este dezbătută şi reţinută.

Ideea de EUROM, *parlament european al romilor,* este lansată în cadrul unei reuniuni organizate de către organizaţia *Rom & Cinti Union* în 1990. Proiectul constă în definirea statutelor pentru a pune bazele unei reprezentări europene, de a organiza alegeri la nivel european şi de a dezvolta legături cu instituţiile europene.

În iulie 1991, *Uniunea Internaţională Romani* trimite o delegaţie la reuniunea experţilor OSCE, ţinută la Geneva, privind minorităţile naţionale; s-a constatat că pentru continuarea lucrărilor şi contactelor crearea unui comitet rom european ar fi indispensabilă.

În septembrie 1991, la Ostia lângă Roma, responsabilii Uniunii Romani, chiar preşedintele său, cei 4 vicepreşedinţi şi secretarul general şi participanţi prezenţi din 16 ţări membre decid formarea *Comitetului European al Uniunii Romani (Eropaqo Komite e Rromane Uniaqo).* Pentru ca o reflecţie pluralistă ţinând seama de diferitele tendinţe existente în sânul asociaţiilor romilor din Europa să devină posibilă, s-a propus organizarea regulată a unei *Conferinţe pentru Armonizare, Asistenţă şi Cooperare a Asociaţiilor Romilor (CHACRA).*

În mai 1994, în timpul unui congres la Sevilia, ideea este relansată şi, în iunie 1994, cu ocazia reuniunii de lucru, ţinută la Strasbourg, la Consiliul Europei, este propusă o *Conferinţă permanentă pentru cooperarea şi coordonarea asociaţiilor romilor din Europa.*

Instituţiile europene măsoară astfel importanţa unui organ de cooperare europeană; ideea este susţinută de mai multe reuniuni organizate de către instituţiile respective şi câteodată este organizat un grup consultativ:

– la 29 mai 1991, în timpul audierilor organizate de către Comisia (DGV C, "Securitate socială, protecţie socială, condiţii de viaţă") asupra situaţiei romilor şi călătorilor în Uniunea Europeană, este confirmată necesitatea unui interlocutor european rom sub forma unei organizaţii, o *"Uniune Europeană a Romilor"* ;
– la 11 iulie 1991, în timpul unei audieri organizate la Strasbourg, la sediul Parlamentului European, aceeaşi idee este larg susţinută;
– la 12 şi 13 iulie 1991, în timpul unei audieri organizate de Congresul Autorităţilor Locale şi Regionale al Consiliului Europei, ideea unei organizaţii europene capabile să îşi asume rolul de partener a revenit în mod repetat în discuţii:

> "[reprezentanţii CPLRE] apreciază între altele că ar fi oportun ca CPLRE să organizeze, într-o perioadă rezonabilă de timp, în cooperare cu alte instituţii internaţionale şi guvernamentale ale statelor membre, precum şi cu asociaţiile romilor reprezentative la nivel european, o reuniune internaţională cu scopul de a scoate în evidenţă situaţia romilor în Europa în general şi a implicaţiilor sale pentru autorităţile publice la nivel european, naţional, regional şi local" (extras din *Concluziile* adoptate la terminarea audierilor din 12 şi 13 iulie 1991 la Strasbourg);

– în 1993, este elaborat un raport cerut de Comisia Europeană (Direcţia generală "Locuri de muncă, relaţii industriale şi probleme sociale", Divizia "Liberă circulaţie, politică migratoare"): *Constituirea unui parteneriat al romilor la nivel european – Orientări şi propuneri* (vezi anexa 2). Comisia a susţinut atunci *Forumul european al migranţilor* şi dorea studierea condiţiilor de înfiinţare a unui *Forum European al Romilor.*

Scopul documentului produs în 1993 a fost de a prezenta într-o manieră cât mai concretă orientările de lucru putând permite, la cererea Comisiei, luarea în calcul a dezvoltării relaţiilor de parteneriat la nivel european cu comunităţile romilor. Această apreciere trebuie să aibă şi o utilitate directă pentru alte instituţii europene cum ar fi Consiliul Europei, Conferinţa de Securitate şi Cooperare în Europa şi pentru guvernele diferitelor state. Sunt prezentate elemente ale strategiei politice ca şi profilul

unui *Comitet consultativ european al romilor* (înfiinţarea, scopuri, funcţionare, ipoteze pentru alcătuire etc.), a unui *grup de lucru (task force)* logistic şi de o susţinere tehnică.

> "Luând în considerare ansamblul contextului şi ţinând cont de faptul că evenimentele ultimilor ani au susţinut pentru diferiţi actori necesitatea de a interacţiona unii cu alţii şi de a stabili cadrul de cooperare în acest sens şi au dezvoltat treptat premizele unei cooperări, este indispensabil, în sensul constructivităţii, eficacităţii, a permanenţei dar şi a egalităţii şanselor inclusiv la nivel politic, de a propune constituirea unui parteneriat inspirat de o strategie gândită şi consolidată, de punerea în aplicare a unui proces a cărui durată să fie garantată".

Concluzia menţionează că:

> "cele trei capitole prezentate, un Comitet consultativ european al romilor, un Grup de intervenţie format din consilieri romi, o puternică susţinere tehnică operaţională ca şi mod de lucru, acestea par susceptibile de a răspunde în cea mai bună încadrare temporală dorită de Comisie pentru a încheia un parteneriat al romilor la nivel european şi de a dezvolta cunoaşterea şi informarea constant actualizate în domeniul respectiv.
>
> Filozofia care inspiră proiectul prezentat se bazează pe faptul că propunerile făcute răspund rapid şi concret unei realităţi complexe şi conflictuale, permiţând administraţiei să ia în calcul specificitatea romilorşi să o respecte fără să dezvolte structuri sau să adopte reglementări derogatorii, permiţând comunităţilor romilor să adopte, fără a-şi nega dinamismul lor cultural, o mişcare şi o realitate administrativă şi politică care poate şi trebuie să le aducă aceleaşi drepturi şi aceeaşi susţinere ca pentru orice cetăţean şi orice minoritate.
>
> Propunerile făcute corespund, de asemenea, obiectivului care trece în acest caz printr-un demers inovator, nu numai pentru a deschide pentru comunităţile romilor accesul la drepturile lor şi la organizarea lor administrativă şi politică, dar şi pentru a garanta măsuri concrete care să răspundă specificităţii romilor şi pentru a garanta aceste măsuri pe termen lung.
>
> Aceste propuneri sunt realiste în sensul că sunt fondate pe diverse componente ale situaţiei actuale, atât în ceea ce priveşte dezvoltarea dinamicii politice romilor cât şi a pluralismului lor, textele şi tendinţele instituţiilor internaţionale şi naţionale cât şi realitatea de pe teren".

Documentul a fost distribuit pe scară largă în mai multe limbi, inclusiv limba Romani. Mai târziu, în legătură cu *Seminarul asupra Dimensiunii Umane cu privire la Romi în Regiunea CSCE,* care s-a ţinut la Varşovia în septembrie 1994, autorii săi amintesc sugestiile pentru punerea în aplicare a unui parteneriat la nivel european şi la nivel naţional. Aceste propuneri au fost folosite, de asemenea, cu ocazia altor seminarii şi reuniuni.

În iulie 1996, la iniţiativa lui Edith Müller, membru al Parlamentului European şi al Grupului Verzilor din Parlamentul European, este organizată o masă rotundă la Bruxelles: "*Romii – un veritabil popor european*". Concluziile, sub titlul "*Declaraţia de la Bruxelles*", reuneşte sub forma unei sinteze diferitele teme abordate şi defineşte priorităţile de acţiune.

> "Este esenţial să se asigure reprezentarea politică a romilor şi ţiganilor la nivel european şi trebuie ajutaţi să-şi strângă organizaţiile în reţea […] Este, de asemenea, esenţial ca, Conferinţa permanentă a romilor să poată colabora îndeaproape cu Forumul pentru migranţi pe o bază financiară şi încadrare solidă, pentru ca acest organ să poată reprezenta într-un mod adecvat problemele romilor şi ţiganilor la nivelul instituţiilor europene. Trebuie încercat să se pună la punct un mecanism de mediere pentru ca problemele romilor/ţiganilor să poată fi tratate la nivel european".

La iniţiativa *Punctului de contact pentru problemele romilor şi Sinti* al OSCE (vom vorbi mai târziu despre acest punct de contact), un *Grup de contact internaţional al romilor (International Roma Contact Group)* este mobilizat, care implică reprezentanţi ai *Uniunii Internaţionale Romani,* ai *Roma National Congress,* ai experţilor romi şi ai personalităţilor romilor şi membrii Punctului de contact.

La 24 ianuarie 2001, preşedintele Republicii Finlanda, Tarja Halonen, în cadrul unui discurs politic ţinut în faţa Adunării Parlamentare a Consiliului Europei ("O cooperare mai strânsă în Europa şi organizaţiile implicate"), dedică o parte semnificativă situaţiei romilor. Eaa cerut în special "o reflecţie serioasă privind necesitatea creării unui fel de adunare consultativă pentru romi în scopul reprezentării acestora la nivel paneuropean".

În 2002, Guvernul finlandez supune propunerea sa Comitetului Miniştrilor şi în noiembrie 2002 Comitetului Miniştrilor susţine iniţiativa finlandeză şi invită Delegaţii săi să urmărească cu atenţie această problemă. Delegaţii miniştrilor însărcinează Grupul de raportori pentru probleme sociale şi de sănătate (GR-SOC) să continue eforturile şi să facă propuneri. În aceeaşi perioadă, un grup explorator compus din experţi romi şi reprezentanţi ai ONG-urilor romilor analizează proiectul pe parcursul a cinci reuniuni, între decembrie 2001 şi septembrie 2002.

În ianuarie 2003, GR-SOC decide formalizarea unui grup de lucru (GT-ROMS) însărcinat cu examinarea problemei creării unui eventual forum al romilor şi călătorilor. Acest grup de lucru ţine opt reuniuni în 2003 şi opt reuniuni în 2004. Sunt analizate diferite texte de referinţă, organizate audiţii, se stabilesc contacte cu diferite organisme ale Consiliului Europei, cu alte organizaţii şi cu ONG-uri rome.

În iulie 2003, Franţa împreună cu Finlanda au prezentat către GT-ROMS o propunere comună pentru a fi acceptată de guvernele statelor membre ale Consiliului Europei. Ea se referea la o asociaţie internaţională independentă consultativă, cu relaţii periodice de cooperare cu Consiliul Europei. Grupul a studiat propunerea, a considerat-o acceptabilă şi a examinat detaliile privind implementarea: obiectivele, funcţiile şi compoziţia ei.

În ianuarie 2004, GT-ROMS şi-a transmis concluziile către GR-SOC:

– actualmente, nu există o structură care să permită romilor şi Gens du voyage să aibă un punct de vedere la nivel european. S-ar părea că prin crearea unui forum consultativ al romilor şi Gens du voyage la nivel european se va crea o plus valoare;
– forumul trebuie să aibă un statut consultativ;
– continuarea discuţiilor referitoare la un eventual forum pe baza propunerilor franco-finlandeze a fost în mod larg aprobată;
– Comitetul Miniştrilor va fi de acord să ofere romilor şi Gens du voyage liniile directoare pentru stabilirea unei asociaţii;
– Forumul european al romilor şi Gens du voyage va fi realizat de romi şi Gens du voyage sub forma unei asociaţii internaţionale independente conform legislaţiei aplicabile în Franţa;
– organizaţia va încheia un acord de parteneriat cu Consiliul Europei.

După avizul pozitiv al GR-SOC, grupul de lucru a continuat în 2004 pregătirea unui proiect în colaborare cu reprezentanţii romi şi a examinat posibilităţile financiare ale Consiliului Europei de susţinere a unui asemenea forum. Cu ocazia sesiunii lor din mai 2004, miniştrii au apreciat „progresele semnificative realizate în ce priveşte iniţiativa finlandeză, care a fost continuată în cadrul Consiliului Europei pe baza propunerii Franţei şi Finlandei, referitoare la un forum european al romilor şi ale gens du voyage care va avea forma unui ONG".

În septembrie 2004, *Forumul european al romilor şi al Gens du voyage* (ERTF[10]) a fost înregistrat la Strasbourg ca asociaţie, conform legii franceze.

[10] NT: European Roma and Travelers Forum.

În februarie 2004, Comitetul Miniştrilor a aprobat acordul de parteneriat între Consiliul Europei şi asociaţie, iar în 15 decembrie 2004 acordul între ERTF şi Consiliul Europei a fost semnat, prevăzându-se o contribuţie financiară şi resurse umane care să permită forumului să întreţină o relaţie privilegiată cu organismele Consiliului Europei care tratează problemele de interes pentru romi şi călători. Terry Davis, Secretarul General al Consiliului Europei a precizat:

> „Numele acordului pe care noi îl semnăm astăzi numai are nevoie de comentarii. Este vorba despre un parteneriat. Consiliul Europei şi forumul vor lucra împreună pentru o cauză comună: integrarea romilor şi Gens du voyage în societăţile noastre, respectându-le cultura şi tradiţiile. Susţinând forumul cu resurse financiare şi umane, Consiliul recunoaşte justeţea acestei cauze. Crearea forumului oferă romilor şi Gens du voyage posibilitatea de a se face auziţi la nivel european. Astfel, pentru prima dată în istoria lor, ei vor putea influenţa deciziile care îi privesc."

Rudko Kawczynski, preşedintele forumului, a subliniat că „15 decembrie 2004 este cu adevărat o zi istorică: pentru prima dată după 700 de ani, noi suntem, în fine, recunoscuţi de întreaga Europă".

În diferite state, procesul de selecţie a permis, pe parcursul anului 2005, desemnarea de membri ai forumului conform statutului şi, în decembrie 2005, forumul a putut fi lansat oficial. Cu un an mai devreme, Terry Davis, Secretarul General al Consiliului Europei spunea:

„Finlanda şi reprezentanţii romilor şi Gens du voyage au împuternicit Consiliul Europei să implementeze iniţiativa dnei. Halonen, iar noi suntem mândri de acesta. În prezent, trebuie să veghem ca romii şi Gens du voyage să se poată face auziţi, mai ales să fie ascultaţi de către autorităţile naţionale şi internaţionale."

Organizaţia pentru Securitate şi Cooperare în Europa

După prima sa reuniune de la Helsinki din 1975, CSCE (*Conferinţa pentru Securitate şi Cooperare în Europa* – devenită OSCE) s-a concentrat asupra chestiunilor de securitate militară, cooperare politică între Est şi Vest şi drepturile omului. O primă reuniune a Conferinţei privind „dimensiunea umană" a CSCE a avut loc la Paris în iunie 1989. O a doua reuniune s-a ţinut la Copenhaga în iunie 1990. Cu ocazia acestei reuniuni, un document important a fost adoptat de statele membre. Acest document final cu cinci capitole a detaliat ceea ce au convenit statele participante „pentru consolidarea respectării şi exercitării drepturilor omului şi libertăţilor fundamentale, pentru dezvoltarea contactelor între persoane şi pentru găsirea unor soluţii problemelor conexe de ordin umanitar". Capitolul IV este consacrat în întregime problemei minorităţilor naţionale. Articolul său 40 se referă cu precădere la chestiunea rasismului şi este important de constatat că numai romii au fost menţionaţi în mod explicit printre minorităţi:

> „Statele participante condamnă în mod clar şi fără echivoc totalitarismul, ura rasială şi etnică, antisemitismul, xenofobia şi orice discriminare împotriva oricui, cât şi orice persecuţie pe motive religioase şi ideologice. În acest context, ele recunosc, printre altele, problemele specifice romilor (ţiganilor). Ele declară că sunt ferm decise să-şi intensifice eforturile pentru a lupta împotriva acestor fenomene sub toate formele sale .lor."

Ca urmare a reuniunii de la Copenhaga din 1 iulie 1991, a avut loc la Geneva o reuniune a experţilor CSCE pe problemele minorităţilor naţionale la care a participat, printre ONG-uri, o delegaţie a Uniunii Internaţionale Romani. În raportul final al acestei reuniuni (capitolul VI), statele participante şi-au exprimat îngrijorarea faţă de multiplicarea actelor de violenţă pe motive rasiale, etnice sau religioase şi

> „în acest context, au recunoscut din nou problemele specifice romilor (ţiganilor). Ele s-au declarat gata să ia măsurile necesare pentru a se ajunge la o deplină egalitate de şanse între persoanele ce aparţin comunităţilor de romi ce rezidă în mod obişnuit în statul lor şi restul populaţiei statului. Ele au încurajat, de asemenea, cercetarea şi studiile asupra romilor şi asupra problemelor speciale cu care aceştia se confruntă".

Trebuie subliniat că, urmare a acestor concluzii, guvernele statelor participante au început să acorde mai multă atenţie problemelor romilor şi, din acel moment, aceste chestiuni au făcut parte din problematica şi practicile dezvoltate de CSCE. La Geneva, mai multe delegaţii au abordat în intervenţiile lor problemele referitoare la situaţia romilor, mai ales delegaţia Olandei şi a Statelor Unite (care în comisia CSCE au organizat în februarie 1991 o dezbatere privind situaţia romilor în Europa de Est), a Finlandei, Ungariei, României, Cehoslovaciei, Bulgariei. De altfel, ca urmare a concluziilor reuniunii de la Copenhaga (articolul 40), organizaţiile neguvernamentale *Federaţia Internaţională Helsinki* şi *Helsinki Watch,* care au urmărit lucrările CSCE, au realizat misiuni pentru a pregăti rapoarte privind situaţia romilor în mai multe state din Europa, în special în Franţa, Danemarca, Bulgaria, România, Iugoslavia şi Cehoslovacia.

Cu ocazia conferinţei privind dimensiunea umană a CSCE care s-a ţinut la Moscova, 10 septembrie – 4 octombrie 1991, reprezentanţii statelor participante au atras din nou atenţia asupra romilor/ţiganilor şi au făcut din nou acelaşi lucru la conferinţa de la Helsinki, martie-iunie 1992. Următorul citat face parte dintr-un capitol care se referă la problematica angajamentelor şi cooperării în domeniul dimensiunii umane:

> „Statele participante
> Vor lua măsurile adecvate în cadrul propriilor lor sisteme constituţionale şi conform obligaţiilor lor internaţionale, pentru asigurarea protecţiei oricărei persoane care se află pe teritoriul lor împotriva oricărei discriminări bazate pe rasă, apartenenţă etnică şi religioasă cât şi pentru protejarea tuturor persoanelor, inclusiv a străinilor, împotriva actelor de violenţă, inclusiv a acelora bazate pe

> unul dintre aceste motive. Mai mult, ele vor utiliza pe deplin sistemele lor juridice, mai ales prin aplicarea legilor în vigoare în materie.

Vor elabora programe care să urmărească crearea condiţiilor propice promovării nediscriminării şi înţelegerii interculturale şi care se vor concentra asupra: educaţiei în domeniul drepturilor omului, acţiunilor la pentru nivelurile de la bază, formării interculturale şi cercetării;

Reafirmă, în acest sens, necesitatea elaborării de programe adecvate care să trateze problemele cetăţenilor lor care aparţin comunităţii romilor şi altor grupuri tradiţional cunoscute sub numele de ţigani şi care să creeze condiţiile necesare ca aceştia să beneficieze de egalitate de şanse în participarea pe deplină la viaţa societăţii şi vor examina mijloacele de a coopera cu aceştia."

Printre elementele marcante ale acestor ultimi ani, putem nota că, în 1993, Înaltul Ccomisar pentru Mminorităţile Nnaţionale al OSCE a prezentat un raport privind situaţia romilor. În septembrie 1994, un seminar privind romii din regiunea OSCE a fost organizat sub auspiciile Înaltului Ccomisar şi ale Biroului pentru Iinstituţii Ddemocratice şi Ddrepturile Oomului (ODIHR) în cooperare cu Consiliul Europei. Un pas decisiv a fost făcut cu ocazia Întâlnirii la nivel înalt din decembrie 1994: în decizia VIII privind dimensiunea umană, la paragraful 23, statele participante au decis să desemneze în cadrul ODIHR *un punct de contact pentru problematica Roma şi Sinti*. Acest punct de contact a fost instalat la Varşovia. Întâlnirea la nivel înalt de la Budapesta a definit 3 mari responsabilităţi pentru punctul de contact în documentul „Către un parteneriat veritabil într-o eră nouă" (capitolul VIII, paragraful 23):

> Statele participante decid să creeze în cadrul ODIHR, un punct de contact pentru problematica Roma şi Sinti (ţigani). ODIHR:
> – va acţiona ca centru de informare privind chestiunile referitoare la romi şi Sinti (ţigani), inclusiv privind implementarea angajamentelor privind romii şi Sinti (ţiganii);
> – va facilita contactele privind problematica Roma şi Sinti (ţiganii) între statele participante, organizaţiile şi instituţiile internaţionale şi ONG-uri;
> – va păstra şi va extinde contactele privind aceste chestiuni între instituţiile OSCE-ului şi alte organizaţii şi instituţii internaţionale."

Alt pas important, în 1999, Nicolae Gheorghe, sociolog rom, a fost numit consilier pe problemele romilor în ODIHR Varşovia, responsabil al Punctului de Ccontact pentru problematica Roma şi Sinti. El a avut o contribuţie majoră în ce priveşte consecinţele războiului din Kosovo asupra romilor. În iunie 2000, Înaltul Ccomisar pentru Mminorităţile Nnaţionale al OSCE a prezentat un nou raport asupra situaţiei romilor.

Cu ocazia celei de-a 11-a sesiuni anuale, care a avut loc la Berlin din 6 în 10 iulie 2002, Adunarea Parlamentară a OSCE a adoptat o rezoluţie privind educaţia pentru romi.

Unul dinte eforturile majore ale *Punctului de Ccontact pentru Roma şi Sinti* al OSCE a fost, în cursul anului 2003, lansarea unei vaste consultări cu organizaţiile şi experţii

romi pentru elaborarea unui Plan pentru ameliorarea situaţiei populaţiei Roma şi Sinti în spaţiul OSCE (Plan de acţiune privind îmbunătăţirea situaţiei populaţiei Roma şi Sinti din zona OSCE). După specificarea obiectivelor şi a contextului, acest document lung a tratat rasismul şi discriminarea, problemele socio-economice (locuinţe, locuri de muncă, sănătate), accesul la educaţie şi participarea romilor la viaţa publică şi politică, situaţia romilor (în special a refugiaţilor) în timp de criză, modalităţile de îmbunătăţire a cooperării cu alte organizaţii internaţionale şi ONG-uri şi chiar rolul *Punctului de contact*. O secţiune finală s-a referit la implementare şi evaluare. Planul de acţiune a fost adoptat de Consiliul Permanent al OSCE prin decizia nr. 566 din 23 noiembrie 2003, cu ocazia celei de-a 479-a sesiuni plenare.

Naţiunile Unite

Romii au început să apară în textele Naţiunilor Unite din 1997 când, în cadrul mai larg al Comisiei pentru drepturile omului a Consiliului Economic şi Social, Sub-comisia de luptă împotriva măsurilor discriminatorii şi a protecţiei minorităţilor a făcut un apel: „la acele ţări, care au romi (ţigani) în interiorul frontierelor lor, să acorde acelor persoane, dacă nu au făcut-o până acum, totalitatea drepturilor de care se bucură restul populaţiei" (Rezoluţia adoptată la 31 august 1977, doc. E/CN4/Sub2/399, pag. 47).

Proiectul rezoluţiei conţinea un aliniat care a fost scos: „recunosc că ţiganii sau rRomiianies au legături istorice, culturale şi lingvistice de origine indiană" (proiectul din 26 august 1977, doc. E/CN4/Sub.2/L.670, prin 4 voturi contra 3 şi 14 abţineri). Sub-comisia, în sesiunea sa din august 1977, a subliniat că: „recunoaşterea unei minorităţi implică, înainte de orice, păstrarea identităţii sale culturale". Ea, de asemenea, a indicat faptul că ţiganii reprezintă minoritatea cel mai rău tratată în diverse ţări din Europa şi că „este importantă examinarea rădăcinilor psihologice ale predispoziţiilor etnocentrice şi ale prejudecăţilor dirijate împotriva grupurilor minoritare" (Doc. E/CN4/Sub.2/399).

În august 1991, sub-comisia, amintind Rezoluţia sa din 1977, luând în considerare faptul că „pentru a se putea bucura de drepturile lor civile, politice, economice, sociale şi culturale" există diverse obstacole în calea persoanelor aparţinând comunităţii romilor şi că „astfel de obstacole constituie o discriminare specifică dirijată împotriva acestei comunităţi, făcând-o să fie mai vulnerabilă", considerând că „manifestări ale prejudecăţilor, discriminării, intoleranţei şi xenofobiei" aduc atingere comunităţii de romi, recomandă Comisiei drepturilor omului adoptarea unui proiect de rezoluţii (a 33-a sesiune, 28 august 1991, 1991/21, „protecţia minorităţilor").

În consecinţă şi pentru prima dată când un organism al Naţiunilor Unite se referă, la acest nivel, la situaţia romilor, Comisia pentru drepturile omului, în cadrul şedinţei din 4 martie 1992, după discutare şi votare, a adoptat Rezoluţia 1992/65 intitulată Protecţia romilor (ţiganilor). Comisia drepturilor omului, referindu-se la Declaraţia universală a drepturilor omului: „a considerat că Naţiunile Unite nu pot rămâne indiferente faţă de soarta minorităţilor". Reamintind Convenţia internaţională privind eliminarea tuturor formelor de discriminare rasială, principiile acesteia şi:

„reamintind Rezoluţia 39/16 din 23 noiembrie 1984 a Adunării Generale, în care Adunarea a invitat Comisia drepturilor omului să continue să fie vigilentă în identificarea situaţiilor actuale sau emergente de rasism sau discriminare rasială, să atragă atenţia asupra lor când le descoperă şi să sugereze măsuri adecvate, [Comisia a solicitat] Raportorului special al Sub-comisiei privind prevenirea discriminării şi protecţia minorităţilor, împuternicit cu pregătirea unui studiu privind modurile posibile şi metodele de facilitare a soluţiilor pacifiste şi constructive pentru problemele în care minorităţile sunt implicate, să-şi continue activitatea, să acorde o atenţie specială şi să furnizeze informaţii asupra condiţiilor specifice în care romii (ţiganii) trăiesc iar statele [sunt invitate]să adopte toate măsurile adecvate pentru a elimina orice formă de discriminare împotriva romilor (ţiganilor)".

ECOSOC, *Consiliul Economic şi Social* al Naţiunilor Unite, a realizat un pas important când, în martie 197,9, a recunoscut *Uniunea Internaţională Romani* (UIR) ca organizaţie neguvernamentală care reprezenta romii. UIR a jucat un rol important în cadrul întâlnirilor Sub-comisiei privind prevenirea discriminării şi protecţia minorităţilor şi a avut un rol esenţial în sensibilizarea şi informarea OSCE. În martie 1993, UIR a obţinut o altă clasificare, ajungând la categoria a II-a, ceea ce i-a conferit mai multă greutate ca interlocutor.

De altfel, problemele romilor din diferite state sunt menţionate în rapoartele speciale ale Comisiei drepturilor omului şi ale Sub-comisiei, cât şi în activităţile organizate de organismele specializate ale Naţiunilor Unite, cum ar fi Biroul Internaţional al Muncii, care a fost interesat de problematica romilor, Comitetul pentru eliminarea discriminării rasiale (CERD) şi Grupul de lucru privind drepturile persoanelor care aparţin minorităţilor naţionale sau etnice, religioase şi lingvistice.

UNESCO a ajutat financiar câteva proiecte punctuale în domeniul cercetării, educaţiei şi al publicaţiilor, mai ales în materia limbii romani (de exemplu Seminarul privind standardizarea limbii, Varşovia, aprilie 1990) şi unele şcoli de vară organizate de UIR (Belgrad, 1989, Viena, 1990).

UNICEF, prin Centrul internaţional pentru dezvoltarea copilului a susţinut o cercetare privind situaţia, în special educativă, a copiilor romi în câteva state. Au fost realizate un studiu comparativ, un seminar şi o publicaţie iar mai apoi o activitate mai aprofundată de evaluare şi de punere în reţea între anumite proiecte, activitate care s-a intensificat în 1994. Biroul UNICEF a preluat câteva proiecte din statele din Europa centrală şi orientală.

În 1992, ca urmare a evenimentelor de la Rostock (atacul violent al locului în care locuiau familiile de romiţigani care solicitau azil în Germania) şi a semnării convenţiei între miniştrii de interne din Germania şi România (privind întoarcerea în România a solicitanţilor de azil ale căror solicitări au fost refuzate), Biroul regional pentru Europa al Înaltului Ccomisar pentru Rrefugiaţi (HCR) al Naţiunilor Unite a comandat un raport privind situaţia romilor în Europa centrală şi orientală în ce priveşte chestiunea migraţiei: „*Cei de neatins: un studiu al populaţiei Roma din Europa Centrală şi de*

Est". Raportul, produs în 1993, a generat nişte recomandări care, în ansamblul lor, au confirmat recomandările celorlalte rapoarte realizate de alte instituţii internaţionale, ceea ce subliniază caracterul lor urgent şi aspectul lor realist. O serie de recomandări au fost adresate în special HCR, în sensul protejării romţiganilor împotriva persecuţiilor al căror obiect sunt, egalităţii de tratament pentru solicitanţii de azil, implicării în special a ONG-urilor umanitare, organizării informării şi monitorizării de către fiecare Birou al HCR pentru a gestiona situaţia şi a răspunde adecvat în sensul ameliorării ei.

În august 2000, la Geneva, după ce a fost pregătit un document juridic, au fost organizate reuniuni de Sub-comisia pentru promovarea şi protecţia drepturilor omului a Naţiunilor Unite şi CERD (Comitetul pentru eliminarea discriminării rasiale). Conform unuia dintre experţi, problema drepturilor romilor „este unul dintre cele mai delicate subiecte pe care Sub-comisia a trebuit să-l abordeze în cursul ultimilor 20 de ani".

O mişcare de amploare

Analizele şi solicitările asociaţiilor romilor, experienţa familiilor, studiile realizate în cursul ultimilor ani şi publicaţiile care au apărut, experienţele echipelor de teren şi multe alte fapte şi mărturii conduc la ideea că este irealist să iei în considerare, în mod izolat, numai o parte a situaţiei comunităţii romilor (şcolarizarea, sănătatea, partea economică, locuinţele ...). Orice intenţie de ameliorare a acestei situaţii este necesar să ţină cont de ansamblul datelor şi parametrilor care o determină pentru a se avansa în diferitele domenii.

La nivelul instituţiilor internaţionale a fost lansată o mişcare pentru care noi dămam dat mai sus câteva puncte de reper. Bilanţul pe care am putut să-l schiţăm arată că pe parcursul anilor trecuţi, instituţiile au răspuns pozitiv textelor incitante emise de instanţele lor parlamentare sau de altele, considerând o prioritate cvasi exclusivă chestiunile şcolare, desigur fundamentale dar nu suficiente. Este foarte important să se noteze că, de la începutul anilor 1990, s-a conturat o mişcare amplă. Această mişcare se caracterizează prin 4 tendinţe, care ar trebui să permită abordarea problemelor într-un context global:

– *o intensificare a gândirii şi dezbaterilor,* însoţite de dorinţa de a transpune ideile în acte concrete, astfel: în domeniile în care mişcarea a fost lansată, ea a fost dezvoltată şi consolidată iar în domeniile în care planurile erau încă în stare de propunere au apărut semne de progres;
– *o diversificare a sectoarelor*, în sensul în care educaţia rămâne o prioritate dar eforturile se îndreaptă şi spre alte domenii, cum ar fi: problema primirii în colectivităţile locale, problemele sociale, juridice şi economice, locurile de muncă etc., cu o concentrare importantă, actualmente, asupra chestiunilor de discriminare;
– *o concentrare a actorilor,* în sensul în care, din ce în ce mai mult, organizaţiile romilor sunt considerate ca partenere de către organizaţiile internaţionale; în acest cadru, ele trebuie să opereze în dinamica comunităţii romilor pentru a facilita consultarea. Instituţiile internaţionale, cu diferite profiluri şi misiuni, lucrează, de asemenea, mai mult împreună în problematica romilor;
– *o consolidare a cunoştinţelor,* ca urmare a diferitelor forme de sprijin tehnic care implică, de exemplu, instituţii ca Observatorul Eeuropean al Rrasismului şi

Xenofobiei din Viena, care se ocupă, printre altele, şi de problemele romilor sau, sub o altă formă, ONG-urile, cum ar fi Biroul Eeuropean de Iinformare privind Romiia (ERIO) din Bruxelles, care poate favoriza cercetarea, acţiuni de cercetare, organizarea şi interconectarea acţiunilor, cât şi difuzarea sistematică a cunoştinţelor acumulate.

Această abordare a problemelor ar trebui să permită o mai bună analizare a lor, care să conducă la un răspuns mai adecvat. De 20 de ani educaţia a dezvoltat o activitate de avangardă şi anumite acţiuni preconizate încep să-şi arate rezultatele, care ar trebui utilizate în alte domenii. În acelaşi sens, problemele şcolare se înscriu într-o largă mişcare, fundamentală fiind corelarea multiplelor evenimente care s-au produs într-o perioadă recentă. Această abordare demonstrează că întâlnirile, audiţiile, seminariile, publicaţiile nu sunt acţiuni izolate a priori şi fără viitor, aşa cum s-ar putea crede din pesimism: ele fac parte dintr-un proces dinamic, cu condiţia să fie legate de ceea ce se întâmplă în alte părţi. Nu mai este esenţial pentru o anumită acţiune sau eveniment să atragă atenţia media pentru a avea o importanţă istorică. Analiza sociologică ne arată că deseori se întâmplă exact contrariul.

Bineînţeles, trebuie corelate aceste reflecţxii trebuie corelate cu cele referitoare la drepturile şi respectul culturilor şi limbilor regionale şi minoritare: programe în curs, declaraţii împotriva rasismului şi xenofobiei, Tratatul de la Amsterdam, Pactul de Sstabilitate, „Criteriile de la Copenhaga”, Agenda 2000, Convenţia-C cadru pentru Pprotecţia Mminorităţilor Nnaţionale, Carta Eeuropeană a Llimbilor Rregionale şi Mminoritare...

Un simplu *indicator* al evoluţiei activităţii instituţiilor internaţionale este: numărul de texte care au fost adoptate. În 1994, în colecţia europeană „Interfaţa” a apărut prima listă de *Texte ale instituţiilor internaţionale privind romii.* Această publicaţie conţinea 89 de documente (listă oprită la sfârşitul lui 1993). Aducerea la zi a acestei publicaţii (a se vedea referinţa din anexa 2) cu textele de până în 1999 şi câteva din 2000 a arătat că numărul documentelor s-a dublat aproape. Altfel spus, de când instituţiile internaţionale au început să adopte texte referitoare la romi până la sfârşitul lui 1993, numărul textelor a fost de 90, iar din 1994 până în 2000 (cca. 6 ani) numărul lor este aproape acelaşi.

Făcând un bilanţ, realizăm că Uniunea Europeană, Consiliul Europei şi OSCE şi-au intensificat în ultimii ani activitatea şi şi-au multiplicat acţiunile referitoare la romi. De asemenea, acum se percep rezultatele eforturilor într-o manieră concretă şi vizibilă (număr semnificativ de proiecte, actori implicaţi în acţiuni, difuzări de rapoarte, schimb de informaţii, sensibilizarea administratorilor etc.) Dar aceste eforturi trebuie mereu susţinute în condiţii de multe ori dificile, pentru ca rezultatele pozitive să nu se piardă.

De altfel, au fost lansate iniţiative care implică în plan „transversal” diferite organizaţii internaţionale şi uneori organizaţii internaţionale neguvernamentale. Cea mai importantă dintre aceste iniţiative privind romii, prin amploarea geografică, potenţialul financiar şi durată, este „Deceniul de integrare a romilor”. Această iniţiativă lansată în 2003 a fost susţinută iniţial de Banca Mondială, Programul de dezvoltare al Naţiunilor Unite (PNUD), OSCE, Consiliul Europei, Institutul pentru o Ssocietate Ddeschisă” (OSI) şi mai multe state, cât şi de Uniunea Europeană. Ea se bazează pe planurile de acţiune pe

care guvernele sunt însărcinatemputernicite să le dezvolte pentruîn perioada 2005-2015. Implementarea ei este prevăzută în următoarele state: Bulgaria, Croaţia, Ungaria, Fosta Republică Iugoslavă a Macedoniei, Cehia, România, Serbia, Muntenegru şi Slovacia. Deceniul rămâne deschis pentru celelalte state care doresc să participe. Patru acţiuni prioritare au fost identificate: educaţia, locurile de muncă, sănătatea şi locuinţele şi trei tipuri de probleme numite „transversale": sărăcia, discriminarea şi egalitatea între femei şi bărbaţi. În ce priveşte educaţia s-a stabilit un fond pentru educaţia romilor: *Fondul pentru Educaţia Romilora*. Pentru o mai bună urmărire a dezvoltării activităţilor, PNUD a început să stabilească indicatori şi să elaboreze instrumentele necesare.

S-au dezvoltat şi alte activităţi de cooperare. Se poate menţiona proiectul „*Romii şi Pactul de Sstabilitate pentru Europa de Ssud-Est*", destinat ameliorării situaţiei romilor şi implementat de Consiliul Europei în colaborare cu OSCE (Punctul de contact pentru Roma şi Sinti) şi cu sprijinul Uniunii Europene. Acesta a avut 3 axe de lucru: reglementarea celor mai acute situaţii de criză, elaborarea politicilor privind problema romilor, participarea romilor la societatea civilă. Proiectul se referă la problematica migraţiilor forţate la care au fost supuşi romii ca urmare a instabilităţii Europei de sud-est, va încerca să asiste refugiaţii şi persoanele strămutate şi să îmbunătăţească o situaţie care a afectat negativ toate aspectele vieţii, inclusiv educaţia, activităţile profesionale, sănătatea etc. Această cooperare, lansată din 2001, s-a prelungit în 2006 şi 2007 prin proiectul *„Promovarea egalităţii, toleranţei şi păcii: egalitate de drepturi şi tratament pentru romi"*, care s-a referit la Albania, Bosnia-Herţegovina, Fosta Republică Iugoslavă a Macedoniei, Serbia şi Muntenegru.

O evaluare necesară

Ne aflăm, deci, într-o situaţie a priori favorabilă, caracterizată prin patru4 tendinţe: o indecizie politică ce permite inovaţia, un deficit de informare care trebuie corectat într-o formă adecvată, un parteneriat rom consolidat şi instituţii internaţionale sensibilizate. Dar trebuie să rămânem critici: optimismul necesar acţiunii nu trebuie să conducă la naivitate. Aceste 4 tendinţe nu induc în mod necesar o ameliorare a situaţiei. Mereu este necesară adoptarea, după cum am menţionat mai devreme, a unui *principiu: realismul.*

Faptul că toate ingredientele sunt prezente, chiar şi de bună calitate, nu înseamnă că mâncarea va fi bună sau comestibilă. De la adoptarea unei decizii până la aplicarea ei e cale lungă şi periculoasă, iar de la elaborarea unui program naţional sau european până la activităţile respective pot apare drumuri care se închid sau care conduc spre direcţii imprevizibile care pot fi în contradicţie cu obiectivele prevăzute.

Trebuie să ne punem întrebarea asupra inflaţiei numărului de texte ale instituţiilor internaţionale. Semnifică ea oare necesitatea consolidării, mai mult şi mai mult, a măsurilor care sunt luate pentru a genera respectarea romilor? Reflectă oare inutilitatea unor anumite măsuri sau absenţa unor urmări efective, sau indică faptul că anumite probleme sunt „la modă" într-un anumit moment?

Trebuie, de asemenea, să măsurăm bine consecinţele unor priorităţi politice atunci când ele nu sunt realizate şi prezentate în contextul lor, într-un mod în care omul obişnuit să le înţeleagă. Mai sus am menţionat faptul că Finlanda, în 1999, în momentul deţinerii preşedinţiei Uniunii Europene (UE), a impus ameliorarea condiţiei romilor ca unul dintre criteriile de aderare pentru statele candidate. Alături de această solicitare care a fost acceptată, aş dori să subliniez că presupusa nobleţe a scopurilor nu trebuie să mascheze viciile de formă, mai ales efectele perverse induse de această exigenţă a statelor Uniunii.

Pe de o parte, printr-un efect de scurt-circuit de care opinia publică e avidă, problema „integrării romilor" a devenit sinonimă cu „problema integrării în Uniunea Europeană" iar opinia publică a considerat romii ca un obstacol în procesul de integrare în Uniunea Europeană. Încă odată romii au fost stigmatizaţi şi făcuţi responsabili pentru o situaţie în urma careăreia ei sunt de fapt victime.

Pe de altă parte, sublinierea situaţiei romilor în Europa centrală şi orientală este utilă politic statelor UE: această deturnare a atenţiei care favorizează o amnezie istorico-politică evită concentrarea atenţiei asupra situaţiei romilor/ţiganilor din statele Uniunii. Atenţia este atrasă numai de cei care vin din România, Ungaria, Cehia, Kosovo, în jurul cărora se construieşte un discurs agreat politic care îi trimite în statele de origine, în timp ce puţină atenţie critică este acordată politicilor întreprinse de statele UE.

Au fost făcute eforturi de coordonare, de exemplu prin crearea în 1999 a *Grupului de contact informal al organizaţiilor internaţionale care tratează problemele romilor/ţiganilor* (care reuneşte reprezentanţi ai Consiliului Europei, OSCE, UE, Înaltului Comisariat al Naţiunilor Unite pentru Refugiaţi (UNHCR), Institutul pentru o Societate Deschisă, Banca Mondială). Grupul se reuneşte, în principiu, o dată la 6 luni sub preşedinţia ţării care asigură preşedinţia UE. Aceste reuniuni permit organizaţiilor să se informeze reciproc asupra acţiunilor lor din această sferă.

Dacă În cadrul Consiliului Europei noi aşa cum am menţionat mai sussubliniat a fost desemnatcrearea unui coordonator, şi crearea, de către Comisia Europeană (CE), a creat unui „grup inter-servicii" care s-a reunit pentru prima dată în noiembrie 2004 şi care trebuia să permită diferitelor componente ale Comisiei să-şi cunoască reciproc activitatea.

În aceste momenteul în care cele 3 mari proiecte de mare anvergură sunt elaborate, s-au declanşat prin asocierea instituţiilor europene cu guvernele, trebuie să ţinem cont în special de riscurile care există. Astfel de proiecte pentru romi nu au mai existat niciodată până acum în nici un stat din lume. Potenţialul pe care îl deschid este enorm, nu numai pentru că ele reprezintă milioane de euro. Speranţa pe care o creează este imensă, de asemenea.

Instituţiile internaţionale, al căror rol nu este în nici un caz de a acţiona la nivelul[1] cel mai de jospe teren, nu au înţeles încă dimensiunile mizei şi dinamismul existent în prezent. Suntem deseori în plină contradicţie între voinţa politică exprimată la nivel european de a ameliora situaţia romilor şi lejeritatea cu care se creează mijloacele pentru

a realiza acesta. Contradicţie şi în cadrul UE, între obiectivele programelor şi proiectelor şi greutatea administrativă pur formală a anumitor programe propuse, însoţite de o lipsă de atenţie faţă de calitatea conţinutului lor.

Dacă nu se creează proceduri precise de conducere, coordonare şi evaluare există un mare risc de a se ajunge la acţiuni disjuncte, proiecte fragmentate şi o pierdere gradată a cunoştinţelor acumulate, devenind, deci, dificil să le faci vizibile şi lizibile şi să reinvesteşti experienţa în noi acţiuni.

De altfel, cunoaşterea activităţilor şi a conţinuturilor acestora trebuie să fie accesibilă tuturor partenerilor pentru a-şi structura şi integra iniţiativele într-o manieră dinamică în ansamblul proiectului, alegând activ modurile şi mijloacele de a le implementa, permiţându-le astfel să beneficieze de experienţa şi rezultatele acţiunilor deja realizate şi evitând duplicarea cu activităţile în curs.

Dar trebuie să fim lucizi şi să recunoaştem că, dacă o parte a drumului este pe cale să fie parcursă, rămâne încă mult de făcut, într-un context dificil care face ca progresul să fie fragil şi aleatoriu. Trebuie conjugate toate eforturile pentru a consolida rezultatele şi a permite dezvoltarea mai departe, pentru a se avansa pe acel drum care conduce la valorizarea şi dezvoltarea dinamică a culturilor, într-un respect reciproc al abordării interculturale. Instituţiile europene, care au fost promotoarelevat interculturalităţiiul, trebuie să vegheze în continuare pentru a asigura continuarea luifi garanţi ai acesteia.

19. Reflectare şi acţiune

Anumite chestiuni evocate sau discutate rapid în aceste pagini ar trebui să facă obiectul unei prezentări şi unei analize profunde, însoţite de propuneri precise dar, nici dorinţa de informare a acestei publicaţii, nici volumul său nu permit astfel de dezvoltări. Totuşi, poate fi util ca în aceste ultime pagini să propunem câteva idei şi căi de reflecţie, să subliniem necesitatea anumitor atitudini în lipsa detaliilor de acţiune, să marcăm tendinţele mai bine decât să prezentăm un program.

Liniile directoare prezentate aici au fost deja consemnate în prima ediţie (1985) iar cele referitoare la domeniul şcolar au fost detaliate mai departe în raportul Comisiei Europene: *„Prevederi şcolare pentru copiii ţigani şi călători”,* publicat în 1986. Ele au fost reluate în a doua ediţie a acestei publicaţii, în 1994. Oricum, este important să le publicăm şi aici, întâi, pentru că ele au fost esenţiale pentru dezvoltarea anumitor acţiuni, în special a programului de acţiune implementat de Comisia Europeană pe probleme de educaţie, între 1989 şi 2000, şi de Consiliul Europei. În acest sens, ele continuă să ofere un cadru de reflecţie util şi experimentat. Al doilea motiv pentru introducerea acestor linii directoare este faptul că, asemenea analizelor prezentate în paginile precedente, ele au inspirat în mod direct un mare număr de rapoarte locale şi naţionale, au fost citate în întregime într-unele dintre ele şi este bine pentru acest cadru de referinţă să continue să servească drept sursă de inspiraţie. Ultimul motiv pentru reluarea acestor idei este, din păcate, că deşi s-a progresat în legătură cu unele dintre ele, mai este încă mult de făcut şi, în totalitate, aceste elemente rămân de actualitate, rapoartele recente propunând încă aceleaşi orientări şi aceleaşi priorităţi.

Călătorie în lumea romilor

Peisajul oferit privirii este sumbru: fasonat de secole de o istorie dificilă, uneori teribilă pentru comunităţile romilor/ţiganilor, sinonimă cu negarea culturii lor şi chiar a existenţei lor fizice, elşi nici nu s-a luminat în ultimele decenii. Situaţia este actualmente foarte degradată, pe de o parte de consecinţele materiale, culturale şi psihologice pe care politicile le-au antrenat şi pe de alta de relaţiile aproape mereu conflictuale care s-au dezvoltat între comunitatea romilor şi comunităţile dimprejur. Politicile de asimilare nu au condus la integrare, nici la adaptare în sensul coexistenţei liniştite a comunităţilor, ci la izgonirea din ce în ce mai pronunţată a uneia dintre ele. *Respingereajectarea*, în diverse forme, rămâne un element dominant al relaţiilor între romi şi mediul lor apropiat. Tensiunile, care au fost mereu vii între comunităţile

[2] NT: pe teren ???????? unde vine?

romilor şi anturajul lor au rapid tendinţa de a exploda în conflicte, imediat se găsesc ţapi ispăşitori, sunt trataţi cu duritate şi condamnaţi la o stare permanentă de insecuritate. În timp ceŞi dacă *diferenţele* care devin antagonisme sunt pot furniza dovada existenţei, necesare, a unor dinamici diverseesenţială că cele 2 grupuri operează cu dinamici diferite, faptul că antagonismele se transformă repede în *conflicte* împiedică aceste dinamici să se conjuge şi le determină să opereze unul împotriva celuilaltse opună reciproc. Orice întrebare devine o „*problemă*", deseori oportunităţile se transformă în oportunisme şi conflictele întreţinute înglobează realitatea. Complementaritatea se transformă în adversitate. Numai reprezentările, singurele câştigătoare în această situaţie, sunt bătrânele stereotipuri obosite iar „romţiganologia" devine astfel, aproape exclusiv, arta de a gestiona conflictele.

Un cerciclu vicios s-a închis se reformează de multă vreme fără să fie; el n-a fost spart, nici măcarci doar deplasat de schimbările politicii statelor la mijlocul secolului al XX-lea: romii/ţiganii şi călătorii au fost rejectaţi respinşi şi marginalizaţi, fiind consideraţi nişte paria şi au fost consideraţi nişte paria pentru că au fost respinşirejectaţi şi marginalizaţi. Realizăm în acest caz, ca şi în multe altele, că segregarea a creat paria – pe care îi putem numi „devianţi" din punct de vedere psihologic şi „marginalizaţi" din punct de vedere sociologic – şi îi perpetueazămenţine în această stare. Pentru a sparge cercul trebuie să credem că acest lucru este posibil. Pentru a-l sparge fără ca romii, ţiganii şi călătorii să intre într-un impas este necesar să se producă schimbări fundamentale, nu numai schimbări întâmplătoare sau de faţadă.

Aproape toate proiectele pentru romi, chiar şi acelea care conţineau dorinţa sinceră de a-i ajuta şi de a le respecta stilul de viaţă şi dorinţele, au fost numai pe termen scurt, mutându-se dintr– un loc în altul, de la un an la altul şi sfârşind prin erodarea dinamicilor de adaptare şi aplatizarea speranţelor populaţiilor cărora le erau destinate proiectele. Ca urmare a abuzului, persoanele se simt folositeuzate şi deziluzionate iar pe undeva, fie ca persoană sau comunitate, anumite resorturi esenţiale sunt afectate.

Executanţii, funcţionarii sau alţii, angajaţi în implementare la nivelul cel mai de jos, acţionează după ureche, fără o imagine generală şi solidă şi deseori urmăresc (sau nu reuşesc să urmărească) variaţiile sau ezitările unei politici la care trebuie să se adapteze. O programare în acest context nu are sens. Concertarea, coordonarea, măsura schimbărilor şi a efectelor lor nu există. Făcând un pas înapoi şi analizând situaţia nu reies decât efectele negative ale unei politici de uzură. În acelaşi timp, un risc devine din ce în ce mai mare: este riscul ca romii să devină un soi de afacere pentru un nou tip de antreprenori, privaţi sau semi-publici, care acţionează în cadrul sistemului administrativ sau ca voluntari, ne-romi sau ocazional romi, care se poziţionează cu oportunism sau speculativ pe piaţa ajutorului umanitar pe care o pervertesc în scopul lor propriu. Asimilatorii de ieri se reciclează azi în activiştii din comunitate. Independenţi sau funcţionari, aceşti profesionişti sunt implicaţi într-o bătălie dubioasă într-un context ambiguu, necontribuind la luminarea acestuia. În anumite cazuri, fondurile disponibile abia ajung pentru plata personalului responsabil

cu coordonarea banilor şi pentru transferul lor la nivelul cel mai de jos, beneficiarii presupuşi ai schemelor în chestiune primind foarte puţin bani sau deloc.

Am ilustrat pe parcursul acestei cărţi complexitatea raporturilor între două comunităţi şi înţelegem complexitatea şi dificultatea propunerilor care pot fi făcute pentru modificarea acestor raporturi. Dar prudenţa nu exclude micile semne de întrebare, nici acţiunea gândită iar pentru a înţelege trebuie ascultaţi romii, iar pentru aceasta trebuie depuse eforturi. Astăzi, la începutul secolului XXI, este urgentă nevoie de tot ce am expus aici, iar anumiţi factori pe care i-am subliniat pe ici şi colo ne permit să credem că o schimbare poate fi amorsată. Printre aceste elemente, instituţiile internaţionale au şi vor avea un rol din ce în ce mai important în crearea unor noi atitudini şi a unor noi politici pentru romi, în calitate de organizaţii care generează şi coordonează acţiuni. Aceste instituţii nu au, ca fiecare stat, bagaje istorice de conflicte cu romii. Libere din acest punct de vedere, cel puţin până în acest moment, sunt cel mai bine poziţionate pentru a înţelege şi apăra cauza acestor comunităţilor care, deşi prezente în toate statele, nu solicită teritoriu în mod colectiv în nici unul dintre ele. Într-un moment în care, puţin câte puţin, sunt recunoscute drepturi ale minorităţilor lingvistice şi culturale, iar cele mai multe minortităţi în cauză au la bază un teritoriu, este nevoie de insistenţa şi vigilenţa instituţiilor internaţionale pentru ca romii să nu fie uitaţi. Instituţiile internaţionale sunt acelea care de câţiva ani interpelează statele membre în ce priveşte situaţia romilor şi a tratamentelor deseori discriminatorii la care sunt supuşi aceştia. Diferitele convenţii internaţionale servesc ca bariere protectoare pentru romi.

Totodată, deşi o schimbare a atitudinilor se amorsează, pe ici pe colo, din partea autorităţilor publice, uneori din partea colectivităţilor locale, mult mai rar din partea populaţiei, prin exprimarea unei dorinţe de respectare a romilor, când se ţine cont de dorinţele lor, ar fi o gravă eroare să ne relaxăm cu iluzia că totul va fi bine de acum încolo. Până în prezent, într-un context de respingerejectare şi asimilare, romii/ţiganii şi călătorii nu-şi vor face îşi făceau iluzii, ei vor ştiştiind din experienţă că nu vor aveaau nimic de aşteptat de la o populaţie înconjurătoare care nu le-a oferit nici o speranţă. Cele două comunităţi rămâneau una în faţa celeilalte într-o relaţie clară de opoziţie. DarIar când se dezvoltă un discurs respectuos pentru a justifica acţiuni care nu sunt nici respectuoase, nici demne de respect sau când acţiuni bine motivate sunt blocate, atunci acest limbaj devine un alt dialect al abuzului de încredere, vector al înşelătoriei şi este perceput ca atare. Din multiple motive, chiar cele mai generoase proiecte, deseori izolate, suferă acest lucru. Este deci uşor să înţelegem romii care faţă în faţă cu promisiunile cele mai serioase şi sincere, cu cele mai respectuoase planuri rămân circumspecţi. Ei aşteaptă să vadă pentru a crede.

Ajutorul pentru dezvoltare – tărâmul incertitudinilor

Mai este mult de învăţat, în special despre prudenţă, în sfera sociologiei dezvoltării. Fără îndoială, este unul dintre domeniile în care distanţa dintre teorie şi practică, între proiectul de pe hârtie şi implementarea lui la nivelul cel mai de jos este cea mai

importantă. Aceasta nu este o constatare în totalitate negativă: fenomenul este o dovadă a puterii dinamicilor culturale şi dovedeşte că acesta este un domeniu în care nu totul merge dacă nu se bazează pe un plan. Cele mai serioase evaluări ştiinţifice ale ingineriilor culturale arată că încercările de implementare şi de generare a schimbării în comunităţile culturale, încercări bazate pe cele mai diverse şi opuse game de motivări politice şi ideologice, au eşuat aproape întotdeauna. Nu există o teorie polivalentă a dezvoltării şi este timpul să ţinem cont de învăţămintele pe care le-am tras din experienţele de până acum, pentru a nu mai reproduce la infinit aceleaşi erori cu ridicate costuri sociale, psihologice şi financiare (este argumentul la care mulţi dintre „decidenţi" sunt cel mai sensibili).

Dar implementarea politicilor deseori nu are nici o legătură cu intuiţiile sociologiei. Încă există tendinţa netă de a avea la bază analize globalizatoare şi amalgamante care produc modele polivalente. Aceste modele induc măsuri care au aerul unor reţete. O astfel de abordare ignoră dinamismul propriu fiecărei comunităţi şi pierde greutatea conferită de istorie. Ar trebui să ştim că fiecare societate formează o configuraţie, un ansamblu organizat de caracteristici care o face să fie unică şi că transformările continue îi conferă un profil original. Să canalizezi aceste schimbări nu este posibil decât prin violenţă, care, aşa cum s-a văzut, poate avea forme mai subtile decât cele ale brutalităţii fizice din trecut. Adevărul este că aceleaşi cauze nu produc aceleaşi efecte şi introducerea unor elemente într-un sistem dinamic, ca cel al unei comunităţi, antrenează rezultate foarte diverse, rareori previzibile.

Bineînţeles, este în afara oricărei discuţii să considerăm comunităţile romilor ca subdezvoltate, concepţie etnocentrică şi evoluţionistă. Sociologia dezvoltării şi ajutorul pentru dezvoltare privesc *toate* comunităţile şi oferă un ajutor practic ca primă prioritate înainte de a trece la asistenţa socială. Ajutorul pentru dezvoltare poate lua multiple forme, nici una dintre acestea nefiind exclusă a priori. Luând în considerare cât de puţin cunoaştem în ce priveşte mecanismele de dezvoltare, este rezonabil să sugerăm că ajutorul pentru dezvoltare *trebuie* să poată lua diferite forme. Este, deci, posibil, şi cum anume, să se introducă acum, vis-a vis de comunităţile de romi/ţigani, forme de ajutorare care să se rupă de tradiţia de asimilare? Putem crea forme structurate de ajutare care să postuleze şi să inducă recunoaşterea grupurilor de romilor ca minoritate culturală?

Un nou peisaj

Să ne aducem aminte că, actualmente, suntem, după ce am insistat asupra implementării politicilor de exclusiune, de recluziune (integrare violentă) şi de incluziune (asimilare lină) într-o perioadă de *indecizie*. Indecizia antrenează incertitudinea şi semnele de întrebare. Este o deschidere care tentează spre a încerca punerea de la noi întrebări şi alunecarea formularea spre de noi răspunsuri.

Dezvoltarea unui ajutor structurat presupune o imagine *globală* şi *pozitivă* asupra problemelor comunităţilor de romi. Acum, când respingereajectarea şi asimilarea nu

sunt prezentate, ele însele, ca „soluţii" evidente şi acum, când oamenii pun întrebări, şi scena este fiind pregătită pentru dialog, o mare responsabilitate revine acelora care au ca sarcină (ca aleşi, numiţi, salariaţi) primirea şi asigurarea respectării comunităţilor în statul respectiv. Trebuie să se degajeze, cu titlu individual şi cu titlu colectiv, o voinţă politică iar această voinţă trebuie să se *exprime*. Un tur al orizontului european, ca acel care a fost făcut, permite să se sublinieze clar: acum că procesul de chestionare a început, dar într-un context de respingerejectare întotdeauna gata să se exteriorizeze, lipseşte întâi voinţa, în grade diferite, în toate statele, voinţa de gândire şi de acţiune concertată. În cele mai multe cazuri, nu banii lipsesc în primul rândtâi. Pe de o parte, o redistribuire a mijloacelor existente ar permite o ameliorare a situaţiilor, pe de altă parte, analiza a ceea ce se pot numi *costuri primare* (investiţii în măsuri imediate – sau invers: absenţa măsurilor pentru realizarea economiilor) şi a *costurilor secundare* (adaptarea de măsuri după costurile primare – sau invers: reducerea cvasi eternă a prost conceputelor măsurilor punctuale sau crizele ad-hoc fără de sfârşit ale managementului care vin împreună cu imposibilitatea sistematică de a răspunde necesităţilor) arată clar că teama de a fi „costisitori" este motivată mai mult de consideraţii politice şi/sau electorale decât de cele economice. Decidenţii se pare că nu au nici un interes pe termen mediu spre termen lung, de a decide o abordare structurată, lăsând succesorilor lor grija de a repara din nou, aparent stricăciunile. Întreţinem, astfel, situaţii care sfârşesc prin a se degrada, bine înţeles în detrimentul celor care sunt victime şi a acelora care vor fi condamnaţifiind acuzaţi totodată ca vinovaţi.

Dorinţa de acţiune concertată este cu atât mai necesară cu cât atitudinea curentă în vogă pretinde, sub pretextul unui umanitarism prost plasat, că respectarea diferitelor culturi înseamnă în mod simplu să laşi pe fiecare să se descurce în colţul său. O astfel de atitudine este o formulă rapidă de a te spăla pe mâini „de probleme". Este strâns asociată cu politica care operează în mod curent, peste tot, sub titlul de „uşa deschisă": şcolile sunt aici, fiecare poate intra, instituţiile sunt aici, fiecare poate participa în ele. Postulat absolut fals, căci mijloacele de acces sunt foarte diferite şi fac în aşa fel încât şansele de acces să fie foarte inegale. Nu este vorba nici de a se solicita prevederi excepţionale sau speciale. Problema este abordată în capitolul privind şcolarizarea care subliniază utilitatea înscrierii pe filonul dreptului comun şi a utilizării unor măsuri care, în mare măsură, există deja. Această abordare oferă şansele cele mai mari de a avea succes şi de a scăpa de falsa dilemă (care alimentează atât de multe dezbateri) între abordarea nediferenţiată versus „discriminarea pozitivă".

Acţiunile în materia ajutoarelor structurale pot acoperi domenii diferite. Intr-o *primă categorie* ajutorul generalizat şi indirect poate include campanii de informare destinate modificării stereotipurilor dominante care împiedică înţelegerea şi comunicarea. Într-a *doua categorie* ajutorul generalizat şi semi-direct poate cuprinde adaptarea de reglementări sau simpla lor aplicare, în măsura în care romii/ţiganii sunt deseori excluşi de la drepturile şi libertăţile la care teoretic toţi cetăţenii au dreptul. Aceste drepturi trebuie extinse pentru a cuprinde şi romii, ţiganii şi călătorii, punându-se accent pe indivizibilitatea drepturilor omului, reinstalând drepturile culturale şi

politice acolo unde au fost uitate. *A treia categorie* de ajutor generalizat este mai directă, putând cuprinde adaptarea sau flexibilitatea practicilor anumitor instituţii (incluzând şcolile) sau încurajarea de noi abordări ale activităţilor sau practici de lucru (sprijinirea organizaţiilor romilor, consultări etc.), oferind în acest fel grupurilor minoritare sau celor fără putere instrumente pentru promovarea şi apărarea intereselor proprii. Pe scurt, provocarea şi ambiguitatea care o însoţeşte este, în numele egalităţii de şanse, de a da fiecăruia mijloacele adaptate şi suficiente care să-i permită să acceadă la structurile comune.

Un ansamblu de principii

Transformarea perspectivelor majore ale peisajului necesită, pentru evitarea haosului şi a cosmetizării, câteva principii de lucru. Aceasta necesită, în schimb, analizarea elementelor unui demers care ţine cont şi de dinamismul diferitelor comunităţi şi de diverşii lor parametrii socio-politici şi socio-economici, care trebuie abordaţi cu realism.

Trebuie, de asemenea, subliniat că în domeniile luate aici în considerare nu există reţete de reuşită, nu există reţete monolitice. Spontaneitatea poate eventual să conveargă cu instituţionalul, dar nu poate fi planificată central. La situaţii şi la dorinţe foarte diversificate trebuie să poată răspunde un mozaic de micro-dezvoltări, de micro-proiecte (vedem aici rolul punctualului şi al conjuncturalului) dar în cadrul unei concertări controlate, al unei coordonări, al unui ajutor generalizat şi structurat. De aceea, chiar şi cele mai exemplare precedente nu pot fi tratate ca „reţete", dar vor putea oferi direcţii de acţiune. Convergenţa nu trebuie căutată în locurile în care este situată în mod obişnuit, căci este cel mai probabil să apară în cadrul proceselor (consultări, utilizarea dinamicilor interne şi alte abordări subliniate mai jos) decât în produsele finite (un anume tip de rezultat concret).

Revenind la sociologia dezvoltării, realizăm încă o dată că, în timp ce încercăm să construim o teorie pe baza unei practici, rareori este util să-ţi bazezi practica pe teorie. Necesitatea de supleţe, care face parte din principiile de muncă, se bazează pe observarea faptului că este preferabil ca proiectele să nu trebuiască să intre în structurile teoretice şi practice prestabilite şi rigide. *Structurile suple şi evolutive* care permit emergenţa inovaţiei şi dezvoltarea noului sunt, de departe, cele mai probabile să producă rezultatele dorite. Teoria trebuie să permită integrarea incertitudinilor, mai ales pe acelea care apar ca urmare a interacţiunilor dinamice între actorii în cauză. Constatare banală pentru unii, eretică sau anarhistă pentru alţii. Este adevărat că o astfel de constatare, de a ţine cont şi de a utiliza incertitudinile pentru a favoriza inovarea şi exprimarea dinamismului, este nesatisfăcătoare şi generatoare de probleme, din punct de vedere politic şi intelectual. Deseori s-a spus că în domeniul ştiinţelor sociale nu există o ştiinţă a rezultatelor ci o ştiinţă a mijloacelor. Noi adăugă că ştiinţa mijloacelor trebuie utilizată cu multă precauţie, căci ea este, cel mai des, numai o impresie că se ştie cum trebuie abordate lucrurile sau un alibi al puterii.

Finalmente, romii sunt cei care deţin cheile dezvoltării lor. Rămâne la latitudinea societăţilor în care ei se află să le ofere oportunitatea de a utiliza aceste chei. Această constatareobservare reprezintă un apel la o colaborare reciproc constructivă.

Flexibilitatea în diversitate

Este un principiu esenţial pentru mai multe motive majore:

- diversităţii culturale a grupurilor de romi i se adaugă diversitatea situaţiei lor în raport cu mediul (economic, politic etc.). Conjugarea celor două consolidează necesitatea de a nu generaliza nici în analizarea situaţiilor, nici în realizarea de propuneri pentru eventuala modificare a lor. În nici un domeniu nu există o soluţie unică pentru dificultăţile care pot apăreaare. La situaţii şi dorinţe diversificate trebuie să poată răspunde un mozaic de micro-dezvoltări, micro-proiecte, cu condiţia să se dezvolte în cadrul unei coordonări globale şi a unei abordări structurate, acţiunile punctuale răspândite neoferind nici rezultate durabile, nici dezvoltări semnificative;
- principiul flexibilităţii în diversitate evită amalgamele (situaţii şi populaţii diferite sunt confundate fără conştientizarea particularităţilor lor) şi evită măsurile globalizatoare;
- acest principiu de flexibilitate permite celor care îl practică să se depărteze de autoritarismul şi coerciţia care rezultă din implementarea măsurile monolitice concepute ca polivalente, dar neputând fi polivalente. Măsurile trebuie studiate şi luate caz de caz în funcţie de varietatea situaţiilor, dorinţelor şi posibilităţilor celor interesaţi (amenajarea unor terenuri pentru nomazi, amenajarea unui adăpost, structuri şcolare şi pedagogice, practici profesionale etc.);
- dacă admitem că minorităţile culturale şi lingvistice pot să-şi dezvolte cultura şi limba, dreptul de a fi diferit nu trebuie să se transforme în obligaţia de a fi diferit printr-o reglementare impusă, care ar deveni o nouă formă de coerciţie şi supunere, care ar risca să fie generatoare de ghetouri – pseudo-liberalism care deseori nu este altceva decât o formă travestită a discriminării;
- acelaşi principiu de flexibilitate permite imaginaţiei să se exprime, varietatea măsurilor studiate şi luate favorizează inovaţia şi reluarea problematicii, evită astfel scleroza, minimizează efectele eşecurilor minimizând numărul ouălelor puse în acelaşi coş, multiplică şansele de adaptare multiplicând numărul căilor de urmat. Dorim prin acest principiu să insistăm asupra următoarelor puncte asupra cărora trebuie reflectat:
- grupurile de romi/ţigani şi-au menţinut şi dezvoltat o cultură originală, un stil de viaţă legitim şi respectabil. În măsura în care ei doresc respectarea acestei culturi şi a acestui stil de viaţă ca purtători şi garanţi ai identităţii lor, nu există un motiv care să poată fi susţinut într-o Europă a diferenţelor, a respectului reciproc, a pluriculturalismului în fapt şi a interculturalului dorit, pentru a-i împiedica şi a afecta dezvoltarea lor. Cel mai des, motivele avansate nu-şi găsesc sursele decât în dorinţa iraţională a populaţiilor majoritare de a-i reduce pe cei care nu le seamănă şi sunt mai slabi;
- din momentul în care teoretic am dorit să acceptămse afirmă existenţa acceptarea existenţei unei minorităţi culturale , este– un discurs din ce în ce mai acceptat -,

trebuie să-i dăm acesteia posibilitatea, sub forma drepturilor şi mijloacelor, de a-şi păstra, dezvolta şi valoriza această existenţă;

- perioada crizei economice care s-a instalat în multe state agravează un număr de circumstanţe negative, dar această situaţie este mult prea des utilizată ca scuză pentru a refuza sau a întârzia orice schimbare de atitudine faţă de romi. Argumentul este fals iar respectarea drepturilor omului trebuie să fie disociată de acesta. Ceea ce lipseşte este lipsa voinţei politice şi a spiritului de inovare, nu lipsa banilor;
- este foarte greu, atât spiritual cât şi în practică, să se atingă un echilibru între tentaţia de a integra şi tentaţia de a exclude. Există un drum îngust între asistenţă şi respingerejectare, între absorbţie şi discriminare, care poate conduce către o coexistenţă paşnică prin adaptare reciprocă;
- un scop rezonabil pare a fi adaptarea celor două comunităţi pe baza respectului reciproc şi studierea cu precizie a mijloacelor care permit să se ajungă la aceasta, pentru a se ieşi dintre politicile care presupun asimilarea ca singurul rezultat de dorit. O astfel de supoziţie orientează şi colorează orice gândire şi acţiune care se bazează pe ea;
- trebuie evitată orice terminologie vagă, uneori singura utilizată (emancipare, autonomie, integrare, incluziune etc.), care nu are decât funcţia de a masca şi a fi abstractă şi nu are o valoare operaţională. Dacă astfel de termeni îşi pot găsi încă locul într-un expozeu politic general, este de neconceput ca ei să fie folosiţi în reuniunile tehnice;
- se persistă în cele mai multe cazuri în observarea şi combaterea *simptomelor*, pentru că sunt, pe de o parte, elementele cele mai vizibile în situaţiile dificile şi pentru că permit deseori justificarea atitudinilor de rejectare sau asimilare. Ori, aceste simptome nu sunt, în mare parte, decât consecinţe. Să te bazezi pe consecinţe pentru a reacţiona este şi ineficient şi dăunător;
- principiul preciziei obligă la formularea întrebărilor: dacă le punem clar, le-am rezolvat deja pe jumătate. Dacă le formulăm într-o manieră tehnică, ne demarcăm de ideologii, indiferent care ar fi ele, şi evităm hipertrofierea pasiunilor.
- studierea întrebărilor într-o manieră tehnică semnifică, de asemenea, definirea unor obiective şi a unui cadru precis şi limitat, stabilirea, pentru diferiţi parteneri, a unui caiet de sarcini clar şi negociat, cu un program de realizări definit, al cărui progres poate fi controlat şi cu rezultate controlabile. O astfel de abordare permite rigoarea, măsurarea, compararea, discutarea pe puncte precise şi evaluarea care nu este posibilă fără un scop precis, formulat cu precizie;
- precizia implică o grabă măsurată. Se întâmplă frecvent ca ministerele sau diverşi responsabili să pună întrebări complexe, solicitând un răspuns imediat pentru a ajunge, într-un final, numai la producerea unui discurs promiţător gol sau la răspunsuri pripite şi inadaptate, care satisfac provizoriu conştiinţa umanistă şi electoratul. Mai apoi, se reproşează romilor că nu s-au conformat proiectelor sau că s-au plâns, în ciuda a tot ce s-a făcut pentru ei, şi se reproşează celor care au formulat recomandările că s-au înşelat. De altfel, este nerealist să se pretindă modificarea, prin câteva dispoziţii şi într-o scurtă perioadă, a unei situaţii seculare. În acest sens, s-ar putea reaminti principiul realismului, care ar trebui să marcheze gândirea şi acţiunea.

Dinamicile interne ca bază

Romii, ţiganii şi călătorii formează o societate dinamică, cu atât mai dinamică cu cât societatea din mediul înconjurător permite exprimarea acestor dinamici. Fără a uita că există familii în situaţii precare, nu trebuie să tragem concluzia că este vorba despre o situaţie generală şi ireversibilă. Făcând acest lucru ar însemna să perpetuăm o falsă imagine a pauperizării care afectează o întreagă categorie de oameni, invitând spre concluzia că aceste societăţi nu pot face faţă lumii moderne, astfel încât lumea are dreptul şi datoria să-i ajute, indiferent dacă ei, părţi pasive în proces, doresc acest ajutor sau nu. Un ajutor important pentru romi ar consta în reducerea presiunii la care sunt supuşi. Să solicităm ca romii/ţiganii să facă unilateral ajustări la orice alegem să le impunem noi nu înseamnă decât justificarea status quo-ului societăţii dimprejurul lor.

O abordare care să se bazeze pe dinamicile unei societăţi minoritare înseamnă recunoaşterea capacităţii sale şi a dreptului ei de a-şi determina ea însăşi propriul său mod de viaţă şi viitorul, respectând anturajul ei. Înseamnă a considera membri societăţii minoritare ca subiecţi responsabili şi nu ca obiecte ale unei politici.

Acest principiu al recunoaşterii ne permite să acceptăm oamenii aşa cum sunt, în loc să le impunem o perspectivă etnocentrică şi evoluţionistă (aşteptând ca romii/ţiganii să acţioneze ca şi mediul lor înconjurător, trebuind să se dezvolte pentru a fi adaptaţi ca cei din mediul înconjurător, trebuind să fie asemănători pentru a fi egali).

Abordarea dinamicilor interne înseamnă, deci, evitarea unor eforturi de sclerozare a acestora, apoi realizarea altor eforturi dificile şi, de multe ori, fără rezultate pentru a crea o nouă dinamică – dinamica celor prinşi în cursă şi a celor fără de speranţă.

Cultura unei comunităţi nu este un lucru abstract. Ea este direct legată de practicile pe care se bazează. Permiţând utilizarea acestor practici, se determină consolidarea structurilor (psihologice, sociale, lingvistice, economice etc.) care, altfel, riscă să fie slăbite. Negând legitimitatea practicilor şi încercând reducerea lor se atacă structurile în cauză.

Orice gândire şi orice acţiune trebuie să fie fondată pe un parametru esenţial: cel al *culturii*, a prezenţei ei şi a dinamicilor ei, a trecutului său ca şi a viitorului său. Această se aplică pentru ansamblul comunităţilor culturale: „Cultura era floarea. Ea a devenit arbore. Acum a devenit un fruct. Ceea ce ieri era un simplu ornament este astăzi chiar fondul şi substanţa aventurii umane. S-a obişnuit să fie considerată ca un accesoriu dar s-a confirmat, fără nici o îndoială, că reprezintă esenţialul. Astfel, a apărut necesitatea unei noi abordări a dezvoltării care conferă culturii, în sfârşit, locul său determinant" (Federico Mayor Zaragoza, Director General al UNESCO).

O abordare bazată pe dinamica internă reduce riscul ca alţii să-şi asume sarcina de a păstra stilul de viaţa al romilor/ţiganilor. În timp ce ne-romii au un rol de jucat în

explicarea, acceptarea şi recunoaşterea acelui stil de viaţă, nu ei trebuie să-l păstreze sau să dispună de acesta.

În acest context, acţiunile care prevăd, când cei interesaţi o doresc, angajarea unor membri ai comunităţii lor (ca formatori pentru anumite profesii, ca personal în şcoli, ca mediatori sociali, şcolari, sanitaride sănătate etc.) pot ameliora considerabil rezultatele lor.

Concertarea[3]

Până în prezent, pentru motive de ordin istoric şi socio-politic, participarea romilor la elaborarea şi monitorizarea proiectelor care îi priveau a fost aproape inexistentă. Acum, în schimb, a devenit de neconceput ca autorităţile publice şi cele locale să acţioneze fără să dialogheze cu cei interesaţi, să decidă fără avizul lor. Totuşi, încă în multe state din Europa, autorităţile nu dialoghează, iar dacă dialoghează o fac numai cu organisme ne-rome. Aceste avize exterioare sunt fără îndoială utile dar, indiferent care sunt pretextele invocate pentru a nu avea şi altele, ele sunt insuficiente. Nimeni nu poate pretinde că poate exprima nevoile cuiva mai bine decât cel în cauză, chiar şi cele mai bine intenţionate contribuţii nu sunt întotdeauna cele mai bine adaptate. Cu rare excepţii, acţiunile realizate fără romi/ţigani au condus la eşecuri, cu costuri umane şi financiare importante, fără a mai spune, de exemplu, de anumite proiecte de locuire, sănătate şi pregătire profesională, care au fost realizate împotriva avizului celor interesaţi. Din păcate, în multe locuri, dialogul şi cooperarea sunt, încă, concepte teoretice. Asistăm, de asemenea, la dialoguri „alibi" pentru validarea unor măsuri deja prevăzute şi la pseudo-dialoguri organizate pentru diluarea conflictelor.

Este, deci, esenţial să ţinem cont de perspectiva (şcoală, meserie, locuire) subiectului direct implicat în ea. Reuşita are pentru romi criterii care nu sunt în mod necesar aceleaşi cu ale altora: ideile referitoare la un stil de viaţă nu sunt în mod necesar împărtăşite. La fel, priorităţile nu sunt mereu aceleaşi pentru toţi. Numai prin intermediul concertării, al schimburilor, al discuţiilor se poate stabili o ordine înţeleasă de toţi. Prin concertare strategiile de adaptare dezvoltate de romi vor fi mai bine înţelese şi mai bine acceptate de anturajul lor. Întâlnirea partenerilor permite ambelor părţi să creeze punţi de legătură, să lege şi uneori să facă tranziţia de la gândirea pe direcţii paralele şi separate la direcţii comune de acţiune, să calmeze pasiunile care deseori ţâşnesc din neînţelegeri şi să transforme conflictele în diferenţe ce pot fi gestionate. În acelaşi sens, dialogul poate permite atenuarea stereotipurilor ambelor părţi.

Concertarea şi participarea, chiar şi la scară mică, sunt un pas important către participarea unui număr mai mare de oameni în proces. Stabilirea unor angajamente reciproce permite abordări comune – mult mai de preferat faţă de cele separate chiar dacă acestea se întâmplă să fie convergente – care pot fi dezvoltate iar intervenţia

[3] NT: În textul englez: Dialogul,

poate fi transformată în cooperare. Gradul de marginalizare al unei minorităţi este invers proporţional cu gradul său de dialog cu anturajul ei.

Este de mirare că, neştiind cum să facă pentru a elabora proiecte pentru romi/ţigani, autorităţile întârzie să le dezbată direct cu ei. Este la fel de paradoxal să pretinzi că faci în aşa fel ca persoanele să devină autonome, aşa cum spun autorităţile frecvent, impunându-le mijloace nediscutate cu ele şi neadaptate lor.

Concertarea, consolidând considerabil şansele de adaptare a realizărilor concepute cu cei cărora le sunt destinate, evită neutilizarea acestora sau utilizarea neadecvată. Rezultă în felul acesta, şi mai spunem odată, reducerea costurilor, fenomen la care decidenţii sunt sensibili.

Concertarea se poate face local cu familiile şi la nivel global cu organizaţiile romilor, care cristalizează aspiraţiile acestora. Toate ONG-urile solicită participarea la elaborarea măsurilor care le privesc, fiind prezente mai ales în organismele care elaborează deciziile şi care depind direct de autoritatea tutelară. Ele vor să devină parteneri în totalitate.

Ar trebui ca organizaţiile romilor să fie recunoscute ca parteneri, ca multitudinea acestor organisme să fie acceptate, împreună cu multitudinea de tendinţe din interiorul fiecăreia, semn de dinamism şi reflex al unei societăţi pluraliste. Acest dinamism trebuie să fie acceptat ca atare şi nu, cum deseori este cazul, să servească drept pretext pentru a nu lua în serios organizaţia respectivă. Prezenţa organizaţiilor romilor la nivel local, naţional, internaţional este fundamentală, ca parteneri şi ca grupuri de presiune, pentru a pune în valoare necesitatea unui dialog şi al unei dezvoltări comunitare, împiedicând folosirea romilor ca obiecte, ţeluri sau uneori ca ostatici. Prezenţa lor permite trecerea de la un bricolaj culturalist aplicat din exterior la emergenţa unei identităţi trăite şi proclamate, de la o conducere indusă prin forţa evenimentelor şi printr-o stare de urgenţă la o conducere construită pe o activitate ce respectă dinamicile interne şi pe consideraţii pe termen lung. Ea permite, de asemenea, după glisarea culturalului către social, produsă prin dezvoltarea politicilor de asimilare, o glisare contrară, de reabilitare, a socialului către culturalul din nou emergent şi proclamat.

În acelaşi timp, ar trebui ca organizaţiile romilor/ţiganilor să fie ajutate financiar în activitatea lor. Acum când ele se afirmă, este logic să le fie alocate o parte a fondurilor care până acum erau alocate exclusiv sprijinirii organizaţiilor ne-rome.

În acelaşi timp, organizaţiile romilor/ţiganilor au o mare responsabilitate: trebuie să se dovedească competente pe mai multe planuri: trebuie să ştie să colaboreze una cu cealaltă şi cu toţi partenerii, rămânând critice în acelaşi timp, trebuie să reprezinte diferite tendinţe fără a fi partizane şi trebuie să ştie să accepte un dialog în condiţii dificile.

În ediţia din 1994 a acestei cărţi, am notat la rubrica referitoare la dialog:
„este important ca organizaţiile internaţionale, Uniunea Europeană, Consiliul Europei, OSCE, care în mai multe rânduri au avansat ideea unui parteneriat între ţigani, fie

sub forma unei instanţe consultative, fie sub forma unor relaţii agreate între ONG-urile ţiganilor care aveau un statut consultativ, să ofere mijloacele pentru a se realiza acest proiect; realizarea lui va induce, fără nici o îndoială, o mişcare similară în fiecare stat membru al acestor instituţii care nu a dat dispoziţiile necesare pentru asigurarea unei asemenea consultări la nivel naţional" .

10 ani mai târziu, *Forumul european* prezentat mai sus a fost creat. Trebuie, deci, să fie activ în acest domeniu al concertării, care reprezintă prima lui vocaţie; ceea ce înseamnă că trebuie, intern, să-şi asume responsabilitatea iar extern, să fie solicitat de diverşi parteneri să joace acest rol care este al lui.

Coordonarea

Principiul de articulare cu ceilalţi, care îi consolidează, garantând acţiunea într-un tot armonios, coordonarea gândirii şi acţiunii, este aproape inexistent. Totuşi:

- ştim că măsurile „parcelate" sunt sortite eşecului (se ajunge chiar ca ele să se contrazică), cum este sortită eşecului tratarea situaţiilor de criză prin aşteptarea ca situaţiile să devină disperate (conflicte, violenţă etc.) fără a le preîntâmpina. Orice situaţie face parte dintr-un context global; de aceea, o abordarea globală, structurată şi comparativă este necesară, ceea ce înseamnă întâlnirea şi coordonarea partenerilor, atât la nivel local cât şi la nivel naţional şi european;
- continuitatea de acţiune necesită o articulare şi o complementaritate a ideilor, eforturilor, fondurilor. Coordonarea, necesară pentru evitarea contradicţiilor între diferiţi parteneri şi diferitele faze ale unei acţiuni, poate evita, de asemenea, dispersarea. Potenţialul există iar coordonarea permite o mai bună distribuţie a rolurilor, eforturilor, fondurilor în funcţie de obiectivele definite. Ea evită eternele reveniri, în urma cărora rezultă o pierdere de timp, energie şi bani;
- am prezentat deseori în alteceste pagini imaginea unui puzzle şi a unui fierăstrău nei table de şah pentru a exemplifica relaţia între diverşii parteneri şi proiectele prezente, şi existenţa unorei reguli care le guvernează acţiunile: organismele de coordonare pot fi implicate în consultare, asistenţă tehnică, informare şi sprijin pentru luarea deciziilor într-un context dificil; mediatorii romi care, din ce în ce mai numeroşi, au un rol esenţial, vor găsi la instanţele de coordonare referinţele, mijloacele şi logistica de care au nevoie;
- instituţiile internaţionale, pentru romii/ţiganii fără teritoriu, au un rol fundamental de jucat în cadrul coordonării, incitând statele membre să adopte măsuri pozitive şi adaptate, să coordoneze dispoziţiile pe care le iau, să articuleze între ele diferitele realizări şi să-i ajute pe alţii să înveţe din experienţa lor, să suscite şi să ajute direct acţiuni de mare utilitate şi cu înaltă valoare simbolică. Cu un cost insignifiant, se poate realiza o coordonare internaţională a cărorcu efecte ar putea fipotenţial foarte importante;
- în momentul în care diferiţii parteneri doresc evitarea structurilor specializate care pot deveni segregaţioniste, este indispensabilă dezvoltarea competenţelor. Dacă se dă numai exemplul instituţiilor şcolare: primirea tuturor copiilor în spaţii adaptate presupune că la toate nivelurile (naţional, regional, local) există inspectori, consilieri şi profesori coordonatori care au posibilitatea (fiind formaţi şi mandataţi în acest sens) să informeze şi să ajute profesorii şi părinţii elevilor, să coordoneze acţiunile

pedagogice. În cazul romilor, suprimând structurile specializate (decizie care deseori se inspiră din dorinţa de a suprima toate diferenţele) fără crearea instanţelor de coordonare şi fără dezvoltarea competenţelor, înseamnă realizarea jocului politicii de asimilare: uitând de romiţigani ca minoritate, aliniindu-i alături de aceiea pe care îi considerăm, în general, ca săraci, marginalizaţi, inadaptaţi şi handicapaţi. Încă odată, ei vor fi trataţi de instanţe şi instituţii irelevante pentru nevoile lor;

- în ce priveşte coordonarea şi dezvoltarea unui parteneriat, de la începutul anilor 1980 au fost făcute propuneri precise instituţiilor internaţionale, cu ocazia raportărilor. Câteva dintre aceste propuneri au început să prindă formă, dar într-o manieră timidă şi puţin structurată, ceea ce face ca acum, în faţa urgenţei politice, mai ales în cadrul aderării noilor state la Uniunea Europeană, în faţa inflaţiei numărului de acţiuni, finanţărilor şi actorilor deseori fără experienţă, să fie urgentă nevoie de coordonare. Se poate pune întrebarea dacă există dorinţa. Ne putem întreba dacă există în fapt o dorinţă reală de succes în acest sens, cu atât mai mult cu cât intenţiile de coordonare nu se bazează pe propuneri sau activităţi existente. Absenţa memoriei instituţionale, conjugată cu o necunoaştere a situaţiei face ca orice discuţie despre subiect să fie pur veleitară. Iar proiectele care vrem să producă rezultate foarte repede, în numele unei urgenţe politice drapate în umanitarism şi a unei eficienţe tehnocratice, se simt chiar confortabil cu obiceiul de a încerca să reinventeze roata la intervale periodice. Acesta este un paradox clasic.

Studiul şi gândirea

Înainte de a decide trebuie să ai mijloacele de a cunoaşte. Ori raporturile dintre decidenţi şi cercetători sunt destul de proaste.

Şi aici lipseşte coordonarea. Studiile şi cercetările repetitive, disjuncte şi superficiale au un efect negativ: ele permit o conştiinţă liniştită pretinzând „că studiază problemele". Or, analogiile rapide, concluziile predeterminate alimentează o gândire falsă, bazată pe o reprezentare socială colectivă, pe care cei care o folosesc uită sau evită să o analizeze. O altă strategie dezvoltată de autorităţile publice este comandarea de studii celor absolut noi în materie. Descoperind „obiectul" muncii lor, aceşti cercetători proiectează asupra lui preocupările sau interpretările personale mai relevante pentru alte teme; ei forţează uşi care sunt deschide deja, erodează răbdarea celor intervievaţi, care sunt solicitaţi în mod repetat şi după câteva luni fac propuneri care, în cel mai bun caz, repetă propunerile altor studii sau sugerează o acţiune irealistă care face jocul celor care doresc să se creadă că nimic nu este posibil. De altfel, status quo-ul este mascat de activităţi pur veleitariste: un congres sau colocviu (se discută...) sau zile de studiu (se studiază chestiunea...). Prea des urmările sunt inexistente.

Majoritatea studiilor comandate nu generează rezultate: voinţa politică lipseşte faţă de rezultatele studiului iar demersul cercetătorilor, deseori prea puţin concret, induce lucrări din care e dificil să identifici învăţăminte clare pentru o acţiune.

Repetitivitatea studiilor fără urmări, al căror obiect deseori se pierde ca urmare a insuficientei coordonări dintre cercetători şi romi, şi greutatea relaţiei istorice între

comunităţile romilor şi mediul lor înconjurător se conjugă pentru a justifica atitudinea negativă a romilor/ţiganilor faţă de studiile şi cercetările al căror obiect pasiv sunt. Situaţia se schimbă lent.

Cercetătorii rămân prea des închişi într-un conformism pasiv, care este folosit de mulţi decidenţi. Clasicismul universitar, necesar dar nu suficient, nu este potrivit pentru o implicare critică iar puriştii distanţi din turnurile lor de fildeş stigmatizează colegii ale căror abordări sunt considerate neortodoxe.

Cercetătorii care îndrăznesc să aibă o abordare neortodoxă sunt, de asemenea, handicapaţi pentru că trebuie, izolaţi sau în grupuri mici, să-şi convingă anturajul de utilitatea studiilor. Luptă pierdută dinainte şi cerc vicios pentru că studiile, ale căror rezultate sunt rar luate în consideraţie sau folosite, deseori nu au rezultate. Cercetătorii sfârşesc ca şi cum ar fi căutători de fonduri, când de fapt ar trebui văzuţi ca nişte furnizori al unui serviciu esenţial. Nimeni nu discută contestă angajarea unui arhitect pentru construirea casei pazniculuipe un sit supravegheat, sau a unui centru social sau a unor locuinţelor pentru nişte familii. Nu ne gândim însă să angajăm un etnolog sau un sociolog pentru a analizagândi împreună cu utilizatorii acestora amenajarea sau facilităţile unui sit, ale unui centru social sau ale unor locuinţe. Ca urmare, estimăm că este indispensabilă realizarea unei echipe de asistenţi sociali pentru a adapta, prin dialog, utilizatorii la un sit, la un centru social sau la nişte locuinţe.

Autorităţile publice atunci când solicită un studiu, deseori doresc să aibă rezultatele aproape imediat. Ei ar dori o reţetăordonanţă fără diagnostic, un tratament fără analize.

Se pare că este urgentă necesitatea unei cercetări coordonate şi independente, dezvoltate concertat cu toţi partenerii. Prin analizele pe care le furnizează, cercetarea poate avea un rol pozitiv în lămurirea neînţelegerilor şi stereotipurilor faţă de comunitatea romilor, o poate reacredita prin analizarea datelor culturale şi politice de care comunitatea a fost ruptă din cauză de necunoaştere şi din cauza amalgamării cu problemele sociale, văzute inevitabil ca manifestări ale marginalităţii şi devianţei.

Dezvoltarea vastelor programe naţionale sau internaţionale, cât şi lupta împotriva discriminării care a devenit o prioritate necesită utilizarea unor instrumente de măsură, a indicatorilor şi a statisticilor. Ori, actualmente, după cum am arătat la începutul acestei cărţi, este foarte dificil să măsori amploarea fenomenelor în cauză din cauza lipsei statisticilor. Instituţiile internaţionale şi organizaţiile de apărare a drepturilor omului, ca şi câteva state, îşi converg solicitările, din ce în ce mai presant, pentru realizarea unor statistici referitoare la populaţii, pentru ameliorarea condiţiilor de monitorizare, implementarea eficientă şi evaluarea măsurilor luate în cadrul luptei împotriva discriminării şi a ameliorării egalităţii de şanse.

Informarea şi documentarea

Principiul de informare şi documentare se conjugă cu altele dar este şi parte integrantă din acestea: el permite o flexibilitate mai mare a acţiunilor în diversitate şi facilitează o precizie

în claritate. El oferă o mai bună înţelegere a dinamicilor interne, făcând astfel mai uşoară folosirea lor ca bază pentru acţiuni. El oferă o bază de referinţă pentru consultări, el furnizează o parte a logisticii pentru implementarea coordonării şi furnizează instrumente pentru studiu şi reflecţie. El este un principiu vechi dar o necesitate nouă şi o prioritate împărţită între diverşii parteneri: atâta timp cât nimic nu s-a întâmplat în domeniu el nu avea obiect. Acum când acţiunile au devenit mai numeroase este necesar să cunoşti ce fac alţii şi să transmiţi informaţia şi altora, să construieşti pe experienţa altora şi pe ce poate fi învăţat din ea, să dezvolţi ceea ce există deja având informaţia necesară pentru o evaluare adecvată, evitând în felul acesta repetarea greşelilor şi realizând în acelaşi timp noi demersuri constructive. Atâta timp cât prejudecăţile şi stereotipurile vor inspira acţiunile referitoare la romi, relaţiile între comunităţi vor rămâne conflictuale şi problematice. Informarea este vitală pentru a recunoaşte o comunitate, cunoscând-o şi înţelegând-o şi determinând oamenii să-şi recunoască propriile atitudini. Informaţiile solide permit observatorului să depăşească simpatia pasivă inspirată de viziunea folclorică, deseori înşelătoare,a culturii „de pe scenă" (muzică, dans etc.). Ea oferă o ieşire din dihotomia universală care consideră romii/ţiganii fie ca spirite libere romantice fie ca victime mizerabile ale unei culturi a sărăciei. Până acum, romii/ţiganii au fost „inventaţi" de observatori. Este timpul acum să fie recunoscuţi aşa cum sunt, în bogăţia şi originalitatea lor, deoarece cooperarea în spiritul respectului reciproc este pre-condiţia dificilă, dar crucială, pentru îmbunătăţirea condiţiilor lor de viaţă şi asigurarea unei coexistenţe reciproc avantajoase. Se impune corectarea prejudecăţilor prin informare corectă; îmbunătăţirea înţelegerii între cele două comunităţi reprezintă un factor important pentru prevenirea conflictelor dintre ele. Alături de dialog, informarea face posibilă transformarea opoziţiilor ireconciliabile în diferenţe care pot fi înţelese.

Documentarea, nu numai pentru informare, ci ca mijloc de lucru, trebuie imperativ consolidată şi coordonată. Deseori am remarcat că informaţia înseamnă putere, puterea de a acţiona, de a decide, de a alege în cunoştinţă de cauză. Este obligaţia fiecărei instituţii, în cadrul egalităţii de şanse şi de oportunităţi oferite fiecăruia de a participa la viaţa publică şi de beneficia de aceleaşi avantaje potenţiale, de a face astfel încât toţi, având grijă mai ales de aceia care formează minorităţi, să poată avea acces la mijloacele de cunoaştere şi de decizie care le sunt utile. În acest sens, şi mai ales în context politic, pentru organizaţiile şi asociaţiile romilor documentaţia este cheia informării iar o acţiune susţinută de documentare este cheia unui acces partajat la informare.

Activităţile care au fost lansate în ultimii ani au condus la dezvoltarea centrelor de documentare la nivel regional, naţional sau european. Obiectivul acestor centre de sprijin tehnic este de a putea furniza mijloace şi servicii pentru cunoaştere, gândire, comparare, formare, studiu, cercetare, negociere, difuzare şi publicare, punere în contact şi în reţea, ajutor pentru decizie şi coordonare.

Organismele existente putând răspunde unuia sau mai multor obiective sunt foarte variate atât în formă, cât şi în structură, vocaţie, nivel de intervenţie posibilă. Această varietate este sinonimă cu bogăţia, iar aceste organisme sunt în relaţie de complementaritate unele cu altele. Este important ca această complementaritate să fie cunoscută pentru ca solicitarea care le este adresată să fie compatibilă cu serviciile

pe care acestea le pot oferi. În consecinţă, trebuie acordată prioritate vizibilităţii a ceea ce există şi dezvoltării reţelelor de persoane, de organisme şi de proiecte în acest domeniu. Vocaţia instituţiilor internaţionale este de a sprijini crearea acestor reţele, pe de o parte oferind persoanelor şi organismelor interesate (organizaţii ale romilor, administratori, diverse asociaţii, echipe de teren în domeniul pedagogic şi social, al locuirii sau al sănătăţii etc.) o informaţie rapidă, accesibilă şi lizibilă asupra unui proiect în curs, asupra echipelor de la faţa locului etc. Mai departe, fiecare poate lua direct contact pentru a obţine un document, un program de lucru sau pentru a propune o colaborare. Această modalitate este în totalitate în concordanţă cu „principiul de „subsidiarităţiiate" pe care insistă din ce în ce mai mult atât instituţiile internaţionale cât şi statele membre: instituţiile internaţionale trebuie să acţioneze acolo unde sunt mai bine plasate decât statele membre. Ea răspunde, de asemenea, în mod logic necesităţii stabilirii de schimburi transnaţionale, începând cu schimburi de informaţii printr-o strategie de documentare comună, pentru o comunitate care ea însăşi este transnaţională.

În ziua de azi când informaţia circulă prin intermediul „hiperlink"-urilor şi este disponibilă din ce în ce mai mult, avem din ce în ce mai puţin posibilitatea de a ne organiza ideile şi faptele, de a le ierarhiza sau numai a le măsura valabilitatea, pertinenţa, fiabilitatea. Ştim să vindem idei şi priorităţi ca orice alt produs. Este deci necesar, dacă nu vrem să fim abuzaţi, să putem măsura anumite propuneri în lumina cunoştinţelor acumulate, să *ştim să transformăm informaţia în cunoaştere*. Să facem vizibil ceea ce nu este vizibil. În acest fel vom consolida şansele de a dezvolta proiecte bine adaptate, bazate pe ceea ce am învăţat din cele anterioare.

Către un hiperproiect

Toate studiile evocate şi recomandările care au fost emise conduc la ideea că trebuie dezvoltată o abordare „*globală şi structurată*", depăşindu-se punctualul şi conjuncturalul. Pe acest principiu foarte clar enunţat, s-a bazat de-a lungul a 10 ani implementarea rezoluţiei adoptate în 1989 de miniştrii educaţiei din statelelor membre ale Uniunii Europene pentru şcolarizarea copiilor romi şi proiectul pentru educaţie realizat de Consiliul Europei, două activităţi detaliate mai sus. Se constată, de altfel, că principiul unei astfel de abordări este dificil de aplicat şi că instituţiile au multe dificultăţi în acest sens. Pentru acesta este necesară o intensificare a inter-relaţionării acţiunilor. Acest lucru este foarte important pentru o minoritate transnaţională: schimburile de experienţă şi informaţiile nu pot avea frontiere, ca şi majoritatea activităţilor.

Trei termeni de referinţă sunt esenţiali pentru aprecierea pertinenţei şi fiabilităţii unui proiect:
- calitatea sa care a făcut obiectul unei reale evaluări;
- complementaritatea cu alte proiecte;
- articularea cu alte proiecte.

Să ne oprim asupra ultimilor doi termeni. Este indispensabil, pentru evitarea pierderii de timp, energie, bani, ca diversele proiecte să nu fie repetitive ci să se *completeze*,

permiţând acumularea cunoştinţelor şi experienţelor. O astfel de concepţie este fundamentală, dar ar putea conduce la o juxtapunere de activităţi. Altfel spus, nişte proiecte ar putea să fie complementare în ce priveşte tematica lor, activităţile dezvoltate, dar să formeze paralelisme frumoase care, prin definiţie, să nu se întâlnească. Noţiunea de articulare este, deci, indispensabilă; este necesar contactul între diferitele proiecte şi, mai departe, cooperarea care permite o susţinere reciprocă.

Aş dori să închei sugerând un concept care să lege cele şapte7 principii prezentate mai sus: este o noţiune de sinteză menţionată in 1990, care de atunci şi-a făcut loc, îmbunătăţind răspunsurile la necesitatea unei acţiuni globale şi structurate într-un peisaj complex şi din ce în ce mai divers.

Hiper-text este numele unui nou sistem de legătură şi un nou mod de citire a elementelor informaţiei: nu mai este vorba de o citire linieară ca într-o carte, nici de o cercetare arborescentă sau în cascadă, cum este cazul anumitor baze de date sau enciclopedii tradiţionale, ci de o „navigare" pentru căutarea informaţiilor prin intermediul legăturilor dintre variate texte care conţin informaţia.

Prin analogie cu noţiunea de hiper-text, doresc să subliniez că este important să lucrăm în formaezi cu tiparul, conform logicii şi potrivit dinamicii unui „hiperproiect". Tot aşa cum hiper-textul permite circulaţia de la o informaţie la alta, hiperproiectul trebuie să permită aceeaşi abordare: *circulaţia între proiecte, consolidarea mijloacelor de comunicare, transferul expertizei şi experienţei, totul facilitând legăturile necesare şi complementaritatea între diferite activităţi*.

De aceea este nevoie să creăm legături şi punţi care să permită o *interactivitate* între proiecte, altă noţiune foarte utilizată în ultimii ani, care merita să fie transpusă în practică. În acest sens, hiperproiectul depăşeşte cu mult hiper-textul: nu este vorba numai de o cercetare şi un transfer de informaţii sau cunoştinţe, ci de o *oportunitate de a participa la o creaţie comună*.

Pentru a ilustra concret, se poate menţiona o activitate care poate răspunde perfect condiţiilor descrise în „Itinerarul cultural al romilor", parte a programului[4] *Un itinerar cultural al romilor/ţiganilor din cadrul Consiliului Europei*. Activităţi similare au avut loc între 1989 şi 2001 pentru implementarea rezoluţiei Consiliului Uniunii Europene privind educaţia.

Flexibilitate în diversitate, precizie prin claritate, dinamici interne ca bază, concertare, coordonare, studiu şi gândire, informare şi documentare: s-ar putea crede că aceste principii diverse sunt admise în general. Chiar dacă sunt pentru majoritatea evidente,

[4] A se vedea *Un itinerar cultural al ţiganilor din cadrul Consiliului Europei – Studiu explorator,* Consiliul de cooperare culturală, Consiliul Europei, document ICCE (93)9, 1993 şi *Un itinerar cultural al ţiganilor din cadrul Consiliului Europei* – Continuare a raportului de studii exploratoare, Grupul de specialişti privind romii/ţiganii , MG-S-ROM (97)12, Consiliul Europei, 1997. Acest itinerar european va fi iniţiat, fără îndoială, în cadrul implementării Recomandării Rec(2000)4 privind educaţia a Comitetului Miniştrilor al Consiliului Europei.

ele nu prea sunt aplicate în practică. În cazul romilor, ele nu apar decât rar şi independent unul de altul, aproape niciodată împreună deşi sunt nedisociabile şi numai împreună sunt pe deplin eficiente. Prezentate din prima ediţie a acestei cărţi, ele rămân utile pentru multiple proiecte, dar, deoarece până acum au fost implementate numai punctual, ele sunt incluse periodic în recomandările de la sfârşitul rapoartelor (a se vedea, de exemplu, rapoartele transnaţionale menţionate în anexa 2).

Plecând de la aceste principii, ar trebui prezentat un ansamblu de măsuri detaliate, dar această carte de informare nu este un raport administrativ şi, de altfel, instituţiile internaţionale şi ONG-urile romilor au constituit acum, printr-o serie de concluzii ca urmare a reuniunilor, prin recomandări şi alte texte, un corp de documente care prezintă priorităţile convergente din care decidenţii şi politicienii se pot inspira pentru a-şi orienta acţiunile lor. Recomandările făcute la sfârşitul variatelor rapoarte, din care câteva sunt listate în anexa 2, constituie, de asemenea, un organism de idei în creştere, pe o varietate de teme. De aceea nu vom relua în ediţia acestei cărţi preconizările ediţiilor mai vechi, mai ales pe cele referitoare la statutul juridic şi respectului drepturilor civile, egalitatea romilor/ţiganilor, problema discriminării, statutul romilor între celelalte minorităţi. Asupra tuturor acestor teme au fost făcute studii, unele menţionate în anexă, există recomandări iar organizaţii specializate lucrează la ele. Acelaşi lucru se aplică şi problemelor legate de habitat şi recunoaştere a mobilităţii şi a nomazilor. Documentele s-au multiplicat în ce priveşte activităţile profesionale şi pregătirea profesională căci, dacă la şcoală era privilegiată, după cum am subliniat, *integrarea prin handicap*, în domeniul profesional, mai ales în regimurile socialiste, era privilegiată *integrarea prin proletarizare*. Există, de asemenea, texte în domeniul educaţiei, sănătăţii, protecţiei sociale.

Un efect paradigmatic

Aş dori să închei această lucrare cu câteva observaţii care invită mai departe la reflecţie şi comentarii, pentru a sublinia, printr-o inversare de perspectivă deja sugerată la începutul anilor 1980 într-un raport pentru Uniunea Europeană despre chestiunile şcolare ale romilor, că problemele tratate nu se referă la grupuri considerate ca marginale sau care trăiesc în sărăcie, ci la o minoritate etnică dinamică, aflată în miezul dezvoltării Europei secolului XXI.

Putem aminti că pe parcursul anilor, programele de şcolarizare a copiilor romi au servit ca *exemple valoroase* în câteva domenii, în special în cel al *educaţiei interculturale*. Dacă copiii romi trebuie să beneficieze de măsuri de educaţie interculturală, ei pot să servească, de asemenea, ca exemplu, ca urmare a caracteristicilor lor, în special forţa culturii lor trăită în fiecare zi oriunde se află, dispersarea lor în populaţia din jur, prezenţa lor în toate statele. Este clar că, în cadrul activităţilor Uniunii Europene şi ale Consiliului Europei, şcolarizarea copiilor romi a jucat şi joacă *un rol de motor*, revelator, mobilizator şi emblematic.

Potenţialul dimensiunii internaţionale este în mod deosebit evident în ce priveşte romii. Altfel spus, în cazul romilor, comunitate transnaţională prezentă în toate statele,

fără a avea un stat de referinţă sau de origine, dimensiunea europeană este imediat prezentă. Într-adevăr, este un punct de plecare pentru orice idei şi activităţi; fără să fie nevoie să fie construită pentru a intra într-o perspectivă internaţională sau transnaţională. Este o situaţie de fapt, trăită de romi şi recunoscută de instituţiile internaţionale şi, încetul cu încetul, de statele lor membre.

Iniţierea unei abordări europene împreună cu romii reprezintă un răspuns logic la faptul că ei alcătuiesc *minoritatea cea mai marelargă numeric* din Europa, lucru subliniat în publicaţia Consiliului Europei „*Minorităţile în Europa centrală şi orientală*[5]"; ideile formulate referitoare la ei pot fi considerate, cu atât mai mult, ca paradigmatice.

Iniţierea unei abordări europene împreună cu romii reprezintă, de asemenea, recunoaşterea *negării* lor de-a lungul secolelor. Cartea la care mă refeream în paragrafele precedente propune o clasificare în *şapte* categorii a revendicărilor minorităţilor, variind între solicitarea minimă de egalitate conform legii până la revendicări teritoriale. Textul subliniază că pentru romi este vorba de „revendicări minimale pentru obţinerea de drepturi egale, începând cu refuzul discriminării şi dreptul la protecţie". Se ştie că avem de-a face Iîn anumite locuri, ei se găsesc în situaţia unui cu un adevărat război civil.

Discriminarea romilor se găseşte peste tot în Europa iar romii, minoritatea cea mai numeroasă, sunteste ultimiia care este luaţită în considerare. Legitimitatea solicitărilor lor este clară:
- în termeni *demografici*, pentru că sunt în jur deaproape 8 milioane de romi în Europa;
- în termeni *geografici*, pentru că sunt prezenţi pe întregul continent;
- în termeni *istorici*, recunoscând secolele de discriminare a lor.

Activitatea realizată de-a lungul anilor, care contribuie semnificativ la gândirea asupra societăţilor în general şi a minorităţilor în particular, în sfere aşa de variate ca: şcolarizarea, locuirea, situaţiile de contact, limba, dezvoltarea culturală, este cu atât mai importantă. Şi ansamblul de activităţi lansate ar putea fi considerat ca având un rol motrice esenţial, ca o referinţă şi ca o demonstraţie că diversitatea culturală şi acţiunile destinate respectării ei reprezintă o sursă de îmbogăţire pentru ansamblul societăţii europene.

Parcursul romilor este deci elocvent pentru alte minorităţi şi pentru ansamblul problemelor ce privesc multiculturalitatea prezentă în sânul statelor actuale[6]. Recunoscând şi făcând cunoscut faptul că romii au un efect de exemplu, prin dinamismul lor şi prin dezvoltarea activităţilor care îi privesc, înseamnă să se valorizeze prezenţa lor, să fie văzută într-o lumină pozitivă, în loc de a se dori să fie redusă. Înseamnă realizarea

[5] Michel Foucher, *Minorităţile în Europa centrală şi orientală,* Editura Consiliului Europei, Strasbourg, 1994.
[6] În ce priveşte cercetarea, este flagrant de constatat, pe parcursul întâlnirilor şi conferinţelor internaţionale, că activităţile referitoare la şcolarizarea copiilor romi, sunt originale şi deschizătoare de drumuri. Acest lucru a fost evident, de exemplu, la Conferinţa europeană de cercetare a educaţiei (European Conference on Educational Research) organizată în 1996 la Sevilla de Asociaţia europeană de cercetare educaţională.

unei imagini pozitive a acelei comunităţi, opuse imaginii negative, stereotipe care încă este prea puternică, pentru ca romii/ţiganii să devină un exemplu în sensul bun.

Actualmente, politicile statelor şi politicile internaţionale sunt indisolubil legate. Geopolitica nu mai e ceea ce era, spaţiile sunt diferite. Acum tematicile sunt cele ce marchează politicile, cum ar fi: violenţa, problemele minorităţilor, mobilitatea etc., mai mult decât clamarea şi apărarea zonelor geografice şi a graniţelor lor. Sociopolitica trebuie acum să însoţească geopolitica. *Romii anticipează mişcarea care se amorsează şi lansează o provocare gestionării acestor noi spaţii juridice, sociale, migratoare. Ei ajută la definirea unor noi concepte şi a unor noi idei*.

Ultimele studii în materia sociologiei migraţiilor arată clar că o nouă concepţie de migraţie este pe cale să apară, că noi concepte şi noi formule de control şi reglementare trebuie imaginate, cu atât mai mult cu cât una dintre priorităţile instituţiilor europene este ciculaţia ideilor, persoanelor, bunurilor şi serviciilor.

Deci o schimbare trebuie să se producă: în loc să fie prezentat un exemplu de stigmatizare, romii/ţiganii trebuie să devină un model de coexistenţă; în loc de a fi văzuţi ca o „problemă de integrare" pentru Europa, ei trebuie să fie recunoscuţi ca *un model de integrare europeană. Romii, prin poziţia lor particulară şi proiectele care au fost dezvoltate pentru ei, sunt un vector de integrare europeană.*

Interculturalitatea ne leagă pe toţi de o dimensiune universală, iar gândirea şi activităţile referitoare la romi pot şi trebuie să inspire idei şi activităţi la nivel universal şi cu o aplicare universală. Aici, diferit de consideraţiile politice ale subsidiarităţii, există o frumoasă lecţie de filozofie transnaţională.

Romii sunt, deci, în miezul unei Europe marcate de dezvoltarea mobilităţii, emergenţa minorităţilor, de o situaţie de multiculturalitate pe care statele se străduie să o gestioneze. Situaţia lor reflectă tot ce este mai rău în Europa în sensul discriminării exacerbate, al respingeriijectării, rasismului şi incapacităţii de acceptare sau gestionare a diversităţii. Şi totuşi, prezenţa lor în întreaga Europă şi legăturile lor transnaţionale îi face să fie pionierii Europei viitorului. Acesta este paradoxul suprem: ca aceşti presupuşi anacronici respinşijectaţi social să trăiască conform valorilor de mâine, aşa cum au subliniat mai mulţi scriitori sensibili la această chestiune, inclusiv Vaclav Havel şi Günter Grass. Cuvintele inscripţionate de Jacques Callot, gravor francez, în secolul al XVII-lea pe una din operele lui care reprezentau romii, sunt mai relevante ca niciodată:

Aceşti săraci amărâţi care prezic comori,
Nu cară nimic decât viitorul.

Anexa 1

Prima ediţie din 1985 şi a doua ediţie din 1994 au fost pregătite, după cum e precizat în preambul, prin colaborarea cu:

– Thomas Acton	Marea Britanie	– Elena Marushiakova	Bulgaria
– May Bittel	Elveţia	– Patricia McCarthy	Irlanda
– Arnold Cassola	Malta	– Claudia Mayerhofer	Austria
– Elisa Costa	Portugalia	– Mariella Mehr	Elveţia
– Marcel Courthiade	Albania	– Aleksandra Mitrović	Serbia
– Eva Davidová	Republica Cehă	– Bruno Nicolini	Italia
– Rajko Djurić	Germania	– Reima Nikkinen	Finlanda
– Nicolae Gheorghe	România	– Olimpio Nunes	Portugalia
– Lars Gjerde	Norvegia	– Marion Papenbrok	Germania
– Antonio Gomez Alfaro	Spania	– Leonardo Piasere	Italia
– Bendt Gudmander	Danemarca	– Vesselin Popov	Bulgaria
– Mozes Heinschink	Austria	– Alain Reyniers	Belgia
– Pieter Hovens	Olanda	– Romani Rose	Germania
– Milena Hübschmannová	Republica Cehă	– Lambert Scherp	Suedia
– Kari Huttunen	Finlanda	– Ragnhild Schlüter	Norvegia
– Seppo Isberg	Finlanda	– Sineád ní Shuinéar	Irlanda
– Mirella Karpati	Italia	– Hugo Stargård	Suedia
– Donald Kenrick	Marea Britanie	– Ria Timmermans	Olanda
– Costas P. Kyrris	Cipru	– Ana Maria Viljanen Saira	Finlanda
– Roman Lutt	Estonia	– Gia Virkkunen	Finlanda
– Ana Machado	Portugalia	– Marjan v.d. Zande	Olanda
– Evangelos Marselos	Grecia	– Zentralrat Deutscher Sinti und Roma	Germania
– Kirsten Martins-Heuss	Germania		

Anexa 2: Câteva referinţe pentru a cunoaşte mai mult

După cum este explicat la începutul acestor pagini, este vorba despre câteva referinţeri cu relevanţă europeană la textele produse de instituţiile europene sau ONG-urile internaţionale. Aceste documente completează conţinutul şi abordarea cărţii, oferind informaţii mai amănunţite despre teme specifice, cum ar fi: discriminarea, şcolarizarea şi sănătatea şi, de asemenea, prin includerea de statistici şi de diferite tabele (referitoare la demografii, probleme economice, locuire etc.).

Braham, M., *The untouchables: a survey of the Roma people of central and eastern Europe*, report to the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, Geneva, 1993

Centre for Gypsy Research, *On Gypsies: texts issued by international institutions*, compiled by Marielle Danbakli, Interface Collection Volume 5, L'Harmattan, Paris, 2001

European Commission, *School provision for Gypsy and Traveller children: report on the implementation of measures envisaged in the Resolution of the Council and of the Ministers of Education meeting with the Council, of 22 May 1989*, Jean-Pierre Liégeois, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, COM (96) 495 final, 1996

European Commission, *The situation of Roma in an enlarged European Union*, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2004

Council of Europe, *Education of Roma children in Europe – Texts and activities of the Council of Europe concerning education*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2007

Council of Europe, *Final report by Mr Alvaro Gil-Robles, Commissioner for Human Rights, on the human rights situation of the Roma, Sinti and Travellers in Europe*, CommDH(2006)1, Strasbourg, 2006

Council of Europe, *Gypsies in the locality*, proceedings of a colloquy in Liptovský Mikuláš, Slovakia, October 1992, Congress of Local and Regional Authorities of Europe, 'Studies and Texts' series, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 1994

Costarelli, Sandro (ed.), *Children of minorities: Gypsies*, Innocenti Insights Series, UNICEF International Child Development Centre, Florence, 1993

Gheorghe, Nicolae and Liégeois, Jean-Pierre, *La mise en place d'un partenariat tsigane au niveau européen: orientations et propositions*, European Commission, Directorate General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs, Division D, 'Migration policy and promotion of free movement for workers', 1993

Ivanov, Andrey (ed.), *Avoiding the dependency trap: the Roma in central and eastern Europe*, United Nations Development Programme (UNDP), Regional Bureau for Europe and the CIS, Bratislava, 2002
See website: http://vulnerability.undp.sk

Ivanov, A. and others, *At risk: Roma and the displaced in southeast Europe,* United Nations Development Programme (UNDP), Regional Bureau for Europe and the CIS, Bratislava, 2006
See website: www.undp.org/europeandcis/vulnerability

Liégeois, Jean-Pierre, *Minorities and education: the Gypsy experience*, Interface Collection Volume 11, Centre national de documentation pédagogique, CRDP Midi-Pyrénées, Toulouse, 1997

McDonald, Christina, Kovács, Judit and Fenyes, Csaba, *The Roma education resource book*, Institute for Educational Policy, Open Society Institute, Budapest, 2001

Médecins du Monde, Romeurope Project final report, 1999-2000, Médecins du Monde, Paris, March 2001

Médecins du Monde, 'Roms, Sintés, Kalés, Tsiganes en Europe, promouvoir la santé et les droits d'une minorité en détresse', *Migrations Santé*, no 108/109, Paris, 2001
See website: http://medecinsdumonde.org

European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia (EUMC), *Roma and Travellers in public education: an overview of the situation in the EU Member States*, EUMC, Vienna, 2006

Open Society Institute, *Research on selected Roma education programs in Central and Eastern Europe: final report*, Education Sub-Board of the Open Society Institute, Budapest, 2002
See website: http://www.osi.hu/iep/equity/roma_report_part1.pdf

OSCE, *Report on the situation of Roma and Sinti in the OSCE area*, Max van der Stoel, OSCE High Commissioner on National Minorities, the Hague, 10 March 2000

United Nations Development Programme, *Faces of poverty, faces of hope – vulnerability profiles of Roma population in Decade of Roma Inclusion countries*, UNDP, Regional Bureau for Europe and the CIS, Bratislava, 2005
See website: http://vulnerability.undp.sk/

Revenga, A., Ringold, D. and Tracy, W.M., *Poverty and ethnicity: a cross-country study of Roma poverty in Central Europe*, World Bank, Washington DC, 2002

Ringold, Dena, *Roma and the transition in Central and Eastern Europe: trends and challenges*, World Bank, Washington DC, 2000
See website: http://www.worldbank.org/eca/roma/regional.html

Ringold, Dena, Orenstein, Mitchell A. and Wilkens, Erika, *Roma in an expanding Europe: breaking the poverty cycle*, World Bank, Washington DC, 2003

Save the Children, *Denied a future? The right to education of Roma/Gypsy and Traveller children in Europe*, Save the Children, London, 2001

Pe tema drepturilor romilor se poate consulta seria de publicaţii ale Centrului European pentru Drepturile Romilor (ERRC), care este o organizaţie juridică internaţională de interes public, angajată într-o serie de acţiuni împotriva rasismului privind romii şi împotriva încălcărilor drepturilor romilor. ERRC are statut consultativ pe lângă Consiliul Europei şi Consiliul Economic şi Social al Naţiunilor Unite şi cooperează cu Federaţia Helsinki pentru Drepturile Omului.

Seria de *Rapoarte pe ţări/CountryReports Series* oferă, începând cu 1996, rapoarte de sinteză privind drepturile romilor în ţările următoare: Austria, România, Slovacia, Ucraina, Albania, Bulgaria, Macedonia, Republica Cehă, Italia, România (al doilea raport), Polonia, Grecia, Bosnia-Herţegovina, Franţa.
A se consulta: http://www.errc.org

Oferim în continuare câteva site-uri web permanente ale instituţiilor internaţionale, care oferă o viziune actualizată a ultimilor evenimente şi publicaţii. Numeroase legături permit extinderea cercetărilor şi copierea documentelor.

Site-ul general al **Consiliului Europei**
http://www.coe.int

- Site-ul **Diviziei Romilor şi Călătorilor a Consiliului Europe**i
  http://www.coe.int/romatravellers

- Site-ul **proiectului "Educaţia copiilor romi în Europa"**
http://www.coe.int/T/F/Coop%25E9ration_culturelle/education/Enfants_Roms-Tsiganes

- Site-ul **Uniunii Europene** dedicat problemelor (în special discriminare) relevante pentru romi

http://ec.europa.eu/employment_social/fundamental_rights/roma/index_fr.htm

- Site-ul **Punctului de contact pentru romi şi Sinti al OSCE**, parte a Biroului pentru Instituţii Democratice şi Drepturile Omului
  http://www.osce.org/odihr/

- Site-ul Programului de Dezvoltare al Naţiunilor Unite **(UNDP)** Biroul pentru Europa şi CIS
  http://europeandcis.undp.org/

- Site-ul **Fondului pentru Eeducaţia Rromilor**
  http://www.romaeducationfund.org/

- Site-ul **Deceniuluiadei romilor**
  http://www.romadecade.org/

- Site-ul **Băncii Mondiale dedicat romilor**
  http://www.worldbank.org/roma

Următoarele două site-uri sunt de ordin general:

- Site-ul Forumului European al Romilor şi al Gens du VoyageCălătorilor
  http://www.ertf.org

- Site-ul Centrului European de Informare privindentru Romii (ERIO)
  http://www.erionet.org

Anexa 3: Glosarul Consiliului Europei privind romii şi Gens du voyage

Pregătit de Claire Pedotti (Serviciul de traducere franceză) şi Michaël Guet (DGIII Divizia pentru romi şi Gens du Voyage) în colaborare cu Serviciul de traducere franceză şi engleză şi Aurora Ailincăi (DGIV Proiectul „Educaţia copiilor romi în Europa").

Remarci generale

Ţinând cont de numeroasele variante găsite în diferite documente şi site-uri ale Consiliului Europei, s-a ajuns la concluzia că o armonizare a terminologiei în cadrul Organizaţiei este indispensabilă, astfel încât a apărut acest glosar care va fi adus la zi periodic.

Acest glosar reflectă consensul actual. Se recomandă cu tărie să urmaţi recomandările lui (în cazul în care ezitaţi, alegeţi termenul subliniat în glosar).

Terminologia aleasă de Consiliul Europei (CoE) a variat considerabil de la începutul anilor 1970: „Ţigani şi alţi nomazi[7]", „nomazi[8]", „populaţie de origine nomadă[9]", „ţigani[10]", „romi (ţigani)[11]", „romi[12]", „romi/ţigani[13]", rom(i)/ţigani şi călători[14]", „romii şi Gens du voyage[15]".

---

[7] Recomandarea 563(1969) a Adunării consultative referitoare la situaţia **Ţiganilor şi a altor nomazi** în Europa (1969).

[8] Rezoluţia (75) nr. 13 a Comitetului MIniştrilor privind situaţia socială a **nomazilor** în Europa (1975) şi Recomandarea nr R(83)1 a Comitetului Miniştrilor referitoare la **nomazii** apatrizi sau cu naţionalitate nedeterminată (1983).

[9] Rezoluţia 125(1981) a CPLRE privind rolul şi responsabilitatea colectivităţilor locale şi regionale în ce priveşte problemele culturale şi sociale ale **populaţiei de origine nomadă** (1981).

[10] Rezoluţia 249(1993) a CPLRE privind **ţiganii** în Europa: rolul şi responsabilitatea colectivităţilor locale şi regionale (1993) şi Recomandarea nr. 1203 a Adunării Parlamentare referitoare la **ţigani** în Europa (1993).

[11] Rezoluţiile 11 şi 16(1995) ale CPLRE privind contribuţia **romilor (ţiganilor)** la construcţia unei Europe tolerante (1995).

[12] Rezoluţia 44(1997) a CPLRE privind contribuţia **romilor** la construcţia unei Europe tolerante (1997) şi Recomandarea 1557 privind situaţia juridică a **romilor** în Europa (2002).

[13] Recomandarea nr R(2000)4 a Comitetului Miniştrilor privind educaţia copiilor **romi/ţigani** în Europa (2000); Coordonator al CoE pentru **romi/ţigani** şi Grupul de specialişti în problema **romilor/ţiganilor** (1995) ; Recomandarea de politică generală nr. 3 a ECRI referitoare la lupta împotriva rasismului şi intoleranţei la adresa **romilor/ţiganilor** (1998).

[14] Recomandarea nr R(2001)17 a Comitetului Miniştrilor referitoare la ameliorarea situaţiei economice şi a locurilor de muncă ale populaţiei **Roma/ţiganilor şi călătorilor** în Europa (2001); Grupul de specialişti privind **Roma/ţiganii şi călătorii** (2002).

[15] Recomandarea Rec(2004)14 a Comitetului Miniştrilor referitoare la circulaţia şi staţionarea **Gens du voyage** în Europa (2004); Forumul european al **romilor şi al Gens du voyage** (2004); Coordonatorul activităţilor referitoare la **romi şi Gens du voyage** (2004); Recomandarea Rec(2005)4 privind ameliorarea condiţiilor de locuire a **romilor şi a Gens du voyage** în Europa (2005) ; Recomandarea Rec(2003)10 referitoare la un mai bun acces la îngrijirea sănătăţii pentru **romi şi Gens du voyage** în Europa (2006). Comitetul de experţi privind **romii şi Gens du voyage** – MG-S-ROM (2006).

Anumite concluzii privind terminologia rezultă din concluziile unui seminar organizat de Consiliul Europei în septembrie 2003 privind „identităţile culturale ale romilor, ţiganilor, Gens du voyage şi ale grupurilor înrudite în Europa", care a reunit reprezentanţi ai diferitelor grupe din Europa (romi, Sinti, Kalés, Kaalés, Romanichels, Boyash, Ashkali, egipteni, Yéniches, călători etc.), cât şi reprezentanţi ai diverselor organizaţii internaţionale (OSCE-ODIHR, Comisia Europeană, UNHCR şi altele).

Complexitatea problemei ne-a determinat să definim un anumit număr de principii lingvistice care ar putea să pară un pic arbitrare. De exemplu: ne-am decis să adoptăm regula pluralului în franceză[16] (să adăugăm un s) pentru termenii care ar putea fi consideraţi ca intraţi în limbajul curent. Pentru termenii mai „rari" am păstrat regulile gramaticale ale limbii de origine. De notat că adjectivele se acordă cu numărul dar nu cu genul.

[16] NT: pentru versiunea franceză a publicaţiei.

Termeni în engleză	Termeni în franceză	Apelări în funcţie de grupuri şi de limba lor
a Rom (n) Roma (pl) Roma (adj) / Romani (adj)	un Rom (s.m.sing.) une Rom (s.f.sing.) des Roms (pl) rom (adj.sing.) roms (adj. pl) romani (adj. à usage restreint)	La origine termenul este invariabil, iar pluralul romi. În anumite variante de romani, se scrie «*Rrom*» cu doi «r»; este, de asemenea, folosit din motive politice în anumite ţări ca România (pentru a diferenţia Rromi de români). În franceză este recomandată utilizarea adjectivului «rom», care se acordă în număr dar nu şi în gen: poporul romilor [le people rom], femei rome [des femmes roms] etc. iar adjectivul «romani» (invariabil) va fi folosit numai pentru limbă şi cultură: limba romani şi cultura romani. În engleză, vom folosi indiferent «*Roma*» şi «*Romani*», ca adjectiv: femeie Roma [*Roma(ni)* woman], comunitati Roma [*Roma(ni)* communities] dar, cu o netă preferinţă pentru « Romani » când este vorba despre limbă şi cultură: limba romani [*Romani language],* cultura romani *[Romani culture].* « Rom» înseamnă « om de etnie romani » sau « bărbat » după variantele romani sau ale autorilor. Romii sunt, împreună cu Sinti şi Kalé, una din cele trei mari ramuri ale romilor (termen generic), populaţie originară din nordul Indiei. Primele urme scrise ale venirii în Europa ajung până în secolul al XIV-lea. Există aproximativ 10 milioane de romi în Europa (estimările variază între 8 şi 15 milioane, iar formularea « aproximativ 10 milioane » ni se pare cea mai adaptată). Romii se găsesc cu precădere în Balcani şi în Europa centrală şi orientală. Vorbesc în cea mai mare parte romani (*romani chib*), a se vedea mai jos. Sunt divizaţi în sub-grupe (« endaia »): căldărari, lovari, gurbeti, ciurari, ursari etc. În Balcani există grupuri care se auto-identifică drept romi, dar care nu vorbesc romani. Este cazul Băieşilor (Beash, Bayash, Banyash, băieşi sau rudari, în funcţie de ţară) a căror limbă derivă din moreso-română sau a anumitor Ashkali, care vorbesc albaneza. Alte grupuri, comparabile în anumite puncte cu romii, precum : egiptenii (numiţi astfel căci se presupune că vin din Egipt ; şi ei albanofoni, de asemenea) şi anumiţi Ashkali, ţin şi ei să-şi afişeze diferenţa etnică.

Termeni în engleză	Termeni în franceză	Apelări în funcţie de grupuri şi de limba lor
a Sinto (s) Sinti (pl) Sinti (adj)	un Sinto (s.m.sing.) une Sinti (s.f.sing) des Sinté/Sintés sau des Sinti/Sintis (pl) sinto (adj. sing) sinté/sintés sau sinti/sintis (adj.pl)	Pentru a aplica o anumită logică (bazată, de altfel, pe limba romani) este recomandată urmărirea în franceză a regulii o/i/é pentru masculin, feminin şi plural (un Sinto, une Sinti, des Sinté şi, a se vedea mai jos, Kalo/Kali/Kalé, gadjo/gadji/gadjé iar pentru plural aplicarea formei tradiţionale a pluralului cu „s", aşa cum se face, de altfel, pentru romi (Roms, Sintés, Kalés, gadjés), chiar dacă în limba romani „e"-ul marchează deja pluralul. Găsim, cu toate acestea, în majoritatea textelor oficiale ale OSCE-ODIHR, ale HCR şi ale Uniunii Europene (şi în textele apărute deja ale Consiliului Europei), pluralul „Sintis" în franceză, care este o posibilitate acceptabilă. [Limba] Sinti (numită *romnepen* chiar în cadrul limbii) este o versiune germanizată a limbii romani. Găsim grupul Sinti cu precădere în regiunile germanofone (Germania, Elveţia, Austria), în Benelux şi anumite ţări nordice. În Franţa (în est, mai ales în Alsacia) sunt numiţi Manouches (în engleză: *Manush)*. „Manouche" vine de la un cuvânt romani care înseamnă „a fi om". Există o ramură Sinti meridională care trăieşte în nordul Italiei (Piemont, Lombardia) sau în Provence şi care a împrumutat din lexicul italian. Ca şi în cazul Sinti şi al romilor, pluralul cu „s" tinde să se generalizeze şi îl propunem pentru a rămâne în cadrul aceleaşi logici.
a Kalo (s) Kale (pl) Kale (adj)	un Kalo (s.m.sing) o Kali (s.f.sing) des Kalé/Kalés (pl) kalo (adj) kalé/kalés (adj. pl)	Kale (mai des numiţi „Gitans") din Peninsula Iberică şi din sudul Franţei aproape nu mai utilizează limba romani. Ei vorbesc „*kalò*", o spaniolă (lexic şi gramatică) cu împrumuturi din romani. Astăzi există două variante (*kaló* spaniol şi *kaló* catalan). In spaniolă se scrie cu „c": *Caló*, *Calé*, dar s-a considerat preferabilă utilizarea „k"-ului la nivel internaţional. Există, de asemenea, un grup „Kaalé" în Finlanda, care tinde să-şi păstreze tradiţiile şi Kalés din Ţara Galilor care, din 1950, nu mai utilizează *kaló*.

Termeni în engleză	**Termeni în franceză**	**Apelări în funcţie de grupuri şi de limba lor**
Romani (limba)	romani/romanès langue romani	Romani sau *„romani čhib"* în limba romani este o limbă indo-europeană (ramura indo-aryană ca greaca, limbile latine, germanice, slave, celte etc.). În contextul francez, se întâlneşte destul de des termenul *„romanès"* pentru a vorbi despre romi. În engleză trebuie preferat *„Romani"* în locul termenului *„Romany"* pe care însă îl găsim destul de frecvent în dicţionare. Este vorba despre o limbă separată – a **nu se vorbi de limb**ile **romani la plural!** – care este înţeleasă de o mare parte din romii din Europa, în ciuda numeroaselor variante (este preferabil să se vorbească despre „variante" ale limbii romani şi nu despre „dialecte"). Variantele se explică prin faptul că anumite grupuri au uitat o parte din vocabular şi, deci, au împrumutat din limba anturajului lor. Traducerea în romani se foloseşte în mod curent, de mulţi ani, în cadrul MG-S-ROM şi al reuniunilor oficiale ale Consiliului Europei şi ale OSCE-ODIHR când este vorba despre romi. Anumite populaţii rome au pierdut aproape în totalitate limba romani şi vorbesc, de aceea, o limbă (un fel de *pidgin* sau limbă mixtă) care este mai mult sau mai puţin influenţată de limba oficială. De exemplu: Kalés în Spania, Sinti în ţările germanice, Romungrés în Ungaria sau *Gypsies* în Anglia (a se vedea mai jos).
a Traveller (s) Travellers (pl)	un représentant des Gens du voyage / un Voyageur / un Traveller (s.m.sing) des Gens du voyage / des Voyageurs / des Travellers (pl)	În contextul francez se utilizează „Gens du voyage" (termen administrativ care desemnează, de asemenea, toate grupurile de romi care au un mod de viaţă itinerant). Acest termen grupează pe de o parte toate ramurile de romi (romi, Sintés/Manouches, Kalé/Gitans ai căror strămoşi provin din nordul Indiei) dar şi alte populaţii. „Voyageurs" (mai aproape de englezescul *Travellers*) este utilizat în Belgia şi în Suedia. Poate fi găsit uneori în Franţa la nivelul asociaţiilor (dar nu în textele oficiale). Ca şi Gens du voyage, ei pot grupa diferite grupuri etnice. Dacă la început cuvântul „Voyageurs" a fost utilizat la Consiliul Europei (a se vedea vechiul nume la MG-S-ROM între 2002-2006: Grupul de specialişti privind romii, ţiganii şi călătorii), se impune din ce în ce mai mult „Gens du voyage" (majuscula la g şi minuscula la v) pentru a armoniza ansamblul de texte şi structuri.

Termeni în engleză	Termeni în franceză	Apelări în funcţie de grupuri şi de limba lor
Traveller (adj)	Appartenant aux Gens du voyage/ aux Voyageurs/ aux Travellers (adj)	*Travellers* propriu zişi se găsesc în Irlanda şi în Marea Britanie şi se disting etnic de grupurile de romi/Sinti/Kalé. În Irlanda ei sunt consideraţi oficial ca o comunitate autohtonă care nu constituie un grup distinct de majoritate prin rasă, culoare, descendenţă sau origine etnică. La origine, ei aveau o viaţă itinerantă dar, în zilele noastre, 80% dintre ei au devenit sedentari. Aşa că, nu trebuie asociat în mod necesar caracterul nomad *pentru Travellers*: în Norvegia *Travellers* sunt sedentari în timp ce romii călătoresc! *Irish Travellers* se numesc *Pavee* în limba lor. Aceştia, numiţi *Cant*, *Shelta* sau *Gammo* au un vocabular esenţialmente englez sau galic (cu câteva împrumuturi din romani) şi o gramatică apropiată celei englezeşti. Compoziţia cuvintelor este deseori inversată ca în argoul tinerilor care inversează silabele cuvintelor. Şi *Travellers* au fost numiţi multă vreme „Tinkers sau Tinklers" („spoitori", peiorativ asemănător „ţiganilor" pentru romi; a se vedea mai jos). În franceză este preferabilă conservarea termenului „*Travellers*" pentru a desemna aceste populaţii, tot aşa cum, în textele englezeşti, este recomandată utilizarea „Gens du voyage", căci cei doi termeni nu sunt în totalitate echivalenţi. Nu există „*British Travellers*" propriu-zişi în Regatul Unit. Se vorbeşte, mai ales în Anglia, numai de „*Irish Travellers*", a se vedea *călători de cultură irlandeză [Travellers of Irish Heritage]* . Ei sunt consideraţi, ca şi *romii/Gypsies* (a se vedea termenul de *Gypsies* de mai jos), un grup etnic distinct şi protejat de Convenţia-cadru pentru protecţia minorităţilor naţionale (contrar "*Travellers*" din Irlanda!). În Irlanda de Nord şi în Scoţia se vorbeşte despre *Scottish & Irish Travellers*. În Scoţia *Scotish Gypsies/Travellers* (unii acceptă termenul de *Gypsies*, alţii nu) au fost numiţi câteodată *Nawkeas* sau *Nachins*, termeni peiorativi (a se vedea *Tinkers* mai jos). În Ţara Galilor se găsesc 2 grupuri : Romanichels (a se vedea mai jos) care vorbesc anglo-romani şi, în nord, Kalé (veniţi din Spania prin Franţa şi Cornouaille).

Termeni în engleză	Termeni în franceză	Apelări în funcţie de grupuri şi de limba lor
a Romanichal (s) a Romnichal (s) Romanichals (pl) Romanichal (adj)	un Romanichel (s.m.sing) une Romanichelle (s.f.sing) des Romanichels (pl) romanichel/le (adj. sing) romanichels/les (adj.pl)	În Regatul Unit, mai ales în Anglia şi în sudul Ţării Galilor există un grup, *Romanichals* (în franceză Romanichels) care se auto-identifică ca „Gypsies" (câteodată „*Roma/Gypsies*" în textele oficiale). Ei vorbesc o limbă numită anglo-romani, un amestec de cuvinte englezeşti şi romani cu o gramatică englezească. Astăzi, în Franţa, utilizarea termenului „Romanichels" (derivat din romani „*romani cel*" – „poporul rom") a devenit destul de desuet (la fel ca „Bohémiens", legat de faptul că regele Boemiei le acordase un paşaport pe care îl arătau când migrau). Faptul că anumite grupuri acceptă utilizarea numelui de „ţigani" sau „Gypsies" a fost argumentul fostului preşedinte al MG-S-ROM pentru a conserva (până în iulie 2006) aceşti termeni în numele acestui comitet.
A Yenish (s) Yenish (pl) Yenish (adj)	un Yéniche (s.m.sing) une Yéniche (s.f.sing) yéniche (adj.sing) yéniches (adj.pl)	Yéniches sunt, precum *călătorii irlandezi*, o populaţie autohtonă care nu este romă, care locuieşte în special în Elveţia şi care are o viaţă itinerantă, deşi majoritatea (mai mult de 90%) sunt astăzi sedentari. Local ei sunt denumiţi câteodată: Karner, Laninger, Keßler, Fecker sau Spengler. Ei vorbesc germana cu anumite cuvinte împrumutate din romani, latină sau ebraică.
a Gypsy (s) Gypsies (pl) Gypsy (adj)	un Tsigane (s.m.sing) une Tsigane (s.f.sing) des Tsiganes (pl) tsigane (adj. sing) tsiganes (adj. pl)	La Consiliul Europei se scrie în mod tradiţional „Tsiganes" cu un „s", şi nu un „z". Denumirea „Roms/Tsiganes" a fost utilizată de Consiliul Europei mulţi ani, în măsura în care asocierea acestor două nume acoperea majoritatea domeniilor şi situaţiilor din Europa. În schimb, în Europa centrală şi orientală, termenul „rom" este destul de mult utilizat, în timp ce „ţigani", care are în ochii multor romi o conotaţie peiorativă, este considerat ca inacceptabil de romii şi Sinti din Europa în măsura în care el este considerat un nume legat de toate stereotipurile negative şi paternaliste care s-au perindat în Europa despre ei. În Europa occidentală (Regatul Unit, Spania, Franţa etc.), în Ungaria şi în anumite părţi ale Rusiei „ţigan" sau echivalentul lui naţional („Gypsy", „Gitanos", „Cigány", „Tsiganye" etc.) este tolerat mai bine şi însuşit.

Termeni în engleză	Termeni în franceză	Apelări în funcţie de grupuri şi de limba lor
Anti-Gypsyism (romaphobia, anti-tsiganism, gypsophobia)	Antitsiganisme (romaphobie, tsiganophobie)	Aproximativ din 2005, se vorbeşte la nivel internaţional, din ce în ce mai des, în mod explicit de „anti-ţiganism", ca o formă specifică de rasism. În engleză, este deseori tradus prin „*anti-Gypsyism*" (a nu se uita „y"!), deşi mulţi romi de pe continent preferă utilizarea cuvântului „anti-ţiganism sau anti-Ziganism", care aminteşte de derivatele locale („Antiziganismus" de exemplu în germană). Termenul de „romafobie" este sinonimul termenului „anti-Gypsyism". De teama unui eventual derivat jurnalistic, care ar putea transforma din greşeală termenul în „Romaniafobia", preferăm să utilizăm la Consiliul Europei termenul „anti-ţiganism/anti-Gypsyism". La critica referitoare la utilizarea unui termen apropiat de „Gypsy" sau „ţigan", nerecomandat (a se vedea mai sus), răspundem că este vorba tocmai de un termen cu conotaţie negativă, care trebuie să rămână, şi care, pe de altă parte, se adresează nu numai romilor ci şi majorităţii şi, în consecinţă, trebuie să fie înţeles imediat de ne-romi („anti-ţiganismul", ca şi antisemitismul, te trimite repede la noţiunea de rasism, dar trebuie să existe prudenţă în acest sens pentru a nu se amesteca lucrurile). Rezoluţia adoptată de Parlamentul European în aprilie 2005 este primul text oficial care se referă la „Anti-Gypsyism/Romafobie". Conferinţele internaţionale privind romii, Sinti şi Gens du voyage ale OSCE/UE/Consiliul Europei de la Varşovia (octombrie 2005) şi Bucureşti (mai 2006) au consfinţit utilizarea termenului „Anti-Gypsyism" la nivel internaţional. Există o definiţie a anti-ţiganismului propusa de fostul director al ERIO (Biroul European de Informare Roma de la Bruxelles), a se vedea la pagina web: http://www.erionet.org/Antigypsyism.html : „Anti-ţigănismul nu este numai o altă formă de discriminare rasială; el este identic, diferit şi inextricabil legat de rasism". Valeriu Nicolae, secretarul general al ERGO (European Roma Grassroots Organisation), şi-a reactualizat definiţia după cum urmează: „anti-ţiganismul este o formă specifică de rasism, o ideologie bazată pe superioritatea rasială, o formă de dezumanizare şi de rasism instituţionalizat alimentat de o discriminare istorică" (definiţia completă: http://ergonetwork.org/antygypsyism.htm). ECRI recunoaşte în egală măsură specificităţile rasismului împotriva romilor: prejudecăţile sunt persistente din punct de vedere istoric şi geografic (rasism permanent care nu descreşte); această formă de rasism este sistematică (acceptată aproape general de populaţie), este deseori însoţită de acte violente (discursul ECRI de la Varşovia).

Termeni în engleză	**Termeni în franceză**	**Apelări în funcţie de grupuri şi de limba lor**
A Gadgo (s) Gadge (pl) Gadge (adj)	Un gadjo (s.m.sing) Une gadji (s.f.sing) Des gadjés (pl) Gadjo (adj) Gadjés (adj. pl)	Ne-romii în limba romani. Este recomandat să nu se folosească majusculă la gadjo/gadjé, contrar cazului Roms/Sinti/Kalé, căci nu este vorba despre un popor. Romii identifică astfel pe toţi aceia care nu aparţin comunităţii lor (se apropie de *gov/goyim* – ne evreu/evrei). Sunetul „dj" se traduce printr-o literă specială a alfabetului romani [ž] care se transcrie diferit în engleză şi în franceză.

Structurile Consiliului Europei			
Serviciul pentru Migraţii şi Romi	*Migration and Roma Department*	Service des Migrations et des Roms	Ataşat Direcţiei Generale (DG III) – Coeziune Socială.
Divizia Romi şi Călători	*Roma and Travellers Division*	Division des Roms et des Gens du voyage	Ataşată Serviciului pentru Migraţii şi Romi.
Coordonator (al CE) pentru activităţile romilor şi călătorilor	*(CoE[4]) Co-ordinator for activities concerning Roma and Travellers*	Coordinateur (du CdE[5]) pour les activités concernant les Roms et les Gens du voyage	Ataşat Cabinetului Secretarului General, dar fizic ataşat la DG III.
Grupul de specialişti privind romii, ţiganii şi călătorii (MG-S-ROM)	*Group of Specialists on Roma, Gypsies and Travellers (MG-S-ROM)*	Groupe de spécialistes sur les Roms, Tsiganes et Voyageurs (MG-S-ROM)	Numele de MG-S-ROM (utilizat între 2002 şi mijlocului lui 2006) a succedat „Grupului de specialişti privind romii/ţiganii”;„Groupe de spécialistes sur les Roms/Tsiganes”;„Group of Specialists on Roma/Gypsyies” (utilizat între 1995 şi 2002).
Comitetul de experţi pentru romi, ţigani şi călători (MG-S-ROM)	*Committee of Experts on Roma and Travellers (MG-S-ROM)*	Comité d’experts sur les Roms et les Gens du voyage (MG-S-ROM)	Noul nume al MG-S-ROM (a se vedea mandatul adoptat la 12 iulie 2006).

[4] NT: prescurtare Consiliul Europei în engleză.
[5] NT: prescurtare Consiliul Europei în franceză.

ONG-urile/Asociaţiile internaţionale ale romilor şi structurile informale care tratează problemele romilor			
Forumul European al Romilor şi Călătorilor	*European Roma and Travellers Forum (ERTF)*	Forum européen des Roms et des Gens du voyage (FERV)	ONG internaţional creat la Strasbourg (clădirea F a Consiliului Europei) care a semnat în decembrie 2004 un acord de parteneriat cu Secretarul General. Site-ul web: www.ertf.org În timpul discuţiilor de la nivelul Comitetului Miniştrilor (CM) care au precedat semnarea acordului de parteneriat, se găseşte în documentele GT-ROMS numele „Forumul European al Romilor şi Călătorilor / European Forum for Roma and Travellers / Forum Européen pour le Roms and Gens du voyage".
Forumul European al Tinerilor Romi	*Forum of European Roma Young People (FERYP)*	Forum des jeunes Roms européens (FERYP)	ONG internaţional creat la Strasbourg (sediul la Asociaţia ARPOMT). FERYP este membru FERV (a se vedea mai sus).
Deceniul pentru incluziunea romilor	*Decade for Roma Inclusion*	Décennie pour l'integration/l' inclusion des Roms	Iniţiativă regională lansată de Banca Mondială şi OSI (Institutul pentru o Societate Deschisă / Fundaţia Soros) pentru perioada 2005/2015. Cele 9 ţari la care se referă sunt: Bulgaria, Coraţia, Republica Cehă, Ungaria, Macedonia (cu acest nume), Muntenegru, România, Serbia şi Republica Slovacă. „*Inclusion*" se traduce uneori prin „inclusion" în franceză.
Grupul de Contact Informal al Organizaţiilor Interguverna-mentale privind Romii, Sinti şi Călătorii	*Informal Contact Group of Intergovernmental Organisations on Roma, Sinti and Travellers*	Groupe de contact informel des organisations intergouverna-mentale sur les Roms, les Sinti et les Gens du voyage	O reuniune a acestui grup informal are loc sub fiecare preşedinţie a UE (2 reuniuni minim pe an). Iniţiată împreună de OSCE/ODIHR şi Consiliul Europei (DG III), ea s-a extins progresiv spre diferite servicii ale Comisiei Europene, Parlamentului European, ICR, PNUD, Bancii Mondiale şi spre cele 2 ONG-uri care au relaţii privilegiate cu instituţiile/organizaţiile europene: Forumul european al romilor şi călătorilor (FERV) şi Biroul european de informare privind romii (ERIO). Reuniunea este prezidată de ţara care deţine preşedinţia UE. Preşedinţiile CoE şi OSCE participă, de asemenea, la ea.

Textele Consiliului Europei începând din 2000			
Recomandarea CM (2000)4	*CM Recommendation (2000)4*	Recommandation du CM (2000)4	Recomandarea (2000)4 privind educaţia copiilor romi/ţigani în Europa
Recomandarea CM (2001)17	*CM Recommendation* (2001)17	Recommandation du CM (2001)17	Recomandarea (2001)17 privind ameliorarea situaţiei economice şi a locurilor de muncă ale romilor/ţiganilor şi călătorilor în Europa
Recomandarea CM (2004)14	*CM Recommendation* (2004)14	Recommandation du CM (2004)14	Recomandarea (2004)14 referitoare la circulaţia şi staţionarea Gens du voyage în Europa
Recomandarea CM (2005)4	*CM Recommendation* (2005)4	Recommandation du CM (2005)4	Recomandarea (2005)4 privind ameliorarea condiţiilor de locuire pentru romi şi Gens du Voyage în Europa
Recomandarea CM (2006)10	*CM Recommendation* (2006)10	Recommandation du CM (2006)10	Recomandarea (2006)10 referitoare la un acces mai bun pentru romi şi Gens du voyage la serviciile de îngrijire a sănătăţii
Proiect de recomandare privind politicile pentru romi şi călători în Europa Recomandarea AP 1633 (2003)	*Draft recommendation on policies for Roma and Travellers in Europe PA Recommendation 1633 (2003)*	Projet de recommendation sur les politiques en faveur des Roms et des Gens du voyage en Europe Recommandation AP 1633(2003)	Recomandarea 1633 (2003) privind întoarcerea forţată în Serbia – Muntenegru a romilor provenind din statele membre ale Consiliului Europei, originari din Fosta Republică Federală a Iugoslaviei, inclusiv din Kosovo.

Alte texte internaţionale			
Planul de acţiune privind îmbunătăţirea situaţiei romilor şi a Sinti în cadrul zonei OSCE	*Action Plan on Improving the Situation of Roma and Sinti within the OSCE Area*	Plan d'action visant à améliorer la situation des Roms et des Sinti dans l'espace de l'OSCE	Pentru textul complet, a se vedea decizia nr. 5 a Consiliului Permanent din 27 noiembrie 2003: http://www.osce.org/documents/pc/2003/11/1550_fr.pdf http://www.osce.org/documents/pc/2003/11/1550_en.pdf A se nota utilizarea cuvântului Sintis (cu „s") în acest document al OSCE-ului. Contrar Consiliului Europei, care utilizează „romi şi călători/Roms et Sinti/*Roma and Travellers*", OSCE-ODIHR utilizează oficial „romi şi Sinti/Roms şi Sinti/*Roma and Sinti*". Cu ocazia reuniunilor/conferinţelor comune între cele 2 organizaţii, termenii utilizaţi sunt „romi, Sinti şi călători/Romi, Sinti (sau Sintés) et Gens du voyage"

Titlul reuniunilor/seminarelor/conferinţelor/proiectelor realizate de Consiliul Europei			
Programul pentru romi şi călători în Europa	*Programme for Roma and Travellers in Europe*	Programme en faveur des Roms et des Gens du voyage en Europe	Titlul actual al contului special gestionat de DG III – Coeziune socială pentru activităţi referitoare la romi şi Gens du voyage. Acest cont este alimentat prin contribuţii voluntare (în special de Finlanda de mai mulţi ani. Regatul Unit, Ţările de Jos, Slovacia şi Norvegia au contribuit financiar sporadic la acest program). În trecut el se numea « Proiect privind romii/Gypsy în Europa centrală şi de est/*Project on Roma/Gypsiesin Central and Eastern Europe/Projet pour les Roms*/Tsiganes en Europe centrale et orientale » (1996-2002), apoi « Proiect pentru politicile pentru romi, ţigani şi călători/Project for policies toward Roma, Gypsies and Travellers/Projet sur les politiques concernant les Roms, Tsiganes et Gens du voyage en Europe » (2002-2004).
Programul comun Consiliul Europei/Comisia Europeană/OSCE-ODIHR privind romii în cadrul Pactului de Stabilitate pentru Europa de sud-est	*Joint Council of Europe/European Commission/OSCE-ODIHR project on Roma under the Stability Pact for South-Eastern Europe*	Programme commun Conseil de l'Europe/Commission Européenne/OSCE-BIDDH sur les Roms dans le cadre du Pacte de stabilité pour l'Europe du Sud-Est	Numele uzual a două programe comune între Consiliul Europei şi Comisia Europeană privind romii în Balcani. Deşi contractele au fost stabilite între CoE şi CE şi, pe de altă parte, între CoE şi OSCE-ODIHR, trebuiau menţionate cele 3 organizaţii pentru a sublinia abordarea tripartită a proiectului. Acesta a fot implementat în contextul mai general al Pactului de stabilitate pentru Eurpopa de sud-est, ceea ce nu a fost cazul celui de-al 3-lea program comun (a se vedea mai jos).
Program comun al Consiliului Europei/Comisiei Europene „Egalitate de drepturi si de tratament pentru romi în Europa de sud-est"	*Joint Council of Europe/European Commission programme "Equal rights and treatment for Roma in South East Europe"*	Programme commun Conseil de l'Europe/Commission Européenne «Egalité de droits et de traitement pour les Roms en Europe su Sud-Est»	Numele noului (al 3-lea) program comun în tre CoE şi CE referitor la romii din Balcani (ianuarie 2006 – decembrie 2007). Contrar programelor comune precedente (a se vedea mai sus), nu este destăşurat în cadrul Pactului de stabilitate. Ţinând cont de decalajul în implementarea programului comun precedent, OSCE-ODIHR nu a mai fost asociat la cel de-al 3-lea program comun, chiar dacă au fost făcute eforturi pentru coordonarea activităţilor celor 2 organizaţii în regiune.
Campania de sensibilizare a Consiliului Europei:	*CoE awareness-raising campaign "DOSTA! There is nothing scary about*	Campaign de sensibilisation du CdE: «DOSTA! N'ayons pas peur des	„Dosta" este un cuvânt romani (în varianta vorbită în Balcani) care vrea să spună: „destul, este de ajuns!". Este numele ales pentru campania de sensibilizare condusă în cadrul celui de-al 3-lea program comun între CoE şi CE (a se vedea mai sus).
nimic înfricoşător la romi cu excepţia prejudecăţilor despre ei!"	*prejudices!" (slogan provisoire)*	nos préjugés!» (slogan proisoire)	www.dosta.org

Titlul reuniunilor/seminarelor/conferinţelor/proiectelor realizate de Consiliul Europei			
Educaţia copiilor romi în Europa	*Education of Roma children in Europe*	Education des enfants roms en Europe	Proiect realizat de Divizia privind dimensiunea europeană a educaţiei a DG IV, care vizează implementarea Recomandării CM Rec(2000)4 privind educaţia copiilor romi-ţigani în Europa [a se vedea documentul CD-ED-BU (2002)13]. Pentru acest motiv, termenul de „ţigan" şi „*Gypsy*" au fost menţinuţi printre primele etape ale proiectului (2003-2005). Oricum, pentru armonizarea terminologiei utilizate în DG III şi DG IV, Comitetul director al educaţiei a adoptat, pentru noua etapă a proiectului (2006-2009), titulatura următoare: „Educaţia copiilor romi în Europa/Education des enfants roms en Europa/*Education of Roma children in Europe*".
Itinerarul cultural al romilor	*Roma Cultural Route*	Itinéraire cultural rom	Proiect al DG IV. Găsim „ Itinerariul cultural al ţiganilor" în rapoartele lui Jean-Pierre Liégeois din 1993 şi 1997. În 2003, la Brno, Republica Cehă, s-a decis schimbarea numelui [ref. DGIV/EDU/ROM(2004)8]. Se întâlneşte în anumite texte „Itinerariul cultural al romilor-ţiganilor", ca nume iniţial al proiectului.
Seminar privind identităţile culturale ale romilor, călătorilor şi grupurilor înrudite	*Seminar on Cultural Identities of Roma, Travellers and related groups*	Séminaire sur les identités culturelles des Roms, Gens du voyage et groupes apparentés	Seminar organizat de CoE la Strasbourg în 15-16 septembrie 2003. Mai multe decizii referitoare la terminologia privind romii şi Gens du voyage au fost luate cu ocazia acelui seminar. Există un termen în romani pentru definirea sufletului şi tradiţiilor acestui popor: „ Rromanipe(n)"
Tinerii romi şi alternativele la migraţie	*Roma Youth and Alternatives to Migration*	Les jeunes Rroms et les atltematives à la migration	Publicaţie realizată ca urmare a atelierului organizat de FERYP la CEJ din Budapesta, 15-17 octombrie 2004, în cadrul proiectului finanţat de guvernul norvegian (contribuţie voluntară în contul special – a se vedea mai sus). De notat: utilizarea cuvântului „Rrom" în titlul francez al publicaţiei acestui ONG.
Programul de asistenţă privind chestiunile referitoare la romii refugiaţi sau mutaţi	*Assistance programme on Issues relating to Roma refugees and displaced persons*	Programme d'assistance sur les questions relatives aux Roms réfugiés ou déplacés	Program întreprins în Balcani împreună de CoE şi ÎCR. Din 2004, în fiecare an au fost identificate obiective comune de către cele 2 organizaţii care au cofinanţat anumite activităţi (formări, seminarii, ateliere).

Termeni şi expresii cu utilizare specială			
itinerant	*Nomadic*	itinérant	„nomade" este dispreţuitor în franceză (pejorativ), în timp ce în engleză este invers. „Itinérant" este considerat mai dispreţuitor ca „nomadic".
cartier/tabără/ sit de primire	*Settlement*	quartier/campement (camp)/site d'accueil	„Quartier" este utilizat pentru populaţiile sedentare iar „campement" (sau camp) pentru populaţiile itinerante. Dacă în context nu se precizează, se poate utiliza „site d'accueil".
tabere neautorizate vs. campări interzise	*informal vs. illegal settlement*	camps non autorisés c. campements interdits	Nu este întotdeauna o distincţie foarte netă între texte. „*Informal settlement*" poate fi precizat ca „campement non officiellement autorisé" , a se vedea „campement sauvage".
staţionar	*Encampment*	stationnement	Termenul de „sationnement" se defineşte ca o oprire prelungită în timp a Gens du voyage, a familiilor lor şi a adăposturilor lor mobile pe un amplasament.
zone vs. zone de primire	*site vs. Encampment area*	aire c. aire d'accueil	Termenul „aire d'accueil" se defineşte ca amplasamentul rezervat sau creat special pentru staţionarea Gens du voyage; termenul „aire" se defineşte ca fiind orice amplasament utilizat de Gens du voyage pentru staţionarea lor: acesta include amplasamentele de primire, amplasamentele tradiţionale, amplasamentele ocazionale [a se vedea CM R(2004)14]
zone tradiţionale de staţionare	*traditional encampment areas*	aires traditionnelles de stationement	Termenul „d'aires traditionnelles de stationement » se definesc ca amplasamentele obişnuite utilizate de Gens du voyage pentru sejurul lor. În ce priveşte Gens du voyage semi-itineranţi, « les aires de stationnement » desemnează zonele în care Gens du voyage îşi fac cartierele lor de iarnă (durata maximă : aproape 6 luni). Amplasamentele de trecere sunt cele în care ei se odihnesc pentru câteva zile sau câteva săptămâni în timpul perioadei lor de activitate itinerantă (durată maximă : aproape 2 luni) [a se vedea CM R(2004)14].
adăpost mobil	*mobile home*	abri mobile	Prin „abri mobile" se înţelege orice spaţiu închis care serveşte ca domiciliu pentru Gens du voyage şi este susceptibil să fie remorcat [a se vedea CM R(2004)14].
echipament cu infrastructură minimală	*minimon facilities*	équipement minimal en infrastructures	Termenul „echipament cu infrastructură minimală" reprezintă un punct de apă, un racord la reţeaua electrică, grupuri sanitare şi o benă pentru gunoi [a se vedea CM R(2004)14].
site de tranzit/de oprire	*transit/halting site*	Site de transit/de halte	Termenul de „site de tranzit/de oprire" reprezintă locul în care Gens du voyage sunt admişi, în aşteptarea momentului de a se reaşeza sau

			de a merge mai departe [a se vedea CM R(2005)4].
mediatori sanitari	*health mediators*	médiateurs sanitaires	Rolul mediatorilor sanitari este de a servi, pe de o parte, ca interfaţă între pacienţii romi şi profesioniştii din sănătate, de a furniza o educaţie pentru sănătate şi de a ajuta comunităţile romilor să-şi obţină documentele şi asigurările necesare [a se vedea CM R(2006)10]. Aceştia sunt asistenţi sociali, de origine romă în general şi deseori femei, care au scopul de a strânge legăturile între romii şi familiile lor care locuiesc în zone (cartiere, sate) izolate şi instituţiile publice (doctori, spitale etc.). Mediatori romi se găsesc şi în alte domenii (şcoli, agenţii de ocupare a forţei de muncă etc.)
asistenţi şcolari şi mediatori şcolari	*school assistants and mediators*	Assistants et médiateurs scolaires	Cele două concepte trebuie separate conform unui raport al DG IV [DGIV/EDU/ROM (2004)11]: termenul de asistent şcolar te trimite spre o funcţie de subaltern care ar putea să păstreze inegalitatea în care se găsesc romii în raport cu societatea înconjurătoare; termenul de mediator şcolar integrează noţiunea de echilibru între cele două părţi. Ideea de mediere te trimite la un proces care are loc între două părţi plasate pe picior de egalitate şi care, astfel, poate favoriza crearea unei relaţii mai echilibrate între şcoală şi comunitatea de romi. Funcţiile trebuie diferenţiate: asistentul şcolar lucrează în special în şcoală şi în sala de clasă, în timp ce mediatorul serveşte ca interfaţă între şcoală, ca instituţie şi comunitate. Dar legăturile între cele două rămân clare: funcţia de „mediere", căci asistenţii au, de asemenea, rolul de mediator în raport cu elevii şi părinţii.
Holocaustul romilor	*Roma Holocaust*	Holocauste des Roms	În romani, există 2 termeni pentru a desemna Holocaustul (în funcţie de comunităţi şi de variante lingvistice): „*Samudaripe(n)*" sau „*Por(r)ajmos*". „*Samudaripe(n)*" semnifică „moartea tuturor", apropiat de termnul „*Shoah*" (aneantizare) utilizat de evrei. „*Por(r)ajmos*" semnifică „care devorează". Deoarece „*Por(r)ajmos*" are în numeroase variante de de romani o conotaţie sexuală, se recomandă să se utilizere „*Samudaripe(n)*". Se cifrează între 500 000 şi 1,5 milioane, numărul romilor victime ale celui de-al doilea război mondial , aproape 80% din populaţia totală, reprezentând uneori 90% din populaţia de romi din unele ţări [sursa: *The Holocaust of Gypsies, publicaţia din 1990 a lui Jan-Otto Johanssen a strâns informaţii privind Holocaustul romilor de la: Institutul Simon Wiesenthal, Institutul Olof Palme, Fundaţia Miriam Novich*].

Codificare vs. Standardizare [a limbii romani]	*Codification vs. Standardisation [of the Romani language]*	Codification c. Standardisation (de la langue romani)	Într-un raport [MIN-LANG (2005)19] al Secretariatului Cartei europene a limbilor regionale sau minoritare către DGI, care a urmat unei audiţii publice cu Forumul european al romilor şi al Gens du voyage, s-a recomandat evitarea discutării, mai ales în franceză, despre „standardizarea" limbii romani, preferându-se termenul „codificare", standardizarea putând fi înţeles ca „unificare" şi „asimilare".
stat părinte-ţară de origine	*kin state*	Etat parent/pays de rattachement	Romii (ca aromânii de exemplu) diferă de majoritatea celorlalte minorităţi pentru că nu au în Europa o ţară din care să provină şi se găsesc într-un număr mare de ţări (vorbim despr o minoritate fără un teritoriu compact).
organizaţii umbrelă	*umbrella organisation*	organisation faîtière	Organizaţii la nivel federal sau naţional care adună laolaltă un număr de organizaţii neguvernamentale mai mici.
renomadizare	*renomadising*	renomadisation	Recurgerea populaţiilor sedentare la o viaţă itinerantă.

Bibliografie*

Achim, Viorel (1998), *Ţiganii în istoria României,* Bucureşti: Editura Enciclopedică

Berescu, Cătălin; Celac, Mariana (2006) *Locuirea şi sărăcia extremă. Cazul romilor*. Bucureşti: Editura Universitară Ion Mincu

Burtea, Vasile (2002) *Rromi în sincronia şi diacronia populaţiilor de contact*, Bucureşti: Editura Lumina Lex

Cace, Sorin; Vlădescu, Cristian (coord.) (2004) *Starea de sănătate a populaţiei Roma şi accesul la serviciile de sănătate*. Bucureşti: Editura Expert

Grigore, Delia; Petcuţ, Petre; Sandu Mariana (2005) *Istoria şi tradiţiile minorităţii rromani*, Bucureşti: Editura Sigma

Ionescu, Mariea; Cace, Sorin (2006 a) *Politici publice pentru romi. Evoluţii şi perspective*. Bucureşti: Editura Expert

Ionescu, Mariea; Cace, Sorin (2006 b) *Politici de ocupare pentru romi*. Bucureşti: Editura Expert

Ionescu, Vasile (2001) *Robia rromilor în ţările române.* Bucureşti: Editura Aven Amenza

Pons, Emanuelle (1999) – *Ţiganii din România - o minoritate în tranziţie*, Bucureşti: Editura Altfel

Sarau, Gheorghe (2001) *Limba rromani (Morfologie şi sintaxă),* Bucureşti: Editura Credis

Sarau, Gheorghe (1998), *Rromii, India şi limba rromani,* Colecţia " Biblioteca rroma" (nr.4) Bucureşti: Editura Kriterion

Zamfir, Cătălin; Preda, Marian (coordonatori) (2002) - *Romii în România*, Editura Expert, Bucureşti.

* NT Bibliografie în limba română propusă de Institutul Intercultural Timişora cu acordul autorului, dl. Jean - Pierre Liégeois.